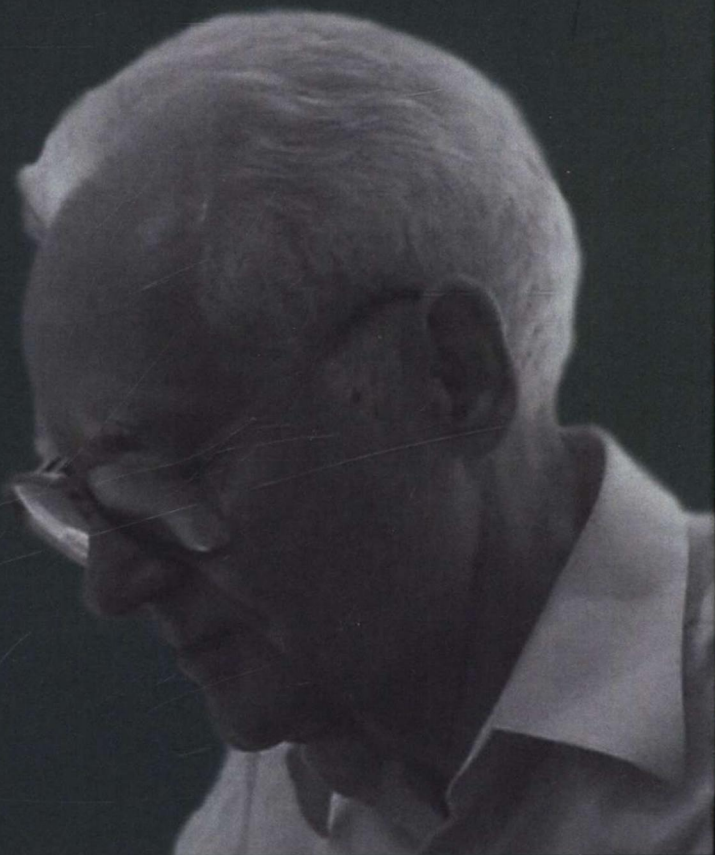

Siófokról indultam...

FARKAS JÁNOS

GONDOLAT

491

Siófokról indultam...

Farkas János 1933–2016

Siófokról indultam...

Farkas János 1933–2016

Szerkesztette

TÓTH PÁL PÉTER

Rézler Gyula Alapítvány – Gondolat Kiadó
Budapest, 2018

© Szerzők, 2018

© Gondolat Kiadó, 2018

www.gondolatkiado.hu

facebook.com/gondolatkiado

A kiadásért felel a két kiadó vezetője

Fedélterv Lipót Éva

Nyomdai előkészítés Amacron Bt.

ISBN 978-963-693-852-9

Emlékkötet

*Farkas János Professzor Úr születésének
85. évfordulója alkalmából*

Tartalom

Előszó	9
SZABARI VERA: „Indultam Siófokról...” Farkas János (1933-2016) munkássága a hazai szociológia történetének tükrében	13
KRÉMER ANDRÁS: A „Tudós-tanár kommunikációja és innovatív kapcsolattartása” – tisztelgés Farkas János emlékének	27
BARTHA ESZTER: Munkáséletmód az 1970-es évek Magyarországon: tudomány és politika	39
CsÁKÓ MIHÁLY: A Gutenberg-galaxistól az internetig	64
HRONSKY IMRE: „Felelős kutatás és innováció” az EU 21. századi innovációpolitikájában	75
JANKY BÉLA: Politikai identitás és társadalmi attitűdök. A szociológiai/társadalmi szemléletmód visszatérése a politikatudományba	99
KUCZI TIBOR – KISS MÁRTA: A hagyománytermelés kimenetelei	116
LENGYEL GYÖRGY: Rézler Gyula és a vállalati esettanulmányok	138
SYI: Cselekvéseméleti csúcsontológia – 1. verzió	151
TAMÁS PÁL: A Jeremiás-modell és alternatívái: a közértelmiségi szerepek új politikai gazdaságtana. Farkas János emlékére	174
TÓTH PÁL PÉTER: A magyarok vándorlása	199
Farkas János publikációinak jegyzéke. Összeállította Tompáné Székely Zsófia	217

Előszó

Farkas János 1933. március 11-én született, s 2018-ban lett volna 85 éves. A Rézler Gyula Alapítvány kuratóriuma, melynek elnöke volt, 2016 tavaszán úgy döntött, hogy születésnapját, szerteágazó tudományos, közéleti tevékenységét egy szakmai nap keretében ünnepeljük meg. Elképzelésünket azonban „felülírta” az élet, mert 2016. július 22-én rövid betegség után eltávozott közülünk.

Azok számára, akik Farkas János professzort ismerték, annak ellenére, hogy immár több mint egy éve nincs közöttünk, mégsem „hiányzik”. Nem hiányzik, mert az az érzése az embernek, hogy itt „van” közöttünk, hogy továbbra is jelen „van” életünkben, csak éppen személyesen nem futunk össze mostanában. Azt is mondhatnám, hogy olyan, mintha hosszabb időre ő vagy mi utaztunk volna el valahová.

Farkas János szociológusi jelenléte hivatalosan – nem sokkal azt követően, amikor 1963-ban a szociológia, az 1956 utáni „lazított” keretek között ismét felkerült az elismert tudományok „listájára” – 1969-ben kezdődött. Ekkor nevezték ki Farkas Jánost, a Veszprémi Vegyipari Egyetemen docensét az MTA Szociológiai Intézetének igazgatóhelyettesévé. Fontos, későbbi munkásságát meghatározó lépés volt életében, amikor 1971-ben intézeti munkája mellett – igaz, akkor még csak mellékállásban – a Budapesti Műszaki Egyetem szociológusoktatója lett. Ezzel kezdődött, vagy folytatódott az a szociológusi egyetemi karrier, amelyet csak halála szakított meg. Státusza 1984-ben megváltozott. Megszűnt igazgatóhelyettesi beosztása, és ettől az időtől kezdve már nemcsak „mellékesen”, hanem az egyetem teljes jogú oktatója lett. Ez a változás szoros összefüggésben volt a hazai szociológiai oktatás egyetemi intézményrendszerének kiépítésével. Őt bízták meg a Műegyetem Szociológia Tanszékének megalapításával, kiépítésével. S az élet úgy hozta, hogy Farkas János nemcsak alapító vezetője lett az új tanszéknek, hanem emberi, tudományos kvalitásai lehetővé tették, biztosították számára, hogy ezt a funkciót nyugdíjba vonulásáig betöltse.

Farkas János életében a nyugdíjba vonulásával bekövetkezett újabb változást lényegében formálisnak tekinthetjük, hiszen ez sem oktató, sem kutató munkájában nem jelentett törést. A véletlen úgy hozta, hogy ezzel egy időben Széchenyi professzori ösztöndíjjal én is a tanszék oktatója lettem. Emlékezetes számomra, ahogyan a „tegnapi” intézetigazgató milyen tapintattal s példamutató fegyelemmel vált az általa létrehozott intézet „egyszerű” munkatársává. S ez a „beosztotti” attitűd azt követően sem változott, amikor 2003. március 1-én a professor emeri-

tusi kinevezését megkapta. Számára ugyanis minden – igaz, nem tanszékvezetőként – úgy folytatódott, mintha mi sem történt volna.

Farkas János szociológusi életútja, tudományos pályája, mint mindazoké, akik részesei voltak, részesei lehettek a hazai szociológiai kutatás (s majd évekkel később oktatás) 1956 utáni, a pártállam keretei között megengedett (újra)intézményesülésnek a „semmitől” indult. Farkas János a szociológusi „múlt-nélküliségben” mindazokkal osztozott, akiknek hazai keretek között módjuk, lehetőségük volt/lett újra „felfedezni” a szociológiát. Nincs tehát abban semmi különös, hogy Farkas János, a hazai szociológiai szakma egyik (újra)alapítója e tudományterületre kívülről, a filozófia és a logika területéről érkezett, s következetes munkával, önképzéssel lett szociológus.

Tudományos érdeklődésében feltételezhetően szerepet játszott, s ez, részben meg is magyarázza későbbi pályafutását, hogy (veszprémi) egyetemi tapasztalattal, háttérrel rendelkezett, s hogy nem bölcsészhallgatókat oktatott. Nagy valószínűséggel döntően egyetemi tanulmányainak, a filozófusi „múltnak” volt köszönhető, hogy kutatómunkájában – a megszerzett alapismeretek és az első munkahely „foglyaként” – nem a survey, az empirikus szociológiai vizsgálatok izgatták, hanem a műszaki fejlődés társadalmi előfeltételeinek és következményeinek feltárására, a társadalmat és a gazdasági, tudományos életet „mozgató” elméleti összefüggések megértésére törekedett. Vibráló szellemisége, mindent megismerni akaró alkata következtében tudományos érdeklődése igen kiterjedt volt. Ebben a sokszínűségben nem elhanyagolható szerepe volt annak, hogy a Műegyetem szerteágazó képzéséhez alkalmazkodva a leendő mérnökök szaktudását, világlátását – a szűken vett tananyagon túl is – társadalmi ismeretekkel szeretne volna kiegészíteni, gazdagítani. Ez a magyarázata annak, hogy munkásságát, szakmai tevékenységét alapvetően meghatározó tudomány- és technikaszociológiai kérdések iránti érdeklődését az egyetemi oktatás igényeihez alkalmazkodva újabb és újabb területekre – a környezetszociológia, a modernizáció, a társadalmi elméletek, a település- és városszociológia és még folytathatom a sort – is kiterjesztette. Nemcsak szeretett oktatni, hanem jó oktató is volt. Emellett felsorolni is nehéz, hogy mi mindent csinált. Ezek közül feltétlen ki kell emelnem azt a munkát, amelyet a Rézler Gyula Alapítvány kurátoraként, majd elnökeként az alapítvány adta keretek között az arbitráls és a mediális leendő szakembereinek kinevelése érdekében utánozhatatlanul kifejtett. Önzetlen segítőkészsége nemcsak itt, hanem a társadalmi folyamatokat is értő műszaki tudományos utánpótlás érdekében is megnyilvánult. Számos könyv, publikáció szerzője, tudományos munkájának eredménye jelentős. Ennek ellenére egyet kell értenem Tamás Pál megállapításával, miszerint Farkas János szerteágazó tevékenységéből

„ami igazán fontos, ami megmarad, az, hogy volt egy igazi ügye. Amelybe belevágott még fiatalemberként Veszprémben az ottani egyetemen, s amelyet gondozott, öntözött, ápolt élete végéig. S amelytől nem kevés függ Magyarország gazdasági boldogulásában. Nagyon korán rájött arra, hogy a mérnök társadalomtechnikus [is]. Hogy nem tudja alakítani maga körül a világot, ha csak a technikához ért, s a technika önmagá-

ban, még ha nagyon korszerű, s ha vallásos áhítattal is leszünk iránta, nem számolja fel a lemaradást. Ellenkezőleg, társadalmi elmaradottságunk konzerválja technikai hátrányainkat. Márpedig, félévszázada azt hisszük, ha behozzuk a legjobb külföldi berendezéseket, mindent egycsapásra megoldunk. S hogy ez másként legyen, »társadalmasítani« kell a mérnökképzést, a műegyetemeket.”

Ezzel a kötettel Farkas János munkássága előtt kívánunk „fejet hajtani”. A szerzők – Krémer András kivételével – nem voltak Farkas János tanítványai, s kutatómunkájuk sem kapcsolódik/kapcsolódott Professzor Úr munkásságához, ennek ellenére úgy érezték, hogy ha már a 85. születésnap köszöntés elmaradt, akkor ezzel a kötettel tisztelgnek, mindenekelőtt az ember, a kutató, a tudományszervező, a jó kolléga, barát emlékének. Azért pedig, hogy ezt megtehetjük, a Rézler Gyula Alapítvány kuratóriumának kell köszönetet mondanunk, amely nemcsak messze-menően egyetértett a kötet megjelentetésével, hanem ennek anyagi fedezetét is biztosította.

Végezetül megköszönöm Gábor R. Istvánnak azt a segítséget, amelyet a tanulmányok szerkesztésében nyújtott.

Budapest, 2018. március 10.

Tóth Pál Péter

SZABARI VERA

„Indultam Siófokról...”¹

Farkas János (1933–2016) munkássága a hazai szociológia történetének tükrében

A tanulmány célja Farkas János szociológus munkásságának bemutatása, elhelyezve azt az 1960–2000 közötti hazai szociológia történetében. Farkas János tudományelméleti munkái az 1960-as évek közepétől jelentek meg, majd műveiben egyre inkább a tudányszervezés problematikájára fókuszált. Az 1970-es évektől a tudányszociológia egyik hazai megalapítójaként és képviselőjeként dolgozott a magyar tudományos életben. 1971 óta tanított a Budapesti Műszaki Egyetemen, ahol 1984-ben kapott megbízást a szociológia tanszék megalapítására, melynek 1998-ig volt tanszékvezető egyetemi tanára.

Annak ellenére, hogy tudományos érdeklődése igen széles körű volt, beletartozott a mérnök-, település-, város- és környezetszociológia mellett az információs és tudástársadalom, a modernizáció, a társadalmi elméletek problematikája, Farkas Jánosra a hazai szociológiában elsősorban tudomány- és technikaszociológusra, a BME szociológiai tanszékének megalapítójára és a Rézler Gyula Alapítvány kuratóriumi elnökekére emlékezünk. Több száz tudományos írása jelent meg, közel 20 könyv szerzője vagy társszerzője volt, és megközelítőleg 40 interjú készült vele; ugyanakkor személyes történetéről a szélesebb szakmai közönség számára sem tudható sok.²

Farkas János 1933-ban Sárkeresztúron született, majd 1947-ben Siófokról került a veszprémi Batsányi János népi kollégiumba. „Indultam Siófokról, 1947 szeptemberében egy kis teherautón, melyen – a kollégium behívójának megfelelően – egy vaságy is szállítottott velem együtt Veszprémbe, a Batsányi János népi kollégiumba. Odakerülésem tipikus: egyszerű szülők jó eszű gyermeke, aki a siófoki polgáriban jeleskedett, elnyervén ezzel Dr. Zákonyi Ferenc, akkori siófoki főjegyző pártfogó

¹ Tóth Pál Péter 2016 tavaszán keresett meg azzal a kéréssel, hogy Farkas Jánossal a 85. születésnapjára készülő tisztelegő kötet számára készítsék egy szakmatörténeti interjút. Sajnálatos módon Farkas János hirtelen halála miatt ez az interjú már nem jöhetett létre. Így, bár nem pótolva Farkas János személyes visszaemlékezést, a kötet számára jelen tanulmány azzal a céllal készült el, hogy elsősorban saját írásain és megszólalásain keresztül mutassa be gazdag életének néhány töredékét, elhelyezve azokat a hazai szociológia történetének tágabb kontextusában.

² Sajnos jelenleg nem érhető el a Zsille Zoltán: Szociológiatörténet. Interjú Farkas Jánossal az 1990-es évek közepén készült interjú, melyet Farkas János is megemléített Zsille Zoltán tiszteletére írt nekrológjában (Farkas 2003).

jóindulatát és Siófok község alapítványát, melyet a népi kollégiumban tanuló szegény sorsú diákok javára tett” – emlékezett vissza 14 éves önmagára (Farkas 1985, 132). A kollégiumi évekről mesélve elsősorban a szervezet pozitívumait emelte ki, ugyanakkor utalt arra is, hogy a kezdeteket, a beilleszkedést, illetve a kollégisták és a környezetük közötti együttélést zökkenők kísérték. „Nem volt konfliktusmentes, személy szerint az én esetemben sem. Mint említettem, Siófokon polgári iskolát végeztem, s onnan a gimnázium 5. osztályába – akkor még a 8 osztályos gimnázium élt – csak különbözeti vizsgával mehettem volna, amit a gimnázium első négy osztályának latin és matematika anyagából kellett volna tennem. Erre nem vállalkoztam. De volt egy másik baj is, s ez hozta meg végül is a döntést. Én akkor már ateista voltam, a gimnázium pedig még egyházi iskola. Nem tudtam összeegyeztetni a kettőt, így inkább a liberálisabb szellemű állami kereskedelmi iskolát választottam” (Farkas 1985, 133). A népi kollégiumok feloszlása után, 1948 nyarán Pápára került. „Közölték, hogy a népi kollégium megszűnt, s mivel nem tudnak mindenkit elhelyezni az állami kollégiumban, az osztályból hatan átkerültünk a pápai kereskedelmibe. Ott is érettségiztem 1952-ben. (...) Még pápai diákkoromban tagja lettem a kommunista pártnak. Az ideológiát nemcsak olvastam, de mint diák már előadásokat tartottam, felnőtteknek is. Az érettségi után a *Szabad Nép* egyik számában rábukkantam egy közleményre, amely a budapesti Lenin Intézetbe filozófia szakra felvételt hirdetett. Ez nekem tetszett, jelentkeztem, s felvételi vizsga nélkül felvettek. Az utolsó évben az ELTE-n logikát, etikát, esztétikát is hallgattam, s mint filozófia–logika szakos tanár végeztem. 1957-ben a veszprémi Vegyipar Egyetem Marxista Tanszékére kerültem, ahol mint docens 1968-ig tanítottam” (Farkas 1985, 134–135).

Már a veszprémi évek alatt is publikált elsősorban a helyi egyetemi újságban, az 1960-as évek közepétől pedig megjelentek tudományelméleti, a tudomány rendszerezésének kérdéséhez kapcsolódó munkái is. Egyik legelső ilyen irányú írásának célja, hogy „a tudományok szisztematizálásának eddigi megoldásain túlmenően *osztályozás helyett a rendszerezés újabb lehetőségeire hívja fel a figyelmet*, amely az elmélet és gyakorlat materiális egységének új alakban való megvalósulásához használható fel” (Farkas 1965, 1, kiemelés az eredetiben). Ebben az időszakban kezdett el tudományszociológiai, tudományfilozófiai kérdésekkel foglalkozni. 1966-ban összefoglalást közölt a tudománykutatás korabeli megközelítéseiről, melynek apropója, Maurice Goldsmith, a Science Information Service (London) igazgatójának és Derek J. de Solla Price, a yale-i egyetem (USA) professzorának magyarországi látogatása és előadásai voltak. Az adott témát a hazai közönség számára bevezető jellegű írásában elsőként a tudományterület, a Science of Science elnevezésről, illetve már akkor is tudományelmélet gyakorlati lehetőségeiről értekezett. „A Science of Science fő problémáját – figyelemreméltó eredményei ellenére – abban látom, hogy a szervezési szempont érvényesítése során háttérbe szorítja a termelési viszonyok vizsgálatát és csak a termelőerők szükségleteiből indul ki. Nyilvánvaló, hogy a fejlett nyugati tőkés országokban a Science of Science eltérő társadalmi funkciót tölthet be, mint a szocialista országokban kidolgozásra kerülő, külső jegyeiben hasonló diszciplína. Ezért helytelen lenne olyan képzeteket kiala-

kítani, mintha minden további nélkül adaptálhatók lennének azok az elképzelések, amelyek Angliában vagy az USA-ban e téren születtek” (Farkas 1966, 32).

Idővel Farkas János számára egyre inkább e terület által a tudományszervezésben, tervezésben rejlő lehetőségek váltak központi jelentőségűvé. „A Science of Science mint tudományos diszciplína lényegében a tudományos kutatás tervezése, igazgatása és szervezése, azaz tudományszervezés, illetve kutatásszervezés és ezek gazdaságossági kérdéseivel foglalkozik” (Farkas 1966, 32). Írásában – a kor elvárásainak megfelelően, és saját álláspontját megerősítve – Farkas M. D. Millionscsikov akadémikust, a Szovjetunió Tudományos Akadémia korabeli alelnökét idézte, aki szerint a tudományszervezés feladata, hogy „minél jobban elősegítse az elméleti eredmények hatékonyságát, a minél gyorsabb gyakorlati alkalmazást” (Farkas 1966, 33). Nem véletlen természetesen a tudománykutatás ezen értelmezése, az, hogy Magyarországon elsősorban a tudományszervezés (pl. a távlati munkaerő-szükséglet) kérdéseivel foglalkoztak e területen, melyek jól illeszkedtek a szocialista tervgazdálkodáshoz, a tudomány és gazdaság központi irányításának hatékonyságáról és szükségességéről alkotott elképzelésekhez. Sőt, egy egészen integrált álláspontot képviselt, szerinte ugyanis „a tudományszervezés kérdéseit tulajdonképpen a komplex társadalomszervezésen belül kell kezelnünk és megoldanunk. A társadalomszervezés és társadalomvezetés-irányítás pedig politikai kérdés, és ily módon – a komplex terület részeként – a tudományszervezés is messzemenően politikai jellegű. Ezért szükséges a politikának mint tudománynak a kiművelése” (Farkas 1966, 35).

Ehhez a problematikához szorosan kapcsolódva később magának a tudománynak a szerveződése került a fókuszba, *A tudomány strukturális tagozódásáról* című írásában tudományszervezési kérdéseket vetett fel, áttekintve a Magyar Tudományos Akadémia szerkezetét, pl. hány szakosztály, milyen strukturális összetevők léteznek, illetve a megfelelő nyilvántartások hasznosságáról írt (Farkas 1967). A szovjet elméleti háttér és tudományszervezési példák ismeretét magyarázza, hogy ebben az időszakban járt a Szovjetunióban. 1964–1967 között aspirantúrát folytatott, majd ezt követően szerezte meg kandidátusi fokozatát a moszkvai Lomonoszov Egyetemen.

Az 1960-as évek végén Farkas érdeklődésének megfelelő terepet kínált az akkor formálódó hazai szociológia, mely nyitottnak bizonyult kutatási témái iránt. Kezdetben általánosabb szociológiai kutatásokat vezetett, az akkor még anyaintézményének számító Veszprémi Vegyipari Egyetemen, ahol a végzett hallgatók életútját vizsgálta már az MTA Szociológiai Kutatócsoport megbízásából (Farkas János, László József, P. Szabó József 1968), majd ehhez kapcsolódóan az életfelfogások témában kutatott, mely kutatás szintén a kutatócsoporthoz kötötte. Ez időben végzett kutatásokat Veszprém megyében a külpolitika, illetve a nemzeti önismeret és előítéletesség témában is. Bizonyára ezen előzetes vizsgálatok során szerzett szakmai tudás és kapcsolatok tették lehetővé számára, hogy 1969-ben az MTA Szociológiai Intézetének igazgatóhelyettesének nevezték ki, mely tisztséget 1973-ig töltötte be.

A KÖZEG, AHOVÁ FARKAS JÁNOS 1969-BEN „MEGÉRKEZETT”

Az MTA Szociológiai Intézetben, Farkas János odakerülése előtt jelentős változások történtek. 1968-ban a kutatócsoport Kulcsár Kálmán vezetésével intézetté alakult, mely azonban Hegedüs András és körének eltávolításával járt. Pedig az 1960-as évek elején Hegedüs irányításával indulhatott el a kutatócsoport, mely az évtized végére már meghatározó szerepet játszott a hazai szociológia diszciplináris megalapozásában.

Az MTA elnöksége a kutatócsoport 1963. január 1-i felállításáról döntött, „ideiglenes” elhelyezését az Akadémia Úri utca 51–53. szám alatti épületében biztosították. A csoport létszámát tíz főben határozták meg, ezek közül hatan kutató státuszban, ketten félállású kutatóként kerülhettek alkalmazásra, illetve kb. tíz fő mellékállású adatgyűjtőként dolgozhatott, Hegedüs titkára Nemes Ferenc lett. Az osztály által elkészített távlati intézetfejlesztési terv szerint 1980-ra mintegy 80–100 főre fejlődött volna fel az intézet, mely létszámnak kb. felét tervezték kutatói státusznak – számolt be egy feljegyzés 1963. januárjában (MTA Lt., 23-F/1963). Az 1960-as évek elején a csoportban dolgozók különböző ismeretekkel, társadalmi, politikai (családi) és tudományos háttérrel rendelkeztek.³ A hazai szociológia épp ezért a hatvanas években részben ad hoc mód szerveződött. Ki milyen háttérrel, nyelvismerettel, kapcsolatokkal rendelkezett, az alapján alakult saját és részben a diszciplína kutatási irányzata is. A tanulás időszaka volt, és ebben, ha nem is intézményes módon, mégis szerepet játszott Szalai és az 1940-es években általa képviselt szociológiai tudás. „Akkor ismerkedtem meg közelebbről Szalai Sándorral, aki nagyon képzett szociológus volt, ő ajánlott könyveket. Például Duvergernek a szociológiáról szóló könyvét, amit lefordítottuk magyarra.”⁴ A Duverger könyvből tanultunk, és amit Szalai ajánlott irodalmat, azt vettük át. Tulajdonképpen egy önképzés volt” (Szántó 2015). Az idézet azért is érdekes, mert Szalai Sándorra maga Farkas János is mint atyai jó barátjára emlékezett (Farkas 2003). A tanulás mellett megjelentek az első kutatások is. Az elméleti tájékozódáshoz hasonlóan, a hatalom által jóváhagyott kereteken belül szintén elsősorban egyéni döntések játszottak szerepet egy-egy kutatási terület kialakításában. Hegedüs például elsősorban üzemszociológiai vizsgálatot végzett, Szántó Miklós életmóddal foglalkozott. „Világos volt, hogy én szabadidővel foglalkozom, kultúrával és életmóddal, mindig ezt csináltam. Amit a Vasasoknál csináltam, meg amit ’45-től csináltam, végig kulturális menedzsermunka volt. Tehát nyilvánvaló volt, hogy szabadidővel foglalkozom. Szabadidővel, kultúrával, életmóddal. Kulcsár jogász volt a Jogtudomá-

³ „Varga Károly magányos farkas volt és maradt, nem tartozott egyetlen csoporthoz sem, Losonczy Ágnes sem. Sipos Zsuzsa és Sas Judit eredetileg népművelők voltak, »külső-belsőék« – Hegedüs holdudvarában. Márkusné szorosan kötődött Hegedüshöz, hol a filozófus Márkus (a férj), hol Hegedüs szellemi hatása volt erősebb. Tulajdonképpen Földvári is »köztes« ember volt, és Szesztay is, aki erősen vallásos. És ott volt meg Gyenes Antal és Szántó Miklós is, befolyásos emberek, minden vitában saját álláspontjaikkal” (Nemes 2007, 97).

⁴ Duverger M.: Politikai szociológia, 1967 (fordította Andorka Rudolf).

nyi Intézetben, tehát jogszociológiát csinált, Hegedüs és Márkus Mária iparszociológiát csináltak.⁵ Tehát tulajdonképpen ez a három volt. Aztán terjedt a híre annak, amit csinálunk” (Szántó 2015).

Az elméleti viták az 1960-as években erőteljesen kötődtek a marxi keretekhez, a termelőeszközök magántulajdona és ezzel az egyenlőtlenségek megszüntetése mellett a marxi elmélet másik sarkalatos pontját, a korabeli nyugat-európai elméleti koncepcióval összhangban (Marcuse 1964), az elidegenedés problémáját tárgyalták. Ezekben a kritikai munkákban az elidegenedés fogalma azokra a folyamatokra utalt, amelyekben az ember felett az általa létrehozott anyagi, szellemi vagy társadalmi produktumok ellenőrizhetetlen hatalmat alkotnak. Az, hogy a hatvanas években Magyarországon létezett elidegenedés, nem volt kérdéses. A vita⁶ annak tisztázása körül folyt, hogy ez csupán a múlt öröksége, és a szocializmus rövid átmeneti korszaka után eltűnik, vagy az elidegenedés mindennemű termelési folyamat, azaz az áruterelés (amely természetesen a szocializmusban is megvalósult) következménye. További kérdés volt, hogy a szocialista viszonyok közt kialakulhat-e az elidegenedés valamilyen új formája (például a tervgazdálkodás vagy a bürokratizálódás előidéző-e elidegenedést). Hegedüs András és Márkus Mária 1968-as cikkükben az elidegenedés problémáját a szociológia szempontjából vizsgálták. A gazdasági reformok hatásairól, a tulajdonviszonyokról és a munkamegosztásról készült kutatásuk alapján azt állapították meg, hogy az elidegenedés nem kizárólag a kapitalista társadalom jellemzője, hanem felfedezhető a szocializmusban is (Hegedüs–Márkus 1968).

Részben a Hegedüs-féle kritikai szociológia, részben a politikai hatalom fokozatos balra tolódása, a magyar részvétel a csehszlovákiai bevonuláson és az erre született értelmiségi reakciók a szociológia helyzetét is jelentősen befolyásolták. A szociológiát ért támadás azonban nem elsősorban az intézményi kereteket,⁷ inkább személyeket érintett némi időbeli eltolódással. A csehszlovákiai bevonulást ellenzők (a jugoszláviai Korcsulán aláírók: Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Sós Vilmos és Tordai Zádor) később, 1973-ban (Lukács György halála után) részesültek „büntetésben” a párt részéről. A bevonulás ellenzői közül Hegedüs Andrást, Kis Jánost, Vajda Mihályt – akik még párttagok voltak – kizárták a pártból, Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György, Bence György pedig elvesztette állását.

Mind az elidegenedésvita, mind reformnézetei, illetve Hellerékkal való szolidaritása miatt 1968-ban az MTA Szociológia Kutatócsoport éléről eltávolított

⁵ Hegedüs esetében ez a Rézler Gyula-féle kutatómunka folytonosságát is jelentette.

⁶ A vitáról részletesen lásd Lehmann 1998.

⁷ „Amikor Hegedüs Franciaországban volt a '68-as diákmozgalom kellős közepén egy tanulmányúton, akkor a pártvezetés napirendre tűzte a Szociológiai Kutatócsoport helyzetéről készült jelentést. Az asztalon a Társadalomtudományi Intézet ellenjelentése feküdt, azzal a váddal, hogy itt egy polgári szociológiát művelő revizionista jobboldali társaság van. Hegedüs arra kért onnan Franciaországból, hogy 1) készítsem el a jelentést, az intézetét, 2) ezen a döntő megbeszélésen képviseljem a kutatócsoportot. Erdeivel ültünk a vádlottak padján, megvédtük a kutatócsoportot. Ez '68 tavaszán volt” (Szántó 2015).

ták Hegedüs Andrást, helyét Kulcsár Kálmán vette át, aki bizonyos mértékig átszervezte a csoportot, ugyanakkor irányításával a csoport intézetté alakulhatott. „Amikor botrányok következtekben a Szociológiai Kutatócsoport vezetése ellehetlenült, Hegedüst leváltották. Egyet jobbról, egyet balról. A Filozófiai Intézet igazgatóját⁸ baloldali elhajlás miatt, Hegedüst jobboldali elhajlás miatt váltották le” (Szántó 2015).

Az Agitációs- és Propaganda Bizottság 1971 júniusában ismét megtárgyalta az MTA Szociológiai Intézetének helyzetét, úgy vélték, hogy a személycserével az „általános politikai-ideológiai légkör fejlődött”. Ugyanakkor a bizottság szerint gondot jelentett, hogy a vezetőség jóváhagyása nélkül jelenhetnek meg publikációk, főként Hegedüs követőinek köréből, illetve a Hegedüs-féle irányvonal továbbélését az biztosítja, hogy a legtekintélyesebb tudósok nem tagjai a pártnak, a követők befolyása pedig igen erős.⁹

Kulcsár szerepvállalása részben hozzájárult a csoport megregulázásához, ugyanakkor biztosította annak fennmaradást, intézményi stabilitását. Ebben az időszakban és helyzetben érkezett Kulcsár helyetteseként Farkas János. Kulcsár igazgatásával a kutatócsoport közel tízéves működésekor, 1972-ben a kutatói létszám 28-ra növekedett, akiknek munkáját 17 adminisztratív és technikai segédszemélyzet kísérte. Az intézet szervezeti felépítése követte a korábban formálisan kialakított struktúrát, és négy osztályra tagolódott: 1. Rétegződésszociológiai Osztály, melynek vezetője Ferge Zsuzsa, 2. Szervezetsszociológiai Osztály, melyet Kulcsár igazgatása alatt Makó Csaba vezetett, 3. Életmódszociológiai Osztály, ennek vezetője Losonczy Ágnes volt, és végül 4. Településszociológiai Osztály, Szelényi Iván vezetésével. Az intézet tudományos titkári feladatait ekkor már Tamás Pál látta el, Hegedüssel Nemes Ferencet is „leváltották”. Az intézet tudományos munkája, mely négyéves terv alapján folyt, négy nagyobb kutatási területre fókuszálódott. Továbbra is kiemelkedő szerepet játszott a társadalmi struktúra kérdése. „Az Intézet feladata csak bizonyos mértékben a társadalmi struktúrát alkotó osztályok és rétegek helyzetének, problémáinak felderítése, (ilyen kutatások is folytak pl. a magyarországi cigányság helyzete és társadalomba való beilleszkedésének kérdéseit, vagy a pedagógusok helyzetét illetően), ám a legfontosabb feladat a társadalom egyes rétegeinek egymáshoz közelítésében vagy távolodásában közreható mechanizmusok feltárása. Egyik ilyen mechanizmusnak az iskolarendszert, a másíknak a szociálpolitikát tekintjük. A jelenleg folyamatban lévő kutatások első sorban tehát az iskolarendszer és a szociálpolitika szociológiai problémáira koncentrálnak” (MTA 20. század hangja, n.n. 409-09-204, 3) A rétegződés mellett szintén kiemelt területet jelentettek a szervezetsszociológiai kutatások, melyekben első sorban „a közigazgatási szervezetrendszer és az ipari szervezetek szocioló-

⁸ Szigeti József (1921-2012), filozófus, 1959 és 1968 között az MTA Filozófiai Intézet igazgatója.

⁹ Tájékoztató jelentés az Agitációs- és Propaganda Bizottság részére a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetéről (1971. június 9, elhangzott a június 22-i ülésen), MOL 288. fond 41/161.

giai problémáinak feltárására” törekedtek. Idetartoztak olyan empirikus kutatások, mint pl. „a bíraskodásban való laikus részvétel szociológiai elemzésének tanulságai”, illetve előkészítés előtt állt a közigazgatási szervizrendszer és társadalmi környezete hatásával kapcsolatos vizsgálat is. A kor szellemiségét mutatja, hogy az ipari vállalatokra vonatkozó kutatások főként „az új technika és az automatizálás ipari szervezeti alkalmazásának társadalmi feltételeit és következményeit” kívánta feltárni, másrészt az ipari szervezetek belső hierarchikus felépítéséből fakadó társadalmi problémákkal, illetve a vállalati döntés szociológiai problémáival foglalkozott. Idetartoztak olyan, például Varga Károly által végzett kutatások, melyek részben szociálpszichológiai eszközökkel vizsgálták a teljesítménymotiváció jelentőségét a kutatási- fejlesztési folyamatokban. A településszociológiai vizsgálatok során részben folytatódtak a városszociológiai kutatások, másrészt azonban nagyobb hangsúly helyeződött a falu társadalmának tanulmányozására, a tradicionális falusi társadalom eltűnésének következményeinek vizsgálatára. Részben ehhez, a falu társadalmi szerkezetének átalakulásával kapcsolatos cross national survey adataira támaszkodva dolgozták ki az életmódra vonatkozó fogalmi rendszert és részleméleteket. „Jelenleg az életmód társadalmi indikátorainak kimunkálása a közvetlen feladat, amely hasznosíthatja a témakörben eddig elvégzett empirikus és elméleti kutatások eredményeit. Az életmóddal összefüggésben kiemelt témaként kezeljük a család mai helyzetére és funkcióinak alakulására indított vizsgálatainkat” (MTA 20. század hangja, n.n.409-09-204, 5)

Az 1970-es évek elején az intézetben zajló kutatómunka hatására Farkas János kutatói érdeklődése is egyre markánsabban körvonalazódott a tudomány és ipar kapcsolatának vizsgálata körül. 1969–1972 között a magyar vegyipar és gyógyszeripar K+F folyamatait vizsgálta (Farkas 1971). Egy 1971-ben az MTA kutatóintézetében találkozott Rézler Gyulával is, akinek Farkas beszámolt az éppen folyó kutatásáról, a műszaki fejlődés társadalmi előfeltételeiről a hazai gyógyszer-, és nehéziparban (Farkas 2011). Ezt követően az 1970-es évek első felében az egyetemek és ipar együttműködésére, a K+F projektek regionális vonatkozásaira, az évtized második felében a műszaki értelmiség társadalmi helyzetére, illetve a tudomány társadalomtudományi kutathatóságára fókuszált (Farkas–Szalai 1974, Farkas 1975, 1976, 1977).

1977-ben a magyar küldöttség tagjaként részt vett az Edinburgh-ban megrendezett tudománytörténeti világkongresszuson, melyről beszámolót is közölt (Farkas 1978). Farkas a kongresszus szakmai-elméleti tanulságaiból az alábbiakat tartotta lényegesnek megemlíteni: „1.) A tudományok történetét egyre inkább összekötik a tudományfejlődés törvényszerűségeinek tanulmányozásával. Vizsgálják a tudománynak a társadalomhoz való viszonyát, különös tekintettel a tudomány változó társadalmi szerepére. (...) 2.) A tudománytörténet az elszigeteltségből egy fontos szakma képviselőjévé alakul át. Egyre inkább intézményi keretekben, csoportokban művelik a kutatást. Kifejlődik a szakmán belüli munkamegosztás, valamint a nemzetközi együttműködés számos formája is. A nagy felfedezőkről szóló életrajzszerű tudománytörténet fokozatosan átadja a helyét az elméletileg is megalapozott tanulmányoknak. Visszaszorulóban van az ideografikus tudománytörté-

net. A legjobb kutatások kimutatják, hogy a tudomány fejlődése nem azonosítható az emberi racionalitás, az eszmék visszafordíthatatlan terjedésével és akkumulálódásával. A tudósok, a felfedezők személyisége, eszméik minősége és társadalmi háttérük összefüggéseire irányuló komplex vizsgálatok kerülnek egyre inkább előtérbe. 3.) Változnak a kutatás technikái, módszerei és metodológiai is. A tények egyszerű felhalmozása ma már egyre kevésbé tűnik kielégítő módszernek a tudománytörténettel foglalkozók körében. A tudománytörténeti jelenségek jelenre és jövőre történő irányultsága egyre inkább igényli az elméleti kérdések átgondolását, a társadalmi kontextussal való együttes elemzést. Ezzel végbemegy a tudománytörténet és a filozófia, a szociológia, a politika, a gazdaságtudományok, a tudományszervezés és más tudományterületek és tevékenységek összefonódása. Ez az oka annak, hogy a »tudomány társadalmi tanulmányozása« (vagy tudománytan) kifejezések alatt egyesül a tudomány kognitív, társadalmi és történeti tanulmányozása. A tudománytörténeten belül is végbemenő szakmai differenciálódást, növekvő munkamegosztást egyidejűleg kíséri az integrálódás ténye. A tudományt egyre kevésbé önmagában, hanem abban a kölcsönös egymásrautaltságában vizsgálják, amelyet a társadalom más intézményeivel (politikával, gazdasággal, kultúrával, technikával stb.) kialakít. 4.) Ugyanakkor megerősödött az a tendencia, amely a tudomány sajátos törvényszerűségeit, jellemzőit kívánja jobban megismerni. Ebbe az irányba mutatnak a tudomány evolúciós és revolúciós változásai, a tudomány szerkezetével és módszereivel, nyelvével, logikai stb. kérdéseivel foglalkozó tanulmányok. 5.) A tudomány vizsgálatának a polgári kutatók között elterjedt hagyományos kulturális-történeti megközelítése visszaszorulóban van. Ez a folyamat 1931 óta vette kezdetét, amikor is a II. Nemzetközi Tudománytörténeti Kongresszuson (London) szovjet tudósok első ízben tárták a szakma művelői elé történelmi materialista alapokon álló elemzéseiket. A tudomány fejlődésére ható internális és externális tényezőkről azóta is állandóan folyik a vita» (Farkas 1978a, 71–72).

Ma már tudjuk, hogy Edinburgh és a hozzá kapcsolódó tudományelméleti iskola mekkora jelentőségre tett szert a tudománykutatás területén, az talán kevésbé egyértelmű, hogy mekkora szerepe lehetett Farkas pályáján abban, hogy a magyar küldöttség tagjaként jelen lehetett ezen a konferencián. Az edinburgh-i iskola az 1970-es években egy új irányzatot hívott életre a tudománykutatás területén, a tudományos tudás szociológiáját (*Sociology of Scientific Knowledge*, SSK). Ahogyan Farkas beszámolójában is szerepelt, céljuk az addig különálló területek: a tudományfilozófia, a tudomány-, illetve tudásszociológia összekapcsolása volt. Az irányzat legismertebb elméleti együttesének kidolgozója David Bloor tekinthető az edinburgh-i iskola vezetőjének, és az általa kidolgozott ún. erős program hosszú időre viszonyítási pont marad a tudományszociológia területén. Az először 1976-ban megjelent ún. erős program elnevezése arra utalt, hogy Bloor szerint a korábbi tudásszociológiai magyarázatok csupán egy gyenge programot valósítottak meg, mivel kizárólag a hamisnak bizonyult tudományos vélekedések szociológiai magyarázatára korlátozódtak. Ahogyan Farkas beszámolójában is szerepelt, fontosnak tekintették az internalista és externalista megközelítés újragondolását.

Szerintük tovább nem volt tartható az a hozzáállás, mely szerint az igaznak elfogadott tudományos állítások lényegében logikusan következnek a megfigyelésekből és az előfeltevésekből, míg a hamis elméleteknél mindig található valamiféle tudománytalan, tudományon kívüli külső ok, amely megmagyarázza a tudományos vélekedés „elhajlását” a „rossz” irányba. Bloorék ezt a kettős szemléletet utasították el, és valamiféle módszertani eligazítást kívántak nyújtani a tudományos tudás szociológiájához.

Az augusztusi edinburgh-i konferenciát 1977 szeptemberében már követte is egy hazai tudományszociológiai nemzetközi konferencia. Ahogyan a róla szóló beszámolóban olvashatjuk, „a magyar tudományt nagy tisztesség érte, amikor 1974-ben a Nemzetközi Szociológiai Társaság Tudományszociológiai Kutatási Bizottságának torontói ülésén elhangzott az az óhaj, hogy a Bizottság soron következő konferenciáját Magyarországon kellene megrendezni” (Farkas 1978b). A tervezetet az MTA vezetői is támogatták, és megalakult a hazai szervezőbizottság, melynek elnöke Szalai Sándor mellett a titkár Farkas János lett, tagjai között pedig Kulcsár Kálmán is szerepelt. A konferencián Ausztria, Kanada, Finnország, Franciaország, NSZK, Hollandia, Izrael, USA, szocialista részről pedig Bulgária, Csehszlovákia, NDK, Lengyelország, Szovjetunió és Románia képviseltette magát. A konferenciát Joseph Ben-David, az ISA VB tagja, a Tudományszociológiai Kutató Bizottság elnöke nyitotta meg, illetve Szalai Sándor tartott beszédet a nemzetközi kutatási együttműködésről, ahol Robert K. Mertonnak az európai tudományszociológiáról írott és a konferenciának ajánlott esszéjének gondolatait idézte fel. Szalai szerint a „nemzetközi tudományos együttműködés” (international scientific cooperation) helyett a „nemzetközi kutatási együttműködésre” (international research cooperation) kellene koncentrálni, mely formái igen változatosak lehetnek, pl. kutatócsere, „láthatatlan kollégiumok”, nemzetközi kutatóintézetek, kormányközi kutatási programok, mint a Nemzetközi Geofizikai Év, a Dubnai Atomfizikai Intézet (Joint Institute for Nuclear Research) vagy a CERN (European Organization for Nuclear Research) (Farkas 1978b).

Ahogyan a budapesti konferenciabeszámolóból is látszik, a hazai tudománykutatás elsősorban nem a tudományos működés elméleti aspektusai vagy annak antropológiai megközelítéseire fókuszált, sokkal inkább a tudományos eredmények disszeminációja, a különböző területek, pl. ipar, tudomány vagy a gazdaság közötti együttműködési lehetőségek kerültek középpontba. Egy 1981-ben Farkas Jánossal és Tamás Pállal készült bukaresti interjúbán erre Farkas maga is utalt. „Engem a tudomány önmagában sohasem érdekelt. Az, hogy a tudományos közösség miként dolgozik. Ez nagyon fontos kutatási téma, de engem nem ez érdekelt. Az érdekelt, hogy mire használják a tudást. Mivel ezt sem lehet általában vizsgálni, azt kezdtük kutatni – az új gazdasági mechanizmus szellemében –, hogy a gazdasági életben, az iparban miként lehet előrelépni a tudomány segítségével” (Ágoston–Rosztás 1982). Ugyanakkor Tamás Pál utalt arra is, hogy a tudomány egy nagyüzemként is felfogható, a tudományszociológia pedig szerinte leginkább a tudománypolitika szociológiájaként írható le. Farkas szerint „a szervezetek konzervatívak, kidobják az újítokat vagy perifériára szorítják őket, az érdekeltségi rendszer nem jó, ha-

sonlóképpen akadozik az információs rendszer is és így tovább. Tehát ezeket mi kimutattuk, de hogy miért van így, azt nem tudtuk megmagyarázni. Azt mondtuk: mert a szervezetek ilyenek, azért nem megy az innováció. S akkor két irányban kerestük a magyarázatot (s ezek az újabb – mondhatni – jövőkutatási feladataink), s keresés közben természetesen kritikai jellegű megállapításokra is jutottunk. Az egyik az, hogy a gazdaság belső szférájában találjuk meg igazán a mozgatórugót – de ezt nem mi mondtuk ki. Ugyanis az a véleményem, hogy mindig kell találni egy »erős« elméletet, amit hipotézisként elfogadsz, s lehet, hogy tíz év múlva eldöböd. Mi ezt az erős elméletet a közgazdasági irodalomban találtuk meg, mégpedig Kornainak a hiányról írt munkájában” (Ágoston–Rostás 1982). Farkas tehát a szocialista rendszerrel szemben megfogalmazott, Kornai által kidolgozott kritikai elméletet, mely gazdaság szívé és nyomó hatásait vizsgálta, a tudományban is alkalmazhatónak látta. „Számomra ez az ügy ott kap érdekes tudományszociológiai megvilágítást, ahol megértem, hogy a gazdaság miért nem szívja kellőképpen a tudományos kutatás eredményeit. Tudniillik, amikor a vállalat olyan helyzetben van, hogy nem szorul a jobb termék előállítására, mert nincs konkurencia, nincs igazi piaca, nincs kidobva a világpiacra, akkor nem ár-érzékeny, ha pedig nem ár-érzékeny és ő uralkodik a piacon, nyugodtan gyártja a bővít, a rossz minőséget, tehát mindazt, amihez nem kell a tudomány” – fogalmazott Farkas (Ágoston–Rostás 1982).

És ezekkel a szempontokkal találkozhatunk Farkas János későbbi kutatásaiban és publikációiban is. 1983-ban az elektronizáció hatása a foglalkoztatottságra címmel vezetett kutatást, majd az MTA megbízásából a 1980 és 1984 között a hazai társadalom innovációs és adaptációs képességét vizsgálta. „A vezetésemmel dolgozó team 21 kutatás-fejlesztési téma történeti rekonstrukciójával, kérdőíves megkérdezéssel, dokumentumok analízisével, projekciós és kontaktometrikus tesztekkel, illetve eljárásokkal és a piaci elemzés módszerével vizsgálta azt a problémát, hogy a műszaki fejlesztést (innovációt) serkentő vagy gátló tényezők mennyiben kötődnek társadalmi, gazdasági, szervezeti, csoport, illetve személyi tényezőkhöz. E dimenziók ugyanis – feltételezésünk szerint – döntően befolyásolják a technikai-technológiai fejlesztést mint alapfolyamatot. Kutatócsoportunk azt vizsgálta meg, hogy inkább a vállalati belső-, vagy a makrotársadalmi-gazdasági környezetből adódó külső feltételek befolyásolják-e ezt a folyamatot. Eldönteni kívántuk: mennyiben fut a műszaki fejlesztés gazdasági-technikai kényszerpályán, illetve mennyiben lehet ezt társadalmilag befolyásolni, azaz mennyiben lehet eltérni a gazdasági-technikai adottságoktól” (Farkas 1981, 253).

A BME SZOCIOLÓGIAI TANSZÉKÉNEK ÉS A RÉZLER GYULA ALAPÍTVÁNY VEZETŐJE

A kutatómunka mellett, pontosabban ahhoz szorosan kapcsolódva kezdte meg egyetemi pályáját, már 1971 óta tanított a Budapesti Műszaki Egyetemen, ahol az MTA tudományos tanácsadójaként az 1980-as évek közepén megbízást kapott egy szociológiai tanszék kialakítására és vezetésére. A tanszék 1984-ben alakult meg, melynek 1998-ig volt tanszékvezető egyetemi tanára.

Egyetemi pályája párhuzamosan zajlott a szociológia egyetemi oktatásának hazai kiépülésével. Ugyanis az 1971/72-es tanév volt az első, amikor az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szociológiai szak létesítését rendelték el, ahol az 1971/72-es tanévben hároméves kiegészítő tagozat indult, majd az 1972/73-as tanévtől nappali tagozata is elindulhatott (Szabari 2015). Ugyan 1971-ben még nem alakulhatott tanszék a BME-n az ELTE és az akkori Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem szociológia tanszékei mellett, de az oktatás, a mérnökök társadalomtudományi képzése mégis elindulhatott. A tanszék célja, Farkas János korábbi munkásságával összhangban a társadalmi szemlélet meghonosítása volt a mérnökképzésben. 1985 óta tartottak előadásokat és szemináriumokat *Bevezetés a szociológiába*, *A társadalomkutatás módszertana*, *Település- és városszociológia*, illetve *Az innováció szociológiája* témában. Az oktatóhoz szorosan kapcsolódnak azok a tankönyvek és szöveggyűjtemények, melyek e műhely keretei között jöttek létre, ezek közül a teljesség igénye nélkül meg kell említeni Farkas János *Bevezetés a szociológiába mérnökök számára* (1990), S. Nagy Katalin szerkesztette *Művészet-szociológia*, Farkas János: *Bevezetés a környezetszociológiába* (1994), Farkas János: *A technikasociológia alapjai* (1995), Csizmady Adrienne: *Település- és városszociológia* (1990), Janky Béla – Králik Miklós – Sipos László: *A fogyasztás társadalmi beágyazottsága* (2005) című munkáit. 1998-ban a BME-n megalakult a Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, melyen belül a szociológia tanszék Szociológia és Kommunikáció Tanszékké alakult át, ekkor már S. Nagy Katalin vezetésével.

A tanszék munkájához szorosan kapcsolódóan 1995-ben Rézler Gyula Farkas János segítségével létrehívta a Rézler Gyula Alapítványt, mely megteremtette nem csupán a hazai, hanem két amerikai egyetem közötti együttműködést is az ipar- és munkaszociológia területén. Farkas János beszámolója szerint az alapítványt, Rézler Gyula „akaratának megfelelően, kezdettől egyetemközi együttműködésnek tekintettük, amelyben a BME, az ELTE és a (jelenlegi nevén) Budapesti Corvinus Egyetem alkotja a szervezeti magot, de szoros kapcsolatot építettünk ki a szegedi, pécsi, miskolci egyetemek, majd később a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, a Károli Gáspár Főiskola, a Budapesti Kommunikációs Főiskola és más felsőoktatási intézmények oktatóival és pályázataink iránt érdeklődő hallgatóival is. Az alapítvány induló kuratóriumának összetétele a következő volt: elnök Ladó Mária (Munkaügyi Kutatóintézet), titkár Krémer András, tagjai Csákö Mihály (ELTE), Tóth Pál Péter (KSH Népeségkutató Intézet) és én (BME). Kezdetben Lengyel György, a BKE Gazdaság-szociológiai Tanszékének vezetője, majd később helyettese, Szántó Zoltán is részt vett a kuratórium munkájában” (Farkas é. n.).

Farkas János az alapítvány kezdete óta dolgozott a fiatal, elsősorban PhD-hallgatók tanulmányait segítő kuratóriumban. 1995 és 2017 között összesen 78 ösztöndíjas tanulhatott a két amerikai fogadó egyetemen (University of New Mexico és Indiana University), 83 fiatal részesült kutatásait támogató hazai ösztöndíjban. Az alapítvány munkáját 2010 decemberében a Nemzeti Erőforrás Minisztérium Kármán Tódor-díjjal jutalmazta, amelyet évente öt olyan szervezet nyerhet el, amely különös súllyal támogatja a fiatal magyar értelmiség képzésének ügyét.

Farkas János és Rézler Gyula ismeretsége, ahogyan arra már utaltunk, egészen az 1960-as évek végéig nyúlt vissza, és onnantól kezdve a földrajzi távolság ellenére folyamatos volt. „1972-ben aztán egy hosszabb levélben bírálta és értékelte a már említett vegyipari és gyógyszeripari kutatásomról készült beszámolómat. Hangsúlyozta a fogalmak pontos meghatározásának a fontosságát és követelményként aláhúzta, hogy a módszertani eljárások mások által is ellenőrizhetően legyenek bemutatva. Szigorú bírálata ellenére sokra értékelte munkásságomat és én erőt nyertem biztató soraiból” – írja Farkas visszaemlékezésében. 1973-ban Rézler újabb látogatásakor már baráti viszony alakult ki közöttük. „1991 és 96 között több alkalommal amerikai egyetemi oktatók delegációja tagjaként, 1992–93-ban az ELTE, illetve a Munkaügyi Minisztérium meghívására látogatott el Budapestre és tartott előadásokat.” Miután 1984-ben Farkas János a BME szociológiai tanszék vezetője lett, a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány támogatásával hívta meg Rézler Gyulát a tanszékére vendégprofesszornak. „Így volt lehetséges, hogy 1997 tavaszán Gyula a BME Szociológiai Tanszékén előadásokat tartson a technológiai változás társadalmi hatásairól, különös tekintettel a munkapiacra és az ipari munkásokra” (Farkas 2011).

A fenti szavakkal 2011-ben Farkas János emlékezett Rézler Gyula születésének 100. évfordulóján a 2001-ben elhunyt kollégára és barátára. Farkas János, aki 2018-ban lett volna 85 éves, már nem érthette meg e kötet megjelenését. Kollégái, szűkebb és tágabb szakmai környezete azonban őrzi emlékét. Az általa életre hívott tanszék, a mérnökképzés területén folyó szociológiai oktatás, valamint a fiatal szociológus-kutatók pályáját segítő alapítvány tevékenysége pedig reményeink szerint még hosszú-hosszú évtizedekig fennmarad. Bár jelentős változások történtek és történnek mind az egyetemi képzések, mind a tudomány- és technika világában, az biztosan állítható, hogy az általa elindított tevékenységekre napjainkban is óriási szükség van.

IRODALOM

- Ágoston Hugó – Rostás Zoltán (1982): Tudomány-Társadalom-Kezdeményezés. Interjú Farkas Jánossal és Tamás Pállal. *A Hét*, szeptember 25. Bukarest.
- Csizmadya Adrienne (1998): *Település-és városszociológia*. Műegyetemi Kiadó.
- Farkas János (1965): A tudomány rendszerezésének problémái. *Magyar Tudomány*, 10(1) sz. 1. p.
- Farkas János (1966): Néhány gondolat a Science of Science-ről. *Magyar Tudomány*, 11(1). sz. 29. p.
- Farkas János (1967): A tudomány strukturális tagozódásáról című írásában. *Magyar Tudomány*, 12(4). sz. 226. p.
- Farkas János – László József – P. Szabó József (1968): Életút-vizsgálat Veszprém megyében. *Valóság*, 8. sz. 27–30. p.
- Farkas János (1971): A tudományos kutatási eredmények hasznosításának feltételei a magyar vegyiparban. *Szociológia*, n/a. p.
- Farkas János – Szalai Sándor (1974): Sociology of Science and Research on Research. *Szociológia*, (Suppl.5) 105–110. p.
- Farkas János (1975): A tudománypolitika és tudományszociológia kérdései. *Szociológia*, 1. sz. 44–48. p.
- Farkas János (1976): Érdek és érdekviszonyok. *Szociológia*, 1. sz. 178–181. p.
- Farkas János (1977): A tudomány mint a társadalomtudományok közös vizsgálati tárgya. *Szociológia*, 3. sz. 410–414. p.
- Farkas János (1978): A XV. Tudománytörténeti Világkongresszus. (Edinburgh, Skócia, 1977. augusztus 10–19.) *Magyar Tudomány*, 23(1). sz. 70–72. p.
- Farkas János (1978): Nemzetközi tudományszociológiai konferencia Budapesten. (1977. szeptember 7–9.) *Szociológia*, 1. sz. 33–42. p.
- Farkas János (1981): A technikai fejlődés társadalmi környezete. *Magyar Tudomány*, 4. sz. 253–260. p.
- Farkas János (1987): A tudás mint társadalmi konstrukció. *Magyar Tudomány*, 32(10). sz. 759–769. p.
- Farkas János (1990): *Bevezetés a szociológiába mérnökök számára*. Budapest, Műegyetemi Kiadó.
- Farkas János (1994): *Bevezetés a környezetszociológiába*. Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó.
- Farkas János (1995): *A technikaszociológia alapjai*. Budapest, Műegyetemi Kiadó.
- Farkas János (2003): A sírnál mely egyesít. *A Dunánál*, Augusztus–szeptember (2. évfolyam, 8–9. szám), 111–113. p.
- Farkas János (2011): *Emlékeim Rézler Gyuláról*. <https://sites.google.com/site/rezlerfoundation/az-alapito/farkas-janos-emlekei>
- Farkas János: *A Rézler Gyula Alapítvány története*. <http://www.rezler-foundation.hu/az-alapitvany-tevekenysege/toertneti-oesszefoglalo>
- Janky Béla – Králik Miklós – Sipos László (2005): *A fogyasztás társadalmi beágyazottsága*. Budapest, Műegyetemi Kiadó.
- Lehmann Miklós (1998): *Az elidegenedés- és antropológia-vita politikai összefüggései. A marxista filozófia reneszánszától a filozófusperig*. Budapest, MTA Filozófiai Intézet. <http://lehmann.hu/lm/elidegen.pdf>
- Marcuse, Herbert (1964): *Az egydimenziós ember*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Nemes Ferenc (2007): Beszélgetés Nemes Ferencel. In Szántó Miklós: *Hatalom, politika, társadalomtudomány*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 93–102. p.

- S. Nagy Katalin (szerk., 1990): *Művészetszociológia*. I–II. kötet (Szemelvénygyűjtemény). Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szántó Miklós (2015): „Többé én apparátusban nem dolgozom. Független értelmiségi akarok lenni!” Szabari Vera interjúja. http://socio.hu/uploads/files/2015_1/szabari_szanto.pdf
- Erdei Ferenc MTA főtitkár feljegyzése a Szociológiai Kutatócsoport ügyében MTA Lt., 23-F/1963
- Tájékoztató jelentés az Agitációs- és Propaganda Bizottság részére a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetéről (1971. június 9, elhangzott a június 22-i ülésen), MOL 288. fond 41/161
- Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézete. Beszámoló. Név és dátum nélkül. MTA 20. század hangja archívum és kutatóműhely, 409-09-204.

SUMMARY

The article presents János Farkas's work and positions it in the history of Hungarian sociology between 1960 and 2000. In the early 1960s there was a critical approach in sociology in Hungary. Criticism had a peculiar meaning in this time, because it did not mean the criticism of the existing political order (it did not strive to offer other social and political alternatives, contrary to the practice of social thinkers at the beginning of the century and to the western critical sociology), but the criticism of reality, the fact of showing that things in the society do not always happen in the ideologically projected way. The representatives of the critical line believed that society can be corrected with help of sociology, modernized, and the disparities can be reduced. This is time when Farkas started publishing his works on science theory and science systems but in the mid-1960s and later he focused on the issue of science organization. In 1968 András Hegedüs was removed from the head of the Sociology Research Group of the Hungarian Academy of Sciences (MTA) and Kálmán Kulcsár replaced him. In the 1970s Farkas as Kulcsár's vice was one of the founders and a significant representative of sociology of science in the Hungarian scientific environment. He started teaching at the Technical University of Budapest in 1971, where he founded the Department of Sociology in 1984 being its Head of Department until 1998.

KRÉMER ANDRÁS¹

A „Tudós-tanár kommunikációja és innovatív kapcsolattartása”

Tisztelgés Farkas János emlékének

A tanulmányban rövid, meglehetősen szubjektív, a hosszú évek közös munkájára, barátságára alapozott megállapítások szerepelnek Farkas Jánosról mint tanárról, tudósról, barátról. Ezek a tapasztalatok azonban kirajzolnak egy munkástílust is, egy kommunikációs gyakorlatot, tudományos közösségi szerepet, s a szerző megállapítása szerint ezek együttesen egy olyan szerepvállalás fontos elemei, melyek túlmutatnak egy személyes stíluson, funkciókkal bírnak. Ezekből a funkciókból tekint át néhányat a tanulmány, melyek a tudomány művelése, működtetése szempontjából lehetnek relevánsak, előremutatóak a tudomány és az oktatás szempontjából napjainkban. Ezen túl e gyakorlatok a szerző speciális témája szempontjából is különlegesen értékes gyakorlatokként figyelhetők meg, melyek megnevezése és e szempontból való tudatosítása más, e területtel foglalkozó, olyan szakemberek számára is hasznos lehet, akiknek nem volt módjuk kapcsolatban állni, vagy ismerni Farkas Jánost.

Mindenek előtt egy személyes megállapítással kell kezdenem: Farkas Jánossal 1985 óta dolgoztam együtt, mint doktori témavezetőmnek, formálisan is tanítványának tekintem magam, s hosszú barátság kötött hozzá. Ezzel azt kívánom előre jelezni, hogy munkájával, gondolatainak felidezésében nem tudok elfogulatlan lenni. Farkas János hosszú éveken át tanszékvezetőm volt a Műegyetem Szociológia tanszékén, s addig is, azt követően is számos munkában volt alkalmam munkatársként dolgozni vele különféle közös témákon.

Abban az értelemben azonban mégsem igazán mondhatom mesteremnek, hogy szakmai, kutatási területem nem egyezik, talán eléggé közel sem áll Farkas János tudományos munkásságának legfőbb területeihez, a technika-, innováció- és tudomány-szociológiához, az információs és tudástársadalom műveléséhez, melyekben ő legfőbb és megkerülhetetlen hozzájárulását adta a hazai és a nemzetközi szociológia fejlődéséhez. Ennek megfelelően nem is vállalkozhatok arra, hogy tudományos munkásságának akár csak részleges értékelését elvégezzem, de a vele töltött hosszú munka és baráti kapcsolat alapján teljesítményének bizonyos területeit mégis módom lehet ebben a tanulmányban méltatni. Minde-

¹ 1985-ben a Műegyetem Szociológia tanszékének alapításakor Farkas János vezetése alatt kezdtem a tanszéken oktatni, itt 2003-ig dolgozhattam vele, PhD-témavezetőm volt, később a Szegedi Tudományegyetemen oktathattunk együtt, számos kutatásban, projektben dolgoztunk közösen, munkássága kutatóként, tudósként és mindenekelőtt tanárként meghatározó volt számomra.

nek előtt látni kell, hogy Farkas János tudományos és szakmai közéleti munkássága olyan széles spektrumot ölelt fel, hogy a fenti legfontosabb területek messze nem fedik le tevékenységének teljes körét, az számos egyéb témakörre, diszciplínára terjedt ki. Mindamellelt, hogy ő alapvetően akadémiai tudósembernek tekintette magát, szakértőként, tanácsadóként, és mindenekelőtt tanárként hozott létre olyan életművet, melynek nagyon sokan lehettünk tisztelői, hasznélvezői tanítványként, munkatársként. E különféle kapcsolatokban igen különböző formákban, helyzetekben volt alkalmam interakcióban lenni vele, s most ezekre alapozva próbálom meg kiemelni azokat a legfontosabb elemeket, melyek rám, szakmai munkámra és személyes értékeimre nagy hatással voltak, s talán összefoglalásuk mások, tudóstársak és tanárok, szakemberek számára is megfontolandóak.

Mindezek következtében ebben az írásban meglehetősen szubjektíven fogom felidézni gondolatait, közös gondolkodásainkat, párbeszédeinket, ehhez forrásként gyakran kéziratait, levelezéseink azon tartalmait, melyek a párbeszéd felidéhez szükségesek.

A SOKOLDALÚ TÁJÉKOZOTTSÁG

Farkas János publikációinak felsorolása terjedelme folytán meghaladná e tanulmány kereteit, s ez elérhető² az interneten is, de néhányat csak a témák azonosítása érdekében megemlítek: *Az ötlettől a megvalósulásig* (Farkas 1974), *A „szürke zóna”* (Farkas 1992) vagy a *Pörlekedő tudáslméletek* (Farkas 1994). Ezek legfontosabb kutatási területébe illeszkednek, de érdemes felfigyelni rá, hogy ezeken kívül milyen széles körében alkotott maradandót és meghatározót. Ennek meglátásom és emlékeim szerint két alapvető oka volt: Egyfelől szinte elképzelhetetlen tájékozottsága, tudása és kapcsolatrendszere alakult ki, mert egyszerűen érdekelte a világ. Ezt ma így furcsa összekötni, de mégis azt kell mondani, hogy nem egyszerűen a művelt, tájékozott ember szokásos ismereti szintjén, hanem az elmélyült kutató szintjén tudott foglalkozni, alkotni szinte bármilyen területen, amit érdekesnek, fontosnak talált, s ilyen terület meglehetősen sok volt. Ma körbe nézve igen gyakran úgy látjuk, mintha ez az általános érdeklődés, a világ komplexitásának, sokszínűségének tudományos megismerési vágya kevésbé lenne látható, a kutatók érdeklődése kétfelé ágazik. A speciális szakterületekben elmélyülünk, igyekszünk minél részletesebben egy-egy speciális témával foglalkozni, annak is nehéz feldolgozni még a fontosabb eseményeit, produktumait is, s ettől élesen elválasztva, a világ szélesebb dolgait egy egészen más szinten, azt mondanám, az érdeklődő újságolvasó szintjén követni. Neki nagyon rövid idő elég volt, hogy valamely tudományterületet olyan szinten megismerjen, feldolgozzon, hogy abban a specialista tudományos közösség partnere legyen, s ez igen ritka képesség. Mindezt olyan korszakban, amikor a szakemberek, a területeiken egyre inkább válnak specialistákká,

² http://old.szoc.bme.hu/oktatok/dr_farkas_janos, http://old.szoc.bme.hu/sites/default/files/Farkas_J%C3%A1nos_publikaci%C3%B3slista.doc (letöltve: 2017.10.23.)

s az egyéni életstratégiákban egyre inkább azt látjuk, hogy az érvényesülés sajátos érdekeltisége abba az irányba hat, hogy valamely szűkebb terület specialistájaként könnyebb fontossá, tényezővé válni. Ehhez képest az a sokoldalúság, amelyet Farkas János meg tudott valósítani, valamilyen „reneszánsz idealizmusba” hajlik, s a „polihisztort” juttatja eszünkbe. Ezek a szavak azonban mégsem írják le pontosan azt a jelentést, amelyet szándékoztam, mivel olyan felhangjai konnotációi vannak, melyek ennek lehetetlenségére, elérhetetlenségére utalnak, szemben azzal, hogy itt valódi, a mai világban szokatlan széles látókörre és új területek megismerési, befogadási képességére gondoltam.

A TANÁRI ALÁZAT

Azonban e széles ismereti kör megismerésének és elsajátításának volt János esetében egy sokkal prózaibb megközelítése is, ami úgy gondolom, szintén sajátja, s tanári ethoszának fontos eleme volt. Ezt leginkább egy személyes beszélgetésünkben elhangzott mondattal tudnám megmagyarázni, ami egy további nagyobb témához is átköt. Egyszer a műegyetemi tanszéki oktatással kapcsolatban merült fel valamilyen szociológiai téma oktatásának szükségessége. A tanszéken akkor talán már tíznél is többen voltunk, elég sok különféle szakterülettel foglalkozó kollégával. Ő feltette a tanszéki értekezleten a kérdést, hogy ki vállalná el az adott terület oktatását? Minthogy ez mindenképpen valamilyen kitérőt, az oktatók személyes érdeklődésének fókuszán kívül álló témát és munkát jelentett volna, nem volt nagy tolongás a téma „elnyeréséért”. János várt egy kicsit, majd azt mondta: Rendben, akkor majd én feldolgozom. Ez ma a legtöbb egyetemi tanszéken azt jelentené, hogy el kell olvasni a téma valamely alapirodalmát, esetleg alapirodalmait, s azokból valamilyen óravázlatokat, egy órán használható diasort készíteni. János ezzel szemben egészen rövid időn belül olyan jegyzetnek alkalmas szöveget írt belőle, amely igen széles irodalmi feldolgozást, komplett adaptálást tartalmazott, tehát nyomdakész egyetemi jegyzet volt. Később egy beszélgetésben úgy utalt erre, hogy ha egy tanárnak valamit be kell vennie az oktatandó témák, tárgyak közé, akkor arra ki kell terjesztenie az érdeklődését. Hát erre ő kiemelkedően magas szinten képes is volt. Ezért is tudta megalapítani a műegyetemi Szociológia tanszéket, s azt majdnem két évtizeden keresztül úgy vezetni, hogy az szervesen integrálódott az intézmény képzési struktúrájába. Tulajdonképpen erről szeretnék kicsit bővebben értekezni.

A REFORMER TANÁR

Farkas János a 70-es években kezdett tanítani a Műegyetemen, amennyire tudom, ekkor speciális kurzusokat oktatott, amelyek kiegészítő jelleggel kapcsolódtak a mérnöki curriculumokhoz. A Szociológia tanszéket 1985-ben alapította, az oktatás az év szeptemberében kezdődött meg. Ekkor hat oktató tagja volt az újonnan alakuló egységnek, s több kar mérnök hallgatóinak tanított szociológiai tárgyakat.

Farkas János alapító tanszékvezetőként erős koncepció alapján állította fel a tanszéket, melynek része volt az oktatók kiválasztása és az oktatott tárgyak tartalma, filozófiája is. Az általa verbuvált tanszéki oktatók mindegyike rendelkezett valamilyen reál előképzettséggel, mely kiválasztási szempont nagyon tudatos volt a részéről. Másfelől az egyes mérnöki karok képzéseihez tartalmilag kapcsolódó tantárgyi tartalmakat alakított ki az egyes oktatókkal és az egész tanszékkal közösen, amitől a szociológiaképzés több lehetett, mint „általános műveltségi” terület. Ez a közös munka nagyon inspiráló, igazi intellektuális kihívás volt, különösen számomra, aki a mérnökképzést éppen befejezve, azt elég közelről ismerve, de a szociológiaoktatásban még meglehetősen kevés tapasztalattal vehettem részt ebben. Ez alatt az idő alatt folyamatosan gondolkodott azokon a szervezeti, tantárgy- és programfejlesztési kérdéseken, hogy a mérnökképzéshez milyen társadalomtudományi területek integrálhatóak legjobban, milyen képzési igények merülhetnek fel az egyes karok részéről, s hogyan lehet az indokolt igényeket gerjeszteni, ezen keresztül a mérnökképzést korszerűsíteni. Eközben folyamatosan tartotta a kapcsolatot a mérnök karok vezetőivel, tanszékvezetőivel, s amennyire ez abból a perspektívából látható volt, hatni is tudott rájuk. Az egyetemi szervezeti struktúrában ez meglehetősen nagy szó, mivel az egyetemi szervezetekről általában elmondható, hogy azok nem a legkönnyebben „mozduló” szervezetek. A képzési struktúrák nehezen mozdulnak, még abban az esetben is, ha az egyes tárgyak, esetleg tanszékek a maguk keretein (tárgyak, óraszámok) belül nagyobb innovációs gyakorlatot mutatnak.

Így jutottunk el az Építésmérnöki Karon odáig, hogy a Település és város-szociológia tárgy kötelező része lett az építésképzésnek, de talán még ennél sokkal többet mond, hogy a hallgatóik számukra kiemelt jelentőségű komplex tervezési feladatban, amelyre negyedévben került sor, és a diplomamunkához hasonlóan konzulens tanár segítette a munkát, a tanszék oktatóit is felkérték ilyen konzulens feladatokra. Ez jól példázza azt a befogadást, amely a szociológia szempontjait annyira fontosnak ítélte egyes építészeti feladatokban, hogy abban a szociológiai háttérű konzulens éppen úgy tudta segíteni az építészhallgató munkáját, mint az építésztanár. Ez az együttműködés megnyilvánult számtalan közös szakmai programban, műhelymegbeszélések szervezésében, kutatási együttműködésben. Hasonló, bár nem ilyen mértékű együttműködés alakult ki más műszaki karokkal is, mint a Villamosmérnöki Kar, az Építőmérnöki Kar vagy a Vegyészmérnöki Kar esetében.

Ezek a folyamatok egyértelműen legnagyobb mértékben Farkas János szakmai elfogadottságának, egyéni kapcsolatteremtő képességének voltak köszönhetőek, s jelzik kiemelkedő hatását a hazai mérnökképzés egészére. Később még visszatérek e kettős okra, tehát egyik az a szakmai és tudományos tartalom, amivel a technika, annak fejlődése, ebben az oktatás szerepe, mely tudományos munkájának egyik fókusza volt. A másik az a személyes képesség, ahogy kapcsolatait kezelte, amely képessé tette, hogy partnereivel olyan kapcsolatot, viszonyt tudott kialakítani, amelyben e tudását, álláspontját el tudta fogadtatni anélkül, hogy ebben bármilyen hatalmi, tekintély alapú eszközt alkalmazott volna.

A SZERVEZŐ MENEDZSER

A társadalomtudományi terület képzési, fejlesztési koncepciójának érzékeltetésére egy rövid kéziratában foglaltakat hozhatom fel példaként, amely egy belső anyag volt „Javaslat a TGI szervezeti reformjára” címmel, melyhez kérte a tanszéki munkatársak véleményét.³ A kézirat dátuma: 1995 október. Ebben egyfelől szervezeti kérdéseket vet fel arról, hogy a tanszéki, intézeti struktúra miként képezhetné le az egyetemi karok képzési igényét és a megfelelő diszciplinákat, figyelembe véve a személyi feltételeket és történeti előzményeket. Az írásban utal arra, hogy a terület (akkor még) kevés (kettő) egyetemi tanárral rendelkezett, akik tanszéket alapíthattak, ugyanakkor már jelentős és igen eltérő diszciplinák képviseltettek egy intézetben belül. Ebben az időben az intézetben belül két tanszék, négy osztály és egy csoport különült el szervezetileg, amelyek részben egy korábbi státus quo eredményeként alkották az intézetet.

Anélkül, hogy a helyzetet részletesen ismertetném, hiszen nem ez a feladata ennek az írásnak, János gondolatmenetét idézném fel csupán. Egyfelől célként jelölte meg, hogy a kialakuló szervezeti struktúra egyszerű és átlátható legyen. Másfelől a kialakítandó szerkezet tudomány-rendszertani szempontból is közelítsen egy logikus felépítéshez, e szempontokat összhangba hozva az intézet rendelkezésre álló személyi állományával, amelynek jelentős értéket tulajdonított, valamint számolt a szervezetszociológiai szempontból törvényszerű korlátokkal, az ellenállások elkerülésével és a konszenzusos megoldások előnyben részesítésével.

Egyik változatban a Filozófia és Szociológia Tanszék köré szerveződő csoportosítással számolt, ahol a filozófia mellé csoportosította az elméleti, történeti orientációkat, a szociológiához az alkalmazott-empirikus társadalomtudományokat. Meggyőződése szerint a szociológiának nemhogy nem lefokozó, hanem egyenesen alapvető funkciója azokat a középszintű elméleteket a képzésbe bevinni, amelyeket a mérnöki vagy általában a tervezői tevékenység felhasználhat. A két csoportot az alábbi módon képzelte elkülöníteni: Az elméleti-történeti beállítottságú szervezeti egységben „olyan témaköröket oktatnának, amelyek a mérnökhallgatók számára szükségesek ahhoz, hogy megértsék a körülöttük lévő világ nagy tendenciáit, tisztázzanak fontos ismeretelméleti, reflexiós problémákat: a természet, a gondolkodás, a megismerés, alkotás törvényeit”, az ember lehetőségeit, a beavatkozás problémáit. Idesorolta még a tudomány és technika elméleti-történeti kérdéseit, az ember cselekvési szabadságát. Az empirikus társadalomtudományi csoportba olyan tartalmakat sorolt a társadalmi szervezetekről, melyek nélkül a mérnök szintén nem tud boldogulni napi munkájának végzése közben. Oktatni és elemezni tartotta szükségesnek a mérnöki munka kulturális meghatározottságát, az alapvető társadalmi mechanizmusokat, folyamatokat, intézményeket, szervezeti viszonyokat, egyén- és csoportközi interakciókat, érdekviszonyokat, és konfliktusokat, kommunikációs-szimbolikus viszonyokat, amelyek befolyásolják a műszaki

³ A TGI a Társadalom és Gazdaságtudományi Intézet rövidítése, jelentős részben ebből fejlődött ki később a GTK, vagyis a Gazdaság és Társadalomtudományi Kar.

tevékenységet. Ugyancsak ebben a körben tartotta szükségesnek foglalkozni a politikai rendszer és politológia tudásanyagán keresztül megismerhető intézményekkel, az állam, a kormányzat vagy éppen a civil szektor kérdéseivel.

Másik lehetőségként az egyetemi tanári címet elérők függvényében kialakítható tanszéki struktúrával számolt, harmadikként az önálló Filozófia és Szociológia tanszékek mellett egy önálló intézettel a többi területet integrálva. Megfontolásából is kivehető az a koncepciózus meglátás és önzetlen álláspont, hogy a Műegyetemen milyen társadalomtudományi képzési struktúra felel meg leginkább az egyetem korszerű képzésének, feladva azt a saját érdeket, hogy ő maga igazán elméleti kutató volt, s helyet adva a kíváncsnak vélt tudásszerkezet leképezésének.

A tantárgyak szervezésében ugyanakkor számolt, sőt erősen épített arra a kíváncsnak multidiszciplinaritásra, mely alapján a kialakuló szervezeti egységek egymással kooperálva, hálózatos működést megvalósítva alakítják ki speciális tantárgyaikat, tantárgyegységeiket.

Ez az önzetlen, pragmatikus, ugyanakkor a képzési célokat tekintve elvszerű viszony jellemezte műegyetemi pályafutását, kivételes mintát adva a „tanári” szerepből.

A PROFESSZIONÁLIS KOMMUNIKÁTOR

Ahogy korábban utaltam rá, Farkas János tudományos és tanári tevékenységének egyik legfontosabb eleme az a kapcsolattartás, személyes viszony volt, amit kollégáival, tanítványaival, a vele bármilyen ügyben kapcsolatba kerülő személyekkel folytatott. Nehéz ezt pontosan megfogalmazni, körülírni, ugyanakkor álláspontom szerint ez egyik leglényegesebb jellemzője volt e tanári pályafutásnak. Amikor kollégáira gondolunk, nemcsak az egyetemi munkatársait kell felidézni, hanem a legszélesebb értelemben vett tudományos, hallgatói kapcsolatokra, melyeket hazai és külföldi kollégáival kialakított. Ezekben a viszonyokban egyszerre tudott olyan mentor, tutor lenni, aki iránymutatást ad, és olyan barát, aki szemmagasságban tud beszélni, tanácsot adni, kérdezni, akitől kérdezni lehet minden kockázat nélkül, vagyis a kapcsolatot fenntartani, megerősíteni, az adott ügyet előrevinni, fejleszteni. Amikor arra gondolok, hogy kockázat nélkül kérdezni, azt valahogy úgy lehet elképzelni, mint amikor a vizsga előtt a hallgatók egymástól kérdeznek, aminek nincs tétje, nem kell tartani a megítéléstől, a minősítéstől, amely kérdésből csak profitálni lehet. Valamennyien, akik kapcsolatban voltunk Farkas Jánossal, ilyen módon kérdezhettük, s ő elképesztően érdemi módon válaszolt e kérdésekre. Több embertől hallottam e körből, hogy aki elküldött neki egy kezdetleges írásművet, vázlatot, az egy olyan elemzést, kérdéssort, irodalmi kitekintést kapott válaszul, amiben több munka, tudás, gondolat lehetett, mint a vázlat elkészítésében. Azonnal elindított egy olyan intellektuális spirált, amely nem csupán gondolatokat ébresztett, de olyan motivációt, tevékenységet gerjesztett, amitől a gondolkodás, az alkotás felgyorsult, kiteljesedett, anélkül hogy ebben bármilyen nyomásgyakorlás öltött volna testet.

Ilyen közvetlen, baráti kapcsolatot tartott a világ legnagyobb szociológusaival, de a külföldi hallgatóval is, akik néhány órán vettek részt angol nyelvű képzésében. Erről egyértelműen számolt be szinte valamennyi Rézler-ösztöndíjas⁴, akiket gyakran egy alkalommal látott az ösztöndíj odaítéléséhez szükséges kuratóriumi meghallgatáson, azután e-mailben néhány technikai információt küldött nekik, s valahogy, mire hazaértek, egészen szoros szakmai mentorukká vált. Hangsúlyozni kell, hogy itt nagyon sok emberről van szó. Ha csak az MTA-t, a Magyar Szociológiai Társaságot, a Műegyetemet, a Szegedi Tudományegyetemet, a Tudományos Diákkört (ahol kiemelkedően aktív tevékenységet folytatott), a nemzetközi kapcsolatait vesszük alapul, kollégákat és hallgatókat, ifjú pályakezdőket, akik e kettő között értelmezhetőek, ez legalább több száz embert jelentett, lehet, hogy még többet. Elgondolni is nehéz, hogyan lehetett ideje, energiája, figyelme, hogy e szerteágazó kapcsolatrendszer akként működtesse, hogy abban mindenki jogosan érezte úgy, hogy tökéletesen „képben van”, minden levélváltás, beszélgetés, előzmény olyan volt a számára, mintha legközelebbi személyként, barátként vagy családtagként lenne vele kapcsolatban.

A HÁLÓZATÉPÍTŐ, -MŰKÖDTETŐ

Itt kell megemlíteni a kapcsolattartás egy másik funkcióját is. Fiatal (és akár idősebb) kollégáit, tanítványait e kapcsolatrendszer révén menedzselte is. Gyakran kötötte össze őket más ismerőseivel, egyrészt elindítva közöttük is egy olyan beszélgetést, kapcsolatot, mely kölcsönös ismereteket, együttműködési lehetőségeket adott az összekötött személyeknek, rajtuk keresztül intézményeiknek, s támogató érdeklődésével segítette elő e kapcsolatok érdemi előrehaladását, hatékonyságát.

Ez a kapcsolattartási mód azonban messze nem csak udvariassági, figyelmes-ségi kérdésként vetődik fel. Meggyőződésem, hogy úgy tekintette, a tudás, a szakmai eredmény, e kapcsolatok, közvetlen levelezések és legfőképpen szóbeli megbeszélések keretében halad előre, fejlődik. Érdekes ma visszanézni, hogy Farkas János e nézetei kicsit más megfogalmazásban már 2002-ben megjelent könyvében (Farkas, 2002) is megfogalmazódtak. Nem csupán azt jelezte előre, hogy a technikai és informatikai eszközök fejlődése megváltoztatja a munka világát, de kiemeli Manuel Castells gondolatát is, hogy a tanulás (idesorolhatjuk a gondolkodás, vagyis a tudomány művelését) tevékenységek, interakciók révén megy végbe. Ezt a sajátos interakciót művelte magas fokon, gerjesztette Farkas János tudósként, kollégaként, tanárként egyaránt. Ez fontos része volt a tudomány művelésével kapcsolatos nézeteinek s mindennapi gyakorlatának. Hogy ez mennyire előremutató tudományos ethosz és praktikus módszertan egyben, azt akkor érthetjük meg, ha a tudományos (társasági, közösségi) élet mai tendenciáira vetünk pillantást. A mutatókban, publikációban, konferencia jelenlétben mérődő tudományos teljesítmé-

⁴ www.rezler-foundation.hu

nyek, specializált kapcsolatok, társulások kialakulását eredményezik. A kapcsolatok sajátos, kézzelfogható, rövid távú partnerségekként kötődnek, ennek megfelelő közösségi életet alakítottak ki, illetve elsősorban annak hiányát. Rengeteg a konferencia, ám a résztvevők gyakran csak saját előadásuk idejére tudnak jelen lenni az előadások, prezentációk sűrű programban követik egymást, a levezető elnökök minden igyekezete arra koncentrál, hogy a programban tervezett előadások ne csússzanak ki az időből, s a kérdés, hogy van-e valakinek észrevétele, hozzászólása, inkább csak udvariasságnak tekinthető. Kicsit hasonló a helyzet a szakirodalommal is, nagyon nagy tömegű publikáció jelenik meg, csökken a tudományos viták száma, vagy olyan kis csoportok, specialisták között zajlik, nem is publikus felületen, hogy az nem tudja kiváltani azt a közösségi aktivitást, amely a kicsit távolabbi területtel foglalkozókat is be tudná kapcsolni. Bizonyára hozzájárul e jelenségek felerősödéséhez a doktori képzések, s az abban részt vevők számának növekedése, ahol még erősebb a napi jelenlét, ami a féléves beszámolókból megjeleníthető. Ez önmagában is nagymértékben gerjeszti a megjelenési kényszereket, a specializált területek keresését, de nem zárhatjuk ki azt a jelenséget sem, hogy az olyan megjelenések száma is megnő, amelyek mögött nem mély, tartós elköteleződés, a párbeszéd, a hatás igénye dominál, hanem a formális teljesítés abszolválása.

Természetesen ezeknek a téziseknek a kutatása nem lehet e tanulmány feladata, nem is rendelkezem ilyen kutatási eredményekkel, inkább csak gyenge hipotézisként fogalmazom meg a fentieket tapasztalataim alapján.

Azt azonban bizonyosan állíthatom, hogy Farkas János tudományos és tanári jelenléte, szerepvállalása, minden tekintetben igyekezett ennek a trendnek ellenállni, s a fentebb leírt kapcsolattartás és közösségi élet aktív működtetőjeként elősegíteni, hogy érdemi, személyes viszonyokban fejlődhessenek azok a gondolatok, melyek közte és munkatársai, tanítványai, partnerei körében felmerültek, megformálódtak. Minden e-mail váltása, konzultáción, TDK-konferencián folytatott megszólalása, baráti beszélgetése nyitottságot, új gondolatok, szempontok iránti nyitottságot tükrözött, s azt az ambíciót, hogy arról részletesebben, akár személyesen kész értekezni, beszélgetni, továbbgondolni. Nekem abban a szerencsében volt részem, hogy éveken keresztül szinte hetente lehettem hasznélvezője a beszélgetésnek, amikor egy autóban utaztunk Szegedre kettesben, vagy Bangó Jenő barátunkkal, időnként más kollégával. Ezek a beszélgetések felváltva szóltak valamilyen szűkebb szakkérdésről, közös érdeklődési körünkbe tartozóról, vagy valamelyikünk egyéni témájába tartozó felvetésről, vagy egyszerűen más közéleti ügyről, ami éppen foglalkoztatott és persze személyes dolgokról. Minden alkalommal megtapasztalhattam, megtapasztalhattuk ezt a nyitottságot, tájékozottságot, őszinte érdeklődést.

A MINTÁK ALKALMAZÁSA

Ez a minta nekem is nagyon sokat jelentett. Szűkebb szakterületem, ami az alternatív vitarendezés, látszólag igen távol áll Farkas János tudományos- szakmai tevékenységének fókuszaitól. Mégis, azt hiszem, legalább két dologban nap mint nap

képviselem ebben a témában is azokat a mintákat, amiket tőle láttam. Megpróbálom ezeket röviden összefoglalni.

Praxis és elmélet a hálózatban

A konfliktusok feloldásának alternatív módjai egyszerre kétféle kihívást jelentenek (számomra is). Egyfelől olyan praxis, olyan gyakorlat, melyet a szakemberek e területen végeznek, mondjuk közvetítőként, s amit megfelelően művelni valamiféle mesterség, melynek fogásait megtanulni, gyakorolni lehet, bizonyára egy idő után mesterévé válni. Ugyanakkor olyan tevékenység, melynek ugyan mestere csak az lehet, aki ténylegesen gyakorolja is e tevékenységet, igazi szakértője, tudója viszont megérti annak hátterét, módszertanát, előfeltételeit, következményeit, hatásait, vagyis a mögötte lévő elméleteket. Sok ilyen szakterület van, elég, ha az orvostudományt vesszük példának, ahol nem lehet csak elméleti sebésznek lenni, ahhoz rendszeresen operálni kell, a jó sebésznek nemcsak a feje jó sebész, de a keze, a szeme is, vagy a pszichiáter, aki maga is gyakorolja tevékenységét, nem csupán elméletben, de időről időre találkoznia kell páciensekkel, hogy tudása aktív, érvényes lehessen. Másik oldalról nézve a gyakorló szakembereknek is követniük kell azt a diszciplinát, amely tevékenységüket meghatározza, s legalább egy része igyekszik ennek előmozdításában tevékenyen is részt venni, nevezzük ezt akár kutatói vagy valamilyen elméleti, tudományos tevékenységnek. Aki azonban a konfliktusok feloldásának akár e szűkebb alternatív módjaival foglalkozik is, szembesülnie kell azzal, hogy korántsem egyszerű rámutatni arra a diszciplinára, amely ezzel a témával foglalkozik.

A konfliktusokat különféle tudományágak, szakmák, igen eltérően értelmezik. Másként tekint a jog, a szociológia, a közgazdaságtan, a menedzsment tudományok, vagy a matematika és játékelmélet a konfliktusokra, sokszor gyökeresen eltérő értelmezésekkel. Ez a sokszínűség gyakran megnehezíti a precíz szakmai nyelvhasználatot, s olykor részben ebből fakadóan a konzekvens, következetes szabályozások, eljárásrendek és gyakorlatok kialakítását is. A pszichológia inkább a személyre, személyiségre fókuszál, a jog a tényállásra, protokollokra és a szabályokkal való összhangra, a szociológia a csoportokra, szervezetekre, közösségekre gyakorolt hatásokra, a közgazdaságtan a társadalmi költségekre, a menedzsment az elérhető nyereségre, hatékonyságra, a matematika és játékelmélet a legjobb döntésekre, és a játszma megértésére, leírására. És akkor még nem is említettük a kommunikációtudomány nélkülözhetetlen olvasatait azokkal az interakciókkal kapcsolatban, melyek a konfliktus kialakulásában, feloldásának folyamatában megjelennek, akár harmadik fél részvétele esetén is. Jól érzékelhető a szakterületnek ez a multidiszciplináris jellege a külföldi és a sokkal szűkebb hazai szakirodalomban is, a kiadók jellege irányultsága eltéréseiben, s még inkább azon szakmai fórumok összetételében, melyek az alternatív vitarendezés tárgyában szerveződnek. Még szembetűnőbb a hazai intézményesülés egyik látványos terepén, az oktatás rendszerében. Alternatív vitarendezéshez kapcsolódó képzéseket (ezeket általában mediátorképzésnek nevezik) igen eltérő jellegű szervezetek tartanak. Ha csak

a felsőoktatási intézményeket tekintjük, megtalálhatunk ilyen képzéseket bölcsészettudományi karon, jogi karon, pedagógus-, illetve tanárképző karon, gazdaságtudományi, közgazdasági karon, menedzserképzésben. Hasonló a helyzet a szakmai rendezvényekkel, melyek számos érintett szakmához kötődő intézmény szervezésében valósulnak meg, s nem állíthatjuk, hogy minden esetben sikerül áthidalni e szakmai szerveződések szervezeti, csoportközi határait.

Az talán egy külön, önálló kutatást is megérne, hogy ezeket a határokat pusztán a tradíció, a szakmai csoportok elkülönítése jelöli ki, vagy szerepe van valamiféle féltékenységnek, piacféltésnek is. Ugyanis kétségtelenül meg kell állapítani, hogy az e körbe tartozó tevékenységek „kisajátítására” is van érdekeltség. Ha ugyanis egy szakma, tudományterület magához tudná rendelni az e körbe tartozó tevékenységeket, az egyúttal piacot, álláshelyeket, állami fenntartói támogatásokat biztosíthatna, ami sajátos vonzerőt, érdekeltséget teremt ezen igyekezetekhez. A különféle szakmáknak ehhez eltérő érdekérvényesítési eszközei vannak, pl. a jogász szakmának a törvényalkotásban, a pedagógus szakmának az iskolai-oktatási intézményrendszerben, a pszichológus szakmának bizonyos ellátási intézményekben és így tovább.

Ha azonban jobban belegondolunk, a peres ügyekben sem mindig a jogi szempontok lesznek kizárólagosan fontosak, adott esetben a pszichológiai tényezők, más esetben a gazdasági szempontok vezethetnek el a vita legjobb megoldásához. Így az egyes vitarendezési ügyek minden konkrét területen olyan sokszínűek, sokfélék, hogy azokban harmadik félként egyszer gazdasági, másszor pszichológiai vagy jogi, oktatási, kommunikációs ismeretekkel rendelkező mediátor járhat el legnagyobb sikerrel. Ezek a különbségek viszont nem az ügy „keletkezésekor” határozhatóak meg, hanem csak a folyamat során derülnek ki. Ezért különlegesen fontos (lenne), hogy e szakmák képviselői minél többet tanuljanak meg egymástól a szükséges ismeretekből és készségekből, valamint a gyakorló szakemberek tisztában legyenek saját határaikkal, elkerülve olyan helyzeteket, melyekben hiányosságaik gátat jelentenek a vitarendezés sikerében, s ami még veszélyesebb, ne tudják megvédeni a klienseket az esetleges sérülésektől, aránytalan érdeksérelemtől. Ennek feloldására egyre jobban terjed az a gyakorlat, hogy a viták rendezésében szakember párosok működnek közre, akik eltérő „háttér” szakmával rendelkeznek. Mediátorok esetében ezt co-mediációnak nevezik, hazai elterjedése sajnos messze elmarad a kívánatostól.

A kommunikáció szerepe a vitarendezésben

Abban viszont kialakult egy többé-kevésbé általános konszenzus, hogy a felek kommunikációja minden esetben a vita rendezésének központi kérdése, ez valóban megkerülhetetlen. Így én is ebben a kommunikációban tekintem sok esetben mintának azt az érdeklődő, továbbblendító, de semmiképpen nem nyomás-gyakorló viszonyt, amit Jánostól tanulhattunk. Ez a kommunikáció, amit a szakirodalom különféle nevekkkel, módszerekkel ír le, számos ponton kapcsolódik

a jelzett gyakorlathoz. Amikor aktív hallgatásról (pl. active listening: Rogers–Farson 1987) értekeznek a szerzők, hangsúlyozzák azt az értő odafigyelést, mely nem jelent beavatkozást, de aktív bátorítást igen, a közlendő kifejtésére. Másik fontos jelenséggént arra hívják fel a figyelmet (Krauss–Morsella 2006, 153), hogy a kommunikáló partnereknek közösen, együttműködve kell kialakítaniuk a jelenlést egy dialogikus megközelítésben, ahhoz, hogy azonos módon értelmezhesék azt. Bizonyára még számos konkrét példa és kapcsolódás lenne ide idézhető ezzel a témakörrel kapcsolatban, itt csak arra a természetes, ösztönösnek tűnő, de meggyőződésem szerint nagyon is tudatos, szándékolt kapcsolattartási magatartásra szeretném a figyelmet felhívni, amit Farkas János tudományos, szakmai és tanári kapcsolataiban tapasztalhattunk. Neki bizonyára ez a gyakorlat nem a konfliktuskezelési szakma gyakorlása során alakult ki (bár ebben a szerepben is helyállt, ha szükség volt rá), hanem a közös gondolkodás, az innováció és a széles értelemben vett értékteremtés folyamatának elemzése, megértése, alakította ki, mindenesetre mi ennek a készségnek, tudásnak mindennapi hasznélvezői lehettünk.

A közvetítői szakmának nemcsak az a sajátossága, amire korábban utaltam, hogy egyszerre van művelendő gyakorlati és elméleti oldala, hanem az is, hogy művelése nem lehetséges a tevékenység gyakorlóival való rendszeres kapcsolat fenntartása nélkül. Nem képzelhető el olyan gyakorló vitarendező, aki ne tenné láthatóvá gyakorlatát más szakemberek számára, ne törekedne mások gyakorlatát megismerni anélkül, hogy a vitarendezői szakmai etika talán legfontosabb szabályát, a titoktartást és diszkréciót megsértené. Talán ebben is némi hasonlóságot vélhetünk felfedezni a gyakorló pszichológusok, pszichiáterek módszertanában, ahol olykor formálisan is kötelezővé tesznek konferenciákat, továbbképzéseket, melyeken rendszeresen részt kell venniük a praktizáló szakembereknek, hogy tevékenységük ne izolálódjon. Hasonló a helyzet a mediátorok körében is, rendszeres találkozások szükségesek a közvetítői tevékenység folyamatos műveléséhez, melynek természetesen számos formája lehet. Farkas Jánosnak s a hozzá közel állók körének nem volt ilyen jogszabályi kötelezettsége e rendszeres kapcsolattartásra, ugyanakkor ő mégis igen gyakran előmozdította, provokálta ezt a hálózatos együttműködést formális rendezvények vagy informális találkozók, műhelyek formájában. Kicsit azt mondhatom, körülötte erre szocializálódtunk, természetes munkamódunkká váltak ezek a kölcsönös tapasztalatcserék, amelyekben egyszerre elfogadó, kritikai és segítő kapcsolatok alakultak ki.

Összességében Farkas János nemcsak elméleti hozzájárulásokat tett a tudományszociológia területéhez, de személyes gyakorlatával olyan mintát is létrehozott, mely érdemes lehetne további elemzésre, hatásainak szisztematikusabb értékelésére. Feltehetően valamennyien, akik ebbe a könyvbe írtunk, egyúttal e személyes gyakorlatnak is hasznélvezői voltunk szakmai és baráti értelemben is.

IRODALOM

- Farkas János (1974): *Az ötlettől a megvalósulásig: A kutatási eredmények alkalmazásának társadalmi-szervezeti-személyi feltételei a vegyiparban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Farkas János (1992): *A „szürke zóna”. Szakértők az államszocializmusban*. Disputa Könyvek 2. Budapest, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja, 118. p.
- Farkas János (2002): *Információs vagy tudástársadalom?* Budapest, Infonia-Aula.
- Farkas János (1994): *Pörlekedő tudáseméletek*. Budapest, Gondolat Kiadó – BME Szociológia tanszék.
- Carl Rogers – Richard E. Farson (1987): Active Listening. In Newman, R. G. – Danziger, M. A. – Cohen, M. (eds): *Communication in Business Today*. Washington D. C., Heath and Company.
- Krauss, Robert M. – Morsella, Ezequiel (2006): Communication and conflict. In Deutsch, Morton – Coleman, Peter T. – Marcus, Eric C. (eds): *The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice*. Jossey-Bass.

SUMMARY

*The innovative communication and networking of a Professor.
Honor to the memory of Janos Farkas.*

The author had been opportunity to work with Janos Farkas, as a colleague, under his leadership, Janos Farkas was the head of department where he began to teach, tutor at his PhD, and several time, as a partner in different research or consulting or social impact assessment projects. During this time we experienced how he communicated with his colleagues and students. At the same time, he also had an exceptional ability to operate networks, to connect professionals engage the cooperation, mutual thinking and creating values. He had an impact on the author, how to integrate that communication skills into his field, which is ADR (Alternative Dispute Resolution). The mediator's work has another specialty that is necessary keep in touch continuously, regularly with other mediators, conciliators, ADR experts. In this purpose everybody has to create and operate his professional network, to reach mutual benefit and help each other.

BARTHA ESZTER

Munkáséletmód az 1970-es évek Magyarországon: tudomány és politika¹

A tanulmány egy korabeli forrás, az 1970-es évek közepén készült Munkáséletmód-Munkáskultúra kutatás anyagának tükrében mutatja be a munkássorsokat a Kádár-korszak fénykorának számító időszakban. Az talán nem meglepő, hogy az így elmesélt munkáséletek meglehetősen különböztek a rendszer által propagált, idealizált szocialista munkásosztály képétől vagy inkább annak az illúziójától. Az viszont már érdekesebb adalék, hogy ekkorra már a munkásság maga is individualizálódott, atomizálódott, és nem sok nyoma maradt a sokat emlegetett munkástudatnak, az együvé tartozás érzésének. Az is jellemző, hogy a munkások kizárólag egyéni eszközökkel igyekeztek sorsukon javítani; a kollektív cselekvés mint lehetőség fel sem merült az interjúkban. Az értelmiség és a munkásság közötti társadalmi távolság nemcsak a hiányzó kapcsolathálókat jelenti, hanem sokat elmond arról is, hogy a korszakban a munkások valójában melyik társadalmi csoportot látták privilegizálnak.

BEVEZETŐ: FARKAS JÁNOS ÉS
A RÉZLER GYULA ALAPÍTVÁNY

Tudományosnak szánt munkába nem szokás személyes bevezetőt írni, egy emlékkötetbe szánt dolgozat esetében azonban megbocsátható az ilyen hangú és tartalmú kitérő. A Rézler Gyula Alapítvány és kuratóriumának elnöke, Farkas János professzor nevével először egy posztdoktori hallgatók számára kiírt pályázat kapcsán találkoztam. Noha dolgozatom témája a munkástörténet-íráshoz kötődött, be kell vallanom, Rézler Gyula munkásságával csak későn ismerkedtem meg, holott ő alapozta meg a magyar munkáskutatás tudományos módszertanát. Ezt a tudatlanságot természetesen nem menti az a tény, hogy Magyarországon, amelyhez tudományos pályájának első és utolsó szakasza kapcsolódott, sokáig jórészt ismeretlen maradt a neve, mint ahogyan a munkáskutatásban is csak akkor hivatkoztak néhanéha a diszciplína kiemelkedő alpmunkájára, az 1938-ban megjelent, *A magyar nagyipari munkásosztály kialakulása 1867–1914* című könyvére, amikor a kádári népfelfróntpolitika jegyében megkezdődött az országban az ideológiai enyhülés. Ennek okait máshol részletesen kifejtettem (Bartha 2017); ezért itt csak egy rövid váz-

¹ A kutatás az NKFI-OTKA által támogatott K 120010 sz. *Az ipari munkásság alakulása: Az 1990 utáni szakmunkásréteg társadalmi-politikai tagozódása Németországban és Magyarországon* c. projekt keretében valósult meg, amelynek vezető kutatója Bartha Eszter.

latra szorítkozom.² Rézler Gyula a két világháború közötti korszakban kezdte meg tudományos pályafutását, ahol jelentős sikereket ért el – és nem mellékesen bebizonyította, hogy tudományos munkáskutatást lehetett művelni abban az időszakban is, amelyet a „létezett szocializmusban” eleinte fasisztának, később pedig munkásellenesnek, elnyomónak bélyegeztek. A háború után még reménykedett abban, hogy kutatásai nem ütköznek bele az új rendszer tudományos-ideológiai megszorításaiba – a Rákosi Mátyás nevével fémjelzett diktatúra kibontakozásával azonban ezek a remények illuzórikusnak bizonyultak. Rézlernek a letartóztatás elől menekülve távoznia kellett az országból; munkássága pedig hosszú időre feledésbe merült a munkásállamnak kikiáltott rendszerben. A rendszer legitimációs-ideológiai céljainak megfelelően a munkáskutatásra rányomta a bélyegét a szigorú dogmatizmus, amely ugyan enyhült valamelyest a kádári konszolidáció idején, de ez sem akadályozta meg azt, hogy a hazai munkáskutatás következő nagy alakját, Kemény Istvánt szintén emigrációba kényszerítsék (igaz, ő elsősorban szegénység-kutatásai miatt került szembe a rendszerrel).

Az 1970-es években már szabad volt Rézler nevét említeni; Litván György (1974) például közölt részleteket a tudós fontos munkáiból, amelyek megalapozták munkáskutatásai módszertanát, és 1972-ben a *Szociológiai Szemlében* is megjelent egy tanulmánya, amely áttekintést adott a két világháború közötti munkás- és üzemszociográfiai munkákról, és nem mellékesen megállapította, hogy szemben a közhiedelemmel, a szerzők jó része nem volt kommunista.³ Rézler Gyula végső hazatérésére azonban csak a rendszerváltozás után került sor. A munkáskutatás újraindulásának és az ideológiai dogmák lebontásának azonban ez az időszak sem kedvezett; a munkásságban a legtöbb értelmiségi azt az osztályt látta, amely valamiképpen a gyűlölt diktatúrához kötődött, és csak a teljesen hitelét veszített marxista-leninista ideológia alapján lehetett (volna) tanulmányozni. Holott éppen Rézler munkássága bizonyítja, hogy a munkáskutatást lehet tudományos alapon és ideológiamentesen, a weberi objektivitás szellemében tanulmányozni; bizonyos elkötelezettség valóban kell ehhez a témához, hiszen a munkásságot egyetlen rendszerben sem lehetett „uralkodónak” tekinteni, egy igazságos(abb) társadalomba vetett hit azonban semmiképpen nem egyenlő egy diktatórikus rendszer dicsőítésével, ahol melleleg a szakképzett munkásság – legalábbis a Rákosi-korszakban – éppen hogy rosszabbul élt, mint a háború előtti Magyarországon.⁴

Rézler Gyula emigrálása után felhagyott a munkáskutatással, és a rendszerváltás után is hosszú idő telt el, amikor a marxista-leninista dogmákból kiábrándult tudományos világban újra megindult az érdeklődés a munkástörténet-írás iránt.⁵ A diszciplínát tudományosan megalapozó, a rendszerváltás után akadémikussá megválasztott kutató ezt már nem élhette meg; alapítványa azonban nagyon

² Lásd még ehhez Valuch 2017.

³ Újraközli: Tóth Pál (szerk.) 2011.

⁴ Lásd ehhez Paládi-Kovács 2007; Várkonyi-Nickel 2017.

⁵ Itt feltétlenül meg kell említeni Valuch Tibor nevét, aki nagyon sokat tett a munkástörténet újrafelfedezéséért.

sokat tett azért, hogy elősegítse a hazai fiatalok tudományos fejlődését, pályáját, és egyeseknél orientálja a kutatás tárgyának megválasztását. Én nem ismerhettem őt személyesen, noha a rendszerváltás után rendszeresen tartott egyetemi előadásokat Magyarországon; a Rézler Gyula Alapítvány kuratóriumának tagjaiban és természetesen Farkas Jánosban azonban olyan embert ismerhettem meg, akik mindenben megfeleltek a tudós példamutató pályájának és kiemelkedő humanizmusának, és olyan szellemben vitték tovább Rézler Gyula munkásságát, és ösztönözték a fiatalokat a további kutatásra, amely a magas tudományos elismerést kiérdemlő kutató életét is meghatározta. Az alapítvány nemcsak a fiatal kutatók pályáját segíti, hanem sok mindent tesz azért, hogy Rézler Gyula nevét és munkásságát megőrizze abban az országban, amely sokáig tudomást sem vett kiemelkedő teljesítményéről; hiszen a későn jött elismerés azt is jelentette, hogy a tudósnak nem alakulhatott ki iskolája Magyarországon. Ezt a hiányzó iskolát hivatott pótolni a Rézler Gyula Alapítvány, amelynek Farkas János meghatározó személyisége volt. Noha saját kutatási területe nem kapcsolódott a munkáskutatáshoz, mindig is támogatta egy igazságos, egyenlőbb társadalom eszméjét, és ennek megfelelően vezette a kuratóriumot, és segítette elő megannyi fiatal kutató tudományos eredményeit, adott inspirációt a munka folytatásához.

Én személyesen nagyon sokat köszönhetek Farkas Jánosnak és a körülötte dolgozó embereknek. Miközben ahhoz a fiatal – ma már középkorú – generációhoz tartozom, akiknek a Rézler Gyula Alapítvány komoly támogatást és ösztönzést adott a munkáskutatás folytatásához, Fontos kiemelni azt az örökséget is, amelyet Farkas János maga mögött hagyott – a kiemelkedő tudományos munkásság mellett, amelyet műveinek hosszú listája bizonyít, azt az emberséget, humanizmust, ideológiai pártatlanságot, de ugyanakkor egy jobb, egyenlőbb társadalomba való hitet, amelyről Rézler Gyula egész életpályája és hátrahagyott öröksége tanúskodik.

MUNKÁSSORSOK AZ 1970-ES ÉVEKBEN: ELBESZÉLÉS ÉS TÖRTÉNELEM

Az alábbiakban egy rendhagyó kísérlet következik. Rendhagyó annyiban, hogy egy, tudományosan még nem feldolgozott forráscsoportot elemez: az 1973-ban indult Munkáselelmód-Munkáskultúra kutatás anyagát, amelyet a Népművelési Intézet indított el.⁶ Az eredmény többdoboznyi interjú és egy meglehetősen hosszú (de annál érdektelebb) kérdőív, amely meglehetősen naiv módon próbálta meg feltárni a megkérdezett munkások kulturális érdeklődését, tevékenységét, szokásait („Mennyi időt fordít olvasásra, színházra, mozira stb.?” „Milyen könyveket olvas?” „Mi volt a legutolsó olvasmányélménye?”). Talán nem meglepő, hogy a forráscsoportból soha nem született tudományos kötet; a rendszerváltás után az MTA TK

⁶ Hálás vagyok Kovács Évának és Gárdos Juditnak az anyag kutatásában nyújtott segítségükért.

Szociológiai Intézetében működő Huszadik Század Hangja Archivum és Kutatóműhely fedezte fel, majd az Open Society Archive-ban került elhelyezésre az anyag. Miközben a terjedelmes kérdőívről módszertanilag ma már nem sokat lehet mondani (azontúl, hogy meglehetősen naiv próbálkozás a munkások kulturális érdeklődésének felderítésére), annál izgalmasabb forrást jelentenek a személyes interjúk. Az alábbiakban néhány elbeszélés bemutatása következik, amelyek érdekessége, hogy egy olyan időszakban szólaltatja meg a munkásokat, amely ma már történelem, és amelyből nagyon kevés olyan forrás akad, amelyben a munkásállam dolgozói a saját nyelvükön szólnak meg – hiszen a statisztikák és a szájukba adott dogmák nem pótolhatják a személyesen megélt történelmet, mint ahogyan a sok-sok évvel később készült életútinterjúkat is meglehetősen forráskritikával kell kezelnünk, hiszen azokra már ráakódott a rendszerváltás tapasztalata. A kísérlet rendhagyó annyiban is, hogy a jelen írás kizárólag erre a forráscsoportra koncentrál, amelyet az magyaráz, hogy a munkáskutatás historiográfiáját a szocializmus időszakában más helyütt fejtettem ki részletesen (Bartha 2017). Itt most a többdoboznyi iratanyagból kiválasztott néhány személyes sors bemutatásával és elemzésével keresem a választ arra a kérdésre, hogy mit jelentett munkásnak lenni az 1970-es évek Magyarországon, mit adott a munkásoknak a munkásállam – és mit vett el tőlük.

Mielőtt belekezek, egy dolgot mindenképpen érdemes kiemelni. A személyes interjút és a kitöltött kérdőívet rövid, egyoldalas összefoglaló követi, amelyben a kérdező rövid leírást ad interjúalanyáról. Az összefoglaló néhol hiányzik; de ahol megvan, ott a naiv pszichológia jellemzi a leírást („fejlődőképes fiatal ember”; „átlagos képességű, közepszerű ember”). Általában kiviláglik az összefoglalásból (és az interjúkból is!) a munkások és az értelmiség közötti társadalmi távolság, mint ahogyan az is jellemző, hogy az összes megkérdezett munkás továbbtanulásra szeretné nevelni a gyermekét.⁷ Ennek alapján igazat kell adnunk annak a megállapításnak, hogy még a jó anyagi helyzetben levő, szakképzett munkások sem érezték a rendszert a magukénak; noha politikáról közvetlenül nem esett szó, az azért kiderült, hogy a legkevésbé sem tartják a munkássorsot irigylésre méltónak, az meg végképp nem merül fel, hogy kiváltságos osztálynak tartsák magukat.⁸ Az interjúkból általában nem bontakozik ki semmiféle osztálytudat; a munkások többsége jobb lakást szeretne, magasabb fizetést, külföldi utazást – sokan csak annyit, hogy lássák a Balatont. Szalai Erzsébet az 1980-as évek közepén megfigyelte a munkásság atomizálódását, a materiális tudat elterjedését, és a politikától való elfordulást (Szalai 1986).⁹ Az interjúk alapján azt kell mondanunk, hogy ez a folyamat korábban elkezdődött: nemhogy forradalmi tudat nincs (akár a rendszer-

⁷ Mindenképpen érdemes itt utalni *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című kötetre (Konrád-Szelényi 1989). Még ha az értelmiség nem is fejlődött uralkodó osztállyá, ahogyan a könyv állítja, az biztos, hogy a munkások szemében privilegizált rétegnek számított. A munkások és az értelmiség közötti távolságra Héthy-Makó (1975) is rávilágít.

⁸ Lásd ehhez Haraszi 1989, Bezsenyi 2017.

⁹ Lásd még ehhez Szalai 2004.

rel szemben, ahogyan azt 1956-ban megfigyelhettük),¹⁰ hanem a sorsközösségnek sem sok elemét lehet kiolvasni a különböző életsorsok elbeszéléséből. A munkás-ság ekkorra már egész biztosan nem volt forradalmi osztály; nemcsak hogy nagyon sokféle helyről és családból verbuválódott, hanem a sokat emlegetett társadalmi egységet sem érezte, tudta a magáénak. A kitörést egyértelműen az értelmiségi életbe való felemelkedés jelentette a számukra, mint ahogyan a munkáséletben többnyire azok sem láttak sok perspektívát, akik koruknál vagy lehetőségeiknél fogva beleragadtak a közös sorsba.

KITÖRÉSI KÍSÉRLETEK: A LÁZADÓK

Az alábbiakban két munkás példáján szemléltetem, mit jelentett a lázadás, és hogyan jelenik meg a kultúra és a művelődés azok számára, akikben megvolt az igény a továbbképzésre, továbbtanulásra, és megpróbáltak tenni is azért, hogy kikerüljenek a kevesebb (vagy semmilyen) perspektívát nem kínáló gyári környezetből. Az első a 23 éves László¹¹ története, aki érettségizett elektroműszerészként dolgozott a Beloiannis Híradástechnikai Gépgyárban. László legnagyobb vágya az volt, hogy utazhasson és nyelveket tanuljon; élete nagy tévedésének nevezte, hogy amikor lehetősége nyílt volna rá, nem vállalta az NDK-ba való kiutazást:

Hát hova kerültem... az az igazság, hogy ki akartam menni az NDK-ba. Olyan felvilágosítást adtak, hogy kinn majd én fogok tudni tanulni. Hát mondom, akkor kimegyek, három év alatt megtanulok perfektül németül, meg valami szakmát is tanulok, és azután kisült, hogy nem így van, nem tudok kinn tanulni semmit, maximum a nyelvet, ugye, mert kinn vagyok, és én bolond fejjel visszavontam a jelentkezésemet, mert én azt hittem, hogy én kimegyek, és egy, vagy két évig kinn vagyok, és visszajövök, akkor már nem tudok itt tanulni szakmát, vagy akár továbbtanulni is. Nem tudom, miért volt ilyen gondolatom, és nem mentem ki. Nagyon bánom, mert most nem így állnék a némettel, mint most...¹²

László a továbbiakban is hangsúlyozta, hogy számára nagyon fontos az utazás, és az, hogy megismerjen más embereket, tájakat, és megértesse magát velük:

De hát ahogy nézem a térképet vagy a földgömböt, ujjammal letakarom Európát, és az ember úgy haljon meg, hogy legalább Európát ne járja be, az egy lehetetlenség... Szóval nekem egy nagy álmom, hogy el szeretnék jutni Peruba, megnézni az inkát. Annyi, annyi mindent hallok róla, és olvastam, és voltam az inka kiállításán, és néztem, fényképeket is látok róla...¹³

¹⁰ Lásd ehhez Pittaway 2012; Rainer–Valuch 2017.

¹¹ A személyneveket megváltoztattam.

¹² Open Society Archive (a továbbiakban OSA), 409_I5_I_052.

¹³ 409_I5_I_052.

A megkérdezett a legfontosabb tulajdonságnak a tudásvágyat nevezte. Kertész Ákos *Makrájáról* az alábbi elemzést adta:

Hogy tulajdonképpen ki akart törni onnan, ahol élt, ugye hát érdekelte a művészet, felébredt benne a kíváncsiság, és csinált is valamit. De azután hát tulajdonképpen a lány, aki kiemelte őt, ugye külföldre szökött. Szóval annyi ereje nem volt magának, hogy ezt az utat folytassa. Hát a szokványos utat választotta, megházasodott, gyerek, miegyéb. Szóval, hát ahogy múltak, teltek az évek, szintén rájött, hogy ez... ez... ez üresség. Szóval számára ez az élet üres, hiába mondjuk boldog család, meg miegyéb, szóval ez őt nem elégítette ki, s ez egy felszínes valami volt az egész tulajdonképpen, és ugyanakkor nem tudott mást tenni. Annyi ereje nem volt, hogy újrakezdjen valamit, s ezért öngyilkos.

És te mit tettél volna a helyében?

Hát én megpróbáltam volna... szóval szerintem az öngyilkosság, olyan egy borzalmas.

Ha te másképp cselekedtél volna, mint a regény hőse, akkor mi az, ami tetszett és emlékezetes volt?

Hát ez a próbálkozás, hogy ki akart törni onnan. Szóval ez, ahogy le van írva, hát ez tetszett nekem az egész könyvben.¹⁴

Ehhez nagyon keveset kell vagy lehet hozzátenni. A munkássors László számára nem ígért nagy reményeket, mint ahogyan a környezetéről is meglehetősen kritikával nyilatkozott:

Mennyire tartod fontosnak a műveltséget?

Fontosnak tartom, mert olyan sivár, nem érdekli ezt az embert a művészetek, nem érdekli az egész élet, tényleg hallottam egy pol-beat éneket, hogy befejezi a munkát, bemegy, iszik, aztán hazamegy, elveri a feleségét, leül, tévét néz, nem azt mondom, hogy így van, de ahol dolgoztam, fizikai dolgozók között, sokszor így van.¹⁵

László legnagyobb kívánsága az volt, hogy tudjon nyelveket tanulni, és olyan munkahelyen elhelyezkedni, ahol lehetővé válik az utazás. Kiemelte, hogy legtöbb barátja egyetemista, és hogy számára a tudásvágy, a művelődés jelenti a legfőbb értéket és a kitörési lehetőséget is. Ezt a tulajdonságot gyermekkorából hozta magával:

Apám 13 éves korában működő gőzgép modellt csinált, akkor orvos akart lenni, csak aztán kifutott, mert a régi időben nem lehetett... ugye... akkor pénz kellett hozzá, az meg nem volt, aztán most felszabadulás után meg túlkoros volt, akkor azért nem tudott menni egyetemre, szóval őt érdekelte az orvostudomány.¹⁶

¹⁴ 409_15_I_052.

¹⁵ 409_15_I_052.

¹⁶ 409_15_I_052.

Noha explicite nem esett szó az interjúban politikáról, az azért kiderült belőle, hogy Lászlót nem elégti ki az a sors, amit a munkásállamban elérhet egy munkás, aki nem tud utazni, nem tud világot látni, és többnyire beéri azzal, hogy művelődés gyanánt nézi a tévét. Az is elhangzik az interjúban, hogy a nyelvtudás azért is hasznos, hogy a friss híreket megtudja az ember (amelyeket a magyar média egyáltalán nem vagy csak késve közvetít). Összességében az interjú rávilágít a rendszer szűkös kereteire, a munkásélet perspektívatlanságára, a Makrával való azonosulás pedig azt mutatja, hogy a munkások nagyon is tisztában voltak ezekkel a korlátokkal, mint ahogyan a kitörést is csak az jelentette számukra, hogy a továbbtanulás révén megváljanak a munkásléttől.

A másik életpálya Endre története, aki már fiatalon megtapasztalta a kudarcot: eltanácsolták egy „elit” gimnáziumból, ahol munkásszármazású gyerekként egyébként is idegennek érezte magát:

Olyan iskolába jártam, a Bolyai gimnáziumra gondolok, ahol... tényleg... minimum osztályvezetők voltak a szülők, és hát én, mint munkásgyerek, kilógtam közülük, nem tudtam megvalósítani az elképzeléseimet. Azért nem tudtam, mert depresszióval töltött el az a tudat, hogy látva ott azokat a különbségeket, anyagiakban is meg szellemileg...

Kicsit olyan félrehúzódo alkat vagyok, hát ez talán az elnyomásnak... köszönhető...¹⁷

Endre a továbbiakban elmondta, hogy három éve próbál bejutni az orvosi egyetemre, amelynek kudarcát körülményeinek tulajdonítja:

De, mondom, a lakás az nagy problémát jelent, mert nem lehet megparancsolni senkinek, hogy csendben maradjanak, én hazamegyek a munkából, fáradtan... és akkor utána foglalkozni intenzíven, felvenni a versenyt olyanokkal szemben, akik esetleg nappali iskola elvégzése után, tehát gimnázium elvégzése után közvetlenül akar egyetemre menni, megfelelő környezete is megvan hozzá, gondolok itt külön szobára, meg esetleg szellemiekben olyan segítségre, akinek a szülei, hát olyan... szellemi munkások voltak, akik segítettek. Átérik a problémáját jobban, mint az olyan szülő, aki csak szeretné, de nem tudja, hogy mivel jár a tanulás, pl. nyugalom is kell... meg ilyenek.¹⁸

Endre azt is elmondta, hogy becsüli a szüleiben, hogy pártolták a továbbtanulását, és minden tőlük telhető lehetőséget megadtak neki, ám ezek mégsem voltak elegek ahhoz, hogy normálisan tanulhasson, és felkészüljön az érettségire, olyan kicsi a lakásuk (nem volt még egy íróasztala sem). Szüleiéről úgy vélekedett, hogy „nehéz volt a gyerekkoruk, meg a háborúk is közbejöttek, passzívvá váltak, nem nagyon

¹⁷ OSA, 409_15_I_061_064.

¹⁸ OSA, 409_15_I_061_064.

érdekelte őket semmi, beletörődtek a mindennapi robotba”.¹⁹ Jómódú menyasszonyától is szegény körülményei és lehetőségei miatt idegenült el, és más téren is megtapasztalta a társadalomban ekkor már meglevő anyagi különbségeket: gimnáziumban azért is szorult ki a társaságból, mert nem tudott lépést tartani a tehetősebb családból származó gyerekek szórakozásával. Saját magát olyan embernek tartja, akinek a legfontosabb a szellemi fejlődés:

Hát mindenki tudja, hogy a rádió-televízió műszerészek nagyon jól keresnek, nekem is lehetne autóm, lakásom, de én nem... én nem tudok senkit úgy becsapni, ahogy becsapnak embereket, persze, hogy becsapnak, csak úgy lehet... ugyanakkor az belülről bánt is, hogy a másik lenéz, hogy ő már hol tart, ilyen alapon, ugyanakkor szellemiekben sehol sincs...²⁰

A hosszú interjúból az derül ki, hogy Endrének életre szóló törést jelentett a Bolyai Gimnáziumból való eltanácsolása; ettől kezdve igazságtalannak tartja azt a társadalmat, amelyik kevesebb lehetőséget kínál a munkásszármazású gyerekeknek, mint az új elit tagjainak. Fájdalmas emlék volt számára, hogy tanárai ügyet sem vetettek rá; ezt is azzal magyarázta, hogy őbenne – talán szegényes körülményei okán – nem láttak nagy perspektívát. Endrét az is keserűen érintette, hogy az élet más területein is hátrányokat tapasztalt kis lakásuk, a szülei szegénysége miatt: nem vették fel az egyetemre, menyasszonya elhagyta, és általában mindent magának kellett autodidakta módon megtanulnia, hiszen szülei sem szellemileg támogatni, sem pedig a magántanárt megfizetni nem tudták, hogy segítsék felkészülését, tanulmányait. A róla írt összefoglalásban a következő szerepel: „Kisebbségi érzésekkel teli fiatalember, amit kudarcai érthetővé tesznek. Ettől eltekintve nem adja fel a reményt, és még küzd. A művelődésben és a munkájában is értelmet, sőt szépséget talál.”²¹

Az interjúból kétségtelenül egy olyan ember képe bontakozik ki, akit elkeserítenek körülményei, a kis lakás, és a magánéletben elszenvedett kudarcok. Az azonban nem állítható, hogy ne lett volna alapja ennek a kritikának, hiszen, ahogyan az Ferge Zsuzsa kutatásaiból is kiderül, az értelmiségi családból származó gyerekek már csak körülményeik okán is előnyt élveztek a munkásgyerekekkel szemben. Noha itt sincs szó politikáról, arról pedig még kevésbé, hogy Endre közösségi úton változtasson a sorsán, az interjú úgy is olvasható, mint a fennálló rendszerrel szembeni, a társadalmi-anyagi egyenlőtlenségeket megfogalmazó, kemény munkáskritika. Itt is fontos megemlíteni azonban, hogy szó sincs semmiféle osztályról vagy osztálytudatról; Endre változtatni szeretne ugyan a sorsán, de csak individuális megoldásban gondolkodik. A kitörést, mint Lászlónál is, az jelenti számára, hogy a továbbtanulás segítségével nagyobb perspektívához jusson, és befogadja az

¹⁹ OSA, 409_15_1_061_064.

²⁰ OSA, 409_15_1_061_064.

²¹ OSA, 409_15_1_061_064.

az értelmiségi környezet, amely munkásként nem sokra becsüli. A munkásközeg nemcsak úgy jelenik meg, mint a nagyobbra törő vágyak akadálya; Endre elmondja, hogy a munkahelyén sokan hibbantnak tartják a sok olvasás miatt, László pedig megjegyzi, hogy sok fizikai dolgozó számára az egyedüli kikapcsolódást az ital és a tévé jelenti. Egyik interjú sem fest túl vonzó képet a munkásélet realitásáról; sokkal inkább az derül ki, hogy a többség kényszerből választja a fizikai, termelő munkát.

A RÉGI ELIT ÚTJA A MUNKÁSOSZTÁLYBA

István története nem rendhagyó a második világháború utáni Magyarországon, de nagyon sok szempontból tanulságos. Édesanyja pedagógus volt, édesapja viszont – szerencsétlenségére – a „régis rendszer katonatisztje... volt, ezért aztán később, már ameddig élt, végig fizikai munkát végzett, az Épületelemgyárban volt hórakkos, csöveket cipelt, segédmunkás volt”.²² István így emlékezett vissza a Rákosi nevével fémjelzett időszakban eltelt gyermekkorára és a szülei hányattatásaira:

Mi történt a szüleivel 53-ig Pesten?

Hát mi történhetett? Apám járt a bíróságra, tárgyalásokra, elhelyezkedni persze nem tudott. Aztán tisztázódott úgy nagyjából a helyzete, nem történt úgy vele semmi, hogy leültették volna, vagy valami, csak éppen ami hátra volt még az életéből, azt csőhúzgálással töltötte... anyám meg... gondolom, nagy összeköttetésekkel elhelyezkedett... tanított... volt nekik a Várban egy lakásuk, azt visszaszerezték, ott laktak... anyám a mai napig is ott lakik. Meg hát állandóan állták a... hogy is mondjam, a látogatásokat, mert ugye azért ők sokáig gyanúsak voltak, egészen '56-ig, akkor teljesen megváltozott a helyzet, már lehetett élni, de addig...

de ez nem is tartozik ide, ha jól emlékszem, az elején mondta, hogy ha valamire nem akarok válaszolni, akkor nem kell, hát ezt ne részletezzük tovább, felesleges...²³

Miközben a munkásszármazású Endre az új káderektől elszenvedett lenézésre és kirekesztésre panaszkodott, István életét éppen az nyomorította meg, hogy szülei a régi rendszerben voltak az elit (vagy inkább a középosztály) tagjai:

...ugye én X-es voltam a származásomat tekintve... jött haza az anyám, és hallottam, hogy azt mondja az apámnak, hogy na, ma megint előkerült, ma szóltak, hogy X-es... ez nálunk az egész gyerekkoromban megvolt, hogy én is tudtam, hogy X-es vagyok, erre vigyázni kell, szóval ez állandóan napirenden volt.²⁴

²² OSA, 409_15_I_010_015.

²³ OSA, 409_15_I_010_015.

²⁴ OSA, 409_15_I_010_015

Édesapjáról elmondta, hogy kiégett ember volt, csendes, akinek otthon alig volt szava, holott édesanyja mindent megtett azért, hogy legalább az otthoni környezetben megteremtse a régi középosztályra jellemző szokásokat:

...terítés, ezüstök, szalvetta-gyűrű, kis kancsó tea, kis kancsó tej, sok kiskancsó meg ilyen tartó, olyan tartó... ro-es mise... ebéd... az megint egy ilyen nagy szertartás volt, mert még abban az időben is, amikor nem álltunk anyagilag valami jól, akkor is legalább a terítés, vagy a sokféle tartó, az úgy jelképesen ott volt az asztalon... el nem maradhatott, én most nem akarok gúnyolódni, egy percig sem, mert én valahogy már akkor is értettem, hogy az anyáméknak fontos, hogy az apám egész héten csöveket hurcol, és akkor ez megadja neki azt, ami nap mint nap hiányzik az életéből... az más dolog, hogy nekem szükségem van-e ezekre a dolgokra vagy sem, de nekik ez lényeges volt, és azt hiszem, az mindenképpen tiszteletreméltó, ha valaki egyszerűen nem engedi el magát, ha minden körülmények között meg akarja tartani azokat a dolgokat, és legalább a látszatát annak, hogy hogy is akar élni. Nem tudom, elég pontosan fogalmaztam-e meg, biztosan érti, hogy mit akarok ebből kihozni, hogy én azt becsültem apámékban, hogy meg tudták, és meg akarták tartani magukat annak, amik voltak, ami számukra lényeges volt, és ettől teljesen más kérdés, hogy nekem erre nincs szükségem, de arra az energiára, amit ők ebbe belefeccöltek, arra nekem is szükségem van a saját életemben.²⁵

István azt is elmondta, hogy édesanyja mindent elkövetett, hogy megmaradjanak a régi kapcsolatok, az új káderektől szigorúan elzárkózott, és fiát is arra igyekezett nevelni, hogy a régi „jó társaságból” válasszon magának barátokat, és abban a közegben szocializálódjon, amelyben a család a hányattatások ellenére még volt „valaki”. István mégis más utat választott: egy angyalföldi lányt vett feleségül. Az itt szerzett tapasztalatok, benyomások elárulják, hogy az országban – szemben a közhiedelemmel – a legkeményebb diktatúra idején sem volt sokszor érintkezés a különböző társadalmi rétegekbe tartozó emberek között, mint ahogyan István korábban el sem tudta képzelni, milyen körülmények között élnek az emberek Angyalföldön, és mit is jelent egy ide született munkáscsalád élete:

Hát ez... én soha nem gondoltam volna, hogy emberek így élnek, így élhetnek... hát itt van ez a ház is, három emeletes, olyan, mintha börtöncellák sorakoznának egymás mellett, itt a nagy lakás az, ami olyan, mint a miénk, szoba-konyha, de a legtöbb csak egy szoba... semmi más. Én tulajdonképpen akkor döbbentem meg, amikor először mentem itt ki a WC-re, mert az nincs bent a lakásokban, a folyosó végén van, oda kell kijárni... szóval addig nem is nagyon értettem meg, hogy milyen dolog is itt élni, állandóan. És itt rengeteg ember lakik, én kettőt-hármat ismerek csak, nem is lehet az egész házat ismerni, hiszen méterenként van egy ajtó, és a lakásban legalább három ember lakik.²⁶

²⁵ OSA, 409_I5_I_010_015.

²⁶ OSA, 409_I5_I_010_015.

István élete sok szempontból nem tipikus, hiszen maga is elmondja, hogy abban a közegben, ahonnan ő jött, nem volt szokás Angyalföldre házasodni; vagyis a társadalmi korlátok az egyenlőséget hirdető szocializmus idején is megmaradtak. Az is kiderül az interjúból, hogy a munkásosztályba kényszerűen lecsúszott régi középosztály tagjai igyekeztek megtartani a régi szokásokat, kapcsolatrendszereket, hogy legalább ezeken keresztül érezhessék: a társadalmi lecsúszás csak ideiglenes. Az a tény, hogy Istvánnak házassága előtt nem volt rálátása a munkások életére, arról tanúskodik, hogy hiába dolgozott édesapja munkásként, valójában nem volt érintkezés a régi és az új világ – ha nem is uralkodó osztálya – de legalább középrétege között. Istvánnak Endréhez hasonlóan szintén voltak kitorési tervei a jövőre: estin érettségizett, marxista középiskolába járt, és külkereskedelmet szeretett volna tanulni, hogy utazhasson. Keletnémet útjára így emlékezett vissza:

Szerintem mi egész jól élünk, inkább itthon... még nekünk a legmagasabb az életszínvonalunk, mert jó az NDK, ipar, stb. de amit én láttam, az az, hogy itt jobban élnek az emberek. Ezért is jó különben az utazás, mert lehet viszonyítani, megismeri az ember, hogy máshol hogy van... aztán gondolkozhat.²⁷

István és Endre teljesen különböző háttérrel indult, és eltérő okok miatt lett munkás: miközben Endre azzal indokolta sorsát, hogy szegényes körülményei miatt nem tanulhatott tovább, Istvánt éppen az egykori „úri” környezet akadályozta meg a kitorést jelentő egyetemi felvételi sikerében. Miközben Endre beleszületett az egy szobába, ahol három generáció élt együtt (köztük egy beteges nagymama), István csak felnőttként szembesült azzal, hogyan is él valójában az uralkodó osztálynak kikiáltott munkásság. Egyik interjúból sem az derül ki, hogy a munkás-sors irigylésre méltó; sokkal inkább kényszerűség eredménye, semmint való, „öntudatos” választás. Érdekes, hogy az értelmiséget külön kasztnak tekintették; még István elbeszéléséből is az derül ki, hogy családja, noha társadalmilag lecsúszott, mégis, körülményeit, szokásait tekintve felette áll az angyalföldi környezetnek, ahol mindennapos az alkoholizmus, a részeg, sokszor tettelegességgig fajuló veszekedés. Érdeemes egyébként külön kiemelni a lakáskörülményeket; a többi interjúból ugyanis egyértelműen az derül ki, hogy a megkérdezett munkások gyermekkorukban embertelen, elborzasztó körülmények között laktak, és a szerencséseknek valóban megváltást jelentett a kétszobás (ma már szűkösnek tekintett) panellakás. Talán naivitás azt hinni, hogy a kényelmes otthon gyökerestől megváltoztatja az emberek életét, szokásait, de az kétségtelen, hogy a sivár környezet hozzájárult az igénytelenséghez, és sokszor lehetetlenné tette azt a művelődést és a magaskultúra elsajátítását, élvezetét, amelyet a kutatás fel akart deríteni.

²⁷ OSA, 409_15_1_010_015.

NŐI SORSOK, STRATÉGIÁK: AKIK BELETÖRÖDTEK AZ ÉLETBE

Az alábbiakban három munkásnő életének bemutatása következik. Az elbeszélésekből eltérő sorsok bontakoznak ki, az azonban közös bennük, hogy ugyan elismerik, a munka része az ember életének, a nők legfontosabb feladatának a családi otthon megteremtését és a gyereknevelést látják. A férfiakhoz hasonlóan nehéz lenne kimutatni bármiféle osztályöntudatot, a munkásközösséghez való tartozást. Többségüknek nehéz élete, gyermekora volt, és csak kényszerűségből lett munkás, valójában egészen más szakmáról, életről álmódzott. A fizikai munka nehéz is volt, amire többen reflektáltak. Érdekes azonban, hogy míg a férfiaknak nagyobbra törő álmaik voltak (egyetem, főiskola), addig a nők sokkal kevesebbel is beérték volna (könnyebb munka, csökkentett munkaidő stb.). Többen explicite is elmondták, hogy a család, gyerekek mellett nem is győznék a komolyabb továbbtanulást. A legnagyobb ambíciójuk az volt, hogy legalább a gyerekük ne legyen munkás, hanem tanuljon tovább, ami nekik nem sikerült.

Rozália élettörténete sok szempontból Endréével rokon, azzal a különbséggel, hogy Rozália már nem önmagáért, hanem gyermekeiért harcol, hogy legalább nekik jobb sors jusson, mint ami az édesanyjuknak jutott. Édesapja bányász volt, de ahogy Rozália elmondta, gyermekeinek nem sokat tudott adni a becsületre való nevelés kivételével:

Erről nagyon rossz beszélni. Nálunk inkább maga a család, az alakult ki, szóval hogy édesapám nem az a megfelelő ember volt, sajnos, szerettem őt, nagyon szeretem is, de nem az az ember volt, aki szellemileg tudta fejleszteni a gyerekeket, tehát nekünk nem adott sokat, csak azt, hogy láttuk.

De hát azért a gyerekek igyekeztek tanulni, az minek volt köszönhető?

Hát nézze, annak volt köszönhető, hogy nagyon őszintén fejezzem ki, ebből a családi körből, ami nekünk otthon volt, mindenki menekült. Hiába lett meg a szép lakás, minden, az egyetértés nem volt meg. És mindenki kereste a maga útját, kilépett elég korán, a bátyám is 22 éve Pesten van, és a többiek is, mindenki kiszállt otthonról, megpróbálta a maga életét rendezni.²⁸

Rozália két házassága is rosszul sikerült, az interjú időpontjában elvált nőként, egyedül nevelte gyermekeit. Legkedvesebb szórakozását az jelentette, hogy „kiírta” magából örömet és bánatát:

Nézze, én maga az élet, szóval olyan visszavonultságban, a két gyerek mellett és régebben is, nem nevezném prózának, hanem a lelki egyensúlynak, ami nekem jó, és azt én leírom, én abban találok lelki felüdülést, hogy én azt elolvassam...

²⁸ OSA, 409_15_I_021.

Ha olyan lelki konfliktusban vagyok, hogy érzem, hogy írni kell, hogy szeretnék tényleg beszélgetni tulajdonképpen és nincs kivel, mert az ember ezt a problémáit, ami belül van, ezt nem mindenkivel beszélheti meg, ehhez egy olyan társra vagy partnerre lenne szükség, aki nemcsak emberileg, hanem lelkileg is, tehát mindenféle téren úgy van felkészülve, mint én. Ezt nem mindenki érti meg.²⁹

Rozália azt is elmondta, hogy nagyon szeret olvasni, és gyermekeit is az olvasás szeretetére igyekszik ránevelni (az összefoglaló hozzáteszi: „hogy többek lehessenek, mint ami ő volt”³⁰). Az írás számára megnyugvást jelent; ahogy megfogalmazta, magányában fordult e tevékenység felé, hogy valamelyest könnyítsen a lelkén. Barátai nem voltak, egyedül a testvérei látogatták („úgy illendő” – ahogyan fogalmaz). Szórakozni sem járhatott el egyedül, meg nem is lett volna módja rá a gyerekek mellett, pedig fiatalkorában jóval élénkebb közösségi életet élt: járt irodalmi színpadra, táncolt, az írásait olvasták. Továbbtanulásra javasolták, de családi körülményei miatt ki kellett maradnia az iskolából, és az az álma sem teljesült, hogy szülésznő lehessen. Rozáliának nagy küzdelmet kellett folytatni a lakásért, ami azonban korántsem felelt meg a család igényeinek:

...úgyhogy cserélni szeretnénk, mert nagyon kéne fürdőszoba, és kéne még egy szoba, ahol végre én is egy kis magánéletet külön tudjak élni. Szóval ez sokat jelentene azért nagyon.

Nem tudom, hogy milyen lehetőségem van (lakáscserére). Voltam a Tanácsnál, bent van a papírom. Érdeklődni nem tudok, mert mindig addig tart a munkaidő, hogy mire én kijövök, ők már nem fogadnak. És így nem tudok velük beszélni sem.³¹

Rozália elbeszéléséből összességében egy nehéz, küzdelmes élet rajzolódik ki, amelyben a magányt egyedül az írás oldja, ahol nincs (vagy alig van) szórakozás, és ahol egyedülálló édesanyaként a gyermeknevelés, a család összes terhét ő viseli. Az interjúból az is kiderül, hogy ehhez nagyon kevés segítséget kap környezetétől vagy a hivataloktól.

...a télen vásároltam olajkályhát, és hát maga az volt 2000 Ft, és hát sajnos nem is vált be, tehát alig tudtam fűteni. És nagyon-nagyon sokat szereltem, kínlódtam vele, minden, és most valami mást akarok, olyat, ami fűthető, ami meleg, ami nem rossz, mert bizony a télen éjszakánként két óráig szereltem, hogy a gyerekek ne fázzanak, és most valami praktikusat akarok, ami biztosítja nekem a télen a hidegben a két gyerekemet, és magamnak a meleget, és ez az OTP-m

²⁹ OSA, 409_15_I_021.

³⁰ OSA, 409_15_I_021.

³¹ OSA, 409_15_I_021.

van. És akkor szóval vannak ilyen bevásárlások. Szeretném ezt a kis lakást egy kicsit helyreporozni, tehát már úgy értem, mivel az ember egyedül van, nehezebb. Két éve magam festettem, Úgyhogy kifestetni, berendezni valahogy más-
képpen, szóval, mert ez nem rossz így, de nem tetszik nekem, ahogy most van.³²

Gyerekként Rozália is megtapasztalta azt a lenézést, ami Endre életét is megkeserítette; ezzel indokolta, hogy olyan visszahúzódomá vált:

Hát nézze, a beilleszkedés gyerekkoromban, az iskolában, az egy olyan valami volt, hogy több gyerek volt, hát ez egy természetes, de akkor még megvolt az a nagyon rossz adottság az emberekben, hogy amit korosztálynak, vagyis nem korosztálynak, hanem polgár, szóval különböző részekre felosztva, és mi azok közé az emberek közé tartoztunk, akik nagyon szegények voltak. Voltak nálunk sokkal rosszabb anyagi helyzetben is, de itt megvolt már az a visszahúzódomás. És azt észre kellett venni. Akár gyerek, akár felnőtt az illető. És én ezt nagyon hamar észrevettem, és megpróbáltam közelíteni, nem sikerült, és utána nem próbálkoztam. Ezért alakult ki, ez aztán a későbbiek folyamán is egy olyan hatással volt az emberre, hogy szóval utóhatásaként, de benne volt.³³

Míg azonban Endre egyéni stratégiával próbált magán segíteni, Rozália csak a gyermekeiben reménykedhetett:

Én az életem értelmét a nevelésben látom. Minden időmet, amit csak tudok, nekik adok. A másik, hogy egy otthont teremtettem és teremtek a gyerekeknek, és szeretem őket, viszontszeretnek. Hogy mondjam, másban nem nagyon látom az értelmét.³⁴

Ez a munkássors meglehetősen különbözik a hivatalos propagandában dicsőített munkásnők, munkásasszonyok életétől. Igaz, Rozália egyedül maradt, de a történetből az is kiderül, hogy egyedülálló édesanyaként nem sok jóra számíthatott sem szűkebb környezetétől, sem pedig a rendszertől. A környezet konzervativizmusa megakadályozta abban, hogy egyedülálló nőként eljárjon szórakozni (erre még majd a későbbiekben is visszatérünk!), mint ahogyan neveltetésénél fogva ő sem tartotta helyesnek az ilyen típusú kikapcsolódást. Maradt az írás-olvasás, mint egyedüli vigasz, és a gyereknevelés, ami minden szabadidejét lefoglalta. Rozália története nemcsak az egyedülálló édesanyák nehéz sorsáról tanúskodik, hanem egyszersmind azt is megmutatja, hogy ezek az édesanyák vajmi kevés támogatást kaptak a munkásállamtól, ráadásul környezetük rosszindulatát és gyanakvását is el kellett viselniük.

³² OSA, 409_I5_I_02I.

³³ OSA, 409_I5_I_02I.

³⁴ OSA, 409_I5_I_02I.

Anna története annyiban hajaz Rozáliára, hogy ő is egyedül maradt, miután férje megbetegedett és meghalt. Fiatalkorában Anna sem éppen a munkássorsról álmodozott:

Hát nézze, hogy őszinte legyek, én nagyon szerettem volna varrni menni tanulni, mert azért csak jobb lett volna, de viszont lehetőség nem volt rá. És hát más kiút aztán nem volt nekem, mit tudom én, hogy elmenjek gyárba dolgozni. Mert akkor a körülmények nem olyanok voltak, hanem bizony azok az évek a '30-as évek, egészen a '38–39-ig, bizony nagyon nehezek voltak, és elég sok munkanélküliség is volt abban az időben. S az ember bekerült egy helyre, akkor örült neki, hogy hát bekerült a gyárba. És mondom, a másik pediglen az, hogy hát elképzelései nem lehettek nagyon az embernek, mert sajnos nem tudta megvalósítani, úgy, hogy az előbb is mondtam magának, mihez tarthatam magam.³⁵

Egyedül maradván Anna is lemondott a szórakozásról, mint Rozália, környezete előítéletei miatt:

...hát nézze, többet járnék és elmennék, de viszont egyedül az ember valahogy, hát nem tudom, ezen a téren olyan fura világ van azér, mert ha egyedül elmegy egy nő, akkor arra mindent mondanak, csak jót nem. Dacára annak, hogy már ősz hajam van, és nem vagyok 16 éves, mer ugye ez a megézés.

És ezért nem jár el gyakrabban?

Ezért nem megyek. Mert valahogy félő. Én presszóba is elmennék, mit tudom én, nincs az embernek kedve idehaza főzni kávé, hanem bemenni a presszóba, és hát ott meginná. Na de hát az ember ott leül, akkor azt mondják, na, ez a nő, nem akarom magam kifejezni, hogy úgy látszik, valakit akar fogni magának. Hát én nem azért megyek... én szereztem magamnak olyan szomorú tapasztalatokat, hogy nekem elment a kedvem ahhoz, hogy ilyen legyek. Én inkább a magányt választom, mint azt, hogy mit tudom én, valakivel együtt legyek.³⁶

Ez a konzervatív szemlélet, mint látjuk, több interjúban is előfordul, mintha a nők internalizálták volna környezetük előítéleteit (ti. aki egyedül eljár otthonról, az feltétlenül férfit akar fogni magának). Ez az előítéletesség örök magányra kárhoztatta azokat a nőket, akik ilyen vagy olyan okokból egyedül maradtak. Azt is meg kell említenünk, hogy Anna aktívabb mozgalmi életet élt, mint Rozália: 1945-től 1960-ig a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének dolgozott. Magányát azonban az interjúkészítés idején semmi nem enyhítette, saját életéről így nyilatkozott:

³⁵ OSA, 409_I5_I_03I-037.

³⁶ OSA, 409_I5_I_03I-037.

Hát nézze, hogy egészen őszinte legyek, az én életemben még semmi se volt, ami olyan nagy örömet okozott volna. Nekem csak mindig a bánat jutott, és nem az öröm...

Tervek, remények, örömök nélkül telnek a napjaim...

Mikor hazamegyek, egyből bekapcsolom a rádiót, hogy ne legyen olyan üres a lakás.³⁷

Az interjúból egy hasonlóan nehéz, küzdelmes életsors bontakozik ki, mint Rozália elbeszéléséből. Anna egyetlen vágya egy egyszoba összkomfortos lakás volt (lakásában ugyanis nem volt WC). Tekintve ezeket a körülményeket, meg lehetőszen igazságtalannak és érzéketlennek tekinthetjük az életéről készített összefoglalót:

A kérdőívből egy igen széles körben és intenzíven művelődő embert olvashatunk ki. Az interjú alapján pedig egy zömmel passzívan és felszínesen művelődő embert ismerünk meg, akinél az aktivitást igénylő művelődési tevékenységeknek nyomai még fellelhetők, de már nem meghatározók.³⁸

Az összefoglaló azt is megmutatja, hogy mennyire nem volt empátia az interjúkészítőkben azon körülmények iránt, amelyek megfosztották az egyedülálló nőket a magasabb kulturális művelődés lehetőségétől és igényétől. Anna elbeszélését az a beletörődés jellemzi, ami helyzetéből és a nagyobb perspektíva, kitörési lehetőség hiányából fakadt: elfogadta sorsát olyannak, amilyen volt, és egyedül csak egy kis összkomfortos lakásról álmodozott. Ez a beletörődés szöges ellentétében áll a férfiakkal készült interjúkkal, akik valamiképpen változtatni akarnak a sorsukon; de valószínűleg csak azokat a társadalmi realitásokat jelzi, amelyek között Anna élt, és amelyek életének szűkös kereteit, választási lehetőségeit is meghatározták.

Máriának hasonlóan nehéz gyermekora volt; baloldali érdeklődését ebből az időszakból hozta magával. Igaz, az a szociáldemokratákhoz kötődött, ami miatt később is óvatossá vált (alig akarta elvállalni az interjút).

...fél hatig lehetett ott lenni a gyermekbarátoknál, és ott télen jól fűtött helyiség volt, pl. valakinek beázott a cipője, mert tél volt, és akkor levették a gyerek lábáról a cipőt, és amíg ott tartózkodott, addig egy foltot, vagy valamit tettek rá, ha lyukas volt a cipő talpa.

...gondolom, ilyesmit csak az vállal, aki szereti a gyereket, mert nem fizettek értünk, most már tudom...

És ez a Szociáldemokrata Pártnak az ifjúsági csoportja volt?

Igen...³⁹

³⁷ OSA, 409_I5_I_03I-037.

³⁸ OSA, 409_I5_I_03I-037.

³⁹ OSA, 409_I5_I_038-04I.

Mária azt is elmesélte, hogy járt hittanra is, ahol azonban, amikor kiderült, hogy a gyermekbarátokhoz jár, csak szemrehányást kapott, sőt édesanyját is behívták, hogy legalább a gyermekeit próbálja megmenteni a menthetetlen „elzúllástól”, amit a baloldali környezet jelent. Mária azonban továbbra is nagyon kritikus szemlélté a környezetét, és azt a rendszert, ahol a cím- és rangkórság többet jelentett, mint a valódi emberi értékek:

...egy alkalommal hoztak egy körlevelet, és felolvasták – ez a háborús időkben volt, a 30-as, 40-es időkben, hogy a mai naptól pedig elrendelem, hogy a tanárnőket nem tanárnőnek kell hívni, hanem tanárúrnőnek. Mert a tanárok is tanár urak, és a nők nem egyszerű tanárnők, hanem tanárúrnők... hát, ugye elég nehezen szoktuk meg, mert tanárnő, meg ez, meg amaz, és mikor jött ez a Cs. Papp Péterné, hát, valamelyik gyerek mondta neki, hogy tanárúrnő kérem, akkor azt mondta, hogy gyerekek, tudom, hogy ez a körlevél van, de megkérlek benneteket, hogy engem ne hívjatok tanárúrnőnek, csak tanárnőnek, vagy a keresztnevemen szólítsatok... Amelyik szem üres (kalász), az dölyfösen fel emeli, holott üres, nincs benne semmi.⁴⁰

Mária a korra jellemző társadalmi különbségeket is szóvá tette:

...elmentem a cserkészekhez is, de valahogy ott is... nem volt az... szóval, mit tudom én... úri gyerek... olyan, olyan... nem találtam föl magam. Pedig szerettem kirándulni... akkor voltam Oltáregyletben, voltam szívgárdista, de a gyermekbarát, az volt a legjobb. Ott, mondjuk, inkább szegény lányok voltak, fiúk, lányok együtt voltunk, és valahogy természetesebb volt minden ott. Talán egyívásúak voltunk.⁴¹

Férjével is egy szakszervezeti rendezvényen ismerkedett meg, egy kultúrműsoron. Mária szakszervezeti bizalmi is volt, ám baloldali kötődése ellenére a nemi szerepek terén éppen olyan szigorúan konzervatív nézeteket vallott, mint Rozália és Anna:

...bár azt mondják, csak a fiú a gyerek, főleg falun, a lány, az csak egy kis fehér-cseléd... de ő az anya, az alap, az élethordozó. Fiatalon elhülyéskedni, hogy így mondjam, a saját egészségét és a jövőndőt, mert nem egy emberen múlik, de mi lenne, ha mindenki felelőtlen kapcsolatot létesítene, jó, hogy most az abortusz-törvényt megszigorították, helyesnek tartom... tartsa magát a lány egy magas szinten, saját magát becsülje legalább annyira, hogy hát, nem hetvenkedem el a fiatalságomat...⁴²

⁴⁰ OSA, 409_I5_I_038-04I.

⁴¹ OSA, 409_I5_I_038-04I.

⁴² OSA, 409_I5_I_038-04I.

Máriára ugyanakkor egyéb, a szocializmusban jobboldalinak kikiáltott ideológiák is hatottak:

...valahogy, mintha nem lett volna divat egy időben az, hogy hazaszeretet, meg magyarok vagyunk, meg a paraszti dolgaink, hogy ez a mi népművészetünk, csak mindig az, hogy nyugati, az klassz, a miénk, az semmi...⁴³

Az interjú egy meglehetősen szabálytalan baloldali munkásasszonyt mintáz (legalábbis annyiban szabálytalan, hogy miközben tisztában van a Horthy-rendszer visszasságaival, a munkásállam által hirdetett hivatalos ideológiával sem tud azonosulni). Baloldali kötődése ellenére is sok szempontból konzervatív nézeteket vall: helyteleníti a fiatal lányok szabados viselkedését, és hatnak rá a nacionalista ideológiák is. Mária élete azt példázza, hogy még a baloldali kötődésű munkások sem feleltek meg a rendszer által hirdetett ideológiának; hiába jöttek sokszor egyforma szegénységből, a sokat emlegetett osztálytudat vagy osztályöntudat nagyon távol állt valójában azoktól a munkásoktól, akik megmaradtak ebben az osztályban.

...ÉS AKIK MEGKÍSÉRELTEK A KITÖRÉST

Ebben az alfejezetben két női sorsot mutatok be; olyan nők életét, akik megkísérelték a termelő munkából, a munkássorsból való kitörést. Mindkettőben közös, hogy míg a többre vágyó férfiak egyetemen, főiskolán tanultak volna tovább, itt legfeljebb csak egy másik, könnyebb szakma megszerzése lehet cél. Julianna a nyomdai munkát korántsem választotta; nem tudta, mi akar lenni, és egy ismerősük javasolta neki ezt a munkát. A könyvszedő szakma azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: nehéz volt, monoton, és Julianna leírása szerint a környezet is meglehetősen sivár:

Erre föl hát ugye a nyomdában tudod, hogy milyen munka van, nem épp a legkönnyebb munka, rengeteget kellett emelni, meg minden, és sokat kellett túlórázni. Három műszak volt, szóval nehéz volt, és a felépítem se volt éppen, hej, de masszív, és hát akkor beadtam a felmondásomat.

A munkám abból állt, hogy voltak ilyen táblalemezek, és azok elég vastagok, azokat mindig meg kellett törni... és hát elég nehéz volt, mert két kézzel kellett törni, és állandóan a két tenyeremen hatalmas lukak voltak, utána amikor törtem, akkor már fáj, és akkor nem tudtam például, mikor ecsettel kellett dolgozni, állandóan kenni kellett, akkor meg az ecset törte fel a kezemet, szóval, kis nyeszlett voltam, elég sok bajom volt ott, és hát amikor ezeket a táblákat kellett beraknom, mindig attól függött, hogy milyen könyvet csináltunk, mert volt, aminek a gerinclemezét kézzel kellett berakni, hát az meg szintén

⁴³ OSA, 409_I5_I_038-041.

nagy figyelmet igényelt, mert ugye a szívófej az egy nehéz ólomból, azt hiszem, ólomból készült fej volt, ami esetleg ugye a kezemet megüti vagy eltöri, vagy jó alaposan megsérül, vagy esetleg úgy bekapja, hogy le kell vágni a kezemet, szóval ez egy veszélyes munka volt. Vagy amikor hátlemez volt, akkor azt kellett cserélnem nekem. Tehát ezért nem szabad volt gyűrűt meg ilyesmit, meg haj, mert ugye hosszú hajam van, s hajhálót állandóan kellett hordanom, hát ezért meggyűlt a bajom, a baleset is inkább, mert nem, hát nem nagyon szerettem fel-tűzni a hajamat, és mindig úgy volt, hogy le volt engedve, tehát össze volt kötve lófarokba, de csak úgy húztam rá a hajhálót.

...úgyhogy azzal mindig meggyűlt a bajom, meg a gyűrűk miatt, ugye, mert azt meg nem szívesen vettem le, mert ugye, a nyomdában, elég hamar eltűntek az ilyen aranytárgyak...⁴⁴

Juliannának a női munkatársakkal is meggyűlt a baja: beképzeltnek tartották, és azért is kritizálták, hogy túl jól, túl divatosan öltözködik, mert otthon a szülei sokat költöttek a ruházkodására. A már említett munkásnőkhöz hasonlóan Juliannát is konzervatív életszemlélet jellemezte:

Hát gondolom, tudod, hol volt a női fürdő? Mi voltunk az első emeleten és lenn volt a fenébe, a pincének a mélyén, a legvégén a fürdő, és nem éppen a legjobb helyen, mert hogy az ember meg tudjon fürödni, végig kellett menni először is a géptermén, vagy pedig lent, egészen hátul, akkor végig az öntödén, én nem nagyon jártam le oda, mert nem nagyon szeretem az ilyen közös fürdőket, másodszorban pedig mondták a lányok, hogy az öntödében elég sok férfi volt, hát nem viselkedtek mindig úgy, ahogy éppen kellett volna. Lukat fűrtak a falba, leoltották a villanyt, bementek vagy ilyesmi... Volt olyan, hogy lement egy lány egy lakatosért, és például nem jött fel. Nálam sose volt ilyen...⁴⁵

Mindezek ellenére Julianna sem maradt ki a fiatalok közös szórakozásából, abból a kis örömből, amellyel megpróbálták változatosabbá, izgalmasabbá tenni a nehéz, monoton nyomdai munkát:

...behoztuk a magnót, ami tiltott dolog volt, egy valaki dolgozott a gépen, illetve figyelte a gépet, és akkor másik kettő ott addig táncolgatott, szóval, ilyeneket csináltunk.⁴⁶

A leírásból éppen nem az idealizált termelőmunka képe bontakozik ki, hanem egy olyan fárasztó és nehéz tevékenységé, amit kizárólag csak a pénzért végeznek a dolgozók. A munkakörülmények sivarak, a munkavédelmi előírásokat nem tartják be, ráadásul az is előfordul, hogy lopnak egymástól a kollégák. Mindez éppen nem

⁴⁴ OSA, 409_I5_I_001.

⁴⁵ OSA, 409_I5_I_001.

⁴⁶ OSA, 409_I5_I_001.

egy egészséges, aktív közösségi életre vall, ráadásul Julianna kolléganői irigységét is kénytelen elszenvedni a többiektől elütő, divatos öltözködése miatt. A KISZ-ről sem éppen hízelgő a véleménye:

Na hát a KISZ az jelent valami közösséget, valami odatartozást?

Hát ezt megválaszolom, szóval nem nagyon, mert annyira kevesen vagyunk, szóval nincs összetartás nálunk a KISZ-ben. Szóval nem, nem hiszem, nem érzem magamat, mert annyira kevesen vagyunk, szóval nincs összetartás nálunk a KISZ-ben.⁴⁷

Több példával is alátámasztottam már a munkások konzervatív felfogását a nemi szerepekről, a szexuális életéről, a házasságról, a családról és a gyerekevelésről. Ez alól Julianna sem volt kivétel, a fiatalokra jellemző szórakozásokból is csak ennek a felfogásnak, szemléletnek megfelelően vette ki a részét:

Az Ifjúsági Parkot nem tartom jó helynek

Rengeteg az a kis fiatal, tehát mondhatnám azt, hogy beat suhancok, és én nem szeretem valahogy, hogy mondjam neked, nem akarok most nagyképű lenni, de ahogy azok ott hülyéskednek, és nem normálisan viselkednek, azt valahogy nehezen viselem el, és hogy ne kössek bele senkibe, hogy viselkedjél már, vagy mit tudom én, szóval azért talán.⁴⁸

Julianna végül egészségügyi asszisztens lett, ahogyan némi büszkeséggel megjegyezte, a házukban már „kis doktornőnek” szólítják. Tanulságos, mit csinált volna másképpen az életében:

Hát talán, az az igazság, hogyha még egyszer születnék, és meg lehetne szabályozni, hogy hová szülessek, hát akkor ettől, ahol most lakom, de csak egy fokkal jobb körülményeket szeretnék, tehát ezalatt értem azt, hogy ne egy szobakonyhában kelljen hatunknak lakni, hanem legalább a minimum, a két szobánk meglegyen. Hát szóval ez, a másik pedig az, hogy az biztos, hogy ha újra születnék, akkor tanulnék, akkor rögtön a gimnáziummal kezdeném, és nem pedig az, hogy most legyen két-három szakmám, és úgy, szóval biztos, hogy először az iskolával kezdtem volna.⁴⁹

Julianna legnagyobb vágya az volt, hogy orvos vagy gyermekgyógyász legyen, de erről csak mint távoli ábrándképről beszélt, valódi erőfeszítéseket nem tett célja érdekében. Mint elmondta, életének célja, hogy felnevelje majdani gyermekeit, és lássa, hogy azok hogyan nőnek fel. Az összefoglaló azzal a lenézéssel, ami sok interjúkészítőre jellemző, az alábbi summás megállapítással zárul: „Általában

⁴⁷ OSA, 409_I5_I_001.

⁴⁸ OSA, 409_I5_I_001.

⁴⁹ OSA, 409_I5_I_001.

a miértekkel bajban van, nemcsak a kérdőívben, hanem az életben is, nem nagyon tudja a válaszokat a világ dolgaira, de különösképpen ez őt nem zavarja.”⁵⁰

Ezzel nemcsak azért kell vitatkoznunk, mert nem sok együttérzést, megértést árul el a monoton, nehéz termelőmunkából kitörni szándékozó munkásnő sorsa és lehetőségei iránt. Julianna életében valóban nem voltak nagy perspektívák: egészségügyi asszisztensként férjhez szeretett volna menni, és gyerekeket nevelni – ez reális cél volt, míg ábrándjai megvalósításához egy olyan, valóban egyenlőbb társadalom kellett volna, amely nemcsak ezeket a szűkös kereteket kínálta fel a munkáscsaládba született gyerekek (különösen a lányok) számára. Julianna szintén szeretett volna utazni, mint a kitörni szándékozó fiatal emberek – számára azonban többnyire itt is maradtak inkább a vágyálmok, mintsem a valódi lehetőségek.

Katalin közgazdasági szakközépiskolába járt esti tagozaton, amit úgy tudott megoldani, hogy anyósa és a férje sokat segítettek. Ennek ellenére, ahogyan elmondta, a háztartás fő terhe őrá hárult:

Ahogy férjhez mentem, én eléggé el voltam foglalva, és nem beszélve arról, hogy túlnyomórészt a terhek inkább rám hárultak, mint rá... neki több ideje volt mindig, nem beszélve arról, hogy állandóan háztartást is vezettem, nem maradt így olyan sok időm...⁵¹

Mivel a férje esztergályosként dolgozott (noha nem volt párttag), két év után kaptak szövetkezeti lakást. Katalin így értékelte az életükben elért eredményeket:

Én meg lehetek elégedve az elért eredménnyel, mert szerintem nagyon kevesen jutnak így fizikai munkások odáig, ameddig mi eljutottunk, hacsak tényleg nincs valami tényleg nagy segítség, amit nyújtanak nekik, tényleg mi mindenre azt lehet mondani, hogy kettesben szereztük meg... Én nem panaszkodhatom...⁵²

Katalin gyermekkori körülményei nem kedveztek a továbbtanulásnak:

Hát én vidéken születtem, és azért nem is mentem továbbtanulni, mert a helyi tévesz kért, hogy menjek be az irodába, mert akkor ott, szóval abban az időben még nem volt az, hogy külön könyvelő, ülnök... ilyesmi, és adminisztratív munkakört töltöttem be vidéken.⁵³

Miközben azért tanult tovább, hogy ügyintézői munkakörben helyezkedhessen el, Katalin szintén meglehetősen konzervatív nézeteket vallott a társadalmi nemi szerepekről és a családi munkamegosztásról.

⁵⁰ OSA, 409_I5_I_001.

⁵¹ OSA, 409_I5_I_057-060.

⁵² OSA, 409_I5_I_057-060.

⁵³ OSA, 409_I5_I_057-060.

Talán majd az én gyerekem megéri azt, hogy mondjuk nem kell nyolc órát dolgozni egy nőnek, az talán majd könnyebb lesz, mondjuk több mindenre jut ideje. Talán nem kell annyit a háztartásban sem, mint nekünk megszokásból, vagy talán másképp fog nevelődni majd, másképp fogja beosztani az idejét, mint ahogyan valójában mi felnevelkedtünk. Az én, korombeli nők, azt lehet mondani, hogy szóval egy se nevelkedett abban az időben még, hogy nagyon, hogy olyan háziasnak, meg ehhez hasonló, szóval a mai fiatalok, azok, ha valamit elhatároznak, elmenniük minden további nélkül, mit tudom én, akár egy múzeumba, bárhová, és elhalasztják azt, hogy a háztartást elvégezzék, mondjuk megebédelnék egy étteremben, vagy valami, viszont mi hozzá vagyunk ahhoz szokva, hogy én itthon megfőzök, és nagyon ízlik mindenkinek, nem beszélve arról, hogy csak van a gyerek mellett egy-két dolog, amit el kell végezni.⁵⁴

Katalin vágyai között szerepelt az iskola befejezése (mint elmondta, nagyon furcsa volt húsz év után újra beülni az iskolapadba), az utazás, valamint az, hogy békében nevelhesse fel a gyermekét. A kérdőívre ráírta: „Kevés szabadidőt adnak a nőknek. Legszívesebben itthon lennék. 5 óra munkaidő elegendő lenne, a visszamaradó 3 órát minden nő szívesen fordítaná tanulásra.”⁵⁵ A róla készült összefoglaló a következőt állapítja meg: „Tiszteli a »tudást«, ezért is jár iskolába, de végképp nem tud mit kezdeni vele, ahhoz nagyon kevés az ismerete (talán a képessége is). Nem művelődő... átlagos érdeklődésű, közepszerű ember.”⁵⁶ Ehhez megint hozzátéhetjük: talán nagyon is tisztában volt azokkal a társadalmi, családi, gazdasági realitásokkal, amelyek a hozzá hasonló nők sorsának kereteit megszabják, és ahol a közgazdasági technikum elvégzése és a gyerek felnevelése, továbbtanulásának elősegítése is már nagy áldozatokkal jár. Tegyük hozzá: Katalin szerencsésnek mondhatta magát, hiszen férje is, anyósa is megértő volt továbbtanulási szándéka iránt, de a konzervatív családi szerepek, viselkedési minták még ebben az egyébként segítőkész környezetben is fennmaradtak.

KÖVETKEZTETÉSEK

A mégoly vázlatos és töredékes bemutatása az interjúkból kibontakozó munkás-sorsoknak is megerősíti Kemény Istvánnak azt a megállapítását, hogy itt valójában egy nagyon heterogén csoportról van szó – ha csak származásukat, életkorukat, lakhelyüket, munkahelyüket, munkakörülményeiket, szakképzettségüket és családi állapotukat, körülményeiket nézzük (Kemény 1990). Ahogyan az István elmondásából kiderült, nem is nagyon volt átjárás, társadalmi érintkezés a különböző rétegek, a régi társadalomból megörökölt „kaszatok” között. Hiába süllyedt le édesapja a régi középosztályból a munkásosztályba, édesanyja mindent megtett, hogy fenn-

⁵⁴ OSA, 409_I5_I_057-060.

⁵⁵ OSA, 409_I5_I_057-060.

⁵⁶ OSA, 409_I5_I_057-060.

tartsa a régi polgári világ atmoszféráját vagy legalábbis annak illúzióját (lásd a terítés rituáléja, a régi jó kapcsolatok ápolása, stb.). István annyira nem került kapcsolatba az igazi „munkásosztállyal”, hogy amikor házassága révén Angyalföldre költözött, csak annyit tudott mondani, hogy ahhoz, hogy emberhez méltóan éljenek a lakók, le kell előbb rombolni a szörnyű nyomornegyedeket.

Ahogy az az elbeszélte életsorsokból kiderült, a fizikai munkát a legtöbben kényszerűségnek tekintették, és a kitörést a továbbtanulás, az értelmiségi létbe való felemelkedés jelentette azok számára, akik nem elégedtek meg a munkáslét által kínált szűkös perspektívával. László, Endre és István valamennyien lázadók – lázadók abban az értelemben, hogy többre, másra vágnak, mint a nehéz fizikai munkával eltöltött élet, szeretnek és szeretnének művelődni (vagyis pontosan azt a tudásvágyat érzik, amelyre a terjedelmes kérdőív naívan próbált rákérdezni). László explicite is kimondta a Makrával való azonosulást, és az elbeszélésből kiderül, hogy szembenézett az esetleges bukás lehetőségével, veszélyével. És valóban, mindhárom megszólaló fiatalembernek voltak törések az életében: László nem utazott ki az NDK-ba, Endrét nem vették fel az egyetemre, ahová be akart jutni, István gyerekkorát pedig megnyomorította X-es származása. A három eltérő környezetből származó fiatalember azonban hasonló dolgokról álmodozott: művelődés, továbbtanulás, utazás – csupa olyan álom, amelyet a fizikai munkánál való megrekedés nem tudott biztosítani.

Az is jellemző, hogy a sokat emlegetett munkásközösségekről sem sok szó esik az interjúkban. Istvánt elborzasztják az angyalföldi nyomorúságos munkáslakások; Julianna őszintén vall arról, hogy a KISZ nem jelent valódi közösséget a nyomdászfiatalok számára, mint ahogyan az sem marad említés nélkül, hogy sok munkásnak csak a kocsmá és a tévézés jelenti az egyetlen szórakozást, kikapcsolódást. A fizikai munka mint önmegvalósítás sehol nem jelenik meg – ami egyébként nem is csoda, ha Julianna beszámolójára gondolunk a monoton és nehéz nyomdai munkáról.

Ha mármost megvizsgáljuk a férfiak és nők közötti különbségeket, sok tekintetben elszomorító képet kapunk. Miközben a férfiaknak (legalábbis egyeseknek) vannak nagyobbra törő vágyaik, a nők többsége belenyugodott a küzdelmes munkássorsba, amelyet az is nehezít, hogy a család fő terhe is az asszonyok vállára nehezedik. A gyermekeit egyedül nevelő Rozáliának már egy működő fűtés is nagy segítség lenne, mint ahogyan örömet-bánatát csak a naplójával tudja megosztani. A hagyományos konzervatív erkölcsök a nők életét még jobban korlátozzák, mint a férfiakét; az egyedülálló nőknek nem illik eljární hazulról, nehogy megszólják őket, hogy férfit akarnak fogni, de a fiatal lányok is ügyelnek a tisztességre – legalábbis ez derül ki Julianna elmondásából, aki helyteleníti a „beatsuhancok” viselkedését és modorát. Az is jellemző, hogy miközben a férfiaknak vannak egyénileg megvalósítható, nagyobbra törő álmai, a nők számára az egyetlen kiutat a fizikai munkából egy könnyebb szakma megtanulása és a gyerek tudásra való nevelése jelenti.

Ami a forradalmi tudatot illeti, annak nyomát sem találni az interjúkban. Még aki megelégedett a sorsával, az is elsősorban a fizetést, az elért eredményeket (lakás,

bútorok, háztartási gépek stb.) emlegeti, szóba sem kerül egy nagyobb közösséghez való tartozás, még a fiatalok között sem. Lehet, hogy a munkások szándékosan nem beszéltek nyíltan politikáról; az azonban nyilvánvaló, hogy semmiféle kiváltságos osztálynak nem tartották magukat, sőt inkább úgy gondolkoztak, hogy a továbbtanulásnál kifejezetten hátrányban vannak a kádergyerekkel és az új elit tagjaival szemben. A materiális, fogyasztói tudat sokkal inkább előtérbe került, mint az emberi kapcsolatok, a közösségi munka vagy általában az önmegvalósítás.⁵⁷ A művelődést, tudásvágyat felmérő naiv kérdések éppenséggel arra világítottak rá, amiről a rendszer nem akart tudomást venni: hogy a munkásélet nehéz és küzdelmes, szűk vagy igen kevés perspektívát ígér, a monoton munka pedig sokszor kiöli az emberből a művelődésre való képességet – mint ahogyan sokszor a lehetőség is hiányzik. A munkáséletmód-kutatás pontosan azt bizonyította be, amiről a rendszer ellenzékének (vagy pedig egyenesen ellenségének) tekintett kutatók írtak: azt, hogy a hatalom által elképzelt szocialista munkásosztály csak papíron létezett, és még a fogyasztás ígéréstével megvásárolt dolgozók tömegei is többről álmodoztak, mint ami elérhető volt a számukra. Az utazást, ami a legtöbb munkás közös álma volt, szintén erősen korlátozták; nem véletlen, hogy a kitörni vágyó férfiak mind olyan állást szerettek volna, ahol lehetővé válik a rendszeres utazás. Noha az interjúkban explicite nem szerepeltek politikai kérdések, ahogy az idézetekből és az elbeszélte életsorsokból láthattuk, nagyon sokat elárultak Magyarország 20. századi történelméről. Ha közvetlen politikai üzenete nincs is a Kádár-korszak fénykorában készült interjúknak,⁵⁸ arra mindenesetre rácsafolnak, hogy a munkás-ság forradalmi osztály maradt. Inkább meglehetősen konzervatív rétegről beszélhetünk (különösen igaz ez a nemi szerepekről vallott elképzelésekre, családfelfogásra), amely rég elvetette a kollektív cselekvés lehetőségét,⁵⁹ és legfeljebb egyéni eszközökkel kíván változtatni a sorsán. Makra példájánál maradva – magányos hősként kíséri meg a kitörést – vagy pedig kollektíven a családban és a gyerekeknevelésben találja meg élete értelmét.

IRODALOM

- Bartha Eszter (2009): *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. Budapest, L'Harmattan.
- Bartha Eszter (2017): A munkástörténet-írás új perspektívái: Bevezetés. In uő – Bezsenyi Tamás (szerk.): *Egy másik Kelet-Európa: Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére*. Budapest, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 7–28. p.
- Bezsenyi Tamás (2017): „Attól, hogy fenn dolgoznak, miért mindig lent kell vigyázni?” A Csepel Autógyár munkásai a Hofi-kultusz „fényszórójában”. In Bartha Eszter – uő (szerk.): *Egy másik Kelet-Európa: Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére*. Budapest, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 237–262. p.

⁵⁷ Ehhez lásd Bartha 2009.

⁵⁸ Ehhez lásd Rainer 2011.

⁵⁹ Ehhez lásd Tóth A. 2017.

- Ferge Zsuzsa (1976): *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Haraszti Miklós (1989): *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban*. Budapest, Téka.
- Héthy Lajos – Makó Csaba (1975): *Az automatizáció és a munkástudat*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Kemény István (1990): A magyar munkásosztály rétegződése. In uő: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest, Vita, 7–20. p.
- Konrád György – Szélényi Iván (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Paládi-Kovács Attila (2007): *Ipari táj: Gyáarak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pittaway, Mark (2012): *The Worker's State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh, Pittsburgh University Press.
- Rainer M. János (2011): *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 1956-os Intézet – L'Harmattan Kiadó.
- Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk., 2017): *Munkások '56*. Az 1956-os Intézet XXII. évkönyve. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány.
- Rézler Gyula (1938): *A magyar nagyipari munkásosztály kialakulása 1867–1914*. Budapest, Rekord.
- Szalai Erzsébet (1986): *Beszélgetések a gazdasági reformról*. Budapest, Pénzügykutató Intézet Kiadványai.
- Szalai Erzsébet (2004): Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. *Kritika*, (33)9. sz. 2–6. p.
- Tóth András (2017): Workers as life-entrepreneurs. *Intersections, East European Journal of Society and Politics*, 3. sz. 1. p. http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/245/pdf_103 (letöltve 2017. december 22.)
- Tóth Pál Péter (szerk., 2011): *Válogatás Rézler Gyula 1932 és 1999 között megjelent írásából*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Valuch Tibor (2017): A jelenkori munkástörténet Kelet-Közép-Európában – historiográfiai közelítése. *Múltunk*, 2. sz. 1–21. p.
- Várkonyi-Nickel Réka (2017): Munkás és munkáltató kapcsolata a salgótarjáni acélgyárban a korai kapitalizmus időszakában. In *Egy másik Kelet-Európa*. 81–108. p.

SUMMARY

The article seeks to introduce working-class lives in the light of life-history interviews, which were conducted in the framework of an extensive survey and oral history project (Working-class culture) in the mid 1970s. The analysis of these interviews highlights the everyday-life problems of the workers: bad housing, hard, monotonous physical work, poor working conditions. The analysis confirms István Kemény's research that the working class was not homogenous; further, it shows that there was a considerable social distance between the workers and the intelligentsia. We cannot detect any sign of class consciousness, let alone a sense of belonging to a larger community. By that time the working class was atomized, and they sought for individual means to improve their lives rather than collective action.

CSÁKÓ MIHÁLY

A Gutenberg-galaxistól az internetig

Már csaknem hatvan éve, hogy Marshall McLuhan (1962) meghirdette a könyvnyomtatás korának végét. Azóta az emberiség megy kifelé a Gutenberg-galaxisból. De az emberiség igen sokféle csoportból áll, amelyek mindegyike más-más módon kapcsolódik ebbe a történelmi folyamatba. Ebben az írásban én a történelmi folyamathoz képest nagyon szűk témát választottam. Nem foglalkozom elméleti kérdésekkel; egy kis csoportot veszek szemügyre empirikus eszközökkel: olyan magyar középiskolásokat, akik a fővárosban jártak, illetve járnak iskolába 2008-ban és 2017-ben. Mivel mindkét évben megkérdeztük a középiskolások egy mintáját¹ ugyanazzal a kérdőívvel, amelyben társadalmi ismereteik forrásai között mind a papíralapú, mind az elektronikus forrásokról nyilatkoztak a serdülők, az arányok eltolódása bepillantást engedhet a Gutenberg-galaxis elhagyásának ütemébe egy olyan sajátos területen, mint a magyar főváros és a 15–17 évesek politikai szocializációja.

Kétségtelen, hogy ezúttal a gombhoz varrom a kabátot, de e megközelítés jogosultságát éppen az adja, hogy belátjuk, mennyi minden kell egy kabáthoz. Valójában az információátvitel és -közvetítés változásának szempontja sokkal elvontabb, mint az a szempont, hogy mi válhat ki egy ilyen változást, és milyen következményekkel járhat egy ilyen változás a társadalom olyan konkrét folyamataiban, mint az oktatás vagy a politika vagy éppen a politikai szocializáció. Az említett kutatások egyik előfeltevése volt, hogy a szocializáció kommunikációs csatornákon át megvalósuló változás. A többes szám fontos: a szocializáció minden szituációban az ott jelen lévő minden kommunikációs csatornán folyik. Fő formájának az élőszóban való interperszonális érintkezés tekinthető – máris azzal a fenntartással, hogy egyes szituációk egyes résztvevői (pl. csecsemők) nem képesek erre, és amikor már képesek (már nem csecsemők), akkor is jó ideig fontosabb számukra a vizuális vagy hang szerinti példakövetés, mint akár a legelemibb nyelvi racionalizáláson keresztül történő átvitel és átvétel. Ezen a nagy területen Gutenberg nem jelenik meg. A nyomtatásnak nincs szocializációs jelentősége az egyes személyekre irányuló szocializációs folyamatokban, mert csak olyasmit nyomtatnak, ami nem csak egy embernek szól. Ilyen nyomtatványok akkor válnak a személyes szocializáció eszközévé, ha valaki (pl. tanár) a saját tervezett szocializációs hatásrendszerébe illesztve a nevelés – „a fiatal nemzedék módszeres szocializálása”

¹ Iskola és társadalom 2008 és Iskola és társadalom 2017 című kutatások a serdülők politikai szocializációjának vizsgálatára. Mindkét kutatás kiterjedt vidéki iskolákra is, de a vidéki mintavétel a két időpontban erősen eltért egymástól, csak a budapesti nem. Így csak a fővárosi tapasztalatokra tudok támaszkodni, a függelékben leírt súlyozott minták alapján.

(Durkheim 1980, 20)² – egyik eszközévé teszi³, vagy ha egy személy saját olvasmányává választva hagyja magára hatni a nyomtatványt.

Ilyen szempontból nézve fel kell ismernünk, hogy a Gutenberg-galaxis csak akkor hagyható el, ha előbb áthaladunk rajta. Ahhoz, hogy ne nyomtatott szövegeket olvassunk, előbb még ma is minden országban meg kell tanulni olvasni – nyomtatott szövegek segítségével. Vannak azonban különös területei a társadalmi életnek, ahol az elektronikus szöveg használata gyorsabban terjed, mint más területeken. Piacgazdaságban ilyen pl. a kereskedelmi marketing és az online adásvétel. De a gyorsan változók közé tartozik a politika is. Míg a kereskedelem példája afelé nyit perspektívát, hogy az egyes személyre irányuló nevelés eszközei fejlődessenek, a politika terén inkább a nyomtatott politikai anyagokat kevésbé forgató tömegek válnak elérhetővé a minden házban, sőt ma már minden zsebben ott lapuló kommunikációs eszköz révén.

A politikai szocializációban az új, elektronikus technika feltevésünk szerint azért válik egyre jelentősebbé, mert *gyorsabban* juttat el *frissebb* információt sokkal *szélesebb közönséghez* akár *személyesített* módon is. Míg a gyorsaság és a frissesség elsősorban azoknak fontos, akik már a nyomtatott politikai információt is fogyasztották, a közönség kiszélesítése bizonyos számú megnyerhető személyt jelent, akiknek megnyerését segíti az információ személyesítése is.

A középiskolások fő szocializáló ágensei a politikai szocializációban is a család, az iskola, a kortárs csoport és a média. A családban a példakövetés és a face-to-face kommunikáció a legfontosabb, a nyomtatott szónak sosem volt komolyabb jelentősége – így az elhagyásának sem. De áttételes hatás érvényesülhet: a példakövetés lehet pl. az apa⁴ újságolvasási szokásainak követése, és a beszélgetésekben is előfordulhat, hogy a szülő valaminek az elolvasására biztatja gyermekét. Ezek az áttételes hatások az elektronikus olvasással részben gyengülhetnek, de részben erősödhetnek is. A gyerek nem látja többé, hogy apja napi híreket olvas-e a telefonján, vagy pornót néz, viszont apja egy gombnyomással átküldheti az elolvasni ajánlott szöveget gyermeke képernyőjére. Természetesen sem nyomtatott, sem elektronikus formában nem biztos, hogy elolvassák.

² A szocializációt ma már nem két nemzedék kapcsolatára szűkítve fogjuk fel, hanem kétirányú és az élet teljes hosszán működő folyamatként. A nevelés mint módszeres szocializálás felfogása azonban ma is elfogadott.

³ Még ebben az esetben is el kell majd választanunk az egyetlen diákra irányuló nevelést a teljes diáknépességre, az egy osztályra stb. irányuló neveléstől.

⁴ A családi politikai szocializáció kutatásából, de már a hetedikeselek politikai szocializációjának több hullámban történt kutatásából is (ELTE TáTK szociológiai kutatási gyakorlat 1994, 1998, 2002, 2006 és 2010) világosan kiderült, hogy a családokban inkább az apák érdeklődnek a politika iránt. De azt is meg tudtuk állapítani, hogy a serdülők nagyobb hányada fordul politikai témával is anyjához, mint apjához. Ezeket a finomabb megkülönböztetéseket ebben a tanulmányban nem tudjuk követni. Ezért használom a szövegben az apa és a szülő megjelöléseket.

Kutatásainkban egyszerre mindig csak a főbb ágensek egyikét tudtuk vizsgálat tárgyává tenni: 2009 és 2012 között a családi politikai szocializációt,⁵ 2005-ben, 2008-ban és 2017-ben pedig az iskola hatását.⁶ A média – azaz itteni szempontunkból a nyomtatott és az elektronikus kommunikáció – szerepe kismértékben mindkét változatban szerepelt, de csak az iskolai kutatások nyújtanak érdekes elemzési lehetőséget a módszertani hasonlóság révén.⁷

1. Mivel a nyomtatott és az elektronikus eszközök is elsősorban információforrásként lépnek be a szocializációba, az alapvető különbségeket a kérdőív következő blokkjából tudjuk megállapítani (a számozás a 2017. évi kérdőívet követi):

8. Szoktál-e közéleti hírmagazint nézni a televízióban? (Pl. Fókusz, Tények, Egyenes Beszéd)

Igen – Nem

13. Szoktál-e közéleti napi- vagy hetilapot olvasni?

9. Szoktál-e internetes hírportálon közéleti híreket olvasni?

11. Tagja vagy-e valamelyik civil vagy politikai fb-csoportnak?

12. Milyen gyakran szoktál benne posztolni vagy kommentelni?

naponta – hetente többször – ritkábban – soha

Valójában nem két-, hanem háromfajta forrást különböztetünk meg, mivel a televízió⁸ még mindig nagy jelentőségű a hétköznapi tájékozódásban. A háttér-televíziózás a fiatalokra ugyan már nem jellemző, de a családi otthon szokásait, rendjét meghatározó szülőgenerációra még igen. Így hatását nem hagyhatjuk figyelmen kívül a politikai szocializáció vizsgálatakor.⁹ De a fiatalok között a fő súly ma már az elektronikus kommunikációs eszközök használatán van: ezért hat kérdésünk közül négy arra irányul. (A konkrét hírportál megjelölésére vonatkozó kérdést itt nem szerepeltetem, mivel tárgyunkat nem befolyásolja, és még nem is dolgoztuk fel.) Vele szemben a nyomtatott sajtó csak egyetlen kérdést kap, ami még így is indoklásra szorul.

⁵ OTKA K78579 projekt. A részletes tervet lásd Csáki et al. 2009, a családok elemzését Sik 2014.

⁶ Az iskolai kutatások két hulláma kapott csak támogatást, a többi kutatói érdeklődésből, a hallgatók kutatási gyakorlatának terhére és az ELTE TáTK minimális természetbeni hozzájárulásával valósítottuk meg.

⁷ A kutatás minden középfokú iskolatípusra kiterjedt, az iskolatípus mintavételi szempont volt. Az adatokat a tanulók arányához súlyoztuk, 9. és 11. osztályok véletlen kiválasztása alapján. Azért csak a 2008-as és 2017-es budapesti mintát tudjuk elfogadhatóan összehasonlítani, mert a vidéki minták 2008-ban megyei alapon készültek, 2017-ben pedig városi alapon. (E különbségnek sajnálatos finansziális oka van.)

⁸ A rádiót azért hagytuk ki, mert hírcsatornaként jórészt kiszorította a televízió, és korábbi tapasztalatok alapján „gazdaságtalannak” ítéltük, hogy erre áldozzunk egy kérdést.

⁹ Mivel az oktatásszociológusokhoz illően ismétlődően kellő figyelmet fordítottunk az iskola szocializációs hatásainak elemzésére, majd elvégeztük a család politikai szocializációs szerepének elemzését is, kézenfekvő, hogy most már napirendre tűzzük majd a média bonyolult hatásrendszerének feltárását is.

Az újságolvasás ugyanis sohasem volt a középiskolások kedvenc időtöltése – elképzelhető, hogy mára már 5% alá csökkent a gyakorisága. De minden eddigi kutatásunkban, amely a politikai szocializációt vizsgálta, azt találtuk, hogy napilapot csak a politika iránt legérdeklődőbbek olvasnak, tehát az újságolvasás hasznos egyedi mutatója a politikai érdeklődésnek. Most azonban lehet, hogy azzal szembesülünk, hogy az okostelefonok mellett a napisajtó esetleg elveszíti ezt a módszertani jelentőségét, és a továbbiakban nem számíthatunk rá. Ugyanakkor az elektronikus kommunikáció elterjedtsége mellett arra sem számíthatunk, hogy az okostelefon átvenné ezt a szerepet – egyszerűen azért, mert megalapozott feltevés, hogy nagyságrenddel több okostelefonnal rendelkező fiatal van, mint politikai érdeklődéssel rendelkező fiatal.

Az információforrás megválasztása és használata azonban nemcsak az érdeklődéstől, hanem a személyes lehetőségektől is függ, ezért ellenőrizzük a fiatalok műszaki és pénzügyi ellátottságát négy változóval:

23. Van-e saját, külön...

... számítógéped? ☐ Van ☐ Nincs

... szobád? ☐ Van ☐ Nincs

24. Havonta mennyit költesz mobil telefonra? kb. Ft-ot

és havonta mennyi zsebpénzt kapsz? Ft ☐ Más a rendszer

A politikai érdeklődés meglétét több változóval valószínűsíthetjük, hogy megtudjuk, különböző információforrások használata kapcsolatba hozható-e az érdeklődés különbözőségeivel.

47. Tagja vagy-e valamilyen szervezetnek (bármilyennek)?

Igen, a következő(k)nek:

Nem

48. A következő szervezetek közül melyeknek a működésében vennél részt szívesen?

Szívesen részt vennék – Nem vennék részt szívesen – Most is részt veszek

Az emberi jogokat védő szervezetben – diákönkormányzatban – fájgyűlölet ellen fellépő szervezetben – hagyományőrző egyesületben – jótékonyági szervezetben – környezetvédő szervezetben – magyarságot védő egyesületben – művészeti (zene, dráma) körben – politikai pártban – sportegyesületben – tanulmányi körben (önképzőkör, szakkör) – vallási szeretetszolgálatban

49. Ha úgy adódna, segítenéd-e valamilyik párt kampányát a következő parlamenti választások előtt az alábbi tevékenységekkel? Igen – Nem

szórólaposztás, terjesztés – plakátragasztás – plakáttépkedés, firkálás – sms-küldés, továbbítás – e-mail küldés, továbbítás – gyűlés szervezése, részvétel a rendezésben – rendfenntartóként dolgozni

50. A következő pártok közül melyek alkotják a kormányt? És melyek alkotják az ellenzéket?

Kormánypárt – parlamenti ellenzéki párt – parlamenten kívüli párt

Demokratikus Koalíció – Fidesz – Jobbik Magyarországért – KDNP – Két-farkú Kutya Párt – Lehet Más a Politika – Magyar Szocialista Párt – Munkás-párt – Párbeszéd

E változók segítségével megtudhatjuk, hogy a nyomtatott és az elektronikus források használatának különbsége járhat-e különbséggel az ismeretek szintjében, a kötődésekben, az orientációban és az aktivitásban.

2. A két populáció nyomtatott és elektronikus forrás használati arányát célszerű eleve a mintavételi és demográfiai szempontok szerint áttekinteni, azaz iskolatípusonként, évfolyamonként és nemenként. A középiskolás népességet az iskolatípusok mindig erősen rétegezik, és a nemek között is jelentős különbséget lehet találni a legtöbb szempontból. A legkisebb hatása kutatásainkban az évfolyamnak szokott lenni.

A 2008. évi és a 2017. évi középiskolások között jelentős különbség van az internet mint információforrás használata szempontjából. A 9. és a 13. kérdés alapján olyan skálára helyezhetjük a diákokat, amelynek egyik végén azok állnak, akik sem nyomtatott újságot nem olvasnak, sem a neten nem olvasnak hírportálokat. Külön csoportba soroljuk azokat, akik csak újságot olvasnak, azokat, akik mindkét forrást használják, és végül azokat, akik kizárólag az internetről tájékozódnak (1. táblázat). Ezzel valamiféle modernizációs skálát szerkesztettünk.

Két fontos különbséget látunk: az egyik a politikai szocializáció szempontjából fontos, a másik a Gutenberg-galaxis elhagyása szempontjából. (A két eloszlás $p = 0,000$ szinten szignifikánsan különbözik egymástól.) Míg 2008-ban a diákoknak csaknem fele sem nyomtatott, sem elektronikus forrásból nem tájékozódott közéleti kérdésekről, addig az ilyenek aránya 2017-ben $\frac{1}{3}$ és $\frac{1}{4}$ közé csökkent. A technikai források szempontjából tartósan $\frac{1}{5}$ azok aránya, akik egyaránt olvasnak nyomtatott sajtót és elektronikusait. Ugyanakkor a csak újságot olvasók aránya durván harmadára csökkent, a csak internetről tájékozódóké viszont csaknem négyszeresére, már 40 és 50% közé emelkedett. Mivel a két adatfelvétel között csaknem tíz év telt el, a konkrét folyamatok sajátosságairól nincsenek részletesebb adataink. Nem tudhatunk pl. jó feltevést felállítani arról, hogy a „kütyük” áttörése járult-e hozzá a könnyebben hozzáférhetővé vált közéleti érdeklődés növekedéséhez, vagy inkább a politika jelentőségének változása segítette a Gutenberg-galaxisból való kivonulás felgyorsulását ebben az időszakban. Azt sem tudjuk, fokozatos volt-e a változás, avagy egy csapásra történt. Annyit állapíthatunk csak meg, hogy 2017-ben a politikához való viszonyában és a közéleti tájékozódás lehetséges eszközeihez való viszonyában is új diákságot látunk Budapesten a 2010 előttihez képest.

A 2008-as adatok majdnem rációfolnak arra a kijelentésemre, hogy az iskolatípusok közötti különbségek mindig erős rétegképző hatással vannak. A nyomtatott

1. táblázat *A fővárosi diákok megoszlása közéleti tájékozódási forrásaik szerint 2008-ban és 2017-ben*

Év	sem-sem	csak újság	is-is	csak net	Együtt
2008	46,3%	21,1%	19,8%	12,8%	100,0%
2017	28,8%	7,6%	19,5%	44,2%	100,0%

2. táblázat *A nyomtatott és elektronikus ismeretforrások használata iskolatípusonként 2017-ben*

Év: 2017	sem-sem	csak újság	is-is	csak net	együtt
Gimnázium	157	32	100	283	572
	27,4%	5,6%	17,5%	49,5%	100,0%
Szakgimnázium	102	33	74	138	347
	29,4%	9,5%	21,3%	39,8%	100,0%
Szakközép-iskola	44	15	31	44	134
	32,8%	11,2%	23,1%	32,8%	100,0%
Együtt	303	80	205	465	1056
	28,8%	7,6%	19,5%	44,2%	100,0%

és az elektronikus források használata közötti eloszlásban viszonylag csekély határuk volt: 4-5 százalékpont volt a maximális távolság az egyes iskolatípusok átlaga között. Kivétel a kizárólag elektronikus forrást használók csoportja, amely a szakközépiskolákban csak 7,2%-ot tett ki, a gimnazisták között azonban már akkor is csaknem háromszor akkora, 19,1%-ra nőtt, a szakiskolákban pedig e két érték között maradt (11,4%).

2017-ben az eloszlás (2. táblázat) azt a benyomást kelti, mint amikor egy zavarosabb átmeneti időszak után „helyreáll a világrend”.

A forráshasználati módok mindegyik változatán belül 6% körüli lett az iskolatípusok közötti maximális távolság, és mindig megfelel annak a hagyományos várakozásnak, amely az iskolatípusok régóta ismert presztízsrangsorát követi. Modernizációs skálánkon a nyomtatott források kizárólagos használata a „múlt maradványa”, az elektronikus források kizárólagos használata viszont a jövő felé mutat. Ezért ha azt várjuk, hogy az utóbbi a gimnáziumokra lesz leginkább jellemző, az előbbi pedig a szakiskolákra, akkor mind elméleteinknek, mind pedig eddigi tapasztaltunknak megfelelő feltevéssel élünk – és ez be is válik.

Az említett 6%-nyi távolsághoz képest a legmodernebb magatartás, a net kizárólagos használata esetében jóval nagyobb, 16%-nyi távolságot találunk a gimnazisták és a szakközépiskolások között. Ez azt jelzi, hogy a vizsgálni kívánt időszakban kezdtek igazán felismerni a diákok az internetes ismeretszerzés jelentőségét és lehetőségét, ezért a változások sem egyenletesen oszlottak el az iskolatípusok között, hanem presztízsrangsor szerint: a leggyorsabban a gimnazisták haladtak előre a modernizációban, a legkevésbé gyorsan pedig a szakiskolások. Még ez a leglassúbb ütem is azt jelenti, hogy 2008 és 2017 között felére apadt közöttük azok aránya, akik csak nyomtatott sajtóból tájékozódnak. Eközben azonban a gimnazisták között kis híján negyedére fogyott ugyanez a csoport! A csak a netről tájékozódók csoportjának aránya ugyan szépen rangsorba állt, de a változás üteme itt nem az általános sémát követte: a gimnazisták között volt a legkisebb arányú (nem egészen két és félszeres), a szakiskolákban háromszoros, a szakgimnáziumokká kinevezett szakközépiskolákban pedig több mint ötszörös e csoport növekedése.

Annak ellenére, hogy a tizenegyedikesek szignifikánsan ($p=0,007$) többen jutottak el a közéleti érdeklődésig és annak internetes kielégítéséhez is, ez a kapcsolat csak a szakgimnazisták között marad meg, ha az iskolatípusokat figyelembe vesszük. A gimnazisták és a szakközépiskolások között a szignifikancia eltűnik. Ha az érdeklődés szélesedését és az internet mint ismeretforrás terjedését ebben az általánosságban posztulátumnak tekintjük, akkor az osztályfokkal való szignifikáns kapcsolat hiánya a konkrét folyamat sebességéről ad jelzést. Azt jelenti, hogy a gimnazisták és a szakközépiskolások közül kisebb arányban kezdenek érdeklődni a közéleti témák iránt kilencedikes és tizedikes korukban, mintsem ez statisztikailag megragadható lenne egy 1000 fős diákmintán. És ugyanezt mondhatjuk el a nyomtatott újságok elhagyásáról. Tehát a változás, amelyet 2008 és 2017 között megállapítottunk, egyértelmű, de valószínűleg nem volt nagyon gyors, inkább minimum három-négy vagy még több évre elhúzódó folyamat.

A különmemű csoportok eloszlásai hasonlóan az évfolyamok eloszlásához. A nyers eloszlások szignifikánsan különböznek. A lányok jobban kötődnek a nyomtatott betűkhöz, mint a fiúk, és kevésbé érdekli őket a közélet. De iskolatípusonként vizsgálva csak a szakgimnazista fiúk és lányok között van szignifikáns különbség. A gimnazisták között a lányok eloszlása ugyanolyan, mint a fiúké, a szakképző intézményekben meglehetősen állandó az eltérés a két nem arányai között.

3. A használat különbségei a lehetőségek különbségeiből is származhatnak. De általában nem abból származnak, mert a fővárosi diákok 79,1%-ának van saját számítógépe. A közéleti érdeklődés eleve nem az eszköztől függ, és akik csak nyomtatott forrásra támaszkodnak, azok 73,4%-ának is van számítógépe, amit használhatnának, ha akarnák. Egyedül a gimnazisták között találunk szignifikáns összefüggést a forrás és a saját számítógép között. Természetesen a gimnazisták túlnyomó többsége (78,4%) is rendelkezik saját géppel, és ha már van számítógépük, használják is: mindössze minden huszadik számítógéppel bíró gimnazista állítja, hogy közéleti információt csak nyomtatott sajtóból szerez, és minden második (52,3%) már csak képernyőről olvas híreket. A szakképző iskolák tanulói között is ez a tendencia látszik kialakulni, de még nem annyira markánsan, mint a gimnazisták között. Valószínű, hogy a serdülők között a közéleti érdeklődés nem számottevő tényezője a számítógép-használatnak – különösen nem a beszerzésnek –, de ha már egyszer birtokukban van az eszköz, akkor annak használatát egyre jobban kiterjesztik, pl. a közéleti információk szerzésére is.

4. Úgy tűnik, e folyamat logikájának következő eleme az elektronikus információforrás kvázi kizárólagossá válása – abban az értelemben, hogy ha egy tárgyról létezik elegendő elektronikus formájú információ, akkor a megfelelő eszközzel rendelkezők előbb-utóbb kizárólag ezt a forrást fogják használni. Az azonban további, többlethatás, ha ezen a módon több információra tesznek szert, mint azok, akik nyomtatott forrásokat is használnak.

Az Iskola és társadalom 2017 kutatásban az 50. kérdés a politikai pártok helyzetének ismeretére irányult, a politikai ismeretek szintjének megközelítése érdekében. Kilenc pártról kérdeztük meg, hogy kormányon van-e, parlamenti ellenzéki

3. táblázat *Az ismert pártok száma a forrás fajtája szerinti csoportokban, iskolatípusonként*

Nyomtatott / internetes forrás	Gimnázium	Szak- gimnázium	Szakközép- iskola	Együtt
egyik sem	3,8	3,1	2,2	3,2
csak nyomtatott	4,4	3,0	2,3	3,2
mindkettő	5,5	4,1	2,9	4,3
csak netes	5,3	4,2	3,1	4,6
Együtt	4,8	3,7	2,7	4,0

párt vagy parlamenten kívüli párt. A helyes válaszok száma valamiféle ismeret-szint-mutatónak tekinthető.

A legmagasabb ismeretszintet abban a csoportban találjuk, amely csak az internetről tájékozódott. Azt nem állíthatjuk, hogy ez az elektronikus csatorna sajátos-ságaiból fakad. Az azonban elképzelhető, hogy az a modernizációs hajlam, amely az internet kizárólagos használatában kifejeződik, megjelenik az ismeretszerzés körének szélesítésében is. Ez a feltevés ugyanakkor ingatag, mert a számítógép- és internethasználat teljesen általánossá válhat, a közéleti érdeklődés általánossá válását azonban merészség lenne feltételezni. Erre utal a 3. táblázat „csak netes” sorában található számok sokfélesége. Hiába viselkednek az ide került diákok ugyanúgy az információszerzés módját illetően, az iskolatípusukban kifejeződő társadalmi-kulturális különbségük nem engedi őket azonos politikai ismeretszintre jutni.

Ha egy ilyen egyszerű mennyiségi hatás nem jön létre, még kevésbé várhatjuk, hogy az olyan tartalmi – minőségi – különbségeket befolyásolja az információszerzés módja, mint a politikai orientációk. Az összes ilyen változó bemutatása fölösleges, néhány példát elég kiemelni azok közül, amelyek a politikai szocializáció szempontjából fontosak. A szervezeti tagság aránya olyan alacsony – 5% alatti –, hogy csak a vonzódást érdemes figyelni. Egymás mellé állítjuk az emberi jogokat védő szervezet és a magyarságot védő szervezet, valamint a jótékonyági szervezet és a politikai párt iránt vonzódók arányát a nyomtatás–internet skálán (4. táblázat).

A különféle szervezetekhez való vonzódás és a tájékozódásra használt források között nagyon gyenge, de szignifikáns kapcsolat van, amely el is tűnik, ha részletesebb bontásokat vizsgálunk (pl. figyelembe vesszük az iskolatípust). Nagyobb probléma, hogy a kimutatható kapcsolatok nem hagyják magukat jól értelmezni. Egyes esetekben a kizárólag internetes tájékozódás arányának megnövekedése lenne a magyarázat, más esetekben éppen a csökkenése. Egyedül a mindkét forrást használók nagyobb aránya jelentkezik következetesen azok között, akik szeretnék egyes szervezetekben tagok lenni. Mivel azonban a szervezetek jellege eltérő, így igencsak különböző politikai irányokba vezető lépéseket magyaráznánk azonos okkal. Legfőlegbb annyit állapíthatnánk meg, hogy körültekintőbb – azaz többféle forrásra támaszkodó – tájékozódás jobban érleli az elköteleződést, bármi legyen is annak konkrét tartalma.

4. táblázat Szervezetfajtákhoz való vonzódás és információforrások használata

Szervezet	Tag-e?	Nyomatott és netes hírforrás használata				Összesen	Cramer's V	p
		egyik sem	csak nyomtatott	mindkettő	csak netes			
Emberi jogvédő szervezet	Nem tag	32,9%	6,8%	17,0%	43,3%	100,0%	0,089	0,003
	Szeretne	22,4%	8,4%	22,8%	46,4%	100,0%		
Magyarságot védő szervezet	Nem tag	27,4%	6,6%	18,5%	47,5%	100,0%	0,078	0,053
	Szeretne	30,6%	10,1%	21,7%	37,6%	100,0%		
Politikai párt	Nem tag	29,8%	7,8%	18,4%	44,0%	100,0%	0,096	0,004
	Szeretne	17,3%	3,1%	29,1%	50,4%	100,0%		
Jótékonyági szervezet	Nem tag	27,3%	5,2%	17,6%	49,9%	100,0%	0,107	0,001
	Szeretne	23,2%	8,3%	23,8%	44,8%	100,0%		

A politikai szocializáció tényezőivel való kapcsolat vizsgálata azt mutatja, hogy a nyomtatott forrásoktól az elektronikus, internetes forrásokhoz való áttérés, apró személyes folyamatokon belül értelmezhető csak hol okként, hol okozatként egy-egy változásban, de széles általánosításra nem nyílik lehetőség. Inkább egymás mellett haladó – talán tekergő – folyamatokról van szó, amelyek azokban nem akadályozzák, hanem segítik egymást.

5. Egy speciális témában és terepen felvett adataink arra a felismerésre vezettek, hogy 2008 és 2017 között a fővárosi diákság körében fordulóponthoz érkezett a Gutenberg-galaxisból az elektronikus világba való átmenet. A diákok $\frac{4}{5}$ részének az ehhez szükséges eszközök is a rendelkezésére állnak. Az adatokból az is sejtethető, hogy a fordulat nem egyik évről a másikra, hanem valószínűleg több év alatt ment végbe. Ugyanakkor, bár kialakult egy olyan csoport, amely már kizárólag az új technikát használja tájékozódáshoz, ez még nem épült be szervesen az általunk vizsgált politikai szocializáció folyamatába a technikai váltás és a szocializációs folyamatok – úgy tűnik – egymás mellett, alkalmi érintkezésekkel haladnak.

5. táblázat Az átlagos tanulmányi eredmény az információforrás szerinti csoportokban

Nyomatott és netes hírforrás használata	Átlag	N	Szórás
egyik sem	3,62	299	0,84
csak nyomtatott	3,74	80	0,80
mindkettő	3,69	200	0,77
csak netes	3,65	462	0,80
Total	3,65	1041	0,81

Valószínű – e kutatásnak nem volt tárgya –, hogy az iskola kevéssel járul hozzá a „galaktikus váltáshoz”. E sejtés alátámasztására álljon itt befejezésül a diákok tanulmányi önbesorolása és a hírforrás használat kapcsolatának táblája (5. táblázat), amely azt mutatja, hogy a fővárosi diákoknak sikerült a személyes szférájukban úgy átlépni az elektronikus világba, hogy ez a lépés ne érintse a tanulmányi eredményüket.

FÜGGELÉK

a budapesti középiskolások súlyozott mintája – 2008, 2017

2008					2017				
Iskola-típus	Évfolyam	Neme		Összesen	Iskola-típus	Évfolyam	Neme		Összesen
		fiú	lány				fiú	lány	
Gimnázium	9. évf.	80	98	178	Gimnázium	IX.	125	149	274
	11. évf.	78	96	174		XI.	143	160	303
	Együtt	158	194	352		Együtt	268	309	577
Szak-középiskola	9. évf.	89	95	184	Szakgimnázium	IX.	76	102	178
	11. évf.	85	102	187		XI.	92	81	173
	Együtt	174	197	371		Együtt	168	183	351
Szakiskola	9. évf.	26	20	46	Szak-középiskola	IX.	46	25	71
	11. évf.	26	20	46		XI.	34	24	58
	Együtt	52	40	92		Együtt	80	49	129
Együtt	9. évf.	195	213	408	Együtt	IX.	247	276	523
	11. évf.	189	218	407		XI.	269	265	534
	Együtt	384	431	815		Együtt	516	541	1057

IRODALOM

- Csákó Mihály – Murányi István – Sik Domonkos – Szabó Ildikó (2010): A családi politikai szocializációról. Vizsgálati szempontok egy empirikus kutatáshoz. *Társadalomkutatás*, 28
- Durkheim, Émile (1980): *Nevelés és szociológia*. Budapest, Tankönyvkiadó (Pedagógiai források).
- McLuhan, Marshall (1962, 2001): *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man*. University of Toronto Press. Magyarul: *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. Trezor Kiadó.
- Sik Domonkos (2014): *Demokratikus kultúra és modernizáció*. Budapest, L'Harmattan.

SUMMARY

From Gutenberg to the Internet

Two surveys of secondary school students were carried out in 2008 and 2017 in Budapest and offered a particular opportunity to analyse these adolescents' turn from paper based information to electronic information. The surveys were not focused on information technology either but on political socialization. Information technology came into perspective as a factor influencing the cognitive dimension of the political culture, a notion constructed by Almond and Verba (1963). An opportunity of exploring the different problem of information technology was given by the fact that the two surveys were carried out by the same research team using the same questionnaire and applying the same sampling scheme.

Questions on personal sources of information – like “Do you read daily papers?” and “Do you follow any information service in the Internet?” – helped to construct a scale with the following values: “none – only paper – both – only Internet”. While in 2008, almost half of the students got informed on political affairs neither from papers nor from the Internet, in 2017 their percentage falls below 30%. The number of those who read only papers decreased by three and the number of those who follow the Internet only almost quadrupled. The majority of the adolescents in Budapest left the Gutenberg-galaxy during the decade from 2008 to 2017 – with the special remark that they did it only in the context of the political socialization.

Distribution by types of school returned to its “normal” shape which follows the rank order by the prestige of types of school, starting with *gimnázium* (a grammar school type institution) to the technical secondary school and VET institutions at the end.

In the sample we have nine graders and eleven graders. It makes possible to search their difference by age expecting a step by step process from the using of printed material to the using of electronic texts. But no significant difference between grades was found. So, we establish that the turn is over but it was not very quick, it needed 3 or 4 years probably. Without any study in between we know nothing about the process itself.

Gender differences are less strong than expected. Mainly in *gimnáziums* there is almost no difference between male and female students concerning the sources of information they use. In technical secondary and VET schools we found some signs of differences, however, but few.

Differences in using information sources may depend on being equipped. There was a question in the questionnaire whether the subject owns a computer. Lack of an instrument could raise an obstacle to access the Internet, but students are well equipped in Budapest: four out of five students have their own computer at home. Those who have a computer tend to use it more and more and surprisingly they raise their level of information in very different fields. In the cognitive dimension of political socialization they tend to use electronic sources exclusively and accumulate more knowledge – e.g. they know more about political parties – than their schoolmates using mixed technology. Concerning qualitative knowledge we could not find similar link between the nature of the knowledge and the printed or electronic source of information. This result has been checked on data of attraction towards different kinds of political and civic organisations.

Hungarian schools do not seem to help youth to quit the Gutenberg galaxy. In a question of self-evaluation those students feel having the best marks who are stuck to printed sources.

HRONSZKY IMRE

„Felelős kutatás és innováció” az EU 21. századi innovációpolitikájában

Farkas János emlékére

Innovációpolitikai irányzatok a 21. század elején

A 21. században nélkülözhetetlen a polgár és a civil társadalom aktív közreműködése a kutatásban és az innovációban. Ez két, alapvetően eltérő dolgot jelenthet. A „Felelős kutatás és innováció” program, ami az EU-nak a Horizont 2020-ban intézményesített innovációpolitikáját transzverzálisan átható része, az aktív közreműködést az ún. deficitmodell alapján korlátozva akarja megvalósítani. Második részében a tanulmány röviden utal arra, hogy a G7-ek és az EU vezetőinek állásfoglalása szerint a „szakértés” és az elkötelezett politika együttműködése fog elsősorban gondoskodni arról, hogy megfelelően valósuljon meg a munka radikális átalakulása, a feltehetően eddig soha nem látott mélységben már megindult „Új termelési forradalom” kiaknázása. A civil társadalomnak azt a szerepet szánják ebben az, ígérete szerint „népközpontú” átalakulásban, hogy az a munkájuk iránti bizalmon alapuló elfogadással járul hozzá az átalakulás sikeréhez.

2014 óta az Európai Bizottság tag értelemben vett innováció támogatása a Horizont 2020 (H2020) programon keresztül valósul meg. A H2020 programban évente már nyújtott és még nyújtandó anyagi támogatás a korábbi időszakokhoz képest kiemelkedően magas. Ez 78,6 milliárd euró a H2020 egészére, tehát 2014 és 2020 között. A H2020-at átfogja egy minden más programot átszövő program. Neve Felelős kutatás és innováció (Responsible Research and Innovation, rövidítve RRI). Koncepcióját, keretfeltevés rendszerét a Tudomány a társadalommal és társadalomért (Science with and for Society, rövidítve SwafS) nézetrendszer nyújtja.

Ez a rövid tanulmány a Felelős kutatás és innováció (RRI) keletkezéséhez vezető ellentmondásos dinamikára mutat rá, majd arra a dinamikára, amelyben 2014-re az RRI intézményesült. Azt demonstrálja, hogy a kezdeti próbálkozásokhoz képest az intézményesült RRI tartalma alapvetően megváltozott. Azt kívánja néhány pontban bizonyítani, hogy ebben a folyamatban, utcai kifejezéssel élve egy sajátos politikai „lenyúlás” történt. Az RRI eredetileg ugyanis mindenekelőtt a civil társadalomnak a kutatásban és innovációban való egyenértékű részvételét és az elővigyázatossági elv elsődlegességére alapuló innovációpolitikát lett volna hivatva megvalósítani. Az Európai Bizottság által intézményesített jelenlegi szakpolitikai rendszer viszont a tudományos és műszaki szakértés iparban betöltendő különleges helyzetének megerősítésére koncentrál a kutatás és innováció céljainak megfogalmazásában. A célok kitűzésében a civil társadalomnak alapvetően

„elfogadási” szerepe van, és a „fordított effektusok” előtérbe állítása, az „aggódó” magatartás elsősorban akadálya a kutatás és innováció haladásának. A bizottság a lehető legnagyobb közrészvételt kívánja elérni ennek az álláspontnak a támogatására. A K+F civil támogatásának „szenvedélynek” kell lennie, mondja Carlos Moedas főbiztos, s azt hangsúlyoznia, hogy a társadalom jóléte az innováció függvénye. Legújabb, 2018-as pályázati kiírásában az Európai Bizottság az eredeti koncepció, az elővigyázatosság bizonyos szintű lehetséges adoptálását szeretné szemügyre vetetni, hogy annak helyét az innovációs elvvel (Innovation Principle, IP) való „arányos” figyelembevételével jelölje ki.

Az EU innovációpolitikája sajátos fordulaton ment keresztül az új évezred kezdetétől. Ennek egyik sarokköve a K+F rendszer két irányból való újrameghatározása volt. A kínálati oldalról a kiindulópont az a vízió volt, hogy saját céljai követése közben a (tudományos) kutatás minőségileg új szinten képes technológiailag alkalmazható tudást és eszközöket létrehozni. Ugyanakkor a kutatás és innováció sajátos keresleti oldali ösztönzőt, stratégiai meghatározást kap a (globális) társadalmi és természeti szükségleteknek mint legátfogóbb keresleti tényezőknek, mint végső stratégiai meghatározóknak a kijelölésével és érvényesítésével. Kezdetben az innovációpolitika fordulatainak a másik sarokköve a kutatással és innovációval szembeni „társadalmi megosztottság” megszüntetésére, legalábbis csökkentésére való sajátos elkötelezett törekvés előtérbe állítása volt. Ez a törekvés a tudomány- és technológiakritika részleges elismerésén, az elővigyázatosság elve és annak társadalmi támogatása érvényesítésének koncepcióján alapult a kutatásban és innovációban. Az Európai Bizottság 2000-ben deklarálta az elővigyázatosság elvét mint alapvető elvet. 2007-ben az elv a Lisszaboni Szerződés része lett.

Vissza kell nyúlnunk a kiindulóponthoz, hogy követni tudjuk a folyamatot. Ez kb. az ezredfordulón létrejött helyzet. Három legátfogóbb tendenciát érdemes kiemelni. Egyrészt a gazdaság globálisan az addigi legjobb hosszú távú makrogazdasági kilátások extrapolálását látszott megengedni az EU számára, mind a versenyképesség és növekedés, mind a munkalehetőségek növekedése tekintetében. Másrészt az EU meghirdette a társadalmi folyamatok irányításának radikális demokratizálását, a részvételi demokrácia felerősítését minden területen. Harmadrészt a Parlament és az Európai Tanács támogatásával az Európai Bizottság meghirdette az elővigyázatosság elvét.

Az első tényezőt illetően utalni kell arra a megjelenő lelkesedésre mind politikai, mind vállalkozói, mind kutatói körökben, ami a „tudástársadalom” kifejezéssel jelzett mítoszban koncentráldott. Eszerint rövid időn belül és egyre inkább a versenyképesség és a gazdasági növekedés talán nagyobb része már az innovációból és annak lehető legszélesebb körű alkalmazásából fog létrejönni. Ez a feltevés szerint nagyon optimista vízióval kecsegtet például a munkaalkalmak keletkezése területén is. Mindezt különösen elő fogja segíteni, hogy „ötödik szabad áramlás-ként” a tudás fog csatlakozni a már meglevő négyhez.

Az EU vezető intézményei a hosszú távra kedvezőnek előre jelezhető helyzetre nagyvonalú innovációpolitikai mítoszgyártással reagáltak. Az EU 2000-ben meghirdette a „lisszaboni stratégiát”, azt a voluntarista víziót, hogy meg-

újuló innovációpolitikájától vezérelve a tudományos kutatás továbbfejlesztésével és fokozott kiaknázásával 2010-re az EU lesz a legdinamikusabban versenyképessé váló és növekedő gazdaság.

2000 körül általános volt az a meggyőződés, hogy a kutatás megfelelő integrálása az innovációba az ún. európai paradoxon megszüntetése útján lehetséges. Az európai paradoxon állítása szerint Európa világvezető (volt akkor) a tudományos kutatásban, de elmaradott az innováció megtermékenyítésében. A valós helyzet azonban már akkor is rosszabb volt, mivel Európa nem volt általában vezető az ún. képessé tevő technológiák (enabling technology) kívánatos fejlődését lehetővé tevő tudományos kutatásban, bár bizonyos területeken valóban vezető helyet foglalt el. A sikeres alkalmazások számának stratégiai szintű megnöveléséhez elsősorban az innováció oldali támogatások bonyolult rendszerének alapvető megújítására és megerősítésére volt és van ma is szükség. Ennek például olyan rendkívül fontos lépéseket kellett volna magában foglalnia, mint a kockázati tőke megsokszorozása és alkalmas pénzügyi rendszer kiépítése. A lisszaboni stratégia legkönnyebben megjeleníthető, ha meg nem is valósult eleme viszont az EU által elérendő kutatásra való GDP-ráfordítás 3%-ra növelése 2010-re való elérésének meghirdetése volt.

Röviden ki kell térni arra, hogy milyen tudományképek álltak rendelkezésre, hogy alapjukon elgondolják a tudomány dinamikájának megfelelő módosítását. Egyrészt ma is elterjedt még a tudományról elsősorban mint „tisztá tudományról”, a „pusztán a kíváncsiság által vezérelt” kutatásról beszélni. Egyik igazolása szerint az ilyen kutatás a kultúra része, az emberiség egyik alapvető képességének és az emberi személyes szabadságnak egyik fő kifejeződése. Ez a rendszer a tudósok demokráciájaként, önszervező rendszereként valósul meg igazán, ahogy ezt talán legmegkapóbban Polányi Mihály „tudósköztársasága” kifejezi. Instrumentális érvenként viszont az a meggyőződés szolgál, hogy a feltevés szerint, paradox módon, de a „tisztá kutatás” az, ami hosszú távon, stratégiaileg leginkább hasznosítható: a legnagyobb technológiai forradalmak a „tisztá” alapkutatásban elért áttörésekből erednek. Ezt sokszor kiegészítik azzal, hogy ezt az instrumentális funkciót csak akkor tudja teljesíteni, ha autonóm módon foglalkozhatnak a tudománnyal a tudósok, amin az önmeghatározás primátusát értik. Ezért a „tisztá kutatás” minden fajtájának, ahogy az alkalmazás keresésének is önmeghatározó szerveződéssel kell működnie, hogy a lehető leghamarabb valósítsa meg tudásszintáttöréseket.

De tekinthetjük a tudományt, különböző korszakaiban különbözőképpen, de mindig valahogyan társadalmilag kontextualizálnak is. A legegyszerűbb elképzelés szerint a társadalom a kutatást megfelelő intézményrendszer működtetésével biztosítja. (Már a Royal Society is megígérte a 17. században, hogy bizonyos fajta kutatásoktól távol tartja magát, miközben a világ feltárásával technológiailag hasznos tudáshoz is jut.) A társadalomban autonóm módon létező tudományhoz képest szélső ellenpólusként elgondolhatjuk a tudományt mint a mindenkorai társadalomba közvetlenül integráltat, az által „alakítottat” is. Ez megvalósulhat úgy is, hogy akár elsősorban társadalmilag, például orvoslásban vagy gazdaságilag vagy ökológiailag fontos alapkutatási témákat kutatnak a lehetségesek közül.

Talán a múlt évszázad hetvenes éveiben lehetett még utoljára hihetően érvelni amellett, hogy a tudományos kutatás legalapvetőbb feladatát a világ végtelen változatosságának kiderítésében kapja meg mint kimeríthetetlen kulturális feladatot. Azonban azóta ez már csak a tudományos kutatás visszatérően vitatott nagyságú egy része számára maradt meg jogos érvnek. Azóta ugyanis a tudományos kutatás egyre nagyobb része mindenképpen ún. stratégiai fontosságú kutatásként kapja meg társadalmi elismerését: az ún. felfedező kutatás egyre nagyobb része elsősorban azzal legitimálódik, hogy később gyakorlatilag hasznosnak bizonyul. Ennek sajátos formája jelenik meg ma már a lehető legalapvetőbbé vált kutatásoknál abban, amit Pisano 2006-ban ún. tudomány alapú üzletnek (science-based business, Pisano 2006) nevezett el. Ezzel elkülöníthetjük az alkalmazást és egyben akár az üzletté válást lehetővé tevő felfedező kutatás típusát. A mai, bonyolult, ismétlődő egymást generálást megvalósító dinamika valamennyire releváns megértéséhez már elengedhetetlen a visszacsatolásokat, például az alkalmazásorientált alapkutatást is bevezetni és előtérbe állítani. Itt a lehetséges alkalmazás víziójának kiszolgálása időről időre, de visszatérő rendszerességgel akár elsődlegessé válik a tudomány mint önálló rendszer kiépítéséből éppen adódó feladatok kiszolgálása helyett.

A tudomány ún. társadalmi konstrukciója koncepció szerint a tudomány társadalmi konstruálása nem merül ki pusztán kontextualizálásban, a kutatás intézményrendszerének befolyásolásában, hanem a tudományos ismerettartalmak és módszerek konstruálásában is alapvető szerepet kap: a történelemben társadalom és tudománytechnika történelmileg változó formákban végbemenő együtt-konstruálása történik, az intézményszociológia leszűkítő alapfeltevésével szemben az ismerettartalmak kialakításában is. Akár csupán intézményszociológiai vonatkozásokra korlátozva, akár az ismerettartalmakra is kiterjesztve, a tudományos kutatás társadalmi beágyazódása, kontextualizálása vagy konstruálása lehetőségeinek kikutatása, befolyásolása és kiaknázása ma alapvető igény.

A második alapvető társadalmi folyamat az EU mint értékkezőségi közösség elköteleződése volt a részvételi demokrácia érvényesítésére és kiterjesztésére minden területen. Ez azt jelenti, hogy ahol lehetséges, a kormányozódás (governance) érvényesüljön a kormányzás helyett. Az öntudatos, autonóm polgárok lényegi részvételével folyó diskurzusban kialakított konszenzus mint mechanizmus kiterjesztésének igénye erőteljesen megjelent a kutatás és az innováció területén is, mind a tudományos kutatás és a technológia kívánatos céljai meghatározásában mind nem kívánatos „mellékhatásai” elkerülésében. A részvételi demokrácia megvalósítása különösen kemény feladatnak tűnt a tudomány területén. A közrészvételen alapuló elköteleződés (participatory engagement) megvalósítása azonban a szakértés és a polgár (aki definíció szerint laikus) ítélőképesége szembeállításának mélyen beágyazott képével különösen markánsan ütközött össze az elkülönült foglalkozások közül a tudományban és a műszaki tevékenységben.

Az ún. tudománykritikai mozgalmak felerősödését reagálták le a nyolcvanas években és próbálták meg keresztezni az ún. deficitmodell kidolgozásával. A deficitmodell szerint a civileknek a tudománnyal és a technológiával szembeni gyak-

ran tapasztalható ellenállása tudatlanságukon alapul, ami irracionális értékelésekhez vezet. Az ellenállás megszüntetésének kiindulópontja és alapja a felvilágosítás, annyi szakismeret megtanítása, amennyi csak lehetséges. Emellett alapvető mindazoknak a jótéteményeknek a megismertetése, amelyek az innovációból származnak és származhatnak. (Egyebek mellett két, nevelési célú kutatási feladat adódott: mérni a polgárok „tudományellenességét”, és mérni a tudományban való tudatlanságot mint okozót.)

Az ezredforduló után néhány évvel egyik legfontosabb feladatává vált a 2010-ben hivatalosan is meghirdetett társadalmi piacgazdaságot kiszolgáló, az EU méreteinek megfelelő, globális szintű technológiai feladatok kijelölése mint a kutatás és innováció számára legalapvetőbb feladatoké. Az EU ezekben érték- és gazdasági közösség jellegének egységét kívánta kifejezni. Ezeknek az ún. Nagy (társadalmi és természeti) kihívásoknak (Grand Challenges) a megválaszolása a legátfogóbb távlati célok mint orientációk kitűzéseként jelent meg az innovációpolitika területén. Globális fontossága vagy Európa specifikussága és összetettsége miatt nagy kihívás például a klímaváltozás vagy a fejlett társadalmak előregedése. Bár időről időre változott, amit idetartozónak hirdettek meg, a szegénység elleni, megfizethető technológia kifejlesztésén alapuló küzdelmet az EU-ban soha nem emelték be a nagy kihívások közé. (Például az Indiában végzett nagy kihívásokat megcélzó kutatások és innovációk rendszerint jól megkülönböztethetőek az EU által kijelöltéktől, mivel áthatja azokat a szükségszerűen a szegénység körülményei között megtalálandó megoldás igénye, lásd példának a frugális innovációt. Ezzel állítható szembe például az ún. Masdar-projekt Abu Dhabiban mint a gazdagság körülményei között végzett fenntarthatósági kutatás és innováció. Ez a fenntarthatósági probléma megoldására egy ab ovo új város felépítését és működtetését, a kutatás, a technológia és az emberek társadalmi együttélésének együtt-konstruálását kínálja, mint mesterségesen létrehozott körülmények között végzett mintakísérletet.)

A nagy kihívásokat megválaszolni vállalkozó kutatás és innováció, illetve a megfelelő szakpolitika egyik legalapvetőbb szempontjává a transzdiszciplinaritás érvényesítése válik. Ahogy egy svéd innovációtámogatási szervezet, az Innova 2012-ben felvállalt radikális átalakulásakor megfogalmazta, a „technológiai gettóban”, a kínálati oldalon végzett, interdiszciplináris alapú, a technológia belső fejlődése által lehetővé tett, viszonylag független innovációkeresés helyett a transzdiszciplinaritásnak kell a legátfogóbb stratégiai kiindulópontnak lenni. Ezzel a keresleti oldal elsődlegességét fogalmazták meg az innovációtámogatási rendszer számára. A transzdiszciplinaritás megvalósítása mindig nehéz feladat, de különleges feladatokat ró mind a tudományos, műszaki és társadalmi, sőt a humaniorákban és kreatív művészetekben jártas szakértelmiségre is olyan korban, amikor a fogyasztó egyéni kielégítése döntő követelménnyé válik. De ez a helyenként stb. a legkülönbözőbb paraméterek szerint egymástól lényegesen különböző civil társadalmakra (a „laikusokra”) is különösen nehéz feladatokat ró, azt, hogy a számukra legjobb megoldásokat tudják megtalálni a globális problémák kezelésében, legalábbis demokratikus társadalmakban, ha nem elégednek meg szabványosított megoldások (az „egy méret mindenütt érvényes”) egyszerű átvételével.

Az új technológiákkal szembeni kritikus mozgalmakhoz való viszony hosszú távú rendezése volt a harmadik alapvető szempont, ami keretet adott az EU 21. századi innovációpolitikájának kidolgozásához a századfordulón. A kritikus mozgalmak sikerei, ellentétes álláspontokból értelmezve vagy a tudomány és a technológia haladásának indokolatlan megakadályozását, legalábbis lelassítását, „tudományellenességet” jelentettek, vagy éppen azt, hogy az alternatív gondolkodás, ha nehezen is, de csökkentette a „feláldozott területek” (sacrificed territory), a lehetséges negatív következményeikben nem vizsgált kutatások és innovációk hatása által okozott károk minőségét és nagyságát. Mindenesetre az EU innovációpolitikáját meghatározó résztvevők nagy része számára a századvégre elengedhetetlennek tűnt, hogy meghaladják, megszüntessék a kutatással és innovációval szembeni „polgári megosztottságot”. A szembenállás bizonyos szempontból a tudomány és a technika civil ellenőrzésének részeként, a tudomány és a technika fejlesztése céljainak a civilekkel való együtt megalkotása, de legalább befolyásolhatósága és az elővigyázatosság elvének helye körül forgott a tág értelemben vett innováció dinamikájában.

Tesztek egy kis elméleti kitérőt. Alapvető innovációval lényegi újdonságot próbálunk meg létrehozni. Elsősorban az alapvető, áttörő innovációval azonban nemcsak új bizonyosságok, az új létező létrehozásának s bizonyos funkcionálásának a képessége, hanem új, ún. „igazi bizonytalanság” („a nem tudott nem tudott területe”) és ún. „igazi meglepetés” (genuine surprise) lehetősége is létrejön. Igazi bizonytalanságról akkor beszélünk, amikor mind a figyelembe kívánt esemény jellege, mind bekövetkezésének gyakorisága ismeretlen, legalábbis bizonytalan. Ekkor szoktunk beszélni igazi kockázatvállaló magatartásról. (A kockázatvállaló kifejezés tulajdonképpen félrevezető, mert minőségileg különböző dolgokat egybeemosva azt az érzetet kelti, hogy a lényegi bizonytalanság is valahogyan kiszámítható. Helyette a lényegi bizonytalanságot felvállaló magatartásról kellene inkább beszélni.) Azt mondhatjuk, hogy az alapvető innováció paradox módon arra törekszik, hogy lényegesen új, de már azonosítható dolgokat hozzon létre, amelyeknek mind a további kikutatása, mind alkalmazása „igazi meglepetésekkel” szolgálhat. Ez okozza mindenkor ambivalenciáját: az új dolgok új működésmódok és lényegesen új szükségletek kialakulásának és kielégítésének lehetőségét vagy meglevő szükségletek új módon való kielégítését teszik lehetővé, de korábban ismeretlen káros hatásokat (adverse effect) is eredményezhetnek, mindkettőt akár kaszkadikusan is.

A tudomány- és technológiai kritikai mozgalmak tényleges katasztrófákkal fenyegető folyamatokkal szembeni ellenállásként jöttek létre a hatvanas években. Politikai erőt képeztek a katasztrófával fenyegető technológiák kifejlesztőivel, gyártóival szemben. Ilyenek voltak a tiltakozások például a DDT alkalmazása ellen, ami, paradox módon korábban erőteljesen hozzájárult Florida élhetővé tételéhez, vagy az akkori, elég hiányos biztonságtechnikai követelményeket teljesítő atomerőművek elterjedése ellen. Pozitív eredményeiknek tekinthető a rovarirtó szerek korlátozásának, egyesek betiltásának vagy az atomerőművek működése biztonságossá tételének kikényszerítése. (A folyamat adott szakaszában sikeres

ellenállás a folyamat egészét tekintve paradox eredményhez is vezethet. Például a gyorsan növekvő számú balesetek megelőzésének sikeres követelése a hatvanas években az akkori autók biztonságosabbá tételéhez vezetett a korábbi tipikus sebességek mellett. De ez új, nagyobb sebességgel hajtó fogyasztók tömeges megjelenését eredményezte. Kérdésként merülhet fel, mennyire tekinthető, s milyen körülmények között ez a paradoxon az innovációdinamika általános sajátosságának. Másképpen szólva, mennyire általános az, hogy ún. technológiai fixek újabb technológiai fixekkel való ismétlődő meghaladásának sorozataiban találjuk meg az életünk értelmét.)

Utaltam már arra, hogy a hetvenes évek közepétől került előtérbe a tudományalapú üzlethez vezető kutatás (Pisano 2006) gyors gazdasági sikerré kifejlesztettségének és ellenőrzésének problémája a molekuláris biotechnológia egyes kutatási eredményeinek gyorsan iparrá fejleszthetősége robbanásszerű megjelenésével. A tudományalapú üzlethez vezető kutatás során az alapkutatás olyan eredményhez jut, pl. egy új kutatási technika felfedezésével, ami annak közvetlen ipari vagy más technikai, pl. orvosi hasznosítását is lehetővé teszi. Ekkor ebből az alapkutatásból egy üzleti célú kutatás ágazik ki, ami később, jobb megvalósításához valószínűleg újabb alapkutatást indít be. Ez egy ambivalens folyamat. Vezethet forradalmian új alkalmazásokhoz pl. az orvoslás vagy az ipari biotechnológia területén, de a gyors alkalmazás iránti igény ösztönözhet a lehetséges, akár katasztrófával fenyegető negatív „mellékhatások” kikutatásának, nemcsak kiküszöbölésének elhanyagolásához is, amit a rövid távú üzleti érdek rendkívül erősen ösztönözhet. Az 1976-ban a lelkiismeretük ösztönzésére hallgató legkiemelkedőbb molekuláris biológiai kutatók egy része által összehívott „asilomari konferencia” pozitívuma ma már a lehetséges katasztrófális, de alig előrelátható alkalmazási következményekkel járó kutatások önkéntes alapú betiltásának, a tudományos közösség önkorlátozása igényének felvetése volt, maga a tudományos közösség egy része által, bár a konkrét esetben talán eltúlzottan felvetve. Ugyanakkor úttörő mintaként szolgáló állásfoglalás volt az etikailag motivált alternatív szakértés megjelenésében. A polgári ellenállás ilyen esetekben egy elkülönült társadalmi részfunkció, a tudományalapú üzlet létrehozása lehetőségeinek gyors megsokszorozódásával a csak a lehetséges gyors üzletre koncentráló magatartással szemben ellenerőt mozgósít.

A hatvanas évek ipari környezetszennyezéseivel szembeni, az azok megszüntetését követelő tiltakozáson túl a nyolcvanas évektől kiemelhető egy, a pusztán ellenállásnál sokkal termékenyebb kritika megjelenése az ún. konstruktív technológiai hatáselemzés megindulásával, először Hollandiában, de más országokban, például Dániában is. Ennek megalapozó, idealizált víziója szerint elfogulatlan diszkuszióra kész felek, kutatók, állam, ipari vállalkozók, polgárok, fogyasztók stb. diszkursusának folyamatában és eredményeként, a szereplők kölcsönös megegyezésükön alapulva teszik fenntarthatóvá a felelősségteljes kutatást és műszaki fejlesztést.

A korai figyelmeztetés igénye mellett a civil tudománykritika a századfordulógig egyértelműen a kutatás ún. felfelé menő ágában, a célok kritikus elemzésében való egyenjogú polgári részvétel elérését kísérte meg. A századvégi ún. tudománykritikus mozgalmak számára ez akár panaceának tűnt. Mára azonban világossá

vált, hogy bármilyen civil integráció, sőt minden résztvevőnek, kutató, kormányzat, polgár stb., lehető legtudatosabb részvétele sem tudja a kutatási és alkalmazási folyamatot pusztán valószínűségeen alapuló, kiszámítható kockázattal kezelhetővé tenni. Az alkalmazások ugyanis maguk is sok tekintetben alapvető innovációk, s mindig előfordulhatnak az alkalmazások során lényegesen új, legalábbis ebben a minőségben előre nem látható, de igazi meglepetést okozó alkalmazási helyzetek. Végül pedig egyre nyilvánvalóbb, hogy a K+F semmilyen értelemben nem lineáris, hanem tipikusan elágazó és néha sokszorosan ismétlődően cirkuláris folyamat. Így, együtt az innovációk komplexitásának általános növekedésével, az innováció, tipikus evolúciós jelenségként, egyre inkább bővített újratermelője az igazi bizonytalanságnak, ahogy annak sikeres meghaladásának is.

Amint már utaltam rá, az EU vezetése a századfordulón azt érzékelte, hogy a „tudástársadalomban” radikálisan ki lehet és ki kellene terjeszteni és felgyorsítani az innovációt és a hozzá vezető kutatásokat. Ere lehetőség látszott, viszont legalábbis elég nagynak érzékelt s viszonylag sikeres volt a tudománnyal és az innovációval szembeni társadalmi ellenállás. A dilemma megoldásának, a két oldal integrálásának a tudománykritikai mozgalmaknak az innovációba egy részt vevő elköteleződés (participatory engagement) kialakításán alapuló integrálása kínálkozott, egy technikai elemként pedig a keletkező képessé tevő technológiák körül kialakított előzetes és folyamatos diskurzus intézményesítése mind a célok, mind a lehetséges káros hatások tekintetében. Ami a polgárok tudományellenességét illeti, az EU változó vezetése még 2005 körül, de akár bizonyos mértékig ma is hajlik arra, hogy a polgárai között általános tudományellenességet, legalábbis annak lehetőségét sejtse. Meghaladásának egyik lehetségesnek mutatkozó útja a kritikai mozgalmak bizonyos elkötelezettségeinek a kialakítandó koprodukcióba való beépítése volt.

Nyilvánvaló volt, hogy részt vevő elköteleződést szembenállás helyett kialakítani csak akkor lehetséges, ha a részvételre biztatott az integrálódásban alapvető értékeinek legalább kompromisszumos megvalósulását látja. Az elővigyázatossági elv (precautionary principle) és az elővigyázatos közelítésmód a megújuló innovációpolitika egyik legalapvetőbb kereteként való elfogadásával az EU vezetése gondoskodni kívánt nemcsak a társadalmi és környezeti értékek stratégiai beemeléséről, hanem az „elővigyázatos” kutatás és innováció és a diszkurzív mechanizmus működtetésében megvalósuló részvételi demokráciáról is.

Így a 2000 után meghirdetett EU-s innovációpolitika egyidejűleg lényegében két alapkövetelményt állított fel, amelyek nemcsak megfogalmazásmódjuk, hanem elsősorban a hozzájuk tapadó, sokszor ki sem mondott előfeltevések miatt is néhány év alatt élesen egymásnak feszültek. Az EU egyrészt legalapvetőbb követelményként szabta meg, hogy a (műszaki) innováció döntő fontosságú helyzetbe hozásával a versenyképesség és a gazdasági növekedés minőségileg új szintet érjen el, mégpedig a lehető legrövidebb idő alatt, másrészt azt is legalapvetőbb követelménnyé tette, hogy ugyanakkor az elővigyázatosság lehető legmagasabb szintje jöjjön létre, mégpedig a kutatás és innováció folyamatában elkerülhetetlenül megvalósuló lényegi bizonytalanság megfelelő kezelésére.

„FELELŐS KUTATÁS ÉS INNOVÁCIÓ” KONCEPCIÓK ÉS AZ INTÉZMÉNYESÜLT „FELELŐS KUTATÁS ÉS INNOVÁCIÓ”

A „Felelős kutatás és innováció” terminus 2007-ben jött létre, és kb. 2009-re terjedt el általánosan. Ez a terminus a kritikai mozgalmak és a tudománykritikai értelmiség által még kedvezőnek érzékelt helyzetben az általuk előtérbe állított viselkedés megfelelő kulcskifejezésének, a történelmi fejlődés egy újabb szakaszát jelző terminusának tűnt. Ez gyorsan kezdett mindenféle fontos tartalommal megtelni. Ezek közös nevezőjének az RRI első, a tudomány- és innovációkritikai, „tudomány- és technológiakutatás” (STS) irodalomban való bevezetésekor az tekinthető, hogy a kutatás és innováció akkor felelős, ha megfelelő közrészvételt biztosít a kutatás céljainak kijelölésében is, és elővigyázatos az igazi bizonytalanságot mutató helyzetekben. Ebből a nézőpontból úgy tűnt, hogy a felelős kutatás és innováció koncepciója a „kétutas kommunikáció” (two-way communication), az egyenrangú felek közötti diszkurzió követelményeinek megfelelően fog továbbfejlődni és stabilizálódni az EU-ban. Az EU az elővigyázatosság elvét 2007-ben beemelte a lisszaboni szerződésbe is.

Azonban erre az időszakra már számos döntő külső tényező alapvetően megváltozott. A századfordulón még jogosnak tűnt a stabil hosszú távú gazdasági növekedés extrapolálása. Viszont a Lisszaboni Stratégia, voluntarizmusa miatt különben eléggé előrelátható kudarca 2005-re legalább annyira nyilvánvalóvá vált, hogy annak alapvető módosítására lett (volna) szükség. Témánk szempontjából az innovációpolitika megújítását szorgalmazó, 2007-ben megjelent ún. Aho jelentés egyik megjegyzése különösen fontos (Aho report 2007). Miközben a szerzők hangsúlyozzák, hogy a gazdaság mindjobban a műszaki innováció által hajtott lesz, és ennek elősegítésében az innovációpolitika számára kiemelt szerepet fogalmaznak meg, megemlítenek egy olyan, elengedhetetlen „kulturális eltolódást, ami ünnepli az innovációt”, s ezzel az új termékek fogyasztásának növekedéséhez vezet. Nem sokkal később a fellépő gazdasági válságból való sürgető kilábalás igényével az a hit elsöprően előtérbe került, hogy a kutatásnak és innovációnak a lehető leggyorsabban kell gazdaságilag hasznosíthatónak lenni. Ehhez társadalmi támogatásra is szükség van, hogy a társadalom úgy kötelezi el magát innovációbarátnak, hogy abban elsősorban a haladás zálogát látja, s a lehetséges „mellékhatásokban” létrejövő veszélyt másodlagosnak tartja. Földre szállottan megfogalmazva, a lehetségesnek vélt „fordított effektusoktól” való óvatos tartózkodás helyett elköteleződik a fogyasztás lehető leggyorsabb növelése és az azt lehetővé tevő innováció és innovációpolitika iránt.

Meg kell különböztetni a sokszor megjelenő érzelmi alapú kutatás- és innovációellenességet a kutatást és innovációt az egyik legalapvetőbb társadalmi értéként elfogadó kutatás- és innovációkritikával szemben. Természetesen az elővigyázatosság elve és a célok megvitatásában való közrészvétel primátusát megvalósítani elkötelezett értelmes innovációpolitikai attitűd nem innovációellenes, hanem az innováció egyik megvalósításmódja mellett áll ki. Nyilvánvaló ugyanis, hogy szemben a ma a lehető legmélyebben beágyazott modern gyakorlattal,

demokratikus társadalmakban, mind a tudományt, mind az ezen alapuló műszaki innovációt mindenekelőtt a maguk egészében érdemes nézni, és jogosultak is vagyunk, bármilyen értékesnek is tartjuk mindkettőt, társadalomkritikailag megvizsgálható változóknak, nem pedig minden társadalmi változás független változójának tekinteni, aminek csak a gyorsítása lehet értelmes cél. Azaz első kérdésként mindig azt kell keresni, hogy adott probléma esetén miért a (természet)tudomány és a műszaki innováció fejlesztésével kell mind a problémafelvetés, mind a válasz legalapvetőbb kiindulópontját megadni. Adott helyzetben például az elfogulatlanul azonosított probléma megoldásához szociális vagy szervezési innováció segíthet hozzá, nem feltétlenül szükséges a műszaki fejlesztés által kínálható megoldás. Másrészt, még ha a műszaki innovációt is választjuk valamilyen probléma megoldására, akkor is arról van rendszerint szó, hogy a probléma felvetésétől a megoldásáig a legkülönbözőbb alternatívák képzelhetők el. A különböző társadalmaknak, bármely polgár csoportnak saját történetileg, földrajzilag stb. meghatározódó helyzete van, s helyzetéből adódó, történetileg és politikailag szituált, kulturálisan specifikus civil tudásszerzési útjaik jönnek létre, amelyek integrálissá saját autonóm társadalmi pozíciójuk kivívásában és megtartásában. Ezek a megítélési szempontrendszerek nemcsak jogosultak, hanem elengedhetetlenek is bizonyos, participatív demokratikus társadalmakban mind az innováció céljainak, mind lehetséges következményeinek a megítélésében. (Ennek hiányára egy apró, de jellegzetes példa lehet a „diktatúra rizsének” története Dél-Koreában, amikor a rizshiány enyhítésére amerikai kutatókat megbízva olyan rizst kutattak ki, ami minden, a táplálás iránti szükségletnek megfelelt, kivéve a Koreában évszázadokon keresztül megszokott ízt. A diktatúra bukása után ez a rizs is eltűnt a boltokból.)

Különösen ki kell itt emelni A. Stirling munkásságát és az ún. elővigyázatosságon alapuló előrelátás (precautionary foresight) koncepciót (Stirling 2006, 2014). Stirling rámutat, hogy az innovációnál, különösen áttörő innovációknál lényegi bizonytalanság, erős, akár rendkívül erős negatív hatások feltehetősege jelenik meg, egymásnak feszülő értékek mint bizonyosságok erőterében. Mivel az innováció mindig elágazó jellegű, és alternatívákat kínál, általában az alternatívák gondos számbavétele és megvizsgálása után elvégzett döntés ígérkezik a lehető legjobb magatartásnak a bármilyen indokból felmerülő egyetlen innovációs út azonnali követésével szemben. Az innovációról való döntés értékek, akár egymással szemben álló értékek, alapos megfontolását és az ennek alapján való döntést követeli meg egy demokratikus társadalomban. A legalapvetőbb szinten a társadalmi és természeti értékek védelme és fejlesztése szempontot egyesítik a közmegegyezésen alapuló célok és az elővigyázatosság elvének megvalósításán alapuló, hosszú távú gazdasági haszon keresésének elvével. A közrészvételen alapuló döntés a részvételi demokrácia alapeleme, és azt erősíti meg, termeli újra, ebben az értelemben nemcsak szakpolitikai, hanem politikai ügy is.

A polgár ebben a folyamatban a saját, az életről és abban a kutatás és innováció helyéről való nézeteit próbálja meg érvényesíteni, ahogy teszi, teheti például, amikor a saját, az élet követendő mintájáról és a politika szerepéről való fel fogását nyilvánítja ki a politikai választásoknál. Ebben ún. civil episztemológiája

(civic epistemology) segíti. A civil episztemológia érvényesítése nagyrészt kivessi a talajt a nem-szakértők tudatlanságának érve alól. Ugyanis azt jelenti, hogy a civilek sajátos megismerésmódokat alakítanak ki, amelyek elég megbízhatóan működnek saját, az étellel szembeni várakozásaik és a szakértőknek az életről szóló érvelésének megítélésében is. Pontosabban, folyamatos diskurzusba lépve a civil megismerés is lehetőséget kap a más érintettekkel és a szabályozó hatóságokkal való kölcsönhatásban való tanulásra és a kölcsönös egymást módosításokra. A civil episztemológia területén elsősorban S. Jasanoff által végzett úttörő kutatásokat (Jasanoff 2005). (A tudomány és technika elengedhetetlen bizonyos szintű civil tudása eszköz ahhoz, hogy a polgár átlássa a kutatás és az innováció alapvető vonatkozásait a saját nézőpontjából. Az elsősorban metasztintú tudásszembesítésben összehasonlítható tudásfajták kapnak szerepet minden résztvevő oldaláról.)

Kitértek még egy STS-szakemberekből álló, EU-s ad hoc szakértői csoport által készített érdekes pályafutású anyag egy vonatkozására (Felt 2007). A megbízást a bizottságtól a csoport 2006-ban arra kapta, hogy vizsgálja meg a polgárok tudományellenességének problémáját és lehetséges okait. Ők viszont rámutattak, hogy nem létezik általános tudományellenesség, viszont a polgárok egyre inkább akarják a kutatás céljai meghatározásában való részvételt és az elővigyázatos kutatást. Felvázoltak egy radikális modellt. Eszerint a mozgalmaknak kell primátust biztosítani a szakértőkkel és a kutatásirányítással folytatott diskurzusban. A későbbiek szempontjából különösen fontos, hogy kiemelkedő szerepet szántak az etikának a kutatások lehetséges negatív következményeinek megelőzésében. Ennek része volt, hogy rámutatva arra, hogy a jog a felgyorsult kutatások szabályozásában mindinkább elmarad, a szerzők a figyelmet a „puha törvénnyel” (soft law), azaz megfelelő etikával való (ön)szabályozás kidolgozása és megvalósítása felé kívánták terelni. (Az anyag a főigazgatóságon megvitatásra, majd irattárba került.)

Számunkra itt most leginkább az az érdekes, hogy, egy ideig bizonyos torzítással akár párhuzamosnak mondhatóan is, az elővigyázatosság elvét favorizáló, eleve gyengébb erők még kb. 2012-ig is egyre finomabb modelljeit dolgozták ki a közrészvétellel biztosított óvatossági elv erkölcsi primátusán alapuló innovációpolitikának. Eközben „a gazdaság igényeire” koncentráló, azokat az igényeket akár a nagy kihívások kiszolgálásával legitimálni kívánó, de mindenképpen a rövid távú előnyöket biztosító kutatást és fejlesztést favorizáló, összehasonlíthatatlanul hatalmasabb erők már annak háttérbe szorításán munkálkodtak. Ennek egyik eleme lett az az ideológiai előkészítés, ami szerint az elővigyázatosság előtérbe állítása hamis ideológia. Ugyanis nem más, mint egy pesszimista hozzáállás premisszává tétele, ami nemcsak téves, mivel kockázat nélküli tudást szeretne, hanem nagyon veszélyes akadályozó tényező is mind az égetően szükséges gazdasági versenyképesség, munkahelyteremtés, mind a polgárok fogyasztásának növelése területén. (A nyomás nem csak szellemi volt. Egy apró materiális következménye volt például, hogy az Európai Bizottság Innovációs Főigazgatóságán a Tudomány a társadalomban egységet 2011-ben csaknem feloszlatták.)

Az RRI-re vonatkozó tudományos irodalom fejlődése egyrészt gyorsan alkalmazkodott az új helyzethez. Ez volt a második elem az átalakulásban. Jól érzé-

kelhető, attitűdváltozás jött létre. Ennek egyik alapvető eleme volt annak a meghirdetése, hogy a tudományhoz és innovációhoz való erősen pesszimistának ítélt társadalmi viszonyulást fel kell váltani egy „kiegyensúlyozottabbal”, egy optimistább vízióval. A kompromisszumkeresés útján való előrehaladásra törekvés pozitív eredményét talán az Innovációs Főigazgatóság egyik vezető munkatársának, von Schombergnek a felelős kutatást és innováció mibenlétét megfogalmazó, a legszélesebb körökben elfogadottá váló meghatározása mutatja meg. Eszerint a felelős innováció nem jelentheti egyoldalúan a kutatás és az innováció felelősségre vonhatóságát a polgárok által, hanem az minden szereplő kölcsönös felelőssége a lehető legjobb eredményért. Az RRI ilyen felfogása a konstruktív technológiai hatáselemzés által meghirdetett vonal folytatása. Von Schomberg meghatározása szerint „A felelős kutatás és innováció egy transzparens, interaktív folyamat, amelyben társadalmi aktorok és innovátorok kölcsönösen felelőssé válnak egymás iránt, tekintettel az innovációs folyamat és piacosható termékei (etikai) elfogadhatóságára, fenntarthatóságára és társadalmi kívánatosságára” (von Schomberg 2013). A meghatározás nagyon fontos a kölcsönös felelősség hangsúlyozásával. Ugyanakkor az RRI-t nem a kutatás és innováció polgárokkal (az adófizetőkkel) szembeni közpénz költségéből adódó számadási kötelezettsége részeként mutatja be, és nem hangsúlyozza az elővigyázatosság különös fontosságát.

A harmadik elemet az ártértelezésben az adja, hogy a tiltakozáson és az elővigyázatosság elve érvényesítésének követelményén kívül valóban sok minden van, amivel a civil társadalom részt vehet a kutatásban és innovációban. Ezeket elsősorban a nyílt tudományba beépülő, az ún. polgár tudomány (citizen science) gyorsan kiemelkedő pályát befutó „ernyőkonceptiója” gyűjtötte össze. Ezek az aktivitások a „tudomány üzlet” (science shop), a laikus polgárt mindennapi problémáiban kisegítő, pl. hatóságokkal szembeni vitáiban szakértéssel ellátó kutatók intézménye rendszeres működtetésétől, vagy az „élő laboratóriumoktól” (LL) a „csináld magad” típusú felfedezésig (DIY) terjednek, elsősorban DIY szintetikus biológia területén. Utalással az Apple történetének kezdeteire, a szintetikus biológia területén „garázsbiológiáról” van szó, bár eddig legtöbbször a hírnévért vagy szórakozásért, de nem azért végzett tevékenységekről, hogy start-up vállalkozásokat hozzanak létre, ez azonban éppen most van változóban. A kétségtelen érdemek mellett a kutatás és innováció iránti felelősségvita fő dimenziójában a polgár tudomány hangsúlyozása azt emelte ki, hogy a civil társadalomnak jóval több szerepe lehetséges és van is, mint a korai figyelmeztetésben való részvétel, az legfeljebb egy elem.

A felelősség vízió az intézményesített RRI-ben a kutatás és innováció iránti elköteleződés olyan víziójává alakult, amely áthatja azok művelését, elkötelezett kutatókat/innovátorokat hoz létre a gazdasági és társadalmi célok iránt, akik nem „hangsúlyozzák túl” a „nem tudott nem tudott területén” esetleg fellépő, akár még szinte ismeretlen veszélyeket. A tudomány a társadalommal és a társadalomért (SwafS) koncepció megfelelő optimista kép megtanításával biztosítja a tudományos utánpótlást és a polgári társadalom szenvedélyes támogatását és bizalmát a professzionális kutatók és a szabályozó intézmények iránt, a kutatási célok meghatározását és az elővigyázatosság szükségesnek értékelését pedig a szakértők és

a politika primátusára hagyja. A polgár ebben a szereposztásban késszé válik arra, hogy megtanulja, mi az, ami a szereposztás szerint nem fikció a lehetséges aggodalmaiban, s a „valódi” aggodalmak kezelését a kutatókra és a politikai szabályozó rendszerre bízta. (Paradox módon jelenik meg a professzionisták primátusának megítélése egy Donald Trump által most, 2018 januárjában felállított vizsgálóbizottság esetében, amikor, utólag, éppen a nem kellő elővigyázatosságot kifogásolják a gyógyszerengedélyeztetéskor. Ez a bizottság azt a botrányos ügyet hivatott vizsgálni, hogy egy évtizede bevezetett gyógyszer szedése elfogadhatatlanul sok emberi áldozathoz vezetett. Első véleménynyilvánításuk szerint az engedélyeztetés idején a szakértők, tévesen, ténynek állították a gyógyszer veszélytelenségét, pedig csak vélekedtek róla, azaz „nem voltak eléggé alaposak” az elővigyázatosság alkalmazásában.)

Fontos eredményként szűrődött le a vitákban, hogy az RRI-nek anticipatívnek, reflexívnek, megfontolónak, válaszolónak és transzparensnek kell lenni. Az RRI intézményesülésekor került be a gondolkodásba, az ún. kulcsterületek meghatározása, ahol az RRI-nek érvényesülnie kell. A társadalmi nem, a fiatalság számára vonzó tudománykép kialakítása pozitív pályaválasztásuk elősegítése céljából vagy a kutatás integritásának megvalósítása ilyen kulcsterületek. A kiválasztás tulajdonképpen alapos vita nélkül történt meg. Más indokok mellett a kulcsterületek kialakításában indok volt, hogy strukturálni kellett az RRI-t, és le kellett bontani, hogy elsősorban mire vonatkozzon. Elvileg határtalan ugyanis, amire a felelősség vonatkozhat. De azt mindenképpen mondhatjuk, hogy alapvető hallgatólagos indok volt az elővigyázatosság követelésének háttérbe, sőt kiszorítása. (Ez az esetlegesség a kulcsterületek kijelölésében komoly zavarokat okozott, amikor az intézményesített RRI képviselőjének el kellett magyaráznia az RRI mint horizontális program lényegét minden más Horizont 2020-on belüli program, a technológiai programok képviselőinek, és segítenie kellett a Horizont 2020 program egyes programjaiba való áttünetés elgondolásában [Rip 2016]).

Az intézményesített RRI nagy hangsúlyt fektet az etikára a kutatás integritásának megvalósításában. De az ezért felelőssé tett, az RRI-ben intézményesült etika a kutatásetika régi sablonja maradt. Ezt pedig a csalás és a plagizálás ellen dolgozták ki. Emellett a kutatás szabadságának, autonómiájának biztosítása volt a célja. Ez a kutatásetika aligha tud iránymutatást adni a kutatások lehetséges nem-kívánatos effektusai vonatkozásában, ahogy az az eredeti koncepcióban kiemelt célja volt az etikának, amire az alternatív mozgalmak és alternatív szakértők koncentráltak. Ezzel megvalósult az eredeti RRI-koncepció „lenyúlásának” egyik része, a felelősség koncepció „elzsugorítása”.

Most tudok rátérni annak második elemére, amit az eredeti RRI-koncepció „lenyúlásának” neveztem el. A tudomány és innováció korábbi, elzárkózásmodelljéhez képest az intézményesülő RRI előrelépett a civil társadalom és a kutatás és innováció kölcsönhatása intézményesítésének területén is, amikor teljes mélységgel hangsúlyozni kezdett bizonyosfajta participációt, azt, hogy a civilek, annak mértékében, ahogy elsajátítják a tudomány és a technológia módszereit, maguk is szenvedélyes támogatóivá, akár azok művelőivé válhatnak, és ezt

kívánta támogatni. Mindenesetre az első két év pályázati kiírásai az egyik legnagyobb hangsúlyt a tudomány és az innováció iránti lelkesedés kialakítására tették, pl. tudománykiállítások, tudománykávéházak támogatásával. A fiatalok vonatkozásában a hangsúlyt az utánpótlást biztosító megfelelő pályaválasztás ösztönzését létrehozó oktatásra tették. Ebben az oktatásban a tudománynak és az innovációnak a társadalmi feladatok megoldásában elért sikerei kaptak központi szerepet.

Az RRI intézményesítésével 2014-ben központi szerepet kapott egy, még 2013-ban elindított „RRI-eszközök” elnevezésű projekt (RRI Tools). Ennek az a feladata, hogy gyűjtse össze és terjessze a felelős innováció gyakorlati megvalósításának példáit, hogy a legjobb gyakorlatokat csokorba szedve és értelmezve segítséget nyújtson az intézményesített RRI gyakorlati elterjesztéséhez. Hatalmas munka valósult meg ebben a projektben, és aligha túlbecsülhető a hatása. Számos kiváló példát tartalmaz a participatív technológiafejlesztésről. Ugyanakkor elképesztő dolgok is találhatók benne. Például, magyarázva az intézményesült RRI alapvető jellemzőit, stilizált tényként közli, hogy a tudomány és technológia megjavította az életminőséget, de néhány esetben ellentmondásos vagy nem szándékolt következményekhez vezetett (sic!). Példákként a klímaváltozásra hivatkozik, mint a modern társadalom egyik legnagyobb kihívására, illetve saját kifejezésével megnevezve, „árnyaltabb” példákat is megemlít, az ózonréteg elvékonyodását, az azbeszt hatását a tüdőre és a biodiverzitás csökkenését a peszticidek használata miatt.

Az RRI-eszközök kiemelten hivatkozik a már említett Vinnova gyakorlatára. Ezek a példák mindenképpen érdekesek a „kihívás által hajtott innovációkra”, mint például az intelligens városok esete, de néhány elég bizarr képet fest a közrészvételről, pontosabban annak hiányáról. A Vinnova által támogatott egyik projektben például szoftvert fejlesztettek ki a Svédországra érkező menekültek beilleszkedésének elősegítését szolgáló oktatásra. Ez a, sokak által legújabb nagy kihívásnak azonosított menekültintegráció kezeléséhez egy elismerésre méltó kezdeményezés. De az oktatási szoftver kidolgozásáról szóló jelentésekben egyetlen szó sem található arról, hogy mi lehetett (volna) maguknak a menekülteknek a szerepe a szoftver kidolgozásában. Megalkotói nyilvánvalóan egyoldalúan, „technikai feladatnak” azonosították a svéd nyelv és kultúra elsajátítását lehetővé tevő szoftver kidolgozásának feladatát. Egy másik példa: Svédország az egyik világvezető az ún. élő laboratórium, a végfelhasználó, például különböző civil csoportok által irányított technológiafejlesztés módszerének kifejlesztésében és elterjesztésében. Mégis a Vinnova által támogatott, példának állított intelligens város projektben nem találkozunk ennek megjelenésével.

Van egy kitüntetési rendszer, az EFARRI, az RRI támogatására az Európai Kutatási Térségben (ERA). Az RRI-eszközök projekt ajánlja a tőlük való tanulást. Kitüntetést kapott például egy nagyon impresszív olasz–vietnami közös projekt is. Ez, válaszként a klímaváltozásra, az integrált és fenntartható vízrendszer menedzselésének megoldását tűzte ki Észak-Vietnamban.

A megoldáshoz egy, az olasz tervezők által korábban kialakított, kvázi standardizált modell alkalmazását fejlesztették ki. A beavatkozás, a folyórendszer szabályozása elkerülhetetlen, és hatása kb. 26 millió lakost érint Hanoi körül. Az ügy

természetesen tele van alapvető érdekellentétekkel. De a lakosság csak a lokális hatóságok útján képviselt ebben a részvételen alapuló projektben, amelyben a fő intézményi érintettek dolgoznak. Az eljárást talán helyi hatóságokon keresztül megvalósuló személyre szabásnak nevezhetjük el. A felkínált megoldás az életmód alakulását erősíti meg egy autoritárius világban. Az RRI-eszközök projekt ugyanakkor számos kitűnő példát is hoz olyan közrészvételen alapuló feladatmegoldásokra, amelyekben valódi participáció, a részt vevő polgárok saját érdekérvényesítése valósult meg.

Érdemes néhány szót szólni a jelenlegi EU innovációs biztos, Carlos Moedas világképére. Moedas szenvedélyesen felkarolja a legkülönbözőbb kezdeményezéseket, és rendszerbe szedésükkel az EU új stratégiájához akar eljutni. Egyes helyeken az innovációs elv és az elővigyázatossági elv egyesítésének feladatáról is beszél. Erre visszatérek. Ugyanakkor gondolkodását rendületlenül vezeti a deficitmodell és a prognózisban (forecasting) való bizalom. (Az új stratégiai kezdeményezésről benyomást kaphatunk az általa kifejlesztett, kifejlesztés alatt álló Nyílt innováció, nyílt tudomány, nyíltság a világgal szemben koncepcióból és a meghirdetése óta végzett számos intézményesítési kezdeményezésből [Open Innovatívon, Open Science, Open to The World, a Vision for Europe, 2015].)

Az intézményesített RRI-t rendszeresen lebontották a legkülönbözőbb feladatokra. Az egyik ezek közül az RRI-nek az oktatásba való integrálása. A „Tudományos edukáció a felelős innovációért” jelentés (EC 2015) közvetlenül az Európai Bizottságnak készült. Moedas ezt a következőképpen méltatta: „Ez a publikáció a tudomány és társadalom (RRI) egy 21. századi vízióját nyújtja: Az egész társadalom elköteleződésére van szükség a kutatási és innovációs folyamatokban abból a célból, hogy felsorakoztassuk a kutatást és innovációt a társadalom értékeihez, szükségleteihez és várához. Ennek megvalósításához sajátosan támaszkodnunk kell a tudományra. Arra van szükségünk, hogy a tudomány objektíven, megbízható és hozzáférhető módon informálja a polgárokat és a politikát. Együtt kell döntéseket hoznunk, inkább, mint polarizált pozíciókból, és felelősséget kell vállalnunk ezekért a döntésekért, amelyek alapos tudományos evidencián nyugszanak.” Szerinte a jelentés demonstrálja, hogyan lehet a legjobban felfegyverezni a polgárokat azokkal a jártasságokkal, amelyekre szükségük van az aktív részvételhez azokban a folyamatokban, amelyek az innovációkkal az életüket fogják alakítani. Ez a deficitmodell megvalósítása, amely szerint az alkalmasan felvilágosított, (át)nevelt polgárok a szakértőkkel és a regulátorokkal együtt döntésre válnak képessé. A jelentés maga felvázolja, mire van a polgárnak szüksége ahhoz, hogy felvilágosult legyen, és milyen edukáció segít neki ebben. A jelentés szerint a tudomány segít abban, hogy a bizonytalanságot perspektívába helyezzük, hogy vezessük a műszaki fejlődést és az innovációt, és előre jelezzük és megtervezzük a jövőt. A jelentés által felsorolt edukációs anyagok iskolák százairól referálnak a legkülönbözőbb országokban, ahol a deficitmodellt és az azon alapuló, fentebb vázolt közrészvételt nagyon tudatosan tanítják.

Az intézményesített RRI 2018-as kiírása szerint hatalmas szakpolitikai érdeklődés van a társadalom elköteleződése iránt. A kiírás szerint ennek az elkötelező-

désnek a támogatása a „polgár tudománynak” (citizen science) a korábbinál még teljesebb megvalósítása ösztönzésében ölt testet. Az anyag egy érzékeny pontban a korábbi kiírásokat keretező koncepció lényeges meghaladásának tűnhet. Elvontan nézve arról van szó, hogy az elővigyázatosság elvének és működésének vizsgálata bekerült a támogatandó témák közé: pontosabban a támogatandó feladat a PP és egy ún. Innovációs elv (IP) történetének összehasonlító vizsgálata. Első látásra azt hihetnénk, hogy valamilyen lépés történt a kritikus közrésztétel megvalósulásával működő elővigyázatosság visszavételére az intézményesített RRI-be. Azonban valójában a gazdaságnak, pontosabban a közvetlen gazdasági érdeknek megfelelő visszavételről van szó, ami valójában kizsigereli a közrésztétellel megvalósuló elővigyázatosságot, és alárendeli az innovációs elv elsődlegességének.

Ennek megértéséhez utalni kell az IP tízéves történetére. Itt fontos megemlíteni az ún. European Risk Forum (ERF) létrejöttét 2008-ban. Ez a magántámogatásokból működő fórum szakmai érvekkel látta és látja el az elővigyázatossági elv egyik oldalról nézve mégoly szerény bevezetésével egyre nagyobb mértékben elégedetlen kutatói és ipari köröket. Ismét utalni kell arra, hogy az elővigyázatosság elvének érvényesítése az elővigyázatosságnak a maastrichti szerződésbe való beépítésével bekerült az EU-kutatást és innovációt szabályozó jogi rendszerébe. Ez azt eredményezte, hogy az EU néhány területen a világon a legszigorúbb szabályozást hozta létre a kutatás és innováció számára. Az EU-ban működő leghatalmasabb ipari vállalatok 12 vezetője 2013-ban közös levelet írt az EU mindhárom vezető szervének. Ezt a levelet 2014-ben megismételték az Európai Bizottság új elnökének, Jean-Claude Junckernek. (Mindkét levél és alapidokumentumok megtalálhatóak az ún. European Risk Forum [ERF] által összegyűjtve [Innovation Principle].)

Mint fő magánberuházók az európai innovációba, a szerzők a levelekben mély aggodalmukat fejezik ki azért, hogy szerintük az EU szabályozáspolitikája alapvető akadályává vált a sikeres kutatási és innovációs tevékenységnek az EU-ban. A vélelmezett, s bizonyos piaci körülmények között valós elkövetett hiba alapját abban látják, hogy szerintük a szabályozó szervek, ahogy a polgárok is, kockázat nélküli tevékenységeket szeretnének látni, pedig „az innováció meghatározása szerint kockázatvállaló tevékenység”: a kockázat nem szüntethető meg, csak értelmes mértékre csökkenthető. Ugyanakkor minden meg nem valósult pozitív innováció is kárt jelent. Ezzel az érvelés etikai kiindulópontot is kíván nyújtani. Ezért be kell vezetni az Innovációs elvet (IP), komplementerként, de tulajdonképpen ellensúlyként az elővigyázatosság elvével szemben. Egyensúlyt kell létrehozni, ezért meg kell tenni ezt a kiegyensúlyozást minden alternatíva esetén.

Az Európai Tanács 2013 októberében formálisan is elfogadta az Innovációs elvet. Ennek megfelelően minden szabályozási esetben kimerítően számításba kell venni annak hatását az innovációra. Az Európai Bizottság 2015-ben fogadta el az IP-t, hogy elősegítse az „innovációbarát” szabályozási keretet.

A helyzetet értékelnünk kell abból a szempontból, ami az említett vállalatvezetőket vezette és vezeti. Vállalataiknak, tágabban a kutatást és innovációt végző intézményeknek a szociális piacgazdaság lényegében csupán módosított neolibe-

rális világrendszerébe kell beilleszkedniük, ahol a globalizáció körülményei között a világ minden más országával versenyeznek. Ezért, számukra a most már a nagy kihívások által irányított innováció még mindig mindenekelőtt egy olyan, lehető legrövidebb út keresése, amelyen a lehető leggyorsabban kell előrehaladniuk, előnyös helyzetet biztosítaniuk, stb. (Elég csak utalni a különlegesen felfokozott szabadalom-szerzési tevékenységre, például a génszerkesztés esetében.)

Mindezzel a történelem módosított formában visszatért. Ugyanis, amikor bevezették az ún. technológia-hatáselemzést az USA-ban a hetvenes évek elején, a vállalkozók arra panaszkodtak, hogy versenyhátrányba kerülnek azokkal szemben, akik annak eredményeit nem veszik figyelembe, és kiküszöbölni próbálják a negatív hatásokat a termékekből. Negyven évvel később, a szociális piacgazdaságban a versenyhátrány annak következtében lép fel, hogy az elővigyázatosság elvének érvényesítése, immár bizonyos fokig tudatosan társadalom- és környezetbarát termékek esetében hátrányt jelent olyan piacon, ahol más résztvevők ezzel kevésbé törődnek.

Követelésük szerint az EU-ban minden szabályozás innovációra tett hatását gondosan elemezni kell, és a tanulságokat az innováció lehető leghatékonyabbá tétele szempontjából levonni. Ez a változás formálisan nézve kiegészítő, valójában alárendelő jellegű. A trükk abban van, hogy a bizonytalanságot valamilyen kiszámítható kockázattal rokon típusú jelenségnek értelmezik. Ezért csak „tudományosan megállapítható”, evidenciaalapú kockázatnak kívánnak hitelt adni, mint bizonytalanságnak. Ettől kezdve az a kérdés marad meg vitaalpnak, hogy mennyi szám-szerűsíthető kockázat az, ami már nem fogadható el?

A 2018-as kiírás etika része továbbra is csökönyösen ragaszkodik a régi nézőponthoz. A kutatás integritásának érvényesítését követeli, ahogy a korábbi kiírások is, de továbbra sem veti fel a kutatók és etikusok újfajta együttműködésének szükségességét és lehetőségeit. Feltehetően gyümölcsöző lehetne szakmai ismerettel is rendelkező etikusok legalább ajánlott rendszeres bevonása olyan kutatócsoportokba, amelyek lényegesen új tudományos vagy műszaki eredmény elérésére törekednek, ahogy erre például az első klónozásoknál többször sor is került. Ez lehetővé teheti azt is, hogy az etikusok egy intenzív kölcsönhatás során tanulhassák meg, hogy bizonyos esetekben nemcsak az etikának a körülményekhez „alkalmazásáról” lehet szó új esetben, ami nagyon fontos, s amiért bevonásukat elhatározták, hanem olyan lényegi újdonságot jelentő problémákat azonosíthatnak in situ, amelyek az alkalmazásigény által indukált etikai alapkutatást generálhatnak (Hronszky 2000). Ez is a kutatás nyíltságának, a kölcsönös tanulás szükségességének az RRI által hangsúlyozott követelményéhez tartozna. Ugyanakkor a kutatások hihetetlen felgyorsulása, valamint eredményeiknek a lehető leggyorsabb nyilvánosságra hozatala és alkalmazása ma már akár hamvába holt ötletté is tehetik az ilyen újfajta kutatócsoportok létrehozásának ötletét. Mi lehet az új etikai alapkutatást generáló intézmény, mechanizmus és dinamika, ami a K+F+I mai dinamikája mellett komoly segítséget nyújthat a pusztá betiltás vagy a mindent ráhagyás helyett?

Az intézményesített RRI integrációs célja a kutatás és innováció társadalmi elfogadása és a kutatás akadémiai szabadsága harmonikus egyesítésének bemu-

tatást követeli meg a pályázatok majdani elnyerőitől. Ez a feladatkitűzés azonban továbbra is a csalás és a plagiarizmus elkerüléséről beszél mint feladatról, s az intézményesített RRI azt tartja, hogy ha érvényesül az ún. Európai kutatásvezetői szabályzat, akkor ezzel az etikai oldal rendben is van. (Eszerint becsületesen, megbízhatóan, objektíven, pártatlanul, függetlenül és tisztességesen kell kutatni. Vajon hogyan segít mindez abban, hogy nem kizárható negatív hatások megvizsgálását kutatói viselkedésük szerves részévé tegyék a kutatók és intézményeik, ha alábecsüljük az igazi bizonytalanság jelentőségét?) A dolog azért furcsa, mert egyes nagyvállalatok, pl. a Dupont vagy a BASF mintaszerű etikai alapú tartós együttműködési szerződést kötöttek már néhány évvel ezelőtt kritikai csoportokkal. Az Európai Bizottság akkor ezek alapján etikai alapú európai kutatási szabályzat kidolgozását indította el. Számos úttörő ország, mint pl. az Egyesült Királyság az óvatosság elvén alapuló szabályozást mintaszerűen alkalmazza, például a molekuláris biológia területén. De ez még nem csapódott le az intézményesített RRI-ben.

A „polgártudomány” egyik rendkívül gyorsan fejlődő területe ma a „csináld magad mozgalom” (DIY), különösen a csináld magad szintetikus biológia (DIY synthetic biology). Ennek támogatását az intézményesített RRI azért hangsúlyozta, mert a polgárok részvételét teszi bizonyos szempontból könnyűvé az élenjáró tudományos kutatásban és alkalmazásában. Ma már néhány dollárért lehet megfelelő eszközkészletet kapni amatőrök által is viszonylag könnyen elvégezhető beavatkozásokhoz, még a legújabb CRISPR-Cas9 technikához is. Amíg egyik oldalról a kísérő vitákban a polgár szabadságára próbálnak meg hivatkozni, hogy kísérleteket végezzen, különösen önmagán, és úgy vélik, hogy legalább a „polgárközségek” rendelkeznek a megfelelő felelősséggel proaktív attitűdök ellenőrzésére, megjelennek tudományos fikciók, amelyek elkötelezettnek tekintik magukat az emberen végzett genetikai módosítások mielőbb uralható technikákká alakítására DIY-tevékenység formájában is. Szakképzett kutatók kívánnak ebben segítséget nyújtani, ahogy ezt egy interjúban kifejtik 2017-ben, mint Josiah Zayner, aki először végzett kísérletet önmagán 2017-ben génszerkesztéssel. Számos kutató is érzi azonban, hogy a helyzet sokkal problematikusabb. Jennifer Doudna, a CRISPR-cas9 technika egyik megalkotója egy interjúban egy rémálmról nyilatkozik. Eszerint a tudomány azon az úton van, hogy kikerüljön minden megfontolást etikáról, társadalmi implikációkról, s felveti, hogy aggódnunk kelljen-e, hogy „véletlen emberek” használnák e technikákat becsúszva célokra. A „nyílt, proaktív tudományban” való polgári részvétel támogatása az intézményesített RRI által az „aggódó polgárok” részvételének követelésével szemben, eredményében most akár az ellenkezőjébe fordul: a polgárok új proaktív részvétele eddig nem ismert új félelmet is generálhat a felelős kutatás kérdésében.

Akár akarják a kutatásban részt vevők, akár nem, jelenleg felmérhetetlen, de jogosan felvethető katasztrófákkal fenyegető különleges jelentőségű új kutatási eredmények kivívják a közvélemény aggodását. Különösen így van ez, ha az olló szélsőségesen szétnyílt. Ilyen eset van ma számos területen, az AI és a robotika területén, de különösen az ún. génszerkesztésben (gene editing) elért áttöréssel az ún. CRISPR-Cas9 technika 2012-ben történt felismerésével. A technika viszony-

lag nagyon könnyen és pontosan alkalmazható, és szinte számtalan áttörő alkalmazási lehetőséget ígér nemcsak az alapkutatásban, hanem például az ipar számára vagy örökletes betegségek megszüntetése esetében is. Ugyanakkor, éppen a rendkívül sok helyen való alkalmazhatósága és számtalan további lehetséges tudományosfikció-szerű vizionálása miatt merül fel sokszorosán a lehetséges negatív hatások, előre nem látható katasztrófák lehetőségének elképzelése, és az elővigyázatos alkalmazás primátusának elismerése iránti hatalmas igény, miközben elsőprő lelkesedés is jelentkezik a lehetséges pozitív alkalmazások mielőbbi kidolgozása iránt.

Jelenleg maga a kutatói közösség is szélsőségesen megosztott, de bizonyos emberi alkalmazásokat etikailag eleve elutasít. Nobel-díjas kutató vezetésével folytonosan működő kritikai fórumot hoztak létre, és jelenleg egy adott alkalmazásnál moratóriumra is szólítanak fel. A hihetetlenül gyors fejlődésre mutat, hogy a technikát alkalmazó kutatócsoport a kifogás alapját szolgáló technika megfelelő továbbfejlesztésével reagált. Feltehetően a lehető leggyorsabb és legalapvetőbb felvilágosítás a technika mibenlétéről és a legszélesebb társadalmi vita ösztönzése vezethet csak oda, hogy ne csak ne alakuljanak ki akár hatalmas tudományellenes megmozdulások akkor, amikor egy rendkívül ígéretes, valóban szinte hihetetlenül áttörő eredmény megítéléséről van szó, hanem a fejlődés gyorsaságához mérhető, de megfontoltan lelkes támogatás alakuljon ki az új kutatási technika körül. Másrészt rendkívül fontos, hogy a lehetségesnek feltételezett katasztrófák megelőzésére mind a tudományos közösség, mind a civil társadalom elkötelezett, folytonos diskurzusa és a szabályozásra való elszánt törekvés alakuljon ki a katasztrófa lehetőségét felvető kutatásoknál. Eközben tudomásul kell venni, hogy mindig vannak és keletkezhetnek új civil csoportok, amelyek akár a kockázatok, sőt ismeretlen kockázatok, az igazi bizonytalanság lehetséges növeléséért szállnak síkra, esetleg tragikus helyzetek megoldásának felgyorsítására. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy ez a legújabb tudományos-technikai áttörés az etikusokat is lényegesen új kutatási feladatok elé állítja.

EGY „NÉPKÖZPONTÚ” AKCIÓS TERV

A G7 kormányfők és az EU 2017 májusában állásfoglalást tettek közzé „A következő termelési forradalom” kilátásairól 2030-ig (G7 2017a). Ezt 2017 szeptemberében követte a G7 tudományos minisztereinek és az EU-biztosnak közös értekezlete a kormányfők állásfoglalásának operacionalizálására tett első lépésként (G7 2017b).

Témánk szempontjából a G7 kormányfőknek a szakértéssel kapcsolatos állásfoglalása különösen érdekes. Eszerint a következő termelési forradalom tovább növeli annak a szerepnek a fontosságát, amit a kutatók már játszanak abban, hogy segítsék a tudományos közösség és a szélesebb társadalom közötti viszony megerősítését. Az állásfoglalás szerint az új, eddig soha nem észlelt mélységű és komplexitású, most kibontakozó innovációdinamikában a szakértésben és a reguláló

intézményekben kell bízni e dinamika „népközpontú” uralásához. „A következő ipari forradalom növelni fogja annak a szerepnek a fontosságát, amelyet a kutatók megvalósítanak abban, hogy megerősítsék a tudományos közösség és a szélesebb társadalom közötti viszonyt.” „Kutatóink megbízható tudományos tanácsadók a felelős kutatás és innováció és a kutatás integráció területén.”

A G7 kormányfői és az EU vezetése által jegyzett nyilatkozatot, minden valószínűség szerint, bizonyos értelemben nagyon komolyan kell venni. Eszerint a műszaki szakértők, a szakpolitikusok és politikusok nézeteinek és szerepeinek újrafelértékelődése elé nézünk már a legközelebbi jövőben?

A G7 kormányfők állásfoglalása mindenekelőtt az OECD kutatási eredményein alapult (OECD 2017). Ez a rendkívül alapos anyag sorra veszi a legfontosabb már létrejövőben lévő változások trendjeit az informatika, az új nyersanyagok és az új eljárások területén. Kulcskézise szerint, ami valószínűleg az egyik legfontosabb állítása a kutatás, innováció és az ipar változásának kapcsolatáról, ezeknek az önmagukban is forradalmi változásban levő folyamatoknak, legalább negyven legfontosabbat találunk, az „összefolyása” (confluence), egymás kölcsönös megtermékenyítése eredményezi a következő, talán eddig soha elő nem fordult méretű és gyorsaságú ipari forradalmat (Next Production Revolution, rövidítve NPR). Hozzátehetjük, hogy ez az „összefolyás” viszont különösen felerősítve veti fel a lényegi bizonytalanságok, feltehetően új lényegi bizonytalanságok megfelelő elemzését, értékelését és menedzselését, akár a megfelelő közrészvétel intézményének biztosításával.

Az anyag szerint a technológiák, illetve iparágak és összefolyásuk kikutatása a megfelelő szakemberek, irányításuk pedig, amit a zajló folyamatokhoz, mint alaponvonaliban meghatározottakhoz, trendekhez, illetve „szupertrendhez” való hozzáigazításnak (adjustment) érzékelnek, a politika által vezérelt szakpolitikai irányító rendszer dolga. A civil társadalom szerepét az anyag az elfogadás perspektívájára korlátozza, és bizonyos vonatkozásban, mint sajnálatos lehetséges ellenállást és annak leküzdését, fontosnak tartja. Az indokolás szerint e vonatkozás az, hogy a közellenállás csökkenti a bizalmat a technológiai fejlődéssel szemben, és a tudományos és szabályozó szaktekintélyek iránti lecsökkent bizalomhoz kapcsolódik. Pedig, amikor az új technológiák gazdasági vagy társadalmi implikációi ennyire „szétzúzóak”, akkor az anyag szerint különösen fontos az irántuk való bizalom (lásd „deficitmodell”!). A G7 kormányfők és az EU-vezetés egyenértékű felek, a civil társadalom és technológiai és a szabályozó szaktekintélyek fenntartott diskurzusában kialakított, konfliktusos, de konszenzust kereső állásfoglalások helyett a sajátos autoritások együttműködésében való, optimizmusra ösztönző bizalmat ajánlják a tudományos-műszaki szakemberek és a politikusok iránt a műszaki és társadalmi átalakulások megfelelő kezelésére.

Kiemelek valamit, egy másik projektből, ami szerintem döntő fontosságú az „Új termelési forradalom” koncepció számára is. A Polgár-irányította innováció szerzői, egy, a Világbank és a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank által irányítottan készült „tankönyv” szerint „a technológia nemcsak a hatékonyság precedens nélküli növelését ígéri, hanem kulcsszerepet játszó hajtója a participáció új for-

máinak is” (Citizen-Driven Innovation 2015). (NB! Ezek az intézmények, ahogy a „tankönyv” készítését végző ENOLL is, az Élő Laboratóriumok Európai Szervezete, a jobb műszaki célmeghatározások és a hatékonyság növekedésének tényezőjét is látják a participációban. Ha valóban korábban még soha nem látott komplexitású forradalom bontakozik ki már most is a munka és a termelés területén, ami minden valószínűséggel igaz, és ebben a tudományos, műszaki stb. szakértők szerepe különlegesen fokozott jelentőséget kap, akkor egy nem-technológiai determinista vizsgálódás kimutathatja mindazokat a szinte számtalan alternatívákat, amelyek eldöntésében a közrészvételnek és a participáció új formái megtanulásának is különlegesen fokozott hangsúlyt kell/kellene kapni.)

Tanulmányom hangsúlyozni törekszik a kritikus közrészvétel esszenciális szerepét a kutatás és innováció szabályozásában. Nagyon fontos viszont, hogy lássuk, az elfogulatlan történeti áttekintés azt mutatja meg, miszerint a konkrét kritikus közrészvétel akár a biztonság, akár a kíváncsi célok vonatkozásában hol igazolhatónak bizonyult a történelmi visszatekintés során, hol nem. Ez persze elég természetes. Mint „technika”, a közrészvétel maga is rétegezett és éppúgy ambivalens, amit tanulni kell, mint maga a technológia, amelyre vonatkozik. Így csupán az instrumentális hatékonyság szempontjából nézve akár vitatható lehet a szükségszerű elemként való beépítése, bár a közrészvétellel olyan tudásforrás kerül be a tudásszerzés folyamatába, ami pusztán instrumentális szempontból értékelve is nagyon sokszor nagyon hasznosnak bizonyul. Viszont mindenképpen más a helyzet, ha elfogadjuk, hogy a közrészvétel politikai ügy is, nem csak szakpolitikai: ugyanis lépés a részvételi demokrácia felé a szakértésen alapuló képviseleti demokrácia felől.

Komoly meglepetés érheti az olvasót, amikor áttekinti az OECD vizsgált 2017-es tanulmányát, amelyik megalapozást ad a G7 kormányfőinek és az EU vezetőinek az Új termelési forradalomhoz vezető „szakpolitika” kialakításához. Ennek a kitűnő Előretekintés (Foresight) fejezete részben a foresight mibenlétéről, illetve nemzeti foresight programok mibenlétéről szóló összefoglalás, mintha az anyag feltételezné, hogy leglényegesebb kutató, technológus, szakpolitikus és politikus olvasóinak elég nagy része nem volna ezzel tisztában, azaz ez az OECD-tanulmány tudásdeficitet feltételez mind a kutatóknál, mind a politikusoknál ebben a vonatkozásban. A tanulmány ugyanakkor nem foglalkozik azzal, hogy a lényegi bizonytalanság megfelelő kezelését és a közszükségletek és kívánalmak előretekintését hitelesen csak a közrészvételnek az előretekintés elkészítése folyamatában való egyenjogú részvétellel lehet biztosítani, ha azt akarjuk, hogy a foresight valóban növelni legyen képes a közbizalmat a megfelelő kutatás és innováció iránt.

Hozzá kell még valamit tenni, azt, amit a folyamatok komplexitásából következően ismétlődően, de nem előreláthatóan fellépő paradoxonok okoznak a bizalomnövelés vonatkozásában. Ez a minden előretekintést átható paradoxonok fellépésére való előretekintés szükségessége. Joyce Tait közöl számos evidenciát az innovációs szabályozás területéről. Egyre utalok itt. Kritikus csoportok elérték erőteljes fellépésükkel, hogy a szabályozás erősen szigorodott például a biotechnológia területén. Ennek viszont csak a multik tudnak megfelelni. A kkv-k ezzel lényegében kizáródnak az áttörő innovációk megvalósításában való részvételtől.

Ezt a tanulmányt, a tudásdeficit felrovására emlékezve, egy hosszabb, némileg csípősnek szánt megjegyzéssel fejezem be. Úgy tűnik, hogy nemcsak az előrettekintésre mint módszerre vonatkozó tudáshiány vélelmezhető számos kutatónál, műszaki szakértőnél és politikusnál, hanem akár lényeges másféle tudással is hasonló lehet a helyzet: a folyamatok megfelelő megítéléséhez más tudományos tudás elterjedésére is éppoly sürgetően van szükség. Az egyik a komplexitástan, ami a foresightnak is háttere. Annak a felismerése kell, hogy előtérbe kerüljön, ami a lényegi bizonytalanságok ismétlődő, de előre nem látható megjelenésének döntővé válását jelenti, miközben ismétlődő bifurkációk, majd előre nem látható útfüggések (!) és hosszú stabil szakaszok alakulnak ki. Ebben a komplex dinamikában csak a jókor, a stratégiai pillanatban fellépő moduláló beavatkozások biztathatnak megfelelő eredménnyel, vagy a közvetlen teendők, vagy az úttérkép, vagy akár a (hosszú távú) vízió szükséges megváltoztatásán alapuló eléggé nem hangsúlyozhatóan gyors cselekvéssel. Ebből a szempontból mindegy, hogy innovátorként egy lehetséges célt akarok elérni, vagy lehetséges, nemkívánatos mellékhatásokat akarok elkerülni, mert a lényeg közös, egy komplex jelenséget kell sikeresen kezelni. Az okos innovátor, bármennyire elutasítja az igazi meglepetés lehető legjobb elkerülésére szolgáló elővigyázatosságot elérendő innovációja lehetséges negatív hatásai vonatkozásában, célja legjobb eléréséhez megpróbálja alternatívák figyelembevételével elkerülni a nemkívánatos útfüggés és bezáródás kialakulását, tehát elővigyázatosságot valósít meg. Ez a tudás egyik meghatározó eleme annak a szükséges közös világgépnek, amely reménykeltően megújíthatja a civil társadalom, a szakértés és a politikai irányítás együttműködését a soha nem látott méretű bizonytalanságokat termelő új világban, mind a pozitív célok szcenárió alapú fenn tartandó diskurzusában, mind az előre nem látható negatív hatások lehető legjobb elkerülési stratégiájában.

Némi ismeret a tudománytechnika tanulmányok (STS) területéről a másik, sokat ígérő tudásfajta értelmes participatív diszkurzusok kialakításához. Nélkülözhetetlen ugyanis például annak a tudása, akár a kutatók és műszaki innovátorok önképének részeként, hogy a kutatók tudomány- vagy technológiaképében mindig sokkal több van, mint a szakma tényei és elméleti összefüggései. A tények, elméletek, eszközök ismerete beágyazódik az általában elég kritikátlanul, spon-tán ideológiaként elsajátított háttérismeretbe a tudomány mibenlétéről, társadalmi szerepéről, dinamikájának szükségyszerűnek vélt sajátosságairól, és annak a hiányos tudásáról, hogy adott szakértői állásfoglalás alapvetően függ ezekről a keret adó (framing), sokszor már nem is tudatosított előfeltevésektől. Hasonlóan általában hiányzik például a technológiai alternatívák keletkezésével kezdeti dinamikát kapó technológiai fejlődés olyan képe, ahol egy ideig értelmezési rugalmasság (interpretation flexibility) uralkodik az adott technológia később stabilizálódó definíciójáról. A technológia megy valamilyen irányokba, tendenciái vannak, de ez változhat „külső” és „belső” tényezők összjátékában, ahogy ilyen összjátékban együtt-konstruálódóan jön létre bezáródás (lock-in) és stabil definíció kialakulása is, hozzáátéve, hogy még a lezáródás után is értelmezési lehetőségek és választható utak maradnak nyitva a paradigma normál tudományos fejlődése során, illetve akár

új értelmezési rugalmasságok alakulhatnak ki. Hiányzik annak megfelelő ismerete is, nem tanítják például a műszaki egyetemeken, hogy minden szinten a technológia fejlődésében a kormányozódás kvázi-természeti, racionális alapú modulációkkal befolyásolt spontán jellegű folyamatát áthatva „véres fogú”, az erőn alapuló döntésekkel alakított dinamikák is működnek. Mi több, ezek, ha rákényszerülnek, akkor kialakítják hozzá a legitimitást megerősíteni megcélzó „racionális ideológia”, az erő rációjának mítoszát is. Ehelyett, az egyetemi oktatás eredményeként egy részben hamis, félrevezető, idealizált racionalitásfogalom válik a szakemberek sajátjává („a mérnökök és a közgazdászok kiszámították”, stb.). Hiányzik az is, hogy a stratégiailag fontos utak kialakítása, hogy visszaugorjunk egy pillanatra a komplexitástanhoz, döntően a stratégiailag fontos „pillanatokban” elvégzett sejtetően helyes modulációkon múlik. (Így a stratégia fogalma nemcsak a hosszú távú gondolkodást, hanem attól elszakíthatatlanul a „döntő pillanatban” elvégzett moduláló cselekvést is magában foglalja, másképpen komplex dinamikában a „hosszú távú gondolkodásnak” nincsen semmilyen értelme, ahogy bizonyos, „döntő pillanatokban” elvégzett gyors cselekvések is csak a „hosszú távú hatásukkal”, alkalmas paradigmák kialakulásával igazolódnak.) A cselekvési térnek és eszközeinek a rendszeres újragondolása és elsajátítása és közös metodológiai alappá tétele segíthet a fenntartható diskurzus mindhárom résztvevőjének, szakértőinek, politikusoknak, civil társadalomnak az eligazodásban.

IRODALOM

- Aho Report (2006): *Aho Group Report on Creating an Innovative Europe*. Brussels, European Commission, <http://europa.eu.int/invest-in-research/>
- Citizen-driven Innovation (2015): *A guidebook for city majors and public administrators*. International Bank of Reconstruction and Development The World Bank and European Network of Living Labs – ENOLL.
- EC (2000): *Communication from the Commission on the precautionary principle*. Brussels, Commission of the European Communities,
- EC (2013): *Options for strengthening responsible research and innovation*. European Commission, Brussels, http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/options-for-strengthening_en.pdf
- EC (2015): *Science Education for Responsible Citizenship*. Report to the European Commission, Brussels.
- EC (2017): „Horizon 2020.” <https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/h2020-section/responsible-research-innovation>
- EC (2017): https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/files/h2020-swafs-2018-2020_prepublication-2.pdf
- Felt, Ulrike (szerk.) (2007): *Taking European Knowledge Society Seriously*. Report of the Expert Group on Science and Governance, Brussels, European Commission,
- G7 (2017a): *People-Centered Action Plan on Innovation, Skills and Labor*. Taormina G7 communiqué, 2017. május 27.

- G7 (2017b): *Science Ministers Meeting 2017 – Declaration*. Turin, Science Ministers' Communiqué, 2017 szeptember 26–27, www.g7italy.it/sites/default/files/documents/G7%20Science%20Communiqu9
- Hronszky, Imre (2000): Searching for the Role, Forms and Integration of Ethics in the Research and Development Processes. In E. Ahola, I. Karatsas (szerk.): *Socio-economic impact evaluation, Proceedings of the EU-Tekes evaluation workshop*. Helsinki, Tekes Reports on RandD Impacts, 6/2000, EC Research-directorate General, Tekes,
- (Innovation Principle) (2018): riskforum.eu/innovation-principle (meglátogatva 2018. január 22.-én),
- Jasanoff, Sheila (2005): *Designs on Nature: Science and Democracy in Europe and the United States*. Princeton, Princeton University Press,
- OECD (2017): „*The Next Production Revolution*” – *Implications for Governments and Business*. April 2017, revised form Sept 2017, OECD Publishing, Paris, <http://dx.doi.org/10.1787/9789264271036>, (meglátogatva 2018 január 9-én),
- Pisano, Gary (2006): Can science be a business? Lessons from biotechnology, *Harvard Business Review*, október
- Rip, Arie (2016): The cloths of the emperor. An essay on RRI in and around Brussels, *Journal of Responsible Innovation*, online 2016 November 20.
- RRI Tools Fostering Responsible Research and Innovation, <https://www.rri-tools.eu/documents/10184/16301/RRI+Tools+A+practical+guide+to+Responsible+Research+and+Innovation+Key+Lessons+from+RRI+Tools>
- Stirling, Andy (2006): Precaution, Foresight and Sustainability, reflection and reflexivity in the governance of technology, in J.-P. Voss – R. Kemp (szerk.): *Sustainability and Reflexive Governance*, Cheltenham, Edward Elgar.
- Stirling, Andy (2014): Making Choices in the Face of Uncertainty: Strengthening Innovation Democracy, In *UK Government's Chief Scientific Adviser 2014: Innovation Managing Risk, Not Avoiding it, Evidence and Case Studies*.
- von Schomberg, René (2013): A vision of responsible research and innovation, in R. Owen, – J. Bessant – M. Heintz (szerk.): *Responsible Innovation*, London, J. Wiley.

SUMMARY

Active participation of the citizen and civil society in research and innovation is a must in the 21st century. This participation can actually mean two different things. The „Responsible research and innovation” programme that is a horizontal part of the Horizon 2020 programme of the EU tries to realise an active engagement of the civil society that is based on the so called „deficite model” and downplays importance of the precautionary principle. The second part of this article shortly makes a hint at the statement of the leaders of the G7 countries and the EU in May 2017 that the starting radical transformation of work in the New Production Revolution (NPR), that seems to be never having been occurred in history in such deepness, will be „people centered”. But experts and regulation authorities will do the job. Trust and acceptance should remain the role for the civil society in this „people-centered” transformation to support the activity of the authorities with this.

JANKY BÉLA

Politikai identitás és társadalmi attitűdök

*A szociológiai/társadalmi szemléletmód visszatérése
a politikatudományba¹ – Irodalmi áttekintés*

Az alábbi szakirodalmi áttekintésben a politikai elit közpolitikai kérdésekről alkotott állampolgári véleményekre gyakorolt hatását vizsgálom.² A tanulmány első sorban az utóbbi hat-nyolc évben, többnyire (de nem kizárólag) az Egyesült Államokban született eredményekre összpontosít. Ebben az időszakban jó néhány, az amerikai politika ideologizálódása által motivált kutató fordult a kísérleti módszertan felé, hogy mélyebben megértse azokat a folyamatokat, amelyek során az elvileg a választókat képviselő pártok álláspontjai visszahatnak a közvéleményre. Bemutatom, hogy az elméleti nyitottság és néhány év kísérleteinek eredményei hogyan vezették el a kutatókat a Downs-féle racionális szavazó alapmodelljétől a csoportidentitás véleményformáló szerepét hangsúlyozó modellekig.

Az Egyesült Államok politikai rendszerében és politikai közbeszédében kiemelt szerepet kap(ott) a politikai döntések „issue”-k mentén történő, egymástól és sokszor a pártpolitikától is alig függő értékelése. Ez – más tényezők mellett – elősegíthette, hogy a nemzetközi szakmai kommunikációt uraló amerikai politikatudományban meghatározó jelentőségűvé váljon az issue-pozíciók alapján pártot választó downsi racionális szavazó modellje (Downs 1990; angol eredetijének megjelenési éve 1957). Az amerikai politikai rendszer pártosodása azonban a döntéseméleti keretek átgondolására készítette a kutatókat. Az utóbbi tizenöt évben ugyanis a döntéshozatal issue-centrikusból egyre inkább pártossá vált, és pártossabbá váltak a választók is (Layman és szerzőtársai 2006, Jacobson 2013), továbbá egyre szembetűnőbb lett a politikai elit közvélemény-formáló ereje (Druckman–Jacobs 2015). Aggodalommal tölt el sokakat, hogy az új infokommunikációs technológiák és a használatuk nyomán átalakuló nyilvánosság segít a szavazók-

¹ Tanulmányom két szálon is kapcsolódik Farkas János munkásságához. Egyrészt, az itt ismertetett kutatások egyik alap tézise az új infokommunikációs technikák informáltságra és demokráciára gyakorolt hatásával szembeni borúlátás. János sokat foglalkozott az infokommunikációs technológiák társadalmi hatásaival, és már igen korán, egy erősen technooptimista közegben megfogalmazta az optimista jövőképekkel kapcsolatos, némely itt idézett neves politikatudóséhoz hasonló kételyeit (pl. Farkas 2002). Másrészt, tanulmányom kapcsolódik János tanszékvezetői, tudományszervezői tevékenységéhez is. A hazai politikatudomány fejlődése a társtudományokénál nagyobb hátránnyal indult a rendszer-váltást követő években. A BME általa alapított és vezetett szociológia tanszéke már a nyolcvanas évek végétől az egyik fontos sziget volt, ahol a kortárs egzakt nyugati politikatudomány eredményeit használták politikai folyamatok mérésére és értelmezésére.

² Az elemzéshez kapcsolódó kutatást az NKFIH K 120070 sz. projektje támogatta.

nak abban, hogy még inkább csak saját beállítottságuknak megfelelő, ugyanakkor a politikai elitcsoportok aktuális érdekei mentén szűrt híreket, véleményeket és értelmezéseket olvassanak (Iyengar–Hahn 2009, Iyengar és szerzőtársai 2012, Stroud 2008, 2010). A pártosodást válságjelenségként érzékelik a szűkebb akadémiai világon kívül is (Mann–Ornstein 2012, Rauch 2016).

Ezek a folyamatok és perspektívák sok kutatót ösztönöztek a pártok befolyásoló szerepének vizsgálatára. A 2000-es években hagyományos kérdőíves módszerrel végzett vizsgálatok eredményei arra utalnak, hogy a pártok álláspontja valóban befolyásolja az állampolgárok véleményét (Carsey–Layman 2006, Highton–Kam 2011, Leeper–Slothuus 2014). Látni kell, hogy Amerikában már a kilencvenes évekbeli adatok azt mutatták, hogy a pártidentitás stabilabb, mint néhány fontos társadalompolitikai kérdésben elfoglalt álláspont, és a választók attitűdváltozása részben visszavezethető a pártok pozícióváltoztatására – miközben a pártok álláspontjának változását (a vizsgálat pár éves távlatában) nem magyarázzák az attitűdök változásai.

A hagyományos kérdőíves, ún. megfigyeléses módszerekkel azonban nehéz megkülönböztetni az oksági kapcsolatokat az egyszerű asszociációktól. Ehhez a tudományos kísérleti módszert alkalmazó felmérésekre van szükség, ahol a válaszadók egy véletlenszerűen kiválasztott csoportja bizonyos társadalmi kérdésekben alkotott véleményének kifejtése előtt a pártokhoz, pártok álláspontjához vagy a pártosodáshoz kapcsolódó ingereket kap. Az alábbiakban ilyen, a kísérlet módszerét alkalmazó vizsgálatok eredményeit mutatom be.

Pár éve Slothuus (2010) még arra panaszkodott, hogy nincsenek a pártálláspontok hatását vizsgáló kísérletes kutatások. Azóta megváltozott a helyzet, és fontos eredmények születtek. A következőkben a pártok választói attitűdökre gyakorolt hatását vizsgáló (elsősorban kísérleti módszert alkalmazó) politikatudományi kutatások közelmúltbeli eredményeit foglalom össze. Azt igyekszem megmutatni, hogyan váltja fel a politikai viselkedés kortárs kutatóinak körében a klaszikus, közgazdaságtani paradigmára építő downsi racionális választó modelljét a továbbra is atomizált szavazókat feltételező, de korlátozott racionalitásra építő szemléletmód; majd hogyan kezdik ezt ki a legjobban csoportidentitással magyarázható kutatási eredmények. Amellett érvelek, hogy a csoportidentitásra építő magyarázatok a racionális döntéselmélet feltételezéseivel nem feltétlenül, a közgazdaságtanban, a politikatudományban és az attitűdöket vizsgáló szociológiai kutatások egy részében népszerű atomizált döntéshozói modellel viszont teljességgel összeegyeztethetetlenek.

Az alábbiakban először azokat a vizsgálatokat tekintem át, amelyek a pártálláspontok és a lényegi policy (közpolitikai) információk befolyásoló szerepére keresnek kísérleti bizonyítékot. Ezután rátérek a pártok befolyásoló szerepét magyarázó különböző modellek tesztjeire. Kiindulópontom a downsi racionális szavazó, aki információkeresési erőfeszítését csökkenti a pártok figyelésével. Ezt követően a modell bírálóinak eredményeit mutatom be, akik az információk torzított keresését és észlelését feltételező pszichológiai elméletek alapján próbálják értelmezni az elit választói attitűdökre gyakorolt hatását. A negyedik alfejezetben térek rá a cso-

portidentitás szerepét hangsúlyozó empirikus tanulmányokra. A konklúzió előtt külön alfejezetet szenteltek a pártok közötti konfliktusok identitáserősítő szerepét vizsgáló kutatásoknak.

KÖZPOLITIKAI VÉLEMÉNYEK KIALAKÍTÁSA: MENNYIT SZÁMÍTANAK AZ ELITEK ÁLLÁSPONTJAI ÉS MENNYIT A RELEVÁNS TARTALMI INFORMÁCIÓK?

Bullock (2011) tanulmánya az egyik legtöbbet hivatkozott, kísérleti módszertant alkalmazó kutatás arra, hogy a pártálláspontok és policyinformációk attitűdökre gyakorolt relatív befolyásoló erejét kiegyensúlyozott módon vizsgálja. Kísérletében a válaszadók véletlenszerűen csoportosított almintái különböző ingereket kapnak, mielőtt egy adott közpolitikai kérdésben véleményt alkotnának. Ebben az esetben a vizsgált policykérdéshez kapcsolódó pártálláspontok, illetve tartalmi információk különböző verziói voltak az ingerek. Kísérletében a korábbi tanulmányokkal szemben részletes policyinformációkkal látta el a válaszadókat, és vizsgálta az információ jellegének hatását is.

Az utóbbi években hasonló kísérletek sora vizsgálta a pártálláspont és a policyinformációk relatív erejét kísérleti módszertant alkalmazó kutatásokban (Bolsen és szerzőtársai 2014, Boudreau–MacKenzie 2014, Ciuk–Yost 2016, Druckman és szerzőtársai 2013, Leeper–Slothuus 2015). Boudreau–MacKenzie (2014) vezette be a mindenféle kezelés nélküli kontrollcsoportot a téma vizsgálatába, miközben sok (kilenc) kérdést vizsgáltak, ráadásul olyanokat, melyek egy aktuális kaliforniai népszavazás napirendjén szerepeltek; Leeper–Slothuus (2015) különböztette meg a pártok ideológiai alapú reputációjának és a konkrét kérdésekben elfoglalt álláspontjának hatását; Bolsen és szerzőtársai (2014) explicit módon ösztönözték a válaszadók egy részét arra, hogy megfontolt véleményt alkossanak; Ciuk–Yost (2016) pedig már azt vizsgálta, hogy milyen körülmények között használják az emberek inkább az érdemi információkat, és mikor a pártok útmutatásait.

Arra vonatkozóan voltak már korábban eredmények, hogy amennyiben direkt és erős módon kéri a válaszadókat arra, hogy egy policykérdésben gondoljanak át mindent, akkor a politikai orientáció mentén kevésbé polarizált válaszok érkeznek a policykérdésekre. Az egyik ilyen, erős ingert alkalmazó kutatás Barker–Hansen (2005) nevéhez fűződik. Ők egy, a több szempontú gondolkodást kierőszakoló üzleti döntési modellt, az ún. Analytic Hierarchical Processing eljárást kényszerítették rá a válaszadókra, és ezzel tudtak politikailag kevésbé polarizált kinyilvánított attitűdöket elérni. Ez annyiban volt érdekes, hogy korábbi pszichológiai tanulmányok azt mutatták, hogy amennyiben a kérdezetek szabadon gondolkodhatnak egy kérdésről, akkor nemhogy mérséklődne, de akár polarizálódhat is a véleményük a gondolkodás nélküli helyzethez képest (lásd például Tesser–Conlee (1975) tanulmányát a prostitúcióval kapcsolatos véleményekről).

A pártok véleménybefolyásoló szerepére vonatkozó eredményekkel párhuzamosan népszerűvé vált az a vélemény, hogy a pártok álláspontjára figyelő választók

kevesebb figyelmet szentelnek a konkrét policykérdésekre vonatkozó információknak. Azaz átváltás van a pártok álláspontjának figyelembevételére és az adott közpolitikai kérdéssel kapcsolatos tartalmi információkra fordított figyelem között (Bullock 2011). Ehhez kapcsolódott az a feltételezés, miszerint a kétféle információ együttes jelenlétében a pártokkal kapcsolatos információ dominálja a közpolitikával kapcsolatos információt (Bullock 2011).

Bullock (2011) legfontosabb eredménye, hogy a pártok álláspontjára vonatkozó információ nem csökkentette a válaszadók tartalmi policyinformációkra vonatkozó figyelmét. Nevezetesen a pártok álláspontjának megjelenítése esetén a kísérleti alanyok a kontrollcsoport tagjaihoz képest nem töltöttek kevesebb időt a policy következményeit ismertető cikk olvasásával, legalább ugyanolyan jól visszaemlékeztek a cikkben szereplő információkra, nem hatottak kevésbé rájuk az egyes policyinformációk, és nyitott kérdésre válaszolva nem fűztek kevesebb kommentárt a témához. Sőt, különböző policykérdéseket és információk kondíciókat vizsgálva, a párthatás ritkán nagyobb és néha jóval kisebb, mint egyes policyinformációk hatása. Bullock (2011) eredménye nagy meglepetést okozott, noha igazából nem mondott ellent a korábbi párthatásvizsgálatok tapasztalatainak, tekintettel arra, hogy ezekben a kutatásokban egyaránt található jelentős és jelentéktelen mértékű párthatás is (Bullock 2011). Boudreau–MacKenzie (2014) némileg más módszerrel készült kísérlete szintén a tartalmi policyinformációk jelentőségét erősítette meg, még abban az esetben is, amikor a pártálláspont jelen van a policykérdés előtti ismertetőkben. Ciuk–Yost (2016) eredményei megerősítik e kísérletek tapasztalatait. Kutatásuk azt mutatja meg, hogy a választók elsősorban akkor figyelnek a tartalmi policyinformációkra, ha számukra mérvadó és valamennyire időszerű kérdéstről van szó. Bolsen és szerzőtársai (2014) kísérletében a pártok bemutatott álláspontjának attitűdökre gyakorolt hatása teljesen eltűnt, ha a válaszadókat pontos és pártatlan válaszadásra kérték. Ők, némileg hasonlóan Barker–Hansen (2005) korábbi vizsgálódásához, meglehetősen erős ingert használtak a pártosság és a pártatlanság előhívására is. Minden válaszadót arra kértek, hogy „próbálja pártatlanul, különböző nézőpontokból szemlélni ezt a policyt. Később kérni fogjuk arra, hogy megindokolja...” Igaz, a pártosságot előhívó kísérleti kezelés is hasonlóan explicit volt.

Ne feledjük ugyanakkor, hogy mindezek a kísérletek, miközben nem titkolt céljuk a tartalmi policyinformációk jelentőségének bemutatása volt, a korábbi megfigyelései adatokat az oksági kapcsolatok azonosítására alkalmas kísérleti eredményekkel alátámasztva azt is megmutatták, hogy – kisebb megszorításokkal – a pártok álláspontja tényleg befolyásolja a választók véleményét. Mind a policyinformációk, mind a pártok hatására vonatkozó eredmények általánosíthatóságát növeli, hogy a felméréseket (internetes) lakossági mintákon végezték – csökkenti viszont az, hogy az itt idézett alapkutatásokat egy-két dániai kivételtől eltekintve mind az Egyesült Államokban végezték. Kérdés, hogy a pártosság, értékek és egyéb tényezők hatása más pártrendszerekben hogyan működik (Leeper–Slothuus 2014). A pártok hatására vonatkozó kevés összehasonlító kutatás egyike (Brader–Tucker 2012) Magyarországot is érintette, és azt találta, hogy itt a pártok befolyása kisebb, mint Nagy-Britanniában, de erősebb, mint Lengyelországban.

Van egy további, a külső érvényességet esetlegesen csökkentő tényező: a kísérleti szituációk letisztult ingerei nem feltétlenül tükrözik a valós politikai kampányok és médiadiskurzusok idején létrejövő komplex környezetet. Boudreau–MacKenzie (2014) például valós referendumjavaslatokat, valós következményeket és pártálláspontokat ismertetett. Ugyanakkor a választókat ténylegesen érdeklő és jelentős kérdésekben nem tudott érdemi hatásokat kimutatni. Bechtel és szerzőtársai (2015) kísérletükben egy svájci népszavazási kampány idején vizsgálták a pártálláspontoknak és a médiakeretezésnek a bevándorlókkal kapcsolatos valós policyjavaslattal kapcsolatos véleményekre gyakorolt hatásait. A valós kampány idején végzett lakossági felmérésben a keretezés (azaz a policyreleváns információ) nem a megadott információknak megfelelően hatott a véleményekre. A válaszadók pártállásuknak megfelelően reagáltak, a keretezés hatására közelítve saját pártjuk népszavazással kapcsolatos álláspontjához. Ez elsősorban akkor mutatkozott meg, amikor a kérdésfeltevés előtt ismertették velük a pártok álláspontját. De részben akkor is kimutatható volt némi pártalapú polarizáció, amikor a kutatók nem kapcsolták a pártok álláspontját a téma ismertetéséhez. Bechtel és szerzőtársai (2015) felmérésének ez az eredménye, bár további támogatást még nem kapott, a pártosság erőteljesebb szerepére utal az előzőleg ismertetett laboratóriumi tisztaságú kísérletekben tapasztaltnál.

A fentiek alapján megállapíthatjuk: sok, különféleképpen végzett vizsgálat utal arra, hogy az emberek figyelembe veszik az általuk kedvelt (illetve elutasított!) pártok álláspontját saját közpolitikai véleményük kialakításában (az elutasított pártok álláspontjától annak megismerése után jellemzően inkább távolodnak). Azonban ahogy politikai pszichológiai áttekintésében Mutz (2011) rámutatott, az ilyen fajta befolyás számos mechanizmuson keresztül érvényesülhet, és a társadalmi következmények szempontjából fontos lehet e mechanizmusok megismerése. A pártosság többek között befolyásolhatja a tartalmi információk közötti szelektálást, bizonyos források és ismeretek érzékelt hitelességét és maguknak az információknak a feldolgozását. Mutz (2011) az akkori ismeretek alapján e mechanizmusok kibontására biztatja a kutatókat (357. o.). A tartalmi policyinformációk preconcepciók miatt torzuló felhasználását még Lau–Redlawks [2006] vizsgálta korábban egy olyan kísérletben, ahol az alanyok a véleményalkotás előtt szelektíven kereshettek információkat (egy táblázatból választhattak különböző források különböző típusú információi között). Kutatásuk tapasztalata szerint az információk nyújtása és a véleményalkotás közötti folyamatban több ponton jönnek létre torzulások, a szelekciótól elkezdve az információk preconcepcióhoz igazodó értelmezéséig.

PÁRTÁLLÁSPONTOK FIGYELEMBEVÉTELE: A RACIONÁLIS TANULÁS

Egy népszerű elmélet szerint a pártálláspontok figyelembevételének alapja a takerékos gondolkodás. A pártok álláspontja információt nyújt a benne bízó választók számára arról, hogy valamely viszonylag bonyolult kérdésben mi lehet az adott választóhoz hasonló emberek számára a legkedvezőbb alternatíva (Slothuus 2010,

Zaller 1996). Eszerint a pártok álláspontja, továbbá a tömegkommunikáció által nyújtott információk és általában a különböző csatornákon közvetített kampányok megfontoltabb döntésekhez segítik az állampolgárokat (Chong–Druckman 2007, Petersen és szerzőtársai 2010). Nem csupán a különböző források által bemutatott következményekről és az egyének ezekhez köthető saját (anyagi) érdekeiről van itt szó. Például a pártok vetélkedése és egy-egy kérdésben kialakuló nézeteltérései jelzik a választók számára, hogy milyen értékek forognak kockán a terítéken lévő közpolitikai kérdésben (Petersen és szerzőtársai 2010). Dániai választók körében végzett kísérletes felmérésükben valóban azt találták, hogy a pártok bevonása egy téma keretezésébe növelte a válaszok értékonzisztenciáját, azaz ebben az esetben a saját értékrendjüknek jobban megfelelően válaszoltak az emberek.

A pártálláspont mint információs segítség elméletét elfogadó politikatudományi kutatók, jóllehet a folyamat racionális döntésméleti modellekben is értelmezhető, és ahogy Leeper–Slothuus (2014) hangsúlyozza, kongruens Downs (1990) klasszikus modelljével, leggyakrabban a „dual process”-gondolkodás pszichológiai modelljére hivatkoznak. Eszerint szisztematikus és heurisztikus gondolkodást kell megkülönböztetnünk. A heurisztikus gondolkodás egyszerű ökölszabályokat alkalmaz az összes információ költséges felkutatása és értékelése helyett. Ilyen ökölszabály lehet közpolitikai véleményalkotáskor a politikai (és egyéb) elit véleményének figyelembevétele (akár egyszerű követése). Az elmélet szerint az efféle egyszerűbb gondolkodáshoz folyamodás az emberek részéről racionális olyankor, amikor nincs elég tétje számukra az adott kérdésnek ahhoz, hogy érdemes legyen sok energiát fektetniük módszeres információfeldolgozásba (például Bullock 2011). Tehát eleve kevésbé lényegesnek érzékelt és/vagy az elit által nem központba helyezett kérdésekben fordulnak a politikai elithez iránymutatásért (Ciuk–Yost 2016). Látni kell ugyanakkor, hogy ebből a modellből nem feltétlenül a választó érdekeinek megfelelő attitűd következik. Például az általános értékek és a pártálláspontot követő attitűdök konzisztenciája között hamis oksági kapcsolat keletkezik: mivel a pártok valamilyen módon reflektálnak a választói csoportok értékeire, a konzisztencia nem azért nő egy-egy kutatásban vizsgált példában, mert a pártok felvilágosították a választókat, hanem mert az adott esetben működött az ökölszabály (Petersen és szerzőtársai 2010). Más esetekben a politikai elit követése eltérítheti az egyént saját értékeitől.

TÚL A RACIONALITÁSON: A MOTIVÁLT ÉRVELÉS MODELLJE

A kognitív erőfeszítések költségeire és hasznaira koncentráló elméletek mellett nagy hatással vannak a politikai viselkedés tanulmányozására a gondolkodás motiváció alapú megközelítései is (Druckman és szerzőtársai 2013, Leeper–Slothuus 2014, Petersen és szerzőtársai 2013). Közülük a motivált gondolkodás elmélete (motivated reasoning theory – MRT) kapott jelentős szerepet az állampolgári attitűdök és a politikai elit általi befolyásolásának megértésében. Ennek az irány-

nak a politikatudományi alapjait egyesek egészen Campbell és szerzőtársai (1960) klasszikus művéig vezetik vissza (lásd Leeper–Slothuus 2014). Az MRT feltételezi, hogy az attitűdök formálásában szerepet játszó kognitív folyamatoknak többféle, egymással konfliktusban álló célja lehet. Az egyik alapvető, a racionális döntésselmélet paradigmája alapján legkönnyebben megérthető motiváció a pontos információk beszerzése és annak alapján az érdekeknek leginkább megfelelő álláspont kialakítása (Slothuus–Vreese 2010). A politikai viselkedés tanulmányozásában emellett egy másik lehetséges motiváció vizsgálata is központi szerephez jutott a pártos attitűdformálás modellezésében. Ez az irányított cél felé haladó érvelés és gondolkodás motivációja (directional goals). Az irányított célt követő érvelés és gondolkodás mögöttes értelme lehet korábban kialakított attitűdök védelme, de szolgálhatja az egyén identitásának védelmét is (Mutz 2011). E célok nemcsak a pontos és kiegyensúlyozott érvek és információk szerzésének vágyával ütközhetnek, hanem egymással is, amikor például az identitás védelme valakit korábbi véleményének felülvizsgálatára kényszerít (Klar 2013, Leeper–Slothuus 2014).

Konkrét helyzetre lefordítva, az MRT alapján az irányított célt követő érvelés során azt akarjuk elérni, hogy az adott kérdés végiggondolása során ne kelljen feladnunk eddigi elveinket, azaz tarthatóak legyenek eddig vallott értékeink, továbbá önképünk is ép maradjon (az érvelés eredményeképpen előálló álláspontunk ne ütközzön az olyan emberekre jellemző véleményekkel, amilyenek mi is lenni szeretnénk).

Látni kell, hogy az MRT-nek is lehetséges a racionális döntésselmélet szemszögéből is értelmezhető, takarékos erőforrás-használatra építő értelmezése, amely hasonlóan tekint az ilyen típusú kognitív folyamatokra, mint az előző részben tárgyalt information shortcut modell. Eszerint az emberek dolgokhoz és fogalmakhoz kötődő, korábban kialakult viszonyát a hozzájuk kapcsolódó érzelmek összegzik. Az egyéneknek nem kell megőrizniük a fogalmakhoz kapcsolódó összes információt, a fogalom felmerülésekor keletkező érzelmek összegzik a korábbi tapasztalatok és gondolkodási folyamatok „végeredményét”. Ezek az érzelmek adnak aztán irányt a gondolkodásnak (Mutz 2011). Tehát a korábbról előhívott információk helyett csak az azokat összegző érzelmek vannak jelen, amelyek a korábbi konklúziókkal megegyező irányba terelgetik a gondolkodást és érvelést. Így az attitűdök nemcsak az épp kéznél lévő információkra építenek, hanem sokkal több információt csatornáznak be gazdaságosan (Mutz 2011).

Amikor a politikai elit befolyásoló szerepét értelmezzük, a korábbi attitűdök megvédésének motivációja az előző alfejezetben tárgyalt information shortcut modellhez vezet vissza. Ebben az egyén más állampolgároktól függetlenül kapcsolódik a programokat és ideológiát szolgáltató politikai elit egyes csoportjaihoz, az irántuk érzett rokon-, illetve ellenszenv az eddigi tevékenységük reputációjának összegzése az egyén érdekei/értékei szempontjából. A másik, az identitásra vonatkozó motiváció ellenben nem önmagában a pártokhoz vagy az elit máshogy definiált csoportjaihoz kötődik, hanem a tevékenységük által létrehozott társadalmi csoporthoz. Ebben az esetben a választó viszonyát az elé kerülő információkhoz nem önmagában a politikusokba vetett bizalom motiválja, hanem az a vágy, hogy

a párt által definiálódó szavazói csoporthoz lojális tudjon maradni, és kialakuló véleménye jól megkülönböztethető legyen a rivális/ellenséges csoportok tagjainak tipikus álláspontjától (Druckman és szerzőtársai 2013, Han–Wackman 2017). Itthoni példával élve: e mechanizmus működésekor a „fideszes”–„emeszpés” állampolgárt nem a pártvezetőséghez való viszonya motiválja, hanem hogy úgy vélekedjen és nyilatkozzon a világról, ahogy egy „fideszesnek”–„emeszpésnek” illik. Ilyenkor ha a választó által kedvelt/elutasított párt neve kapcsolódik egy témához és állásponthoz, nem racionális bizalom/bizalmatlanság ébred benne, hanem politikai csoportidentitása aktiválódik, amely aztán automatikusan befolyásolja, hogy a témához kötődő információkat miként dolgozza fel (Leeper–Slothuus 2014). Nyilván úgy dolgozza fel, hogy a számára kedves politikai csoportosulások irányából érkező információkra jobban odafigyel, nyitottan fogadja őket, míg az elutasított pártok és politikusok érveit semmibe veszi, vagy éppen energiát fektet abba, hogy magának, illetve másoknak megcáfolja azokat (Slothuus–Vreese 2010).

Általánosabban, az MRT alapján az emberek keresik az álláspontjukat, illetve identitásukat megerősítő érveket és információkat, és igyekeznek kerülni a gyengítőeket (confirmation bias); továbbá, a predispozícióikat, illetve identitásukat gyengítő információkat elutasítják, vagy ellenérveket keresnek hozzájuk (disconfirmation bias); végül, a meglévő álláspontjukat támogató érveket és bizonyítékokat erősebbnek érzik más érveknél (prior attitude effect) (például Bolsen és szerzőtársai 2014, Kunda 1999, Taber–Lodge 2006). Ezt az irányított gondolkodást különösen a kontraszthatás jelentkezésekor lehet tetten érni akkor, amikor az erős politikai identitással rendelkezők elutasítják az ellentétes politikai oldalhoz kapcsolt érveket és információkat (Chong–Druckman 2007, Slothuus–Vreese 2010). Mindezeket a torzításokat gyors, érzelmi reakciók indítják el, akármilyen lassan kimódolt, gondosan előadott érveket alapoznak is meg (Taber–Lodge 2006). Bár az elmélet szerint maga az indító lökés automatikus, érzelmi alapú, érdemes megkülönböztetni a kevés erőfeszítést kívánó egyszerű alkalmazkodást a feltételezett csoportnormákhoz attól a folyamattól, amikor az egyén magasabb gondolkodási költségeket vállalva érveket keres a saját politikai tábor álláspontjának megvédésére (Leeper–Slothuus 2014). E megkülönböztetés fontos annak megértéséhez, miért feltételezi az MRT, hogy az emberek több időt töltenek az identitásukat, illetve előzetes álláspontjukat gyengítő érvek cáfolatával, mint a saját gondolati pozíciójukat támogató vélemények megerősítésével (Taber–Lodge 2006).

Nem utolsósorban Taber–Lodge (2006) megalapozó munkái nyomán, az utóbbi öt évben a kísérleti módszereket alkalmazó politikatudósok kutatásaiban születtek az MRT politikai attitűdök alakításában játszott szerepére utaló eredmények. Petersen és szerzőtársai (2013) például dániai lakossági mintán azt vizsgálták, hogy a pártok álláspontjának jelenléte policykérdések tálasakor komolyabb vagy kevésbé komoly gondolkodásra készíti-e a válaszadókat. A hagyományos dual process modellen nyugvó information shortcut elmélet alapján a pártok álláspontjának megjelenése terhet vesz le a véleményt formáló állampolgárok válláról. Ezzel szemben az MRT alapján azt várták, hogy a pártok álláspontjának megjelenése feladatot jelentő új információ – különösen ha a szokásos ideológiai pozíció-

val szemben kell védeni a pártos álláspontot. Petersen és szerzőtársai (2013) online felmérésükben a válaszadási idővel operacionalizálták a kognitív erőfeszítéseket. Várakozásaiknak megfelelően azt találták, hogy a pártálláspont megjelenésével növekedett a policykérdések megválaszolási ideje. Szokatlan (amúgy nem valós) pártálláspont ismertetése pedig tovább növelte ezt az időt. Bechtel és szerzőtársai (2015) korábban már említett svájci kutatásukban nem közvetlen bizonyítékokat kerestek az MRT igazolására, de részben váratlan eredményeik egybevágának az MRT következtetéseivel. Egy népszavazás kampányában vizsgálták a referendumban érintett bevándorláspolitikai javaslatok fogadtatásának érzékenységet a téma előzetes keretezésére és a pártálláspontok megjelenésére. A válaszadók véleményei a pártálláspontok megjelenésére és a saját pártállásukra reflektáltak (a téma előzetes keretezésének hatására megerősítve a támogatott párt álláspontját a keretezés nélkül véleményt nyilvánító kontrollcsoportéhoz képest). Azaz például a javaslatot elővezető párt támogatói az ellenérvek hatására a kontrollcsoportéhoz képest még nagyobb eséllyel értettek egyet a javaslattal. És ilyen kontraszthatás nemcsak a pártok álláspontjának megjelenésekor volt megfigyelhető, hanem néha a téma pártok nélküli keretezésekor is.

Születtek olyan eredmények is, amelyeket a kutatók az MRT cáfolataként értelmeztek. Például Boudreau–MacKenzie (2014) fent ismertetett kutatása ilyen következtetésre jutott. Igaz, az information shortcut elmélet mögötti dual process gondolkodásnak nyomát sem találták, amikor a kognitív erőfeszítések ingerek hatására érzékelhető változásai alapján próbálták azt tetten érni.

TÚL AZ ATOMIZÁLT SZAVAZÓ MODELLJEIN: A CSOPORTIDENTITÁS HATÁSA

A politikai viselkedés kortárs kutatói közül egyre többen gondolják úgy, hogy a pártok közvélemény-befolyásoló szerepében az identitás hatása is benne van. Az emberek szerintük nem elsősorban ideológiai terminusokban gondolkodnak a pártokról, hanem a pártok iránti érzéseik politikai identitáson alapulnak (Iyengar és szerzőtársai 2012). Az ideológiai diszpozíciók a tapasztalatok szerint a policyattitűdök szűk tartományában tudják jól magyarázni a vélemények szórását, ráadásul kontextusfüggő, hogy melyik téma milyen értékekhez kapcsolódik éppen, továbbá hogy bizonyos kérdésekben elfoglalt álláspont tipikusan milyen álláspontokhoz kapcsolódik más kérdésekben – ez pedig az identitás jelentőségére mutat rá a politikai preferenciák kialakításában (Malka–Lelkes 2010). Tehát hogy például egy adott országban a hazafiasság és nemzeti függetlenség értékeinek támogatása jellemzően az állam alacsony vagy magas gazdasági szerepvállalásának támogatásával jár-e együtt, nehezen levezethető értékek összekapcsolásából, és országonként, továbbá országokon belül korszakokonként jelentős mértékben változik.

Ugyanakkor még kevés munka született azoknak a mechanizmusoknak az empirikus szétválasztására, amelyeken keresztül az állampolgárok identitásai a pártok álláspontjához igazodást erősítik (Leeper–Slothuus 2014). Az identitás

és vele a társadalmi csoportok szerepének megértése a közeljövő fontos feladata a politikai viselkedés kutatásában (Bolsen és szerzőtársai 2014). Az elméleti alapok ugyanakkor ismertek, továbbá ezt a szerepet a pártok és választói viselkedés szempontjából már többen elemezték, és az identitás befolyásának azonosítását célzó néhány empirikus kutatás is született.

Identitásról itt az önkategorizáció értelmében beszélek (Malka–Lelkes 2010), ami szűkítő értelmezés. Az identitás politikai viselkedésen messze túlmutató, rendkívül szerteágazó irodalmára itt nem térhetek ki. A politikai viselkedésre (ezen belül is az állampolgári/választói attitűdök és döntések kialakítására) szűkítve a kérdést, azt feltételezik, hogy az emberek pártok támogatóiként is értelmezik magukat. Ennek nyomán a támogatói csoportok feltételezett normáihoz igazodnak, és ennek fontos velejárója az úgynevezett önsztereotipizálás (Han–Wackman 2017, Hogg 2003). Az önsztereotipizálás az identitás szembetűnővé válásának automatikus következménye (Han–Wackman 2017, Turner és szerzőtársai 1987). Az identitás szembetűnővé válása pedig a szituáció és az egyén percepciói közötti egymásra hatásból keletkezik (Han–Wackman 2017, Oakes 1987 és 2002, Turner és szerzőtársai 1994). Például, ha egy társaságba érkezve valamely jól látható vagy nyilvánvalóvá váló tulajdonságban csak mi különbözünk a többiektől, és ez világossá válik számunkra – például férfiként egy csak nőkből álló csoportba pottyanunk, vagy szociológusként üzletemberek harsány társalgásához csatlakozunk –, akkor automatikusan e tulajdonság szerint kategorizáljuk magunkat, és ennek megfelelően viselkedünk. Minél erősebb az inger – például az üzletemberek társalgásának témája minél inkább foglalkozásuk körül forog –, és minél erősebb a kötődésünk már eleve a szóban forgó csoporthoz – például nagyon közel érezzük magunkat szociológus kollégáinkhoz –, az identitás annál szembetűnőbb, ezzel együtt pedig magunk és mások sztereotipizálása is annál erősebb (Iyengar és szerzőtársai 2012).

Az identitás szorosan kapcsolódik e tanulmány témájához, a közpolitikai vélemények befolyásolásához. Csak éppen nem feltétlenül az elszigetelt egyén és a politikai elit egyszerű egymásra hatásáról van szó. A szembetűnővé vált identitás által meghatározott társadalmi környezet ad jelzéseket az egyénnek arra vonatkozóan, hogy mi a helyes, és mit kell gondolnia egyes kérdésekről (Malka–Lelkes 2010). Az identitás alapú attitűdformálódás a csoportdinamikáról szól. A közvélemény alakítása ebben a keretben nem politikai vállalkozók bizalmi alapú meggyőzési tevékenysége, hanem a politikai táborok közös tevékenysége, csoportfolyamat (Price 1989).

S persze itt is visszatérünk a racionális döntésmélet információkeresési logikájához, és egyúttal a társas élet szociológiai alapvetéseihez. Szociológus számára alapvető tézis, hogy a társas befolyásolás is legalább kétféle fő mechanizmuson keresztül érvényesül: az identitás által definiált csoporton belüli társaink egyrészt információt nyújthatnak számunkra arról, merre érdemes menni, másrészt társas, normatív nyomást helyezhetnek ránk arra vonatkozóan, hogy a helyes értékeket kövessük (Deutsch–Gerard 1955, Malka–Lelkes 2010).

A politikai elit nem télen ebben a modellezési keretben sem. Azonban e modellek nem a pártok politikai véleményeket közvetlenül befolyásoló szerepét hang-

súlyozzák, hanem azt, hogy a politikai elit gyakran bizonyos identitások hangsúlyozásával próbálja a választók preferenciáit befolyásolni (Druckman–Lupia 2016). Tipikus példa a modern demokráciák történetéből a nemzeti identitás és a gazdag–szegény ellentét harca a napirend meghatározásáért, és az alacsonyabb státuszú szavazók megnyeréséért a jobb-, illetve baloldal számára (megint csak itthoni példával: „Állítsuk meg Brüsszelt!” *kontra* „Fizessenek a gazdagok!”).

Nem a pártosság a politikai identitás egyetlen kifejeződése (Leeper–Slothuus 2014). Különösen fontos ezt tudni az olyan, némileg képlékeny pártrendszerekben, mint a jelenlegi magyar. Egyes kutatók a politikai orientáció szerinti kötődéseket is identitásalapúnak tekintik. Malka–Lelkes (2010) például azt állítják, hogy bár Amerikában a liberális–konzervatív szembenállást tipikusan az ideológiai különbségek kifejeződésének tekintik, valójában ezek identitásalapon szerveződő politikai csoportok, amelyekben belül az aktuális politikai körülményeknek megfelelően alakulnak különböző közpolitikai témákban az értékek.

Említettük, hogy az identitásalapú politikai attitűdök azonosítására kevés kísérlet született eddig. Iyengar és szerzőtársai (2012) közvetlenül a politikai csoportok közötti ellentéteket vizsgálták. Azt mutatták ki, hogy az elmúlt évtizedekben a demokraták és republikánusok közötti ellenségesség növekedett, anélkül hogy ideológiailag polarizálódott volna az ország. Ezt az ideológiákon túlmutató, csak csoportidentitás segítségével magyarázható jelenségnek tekintették. Petersen és szerzőtársai (2013) korábban már említett, pártbefolyást mérő kísérletükben közvetett módon, a közpolitikai attitűdök változásán keresztül próbálták a csoportlojalitás jelentőségét kimutatni. Az identitás szempontjából fontos kísérleti helyzetben azt nézték, hogy mi történik, ha a válaszadó nem ért egyet a pártjával, illetve ha olyan kérdésben fejezi ki egyetértését, amelyben ideológiai diszpozíciója alapján el kellene utasítania a pártálláspontot. (Vö. Mullinix 2016, akinek az eredményei azt mutatják, hogy az atipikus pártálláspont hatását összességében elnyomja a válaszadó erős előzetes prediszpozíciója.) A válaszadási időben mérhető feltételezett stresszelést vezették vissza a kutatók a csoportlojalitás motivációjára: olyan kérdések esetén, ahol a politikai identitás és az ideológiai prediszpozíció konfliktusban áll egymással, a válaszok lassabban születnek meg. Ez azért meglehetősen közvetett bizonyíték; könnyű alternatív hipotéziseket felállítani arra, miért telik több időbe a párt mellé állni olyankor, amikor atipikus, meglepő álláspontot képvisel.

Han–Federico (2017) a korábbiakban bemutatott kutatásokéhoz hasonló vinyettás kísérleti vizsgálatukban közvetlenebb bizonyítékokat próbál szerezni az identitás alapú döntésekre, szembe állítva az MRT alapján várható viselkedéssel (Petersen és szerzőtársai [2013] a csoportlojalitást az MRT keretein belül kezelik). Egyrészt, az MRT alapján feltételezhető kognitív folyamatok észleléséhez a kísérleti ingerként adott policyérvek meggyőző voltára kérdeznak rá. Másrészt, az identitás azonosításához a válaszadóknak saját véleményük megvallása mellett a számukra kedves párt adott policykérdésben érzékelt pozícióját is jelezniük kellett. Azt találták, hogy ennek önálló hatása volt a közpolitikai attitűdökre. Malka–Lelkes (2010), akik a politikai orientáció identitásjellegét hangsúlyozzák, azt találták attitűdöket magyarázó többváltozós elemzésükben, hogy az orientációnak az ide-

ológiaiktól és a pártidentitástól független önálló hatása van a véleményekre – különösen amikor a téma releváns a konzervatív *kontra* liberális identitás szempontjából. Egy további statisztikai modellben ugyanakkor azt is megmutatták, hogy az attitűd szempontjából releváns témára vonatkozó ténybeli hitek bevonása a magyarázó tényezők közé megszünteti az orientáció önálló hatását. Ebből arra következtettek, hogy információs, nem pedig normatív hatáson keresztül érvényesül a csoportbefolyás (Malka–Lelkes 2010).

A politikailag releváns véleményeket befolyásoló identitást a pártosságtól egészen messze is lehet keresni. Szociálpszichológiai kutatások például a nemi identitás szembetűnővé tételének szerteágazó hatásait mutatták ki. Kuppens–Yzerbyt (2012) például európai diákok muszlimokkal kapcsolatos félelmeit vizsgálta úgy, hogy diáklányok különböző identitását helyezte előtérbe a kérdőívben (fiatalok, diákok, illetve nők). A női identitás a muszlimoktól való erősebb félelemmel párosult.

A POLITIKAI KONFLIKTUSOK SZEREPE AZ IDENTITÁS ERŐSÍTÉSÉBEN

Mindenféle identitás szembetűnővé válásában jelentős szerepet játszhatnak társadalmi csoportok, esetünkben politikai táborok közötti konfliktusok. A csoportközi konfliktus önmagában szembetűnőbbé teszi az identitást, s nincs ez másképp a politikai konfliktusok esetében sem (Han–Wackman 2017). Ha látható, hogy egy közpolitikai kérdésben mely elit vagy más társadalmi csoportok állnak konfliktusban egymással, az jelzést ad egyúttal arra vonatkozóan is, hogy milyen identitások (és vele a sztereotípiák és a társas befolyás különböző formái) lényegesek az adott téma szempontjából (Price 1989). Tehát egy téma (tömegkommunikációs) prezentálása során a viták és törésvonalak bemutatásának módja befolyásolja, hogy milyen csoportok tagsága válik jelentőségtelivé az elit diskurzusát figyelő állampolgárok számára (Kinder 1998, Leeper–Slothuus 2014). Értelemszerűen minden olyan prezentáció, amely egy-egy témával kapcsolatban a konfliktusokat és a konfliktusos pontokat hangsúlyozza, növeli az identitás attitűdöket befolyásoló szerepét az adott kérdésben (Druckman és szerzőtársai 2013). Fontos konkrét érzelem, amely témától függetlenül ilyenkor felmerül: a szembetűnővé tett csoport tagjaként érzett fenyegetettség és félelem érzése (Dancey–Goren 2010, Mullinix 2016).

Ezen a ponton ugyanakkor egy paradoxnak tűnő mechanizmus is működésbe lép. Eleddig a pártbefolyásolásról mint a tartalmi információk és értékek szerepét szükségképpen csökkentő tényezőről beszéltem. Amikor arra utaló eredményről számoltam be, hogy a tartalmi információk pártálláspontok jelenlétében is erős befolyást gyakorolnak a véleményekre, az ilyen eredményt a pártbefolyás gyengeségének tudtam be. Azonban a konfliktust és a nyomában fellépő fenyegetettséget illetően széles körű feltételezés, hogy fokozza az érintett emberek érdeklődését a konfliktus tárgyát képező téma iránt, hiszen megnöveli a tétjét annak, hogy mi lesz a viták kimenetele, ha a releváns csoportok (véleményvezérei) összeesznek. A megnövelt érzelmi involváltság és a belőle fakadó érdeklődés egyik követke-

ménye lehet viszont a tartalmi kérdések iránti megnövekedett érzékenység, amely látszólag a pártos befolyás tézisének cáfolja (Bullock 2011, Marcus és szerzőtársai 2000, Petersen és szerzőtársai 2013). Petersen és szerzőtársai (2013) erre az ellentmondásra vezetnek vissza, hogy nem lehet a politikai ismeretek egyértelmű kapcsolatát kimutatni a pártossággal. A tudás ugyanis eszerint egyrészt a téma iránti intellektuális érdeklődésnek, másrészt a politikai vitákban való érzelmi involváltságnak is függvénye.

A konfliktus által megnövelt érzékenység ugyanakkor nem csupán a tartalmi szempontok iránti odafigyelést növeli. A konfliktusban álló felekről alkotott sztereotípiák alapján egyúttal jelzést ad arról, hogy milyen értékek forognak veszélyben, elvi szempontból mi mentén szerveződik az adott vita. Ez pedig ezeket az értékeket helyezi előtérbe a vitában szereplő témával kapcsolatos attitűdök formálásában (Petersen és szerzőtársai 2010, 2013). A politikai konfliktus tulajdonképpen mobilizálja, előhívja a háttérből az egyén egyes predispozícióit (Leeper–Slothuus 2014). Ami számunkra különösen fontos, döntéshozatali modelljünkben Leeper–Slothuus (2014) azt is feltételezik, hogy a politikai konfliktus egyben az állampolgár előtt álló döntési alternatívákat is meghatározza, azaz keretezi a döntési dilemmát.

A konfliktus véleménybefolyásoló szerepét is többen, többféle megközelítésben vizsgálták empirikusan. Slothuus–Vreese (2010) korábban már idézett dániai, survey-kísérleti módszert alkalmazó tanulmányukban a pártbefolyás szerepét vizsgálták különféle témákban. Elválasztották egymástól a pártok közötti konfliktusokban központi szerepet játszó témákat a konszenzusos kérdésektől. Azt találták, hogy szemben a racionális döntésmélet szignálméletével és az ezt megerősítő korábbi tanulmányokkal, a pártálláspontok attitűdöket befolyásoló szerepe megerősödött a konfliktusos témák esetében. Druckman és szerzőtársai [2013] amerikai kísérletükben a nem megkérdőjelezett pártálláspontok véleménybefolyásoló hatását hasonlították ahhoz a helyzethez, amikor a policykérdést megelőző vinyették a pártok közötti ellentétet hangsúlyozzák. Slothuusékhöz hasonlóan ők is azt találták, hogy a polarizációra utaló jelek az identitás attitűdformáló szerepét erősítik. Ugyanakkor látni kell, hogy a kísérletek és konkrétan a vinyették (fiktív újságcikkek, témaismertető) kivitelezése nagyban befolyásolhatja az eredményeket. Levendusky–Malhotra [2016] például azt találta, hogy a politikai megosztottságot hangsúlyozó újságcikkek (ezek inkább általánosságban és negatívan szóltak a polarizációról) csökkentik a politikai táborok közötti véleménykülönbségeket, ugyanakkor növelik a másik tábor tagjaival szembeni ellenérzéseket (akiket ezért a negatív jelenségért felelőssé tesznek).

ÖSSZEGZÉS

A modern 20. századi demokráciák kutatói sokáig építhettek olyan modellekre, amelyek általános modernizációs narratívába illesztve értelmezték a társadalmi attitűdök és a politikai programok és törésvonalak átalakulását. Például a politikai hatalom gyakorlóinak egyre erősebb demokratikus kontrollját feltételezték. A politikának a kilencvenes évek második felétől sok helyen felgyorsult mediatizálódása és a médiának új infokommunikációs technikák megjelenése nyomán bekövetkező átalakulása (és a vele egyesek szerint bekövetkező „posztobjektív” fordulat) megkérdőjelezi a megállíthatatlan demokratizálódás narratíváit. Sok kutató azt gyanítja, hogy az egyre kifinomultabb politikai kommunikációs gépezetek ma már, a politikai jelöltek iránti preferenciákon túl a szavazók alapvető társadalmi attitűdjeivel is „játszanak”, és egyre sikeresebben: az értékrendek politikai elit vezérelte és az átalakult médiaszerkezet támogatta új törésvonalai jönnek létre. Ezek a jelenkori mechanizmusok néha gyorsíthatják, más esetekben viszont meg is fordíthatják az attitűdök hosszú távú modernizációs trendjeit.

Ebben a tanulmányban olyan friss politikatudományi kutatásokat mutatunk be, amelyeket az itt idézett folyamatok ösztönöztek, és amelyek a survey-kísérlet módszerének segítségével igyekeznek megalapozni a politikai viselkedésnek az atomizált és racionális szavazót feltételező hagyományos modelljén túllépő, a demokráciák jelenlegi működését jobban leíró elméleteit.

IRODALOM

- Barker, D. C. – Hansen, S. B. (2005): All Things Considered: Systematic Cognitive Processing and Electoral Decision-Making. *Journal of Politics*, 67(2). sz. 319–344. p.
- Bechtel, M. M. – Hainmueller, J. – Hangartner, D. – Helbling, M. (2015): Reality Bites: The Limits of Framing Effects for Salient and Contested Policy Issues. *Political Science Research and Methods*, 3(3). sz. 683–695. p.
- Bolsen, T. – Druckman, J. N. – Cook, F. L. (2014): The Influence of Partisan Motivated Reasoning on Public Opinion. *Political Behavior*, 36(2). sz. 235–262. p.
- Boudreau, C. – MacKenzie, S. A. (2014): Informing the Electorate? How Party Cues and Policy Information Affect Public Opinion About Initiatives. *American Journal of Political Science*, 58(1). sz. 48–62. p.
- Brader, T. – Tucker, J. A. (2012): Following the Party's Lead: Party Cues, Policy Opinion, and the Power of Partisanship in Three Multiparty Systems. *Comparative Politics*, 44(4). sz. 403–403. p.
- Bullock, J. G. (2011): Elite Influence on Public Opinion in an Informed Electorate. *American Political Science Review*, 105(3). sz. 496–515. p.
- Carsey, T. M. – Layman, G. C. (2006): Changing Sides or Changing Minds? Party Identification and Policy Preferences in the American Electorate. *American Journal of Political Science*, 50(2). sz. 464–477. p.
- Chong, D. – Druckman, J. N. (2007): Framing Theory. *Annual Review of Political Science*, 10. sz. 103–126. p.

- Ciuk, D. J. – Yost, B. A. (2016): The Effects of Issue Salience, Elite Influence, and Policy Content on Public Opinion. *Political Communication*, 33(2). sz. 328–345. p.
- Dancey, L. – Goren, P. (2010): Party Identification, Issue Attitudes, and the Dynamics of Political Debate. *American Journal of Political Science*, 54(3). sz. 686–699. p.
- Deutsch, M. – Gerard, H. B. (1955): A Study of Normative and Informational Social Influences upon Individual Judgment. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 51(3). sz. 629–636. p.
- Downs, A. (1990): Politikai cselekvés a demokráciában: egy racionális modell. *Közgazdasági Szemle*, 38(9). sz. 993–1011. p.
- Druckman, J. N. – Jacobs, L. R. (2015): *Who Governs? Presidents, Public Opinion, and Manipulation*. Chicago, University of Chicago Press.
- Druckman, J. N. – Lupia, A. (2016): Preference Change in Competitive Political Environments. *Annual Review of Political Science*, 19. sz. 13–31. p.
- Druckman, J. N. – Peterson, E. – Slothuus, R. (2013): How Elite Partisan Polarization Affects Public Opinion Formation. *American Political Science Review*, 107(1). sz. 57–79. p.
- Farkas János (2002): *Információs- vagy tudástársadalom?* Budapest, Aula.
- Han, J. – Federico, C. M. (2017): Conflict-Framed News, Self-Categorization, and Partisan Polarization. *Mass Communication and Society*, 1–26. p.
- Han, J. – Wackman, D. B. (2017): Partisan Self-Stereotyping: Testing the Salience Hypothesis in a Prediction of Political Polarization. *International Journal of Communication*, 11. sz. 603–625. p.
- Highton, B. – Kam, C. D. (2011): The Long-Term Dynamics of Partisanship and Issue Orientations. *The Journal of Politics*, 73(1). sz. 202–215. p.
- Hogg, M. A. (2003): *Social Identity*. New York, Guilford Press.
- Iyengar, S. – Hahn, K. S. (2009): Red Media, Blue Media: Evidence of Ideological Selectivity in Media Use. *Journal of Communication*, 59(1). sz. 19–39. p.
- Iyengar, S. – Sood, G. – Lelkes, Y. (2012): Affect, Not Ideology: A Social Identity Perspective on Polarization. *Public Opinion Quarterly*, 76(3). sz. 405–431. p.
- Jacobson, G. C. (2013): How the Economy and Partisanship Shaped the 2012 Presidential and Congressional Elections. *Political Science Quarterly*, 128(1). sz. 1–38. p.
- Kinder, D. R. (1998): Communication and Opinion. *Annual Review of Political Science*, 1. sz. 167–197. p.
- Klar, S. (2013): The Influence of Competing Identity Primes on Political Preferences. *The Journal of Politics*, 75(4). sz. 1108–1124. p.
- Kunda, Z. (1999): *Social Cognition: Making Sense of People*. MIT Press
- Kuppens, T. – Yzerbyt, V. Y. (2012): Group-Based Emotions: The Impact of Social Identity on Appraisals, Emotions, and Behaviors. *Basic and Applied Social Psychology*, 34(1). sz. 20–33. p.
- Layman, G. C. – Carsey, T. M. – Horowitz, J. M. (2006): Party Polarization in American Politics: Characteristics, Causes, and Consequences. *Annual Review of Political Science*, 9. sz. 83–110. p.
- Lau, R. R. – Redlawsk, D. P. (2006): *How Voters Decide: Information Processing in Election Campaigns*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Leeper, T. J. – Slothuus, R. (2014): Political Parties, Motivated Reasoning, and Public Opinion Formation. *Political Psychology*, 35(S1). sz. 129–156. p.
- Leeper, T. J. – Slothuus, R. (2015): *Can Citizens Be Framed? How Information, Not Emphasis, Changes Opinions*. Kézirat, Aarhus University.

- Levendusky, M. – Malhotra, N. (2016): Does Media Coverage of Partisan Polarization Affect Political Attitudes? *Political Communication*, 33(2). sz. 283–301. p.
- Malka, A. – Lelkes, Y. (2010): More Than Ideology: Conservative–Liberal Identity and Receptivity to Political Cues. *Social Justice Research*, 23(2–3). sz. 156–188. p.
- Marcus, G. E. – Neuman, W. R. – MacKuen, M. (2000): *Affective Intelligence and Political Judgement*. University of Chicago Press.
- Mullinix, K. J. (2016): Partisanship and Preference Formation: Competing Motivations, Elite Polarization, and Issue Importance. *Political Behavior*, 38(2). sz. 383–41. p.
- Mutz, D. C. (2011): Political Psychology and Choice. In R. Goodin (szerk.): *Oxford Handbook of Political Science*. Oxford, Oxford University Press, 345–364. p.
- Oakes, P. J. (1987): The Salience of Social Categories. In Turner, J. C. – Hogg, M. A. – Oakes, P. J. – Reicher, S. D. – Wetherell, M. S.: *Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory*. Basil Blackwell, 117–141. p.
- Oakes, P. (2002): Psychological Groups and Political Psychology: A Response to Huddy's "Critical Examination of Social Identity Theory". *Political Psychology*, 23(4). sz. 809–824. p.
- Ornstein, N. J. – Mann, T. E. (2012): *It's Even Worse than It Looks: How the American Constitutional System Collided with the New Politics of Extremism*. Blackstone Audio.
- Petersen, M. B. – Slothuus, R. – Togeby, L. (2010): Political Parties and Value Consistency in Public Opinion Formation. *Public Opinion Quarterly*, 74(3). sz. 530–550. p.
- Petersen, M. B. – Skov, M. – Serritzlew, S. – Ramsøy, T. (2013): Motivated Reasoning and Political Parties: Evidence for Increased Processing in the Face of Party Cues. *Political Behavior*, 35(4). sz. 831–854. p.
- Price, V. (1989): Social Identification and Public Opinion: Effects of Communicating Group Conflict. *Public Opinion Quarterly*, 53(2). sz. 197–224. p.
- Rauch, J. (2016): How American Politics Went Insane. *The Atlantic*, július–augusztus.
- Slothuus, R. (2010): When Can Political Parties Lead Public Opinion? Evidence from a Natural Experiment. *Political Communication*, 27(2). sz. 158–177. p.
- Slothuus, R. – De Vreese, C. H. (2010): Political Parties, Motivated Reasoning, and Issue Framing Effects. *The Journal of Politics*, 72(3). sz. 630–645. p.
- Stroud, N. J. (2008): Media Use and Political Predispositions: Revisiting the Concept of Selective Exposure. *Political Behavior*, 30(3). sz. 341–366. p.
- Stroud, N. J. (2010): Polarization and Partisan Selective Exposure. *Journal of Communication*, 60(3). sz. 556–576. p.
- Taber, C. S. – Lodge, M. (2006): Motivated Skepticism in the Evaluation of Political Beliefs. *American Journal of Political Science*, 50(3). sz. 755–769. p.
- Tesser, A. – Conlee, M. C. (1975): Some Effects of Time and Thought on Attitude Polarization. *Journal of Personality and Social Psychology*, 31(2). sz. 262–270. p.
- Turner, J. C. – Oakes, P. J. – Haslam, S. A. – McGarty, C. (1994): Self and Collective: Cognition and Social Context. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20(5). sz. 454–463. p.
- Zaller, J. (1996): The Myth of Massive Media Impact Revived: New Support for a Discredited Idea. In Mutz, D. C. – Sniderman, P. M. – Brody, R. A. (szerk.): *Political Persuasion and Attitude Change*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 17–78. p.

SUMMARY

Political Identity and Social Attitudes: Returning to Sociological/Social Approaches in Political Science

In this literature review I investigate recent findings about the influences of political elites' opinions on voters' attitudes toward policy issues. I focus my attention on the results of survey-experiments carried out mostly (but not exclusively) in the US during the past six-eighth years. Survey experiments provide the opportunity for identifying and disentangling causal effects. and, moreover, unlike laboratory experiments, have a relatively high level of external validity. Those survey experiments show that political parties do have an independent influence on citizens' opinions. The experimental evidence also indicates that rational learning from parties' positions on issues cannot fully account for the elites' influence on voters' policy preferences. Motivated reasoning theory provides a mechanism by which ideologically biased citizens process information about policy issues and parties. According to this theory, citizens look at this information through partisan lenses, and seek reinforcement of the position indicated by their worldview or partisan attachment. Empirical results give support for this theory of political opinion formation. At the same time, some findings indicate that there is an additional motivation that could lead to substantial elite influence on public attitudes, namely, the voters' feelings of attachment to political communities (e.g. to „conservative people of the country”, or to voters of the Socialist Party). In the concluding part of the review, I point out results that highlight the role of political conflict in fostering feelings of political identity.

KUCZI TIBOR¹ – KISS MÁRTA²

A hagyománytermelés kimenetelei³

Az elmúlt évtizedben az ipar és szolgáltatások terén végbement változások hatására a turizmus egyre inkább összekapcsolódik a kulturális ipar más területeivel: az utazásokat összekötjük fesztiválok látogatásával, gasztronómiai élményekkel, egyéb kulturális szolgáltatásokkal, sőt ezek válhatnak egy-egy hely legfőbb vonzerejévé. A kulturális örökség különböző elemei, emblémái azonban nem teremnek maguktól, létre kell hozni őket a meglévő erőforrások, adottságok kiaknázásával a jelenkor szükségletei és céljai szerint egy hosszú és komplikált, többszereplős folyamat során. Dolgozatunkban a kulturális örökség termelésének problematikájával foglalkozunk, esettanulmányok alapján számba vesszük a különböző megvalósulási, koordinációs megoldásokat, bemutatván az örökségtermelés központosított, vállalati formára emlékeztető módját, valamint az eltérő érdekeket és célokat követő csoportok törekvéseinek, együttműködéseinek néhány lehetséges kimenetelét, összegezve a sikerek és kudarcok okait.

Az elmúlt évtizedekben egy sor változás zajlott le az ipar és a szolgáltatások különböző területein, amit a szakirodalomban a kreatív ipar (kulturális ipar) felemelkedésével azonosítanak (Power–Scott 2004; Hartley 2005). Kialakulófélben van egy új kézműves (neo-artisan) réteg, amelynek tagjai megújítják (újra felfedik, továbbfejlesztik) a hagyományos kézműipari termékek forma- és ízvilágát (kézműves sörök, csokoládék, sajtok, szappanok stb.). A gasztroforradalom, az egymással versengő pincészetek, kávézók, az alternatív, tárlatoknak is helyet adó kocsmák átformálták, differenciálták a középosztály ízlését: tájékozott, a borokhoz, ételekhez értő, ezekről cizellált diskurzust folytatni képes fogyasztói csoportok jöttek létre. A divatipar ugyancsak megújult: kiszélesedett, kilépett a korábban jellemző exkluzivitásából, a különböző szubkultúrákra rezonálva horizontálisan is differenciálódott. A kreatív iparba sorolják a média- és

¹ A szerző a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Intézetének egyetemi tanára.

² A szerző a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontjának tudományos munkatársa, a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Intézetének adjunktusa.

³ A tanulmány témája nem kapcsolódik szorosan Farkas János életművéhez, bár számos probléma – más kontextusban ugyan – rezonál az írásaiban megfogalmazott gondolataira. A személyes kapcsolatunk is hasonlóan alakult. Más területeken működünk, de rendszeres találkozásaink során (konferenciák, különféle bizottságokban való részvétel, közreműködés doktori védéseken) beszélgetéseinkben könnyen egymásra hangolódtunk, mindig megtaláltuk a közös pontokat.

vizuális tartalmak, a zene, a számítógépes játékok előállítására szakosodott vállalkozásokat is. Az említettekben közös, hogy a termékeikben jelentős hányadot tesznek ki az esztétikai elemek, vagy, mint például a bor esetében, maga a fogyasztás is esztétizálódott, kialakultak a művészetek befogadására jellemző kódok, illetve az élmény leírására alkalmas, sajátos, leginkább a képzőművészeti vagy zenekritikákra jellemző nyelvezet.⁴

Az említett változások az utazási szokásokat sem hagyták érintetlenül, a tömegturizmussal szemben az utóbbi egy-két évtizedben megnőtt a súlya a kulturális turizmusnak, a tengerpartok (blue tourism) mellett-helyett egyre népszerűbb úti céllá vált a városokban, de a kisebb településeken is fellelhető (grey tourism) kulturális örökségek felkeresése. Az emblematiszmus épületek, múzeumok, skanzenek, fesztiválok stb. látogatása korábban is része volt az utazási programoknak, ám az utóbbi évtizedek fejleménye, hogy a turizmus számos ponton összekapcsolódik a kulturális ipar más területeivel. Így többek között egy város felfedezéséhez hozzátartozik gasztronómiai kínálatának felderítése, sőt nem ritka az sem, hogy nemzetközi hírnévre szert tett éttermek válnak egy hely legfőbb vonzerejévé, vagy, egy másik példát említve, terjedőfélben van a Restaurant Day „intézménye”, amelynek keretében amatőr szakácsok interneten közzétett menüiből választhatnak az érdeklődők, köztük a turisták is, akiknek így jó alkalom kínálkozik az adott ország vagy tájegység kultúrájának közeleli megismerésére a házigazda otthonában elfogyasztott ebéd alkalmával.

Tunbridge–Ashworth (2015) idősoros adatokkal támasztják alá a keresletnek ezt az újfajta orientációját. Az érdeklődés növekedése arra inspirálta a városok, a kistérségek és a falvak vezetését, a vállalkozókat és a turisztikai hivatalokat, hogy az éppen adott forrásaikat (hagyományait, épületeiket, helyi konyhájukat stb.) kiemeljék az ismeretlenségből, és kulturális örökséggé, azaz jól azonosítható és kommunikálható esztétikai értékkel bíró, ezáltal a kulturális turizmusból gyarapodó számban részt vevők igényeit kielégítő termékekkel alakítsák. A múlt darabkáinak kiválogatása, fantáziadús kiegészítése, lekeresztése, röviden: eladható formára hozása és forgalmazása olyan sajátosságai a turizmusnak, amelyek a kreatív ipar részévé teszik. Dolgozatunkban a kulturális örökség előállításának problematikájával foglalkozunk.

⁴ A hétköznapi élet esztétizálódásával kapcsolatban Featherstone (1991) összefoglaló munkája talán az egyik legkorábbi és legtöbbet idézett tanulmány. A szerző a mindennapi élet és a művészetek közötti határvonal elmosódását tartja az egyik legjelentősebb változásnak a fogyasztói kultúrában az elmúlt évtizedekben. Az átalakulást jól jelzi a múzeumok, galériák exkluzív, zárt világának megszűnése, kitárása a világra. Példaként említhető, hogy néhány vezető ausztrál borászat az új borok bemutatását képkiállítással kapcsolja össze, amelyen az ország legjelentősebbnek tartott művészeinek munkái láthatók (Negrin 2015). Az esemény kifejezi, hogy a borászat éppolyan kreatív, egyedi alkotást létrehozó művészeti tevékenység, mint a festészet. A fogyasztók oldaláról nézve pedig a bor kortyolgatása és a képek nézegetése hasonló szintű befogadás, amelynek során lassan feltárul az „alkotások” belső, csak az avatottak számára hozzáférhető világa.

A turizmussal kapcsolatban mind a szakirodalomban, mind az újságírásban gyakran használják az ipar kifejezést, ám csaknem kizárólag metaforikus értelemben. A szófordulattal inkább csak az ágazat gazdasági súlyára, volumenére, az idekapcsolódó tevékenységek szervezethez utalnak, és kevésbé esik szó arról, hogy melyek azok a jellegzetességek, amelyek valóban hasonlatossá teszik az iparhoz.

Az ipar kifejezést kétféle értelemben indokolt használni a turizmussal kapcsolatban.

1. A vendéglátásban, csakúgy, mint más szolgáltatásokban is, tért hódított a *szabványosítás*, amely korábban kizárólag az ipar sajátja volt. A standardizálás talán legismertebb példái a szállodaláncok gyakorlatából vehetjük; a lánchoz tartozó hotelek, bárhol is legyenek a világon, ugyanazt a szolgáltatást nyújtják, ami kiterjed a legapróbb részletekre is, például a szobák berendezésére, az ágyneműcsere és takarítás gyakoriságára, a törülközők számára, elhelyezésére, a minibár tartalmára. Ma már a turizmus csaknem minden területén nyújtott szolgáltatások szabványokban rögzítettek, beleértve a dolgozatunkban tárgyalt területet, a kulturális turizmus kínálatát is.

Bunten (2008) szerint kikristályosodott a kulturális turizmus általánosan követett – ahogy fogalmaz – *formulája*, afféle globális szabvány, amely magában foglalja a kínálat kötelező paneljeit: a vendégek üdvözlését, kalauzolását, a hagyományos nyelv demonstratív használatát, a tradicionális épített környezetet (legalábbis az emblemikus épületeket), valamiféle, a múltat megelevenítő előadásokat (például táncot, a tradicionális ételek közönség előtti elkészítését), elmaradhatatlanok az ajándékboltok, és gyakori a hagyományos mesterségek bemutatása. A turista bárhová megy is a világon, a vendéglátásnak ezekkel a standard elemeivel rendre találkozik. A kínálatot (a desztinációkra jellemző épületeket, hagyományokat vagy akár az ott élők természetközeli eladott életformáját) a turizmusban érdekelt szereplők, az állam, az utazási irodák és a helyi vállalkozások a vendégek globálisan uniformizált elvárásai szerint alakítják, azaz alkalmazkodnak a higiéniai és biztonsági követelményekhez, emellett – tekintve, hogy a vendégek jellemzően csak néhány napot töltenek egy adott helyen – előbb-utóbb kialakítják a helyi kultúra gyorsfogyasztásra alkalmas formáit.

A standardizáció következtében a nagy turistaforgalmat lebonyolító városok egyre jobban hasonlítanak egymásra (többek között mindenhol megtalálhatók a vendéglátás kötelező elemei: átrium hotel, konferencia-központ, művészeti paloták hangversenyteremmel és kiállítóhelyekkel, felújított óvárosi bevásárlóutcával, akváriumok, játékkaszinók stb.). A hasonulás viszont odavezet, hogy azok a városok is jó eséllyel idegenforgalmi központokká válhatnak, amelyeknek nincsenek különösebb történelmi nevezetességei, emlékhelyei (Judd 1999).⁵

A globálisan követett standardokon túl a kínálatot helyi szinten is szabványosítják. A turizmusban érdekelt vállalkozások kialakítanak valamiféle forgatóköny-

⁵ A városok turizmuskínálatának standardizációjáról lásd még Fainstein–Judd 1999.

vet arról, miként szervezzék meg a vendégek időtöltését, például hogyan rendezék meg az érkezők fogadását, milyen helyekre vigyék el a látogatókat, milyen eseményeket mutassanak be, a házigazdák milyen jelmezeket viseljenek. Ezeket a forgatókönyveket az érdekeltek átveszik egymástól, és előbb-utóbb kialakulnak a vendéglátás lokális standardjai, amelyek a helyi turizmuspiac résztvevői számára irányadókká válnak. A vállalkozók elemi érdeke, hogy igazodjanak ezekhez a scriptekhez, hiszen az adott helyet ezek teszik jól azonosíthatóvá az idegenek számára. A vállalkozások kötelezik alkalmazottaikat e többnyire kollektíven kialakított forgatókönyv követésére, bár nem követelik meg az előírások merev betartását, hiszen az autentikusság megteremtésében – mint alább látni fogjuk – fontos szerepet játszik az egyénítés, a helyi kultúra személyes átélhetővé tétele. A lokális standardok biztosítják, hogy a turisták számára egy adott hely kínálata előre láthatóvá, kalkulálhatóvá váljon, megfeleljen az előzetes várakozásaiknak, amit például az útikönyvekben leírtak alapján alakítottak ki. Mindezek hasonlatossá teszik az ipar azon sajátosságával, hogy egy adott árucikk súlya, csomagolása, összetétele stb. mindig azonos kell, hogy legyen. A lokális standardoknak köszönhetően az utazók, a szezon bármelyik szakaszában érkezzenek is, mindig ugyanazt kapják, ugyanazokat a látványelemeket, eseményeket, túrákat, ugyanazokat a helyi legendakörből kiemelt, a gyakori elmesélés során kerekre csiszolt történeteket.

A szabványosításba beleértendő a turistákkal érintkező „bennszülöttek” öltözködésére vonatkozó előírásokon túl a viselkedési standardok kialakítása is. Nem csak a hagyományoknak (ételeknek, táncnak stb.) alakulnak ki a rögzített, autentikusnak tekintett formái, hanem a turizmusban érdekelt vállalkozók és alkalmazottaik viselkedésének is. Ugyanakkor a kulturális ipar sajátossága, hogy a közvetítők (vendéglátók, idegenvezetők) az eladás tárgya szerint alakítják ki modorukat, gesztusaikat, saját stílusukat. Az önreprezentáció az idők folyamán rutinná válik, Bunten (2008) kifejezésével a kínálat része lesz (commodified persona), azaz a kulturális örökség egyik alkotóeleme. Azáltal, hogy az idegenvezetők, házigazdák kialakítják az önreprezentáció rájuk jellemző formáit, részt vesznek magának a hagyománynak az előállításában és hitelesítésében.

A kulturális ipar egyes területeit – többek között – az különbözteti meg a gazdaság hagyományosabb ágazataitól, hogy az értékesítendő áru még nincs készen, amikor az „üzletbe” érkezik, ugyanis az adásvétel során tovább gazdagodik a jelentése, és ezáltal nyeri el végső formáját. Például a divatházakban az eladók öltözetükkel, sminkjükkel, frizurájukkal jelenítik meg és egyben egyénítik azt a stílust, amit az adott brand képviselni kíván a divat szimbolikus világában. (A high fashion eladóterében manökenek mutatják be a vevőknek a megvásárolni kívánt ruhát.) A divatüzlet alkalmazottai ily módon még hozzátesznek valamit az eladott holmihoz, elvégzik a ruhán az utolsó simításokat, mintegy befejezik azt (Pettinger 2004).

A turisztikai cégek alkalmazottai is hasonló funkciót töltenek be: megjelenésükkel, öltözetükkel, mondandójuk szabvány elemeivel közvetítik az adott helyre vonatkozó információkat, ám egyben testre is szabják, egyénítik a szerepüket, akár a színészek; így a hagyományt a maguk egyedi módján jelenítik meg a közönségük előtt. Bunten (2008) példaként említi, hogy egyes „bennszülöttek” vicce-

lódó modor segítségével alakítanak ki közvetlenebb kapcsolatot a látogatókkal, így hidalva át az idegenek kultúrája és a saját kultúrájuk közötti távolságot. A turisták ily módon nem csupán holt múzeumi látnivalókkal, régi idők történeteivel találkoznak, hanem egy megelevenített, megszemélyesített, mi több: ízlésükhöz igazított múlttal. Az exkluzív divatüzletek eladóihoz hasonlóan a kulturális örökség helyi ügynökei egyénítik és ezáltal fogyaszthatóvá alakítják a hagyományokat, megadva ezzel végső formájukat.

2. A kulturális örökséget *termelik*, így indokolt az ipar kifejezést a kínálat előállításának jellemzésére is használni. A táj, a népszokások, a fesztiválok, a jellegzetes viseletek, a helyi specialitásként kínált ételek, amelyek kedvéért a turisták felkeresnek egy várost, kistérséget, nem természetesen meglévő, rájuk váró adottságok, amelyeknek legfeljebb a látogathatóságát kell megszervezni (szállás, idegenvezetés, utak, eligazító táblák stb.). Ashworth–Tunbridge (1996) szerint a hely jellegzetességeit, látnivalóit, értékeit, röviden: a kulturális örökséget elő kell állítani a múlt darabkáiból, majd a fogyasztók igényeire tekintettel csomagolni, forgalmazni.

A szerzők különbséget tesznek a múlt és a kulturális örökség között. A múlt része a jelenünknek, körülvesznek bennünket a korábbi korszakok tárgyi lenyomatai, épületei. Ugyanígy fennmaradnak az események, szokások a város lakosainak vagy a különböző népcsoport tagjainak kollektív emlékezetében, szófordulataiban, de ezek a relikviák szétszórta, ellentmondásosak, még a helybeliek számára is legfeljebb részlegesen hozzáférhetők, a turisták számára pedig teljességgel érthetetlenek, így bemutatatlanok. A múltnak ezeket a zavaros, néma leleteit meg kell szólaltatni, jelentéssel kell felruházni a mendemondákat, az épületeket, előadható formába kell önteni a hagyományokat, azaz meg kell alkotni a hely koherens, akár kitalált elemekkel is színesített, elmesélhetővé szerkesztett történetét. Másként fogalmazva: a diffúz, strukturálatlan múltból elő kell állítani egy vonzó, jól befogadható, könnyen fogyasztható kulturális örökséget, és meg kell szervezi az értékesítését.

A kulturális örökséget tehát a múltból, annak akár különböző korszakaiból származó, eltérő stílusú elemeiből rakják össze, amely ily módon, ahogy Tunbridge–Ashworth (1996, 2006) nyomatékosan hangsúlyozzák, a *jelen* terméke, mivel mindig a mában létező valamilyen szükségletek határozzák meg.⁶ Az előállítás célja lehet az értékesítés, de lehet politikai is, egy adott közösség identitásának megteremtése.⁷ A végeredményt, azt tehát, hogy a múlt darabkáiból mit válogatnak ki,

⁶ A történetírásnak, továbbá a hagyományoknak a mindenkor jelenben végbemenő konstruáltsága általánosan elfogadott a történészek körében Hobsbawm–Ranger (szerk.) (1983) kötetének megjelenése, illetve az antropológusok körében Linnekin–Handler (1984) ez irányú munkássága óta. Mára már tekintélyes mennyiségű irodalom foglalkozik ezzel a problémával, amelynek egy sajátos leágazását adják Ashworth–Graham–Tunbridge (2007 és 2015) kulturálisörökség-termelésre vonatkozó hivatkozott elemzései.

⁷ A szerzők különbséget tesznek a történelem és a kulturális örökség között. Értelmezésük szerint a kettő abban megegyezik, hogy a jelenben konstruáltak, viszont a történelemmel szemben az örökséget a turisztikai hivatalok, vállalkozók célzottan, a jelen szükséglete-

ezeket milyen történet keretében hozzák egymással összefüggésbe, nem a nyersanyag, az adott város, kistérség forrásai (kollektív emlékezet, tárgyi emlékek stb.) határozzák meg, hanem kizárólag a cél, a turizmus esetében az eladhatóság szempontjai. Ebből adódóan ugyanabból a nyersanyagból eltérő kulturális örökségek formálhatók – Bendix (1989) megfogalmazása szerint a hagyományok elég rugalmasak ahhoz, hogy az éppen aktuális idegenforgalom igényei szerint alakítsák őket. Mivel a kereslet befolyásolja a kulturális örökséget, ennek összetétele, formája értelemszerűen a szükségleteknek megfelelően változik, azaz nincs egy fix, egyszer és mindenkorra rögzített összetételű, eladásra szabott múlt.

A turizmust építéssel jellemzi a gyakori, előre nehezen megjósolható változás, mint a divatipart (Tunbridge–Ashworth 2015); persze hosszabbak az átfutási idők, mivel a kulturális örökség újraalkotása meglehetősen komplikált, többszereplős vállalkozás. A változó divat arra kényszeríti az iparágban érdekeltet, hogy a meglévő kínálatot alkalmanként módosítsák; áthelyezzék a hangsúlyokat, új elemekkel egészítsék ki, ahogyan például a tengerparti nyaralóhelyekkel kapcsolatban az utóbbi évtizedekben ez megtörtént. A „kék turizmus” viszonylagos háttérbe szorulása és a „szürke turizmus” fellendülése arra kényszerítette a tengerparti nyaralóhelyek vállalkozóit, városi tanácsait, hogy a megszokott kínálatot kibővítsék, megalkotva az adott hely kulturális örökségét az éppen kéznél lévő múltból.⁸ Ezek a jelenségek jó példát szolgáltatnak a korábban már szóba hozott, kínálat terén történt változásra, amit a turizmus és a kulturális ipar összekapcsolása tett lehetővé.

Főtebb helyeslően említettük Bendix [1989] azon megállapítását, miszerint a hagyomány elég rugalmas ahhoz, hogy a mindenkor jelen szükségletei szerint alakítsák. De kik vesznek részt a termelésben? Az érintettek milyen terv alapján végzik a tevékenységüket? Miként hangolható össze a feladatok végrehajtása? A múlt kulturális örökséggé alakítása akkor tűnik a leginkább kivitelezhetőnek, ha a termelést, majd magának a terméknek az idegenforgalmi értékesítését valakik – egy jól kidolgozott terv alapján és az ehhez szükséges hatalom birtokában – irányítják. Például, ha mindez vállalati keretek között történne: a menedzsment leltárba venné a múlt használható darabjait, piacutatást végezne, és ennek alapján kijelölné az elérendő célokat, a szervezeti szabályok, és a kialakult rutin szerint megosztaná a feladatokat (a kulturális örökség megtervezését, a marketinget és az

inek kielégítésére termelik, például eladás céljából, így a múlt elemeiből azt használják fel, ami felkelti a turisták érdeklődését, tekintet nélkül ezek tárgyi értelemben vett hitelességére. Persze a kettő között elmosódik a határ, például politikai megrendelésre is írnak történelmet, a hatalom legitimítását erősítendő, de ez közelebb van a kulturális örökséghez (feltéve, hogy a fogyasztók ekként viszonyulnak hozzá), mint az ideáltipikus történettudományhoz. Ez utóbbi elhatárolja magát attól, hogy direkt módon elégítse ki a jelen legitimációs szükségleteit, hiszen önképe szerint elfogulatlan, kizárólag az igazság feltárásában érdekelt.

⁸ Hasonló folyamatok zajlottak Magyarországon a vízi túrák terén: napjainkra az 1990-es évekre jellemző „tömeges” vízi túrákat – válaszképpen a megváltozott fogyasztói igényekre – felváltotta a kiscsoportos, különféle speciális igényt kielégítő kulturális, gasztro-nómiai programokkal bővített túrákínálat (pl. gasztrotúra, kulturális túra, randitúra, úritúra).

értékesítést) az egyes részlegek, osztályok, illetve az alkalmazottak között, ellenőriznék a végrehajtást, és szankcionálnák a céloktól eltérő viselkedést. A valóságban viszont tudomásunk szerint nem léteznek hagyománytermelésre szakosodott turisztikai nagyvállalatok, bár, mint mindjárt látni fogjuk, az állam betölthet hasonló funkciót, elvégezheti a tervezés és az előállítás feladatait.

Többnyire az a jellemző, hogy a múlt elmesélhető történetté alakításában és az értékesítés megszervezésében – a vállalatok megtervezett, szilárd rendjéhez képest – egymáshoz lazán kapcsolódó egyének és szervezetek: vállalkozások, önkormányzatok, turisztikai hivatalok, hagyományőrző egyesületek, műemlékvédő szervezetek, néprajzosok és muzeológusok, helytörténészek és nem utolsósorban a helyi lakosság tagjai vesznek részt, így a szereplők tevékenységének koordinálása meglehetősen sok problémával járhat. Természetesen a hagyománytermelésben részt vevők száma, összetétele a projekt nagysága szerint változik. De még a kisléptékű, mondjuk csupán egy falura korlátozódó örökségtermelés tervezésében, kivitelezésében, forgalmazásában is több, egymástól független szereplő vesz részt. A legfőbb gondot így többnyire az okozza, hogy az örökség termelésébe bekapcsolódó szervezetek, egyének tervei egymást keresztezhetik, eltérőek lehetnek az érdekeik, és ebből adódóan különböző ösztönzőkre reagálnak.

Az alábbiakban az imént felvetett problémákat vizsgáljuk. Igyekeztünk a szakirodalomból minél több esettanulmányt – saját tereptapasztalatainkkal egyetemben – feldolgozni, majd kiválasztottunk közülük néhányat, amelyeket leginkább tipikusnak gondoltunk a tekintetben, hogy az örökség termelésében és forgalmazásában részt vevő szereplők eltérő törekvései, érdekei miként hangolhatók, illetve miért nem hangolhatók össze. Az esettanulmányok különböző országok, sok szempontból eltérő múltú és kultúrájú térségek örökségtermeléssel kapcsolatos problémáit mutatják be, ily módon a koordináció éppen alkalmazott megoldásait, kimeneteleit, amit az adott városra, régióra, országra jellemző egyedi tényezők befolyásolnak (a politikai konstelláció, a hely sajátos története stb.), ám az esetekből kibontakozik néhány általánosítható összefüggés. Először két olyan esetet mutatunk be, amely jó példája az örökségtermelés központosított – leginkább a vállalati keretekre emlékeztető, illetve kvázi cégként értelmezhető – módjának. A továbbiakban pedig az eltérő célokat követő, érdekellentétben álló csoportok törekvéseinek lehetséges kimeneteleit tárgyaljuk.

ÁLLAMILAG MEGTERVEZETT ÉS LEGYÁRTOTT ÖRÖKSÉG – SZINGAPÚR PÉLDÁJA

A szingapúri hatalmi elit tagjai jellemzően angliai és amerikai egyetemeken tanultak, önképük szerint is technokraták, hitvallásuk szerint a társadalmat racionális tervek szerint kell formálni. Ennek megfelelően pontos, részletekbe menő elképzelést dolgoztak ki arról is, hogy a turizmus megteremtése érdekében milyen kulturális örökséget teremtsenek (Wai-Teng 1989 és 1997). Első lépésként leromboltatták a meglévő hagyományokat: felszámolták az utcai árusítást, így például a

tradíció egyik jellemző elemét, a halárus bódékat, megtiltották a házaló kereskedést, megszüntették a transzvesztita negyedét, amely a város kétes hírű, de kétségtelenül idegenforgalmat is generáló helyének számított, néhány kivételt leszámítva elbontatták a régi házakat, csak a turisztikai hivatal által jóváhagyott épületeket hagyták meg. Tették mindezt azért, hogy ne zavarja a fejlett világból ide látogatókat a kaotikus utcakép, az élelmiszer-biztonság és higiénia hiánya, a szemetes járdák és a vigalmi negyed dzsungelé.

A megtisztított terepen azután nekiálltak létrehozni egy olyan kulturális örökséget, amely kalkulációik szerint leginkább vonzó lehet a gazdag országokból érkező látogatók számára. A lebontástól megmenekült régi épületeket felújították úgy, hogy új megjelenésükre erősen rányomta bélyegét a turistacsalogató szándék: mai formájukban legalább annyira emlékeztetnek Disneylandre, mint Szingapúr múltjára. Fölépítették a hagyományos ételek házát, és felkérték egy neves séfet, hogy alakítsa ki a tradicionális kínai ételkínálatot. Mint ismeretes, „kínai” gasztronómia valójában sosem létezett, mivel eltérőek az egyes tartományok konyhái, így a séfnek magának kellett föl találnia a szingapúri kínai konyhát. A turisztikai hivatal megszervezte a városállam három domináns etnikumának (kínai, indiai, maláj) vallási ünnepeit, fesztiváljait, megnyitották a Kultúra Színházát, ahol 45 percben mutatják be a külföldieknek az etnikumok hagyományos viseletét, táncait, és a kínai operából is adnak némi ízelítőt. Persze a viseletek, táncok kitaláltak, az egyes népcsoportok (csak a szingapúri kínaiak 16 etnikai csoportra oszlanak, amelyeknek eltérnek a hagyományai, nyelvük, múltjuk, szokásaik) tradícióiból vett elemekből keverték ki. Mivel a turisták átlagosan két-három napot töltenek a városállamban, arra törekedtek a hatóságok, hogy a vendégek egy helyen kapják meg a gyorsforgásztás céljára kialakított hagyományokat. Ezt a sűrítményt az örökségtermelők találoán instant Ázsiának nevezik.

A hagyomány-előállítás központi tervezése, termelése, értékesítésének megszervezése más ázsiai országra is jellemző, leginkább Kínára. Dredge (2004) tanulmánya az örökség tervezésének állami, tartományi és járási szintjeinek összehangolását elemzi. A kulturális örökséghez való állami viszonyulást jól példázza a turisták számára létesített Kínai Folklór Falu, amit az egyes etnikumok kultúrájának bemutatására alakítottak ki (Oakes 1997). A létesítményt létrehozók a következőképpen fogalmazták meg a törekvéseiket a parkban osztogatott ajándékkönyvben: az az elv vezetett a park létrehozásához, hogy a való életből származzon, de emelkedjen is fölé, kirotálva az értéktelen elemeket. A kirotálást a hivatalok által meghatározott szempontok szerint végezték el: a múlt tárgyi emlékeiből, szokásaiból azt emelték ki, ami a kínai történelemben a progressziót képviseli, ezáltal az egyes etnikumok megszűrt hagyományait egy elképzelt fejlődési sorba rendezték.

Kétségtelen, hogy az állam kizárólagos szerepvállalása előnyös lehet, hiszen bonyodalom nélkül definiálhatók a kulturális örökség, illetve a vendéglátás globális standardjai; rögzíthető, hogy milyen ételek, viselet, szokások, épületek tekinthetők autentikusnak, ezek kialakításában tekintetbe vehető a fogyasztók ideje, ízlése. Az értékesítésre vonatkozó előírások könnyen harmonizálhatók a fennálló szabá-

lyokkal (élelmiszer-biztonsági előírások, adószabályok stb.). Ugyanakkor problémákat okozhat a hatóságok kizárólagos szerepvállalása, amennyiben az elképzelések minél zavartalanabb megvalósítása végett kizárják az örökségtermelésből, sőt még a használatából is az adott város, városrész lakosságát, sőt akár ki is költöztetik őket az idegenforgalom céljából felújított negyedekből (Feighery 2008), mivel ez a turisztikai kínálat elszegényítésével járhat. Erre a problémára még visszatérünk.

Ugyancsak gondokat okozhat, ha a hatóságok, annak ellenére, hogy hatalmuk nem kizárólagos, elmulasztják az egyeztetést a szakmai szervezetek képviselőivel – muzeológusokkal, helytörténészekkel, művészettörténészekkel, örökségvédőkkel –, akik eltérően vélekedhetnek a teremtett örökség autentikusságáról. Ha nem sikerül az örökségtermeléshez valamilyen módon kapcsolódó szereplők elképzeléseinek, terveinek az összehangolása, akkor az elkerülhetetlen szakmai kritikák ronthatják a turistáknak a – nemritkán sebtében összetakolt – hagyomány hitelességébe vetett bizalmát.⁹

ÖRÖKSÉGTERMELÉS KVÁZI CÉG KERETEIN BELÜL

Kezdjük e fejezetet Geertz egyik megfigyelésének rövid ismertetésével, amely nem kapcsolódik ugyan a turizmus témájához, de jó kiindulópontot ad az alábbi elemzéshez. Az indonéz gazdaság modernizációjából a hagyományos elit tagjai is kivették a részüket, új vállalkozásokat indítottak, ám ezek létrehozásához és működtetéséhez a tradicionális földközösségekben kialakult beállítódásokat használták fel. Sikerral mobilizálták és a frissen alapított gazdasági szervezetek (például a mezőgazdasági, illetve ipari szövetkezetek) szolgálatába állították a lakosok többség iránti lojalitását és respektusát, az engedelmességet és a bizalmat (Geertz 1963). Bebizonyosodott: a régi beállítódások fontos erőforrásai lehetnek a modernizációnak, sikerrel felhasználhatók új gazdasági szerepben is. Sok tekintetben hasonló következtetésekre jutott Kiss Márta szatmárcekei kutatása során (Kiss 2014). A település polgármestere a cselédmúltú lakosok lojalitásán alapuló patrónus–kliens viszonyokban rejlő erőforrásokat aknázza ki az örökségtermelés és -értékesítés megszervezésében.

⁹ Jó példája ennek a füzéri vár felújítása. A munkálatokat megrendelő önkormányzat és a kivitelezők nem sokat aggályoskodtak a történelmi hűség tekintetében a romos vár újjáépítése során, a fő szempont az volt, hogy turistákat vonzó látványos „műemlék” szülessen. Nem csoda, hogy a felújított várról a szakmának meglehetősen lesújtó a véleménye, az UNESCO műemlékvédelmi világsszervezetének (ICOMOS) Magyar Nemzeti Bizottsága Műemlékvédelmi Citrom-díjjal jutalmazta. A díjat többek között az alábbiakkal indokolták: „Az ablakok új keletű mérművei a Miskolc-avasi templom alapján készültek, az oltár a kisszebeni szárnyas oltár átalakított, rontott szerkesztésű, azaz hiteltelen másolata. Az új falfestés van, ahol Árva várának azt a díszítését másolja ide »középkoriként«, amelyet a 19. század második felében festett Maximilian Mann, müncheni festő. Így aztán az ő Árva-várai dekorációjának a visszaidézni szándékozott magyar középkorba másolását az utánérzés utánérzésének minősíthetjük” (HVG 2017). A citromdíj aligha tesz jót az idegenforgalomnak.

A hagyománytermelés és -értékesítés alább röviden vázolt megszervezési módja leginkább a *kvázi cég*¹⁰ (Eccles 1981) kifejezéssel jellemezhető. A szatmárcsekei polgármester hatalma ugyanis e tekintetben informális, hiszen a turizmusból némi jövedelmet húzó lakosok a hivataltól független, forma szerint önálló östermelők, szállásadók. Részint a hosszú pályafutása alatt szerzett tekintélyét – Ménard (2005) kifejezését kölcsön véve: autoritását –, részint az önállóság hiányát, az engedelmisség történelmileg kialakult kultúráját és a szívességeken és lekötelezettségeken alapuló paternalista viszonyrendszert használta arra, hogy a résztvevők szándékait az általa megfogalmazott cél felé hajlítsa, tevékenységüket összehangolja és ellenőrizze.

A térség legnagyobb turisztikai rendezvénye az augusztusban tartott Szatmári Fesztivál, amelyben a részt vevő falvak mindegyike valamilyen meglévő vagy kitárlt gasztronómiai hagyomány köré szervezett eseménnyel (diófesztivál, cinkéfőző verseny, rétesfesztivál) vesz részt. A tájegység tradicionális ételei közül a legismertebb a szilvalekvár, amit a szatmárcsekei polgármester a többi településsel versenyezve még a fesztiválok megszerveződésének kezdeti szakaszában szimbolikusan lefoglalt (Pusztai 2003). Ösztönözte a lakosokat, hogy térjenek vissza a lekvárfőzés tradicionális módjához, eszközeihez,¹¹ majd a tájegységre jellemző, hagyományos módon előállított termékek számára piacot is szerzett. Sokat tett azért, hogy a falu termelői az országsszerte rendezett kézműves vásárokon a közös, települési márkánévvel ellátott standon megjelenjenek portékáikkal. Az oda szánt árut személyesen ellenőrizte: végigkóstolta a szatmárcsekei standra kerülő lekvárokat, és csak azoknak az eladóknak a termékeit engedte értékesíteni a kollektív márkánév alatt, akiknek a termékét autentikusnak, megfelelő minőségűnek találta. Számukra még az utazási és helypénzkiadásokat is megtérítette a kezdeti időszakban. Rávette a termelőket, hogy egységesen csomagolják termékeiket, az üvegek záró fedelét paraszti konyhára utaló (legalábbis annak vélt) kék kockás abroszt imitáló szövettel díszítsék. Fáradozásainak eredményeképpen idővel egységesebbé vált a kínálat, megeremtődött egy kollektív márká. A tradicionális eszközökkel és eljárással készült lekvár ma már a szatmári tájegység „markerének” (MacCannell 1976) számít, amiben a település (volt)¹² vezetőjének kétségtelen szerepe van. Az örökségtermelésbe bevont vállalkozók idővel megerősödtek, nagyobb önállóságra tettek

¹⁰ Eccles (1981) egy építőipari vizsgálat kapcsán írta le, hogy ebben az ágazatban jellemzőnek mondható a kisvállalkozók tartós, de szerződésben nem rögzített együttműködése. A csoport egyik tekintéllyel bíró tagja informálisan a főnök, aki a többiek nevében elvállalja a megrendelést, megszervezi a munkálatok sorrendjét, ütemezését, ellenőrzi a minőséget, elsimítja az esetleges konfliktusokat.

¹¹ A sűrű, cukor nélküli szatmári szilvalekvár katlanba helyezett ún. vitorlás rézüstökben, állandó kavarás mellett több mint egy napon keresztül készül a tájegységre jellemző „nemtudom” vagy „penyigei” névre hallgató szilvából.

¹² Azért használjuk a múlt időt, mert a polgármestert 24 év regnálás után nem választották újra.

szert, de termékeik (lekvár, szilvakészítmények) értékesítésének zömét (80%-át) 24 év után is az önkormányzat, illetve a falu vezetője koordinálja.

A polgármester ösztönözte (volt, akit biztatott, volt, akire enyhe nyomást gyakorolt) a vendégek fogadására alkalmassá tehető házak tulajdonosait, hogy vegyenek részt a nyári fesztivál idején a településre érkező nagyszámú turista elszállásolásában. A vendégeket maga osztotta el a szálláshelyek között (az önkormányzati hivatal voltaképpen recepciós-ként is működött), a kiadó házakat a turisták érkezése előtt személyesen ellenőrizte, arra is akadt példa, hogy idős emberek számára segítséget küldött, hogy a házukat vendégfogadásra alkalmassá tegyék. Ezt a szerepkört, a lekvárok minőség-ellenőrzését is beleértve, a formális szabályozás hiánya,¹³ továbbá az örökségtermelés és -értékesítés sajátos szervezeti megoldása (kvázi cég) miatt volt „kénytelen” felvállalni, mivel így tudta a település kulturális örökségének helyi standardjait fenntartani, turisztikai hírnevét és persze saját presztízsét is megőrizni.

A következő három példával arra mutatunk rá, hogy amennyiben nincs formalizált vagy informális hatalommal bíró központ, akkor a hagyománytermelésben és -fenntartásban részt vevő szereplők közötti érdekellentétek miatt megbomolhat az egyensúly, aminek következtében vagy leromlik az örökség, vagy kisajátítja magának valamelyik csoport.

ELJELENTÉKTELENEDŐ KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

Az alább vázlatosan ismertetett (Greenwood 1989) esettanulmány nem elemzi a kulturális örökség előállítási folyamatát, de jól illusztrálja a már kész hagyomány fenntartásának és használatának problémáit. A baszk Fuenterrabiában a városi tanács az idegenforgalomból származó bevétel növelését szerette volna elérni. Ennek érdekében a városi lakosok aktív részvételére alapozott karnevál jellegű jelmezes felvonulást, amely hagyományosan a helyi közösség önmaguknak megtartott ünnepe volt, az odalátogatók kedvéért átszervezte. Mivel a város szűk utcáin, ahol a fesztivál zajlott, csak kevés turista fért el, jó megoldásnak tűnt, hogy a nézőszám növelése végett a délelőtti felvonulást délután megismételjék. A helybeliek viszont zokon vették, hogy a hatóság ezzel a lépéssel lényegében kisajátította közösségi kultúrájukat, elvette tőlük a felvonulás együttes élményét – ahogy Greenwood fogalmaz: kiárusította a hagyományaikat. Úgy érezték, hogy a kizárólag rájuk tartozó ünnepükben a turisták szórakoztatására kirendelt szereplőkké degradálódtak. A csalódottság ahhoz vezetett, hogy a felvonulásokon megcsapant a résztvevők száma, amit a hatóságok anyagi ösztönzéssel próbáltak orvosolni – pénzt ajánlottak az eseményen megjelenőknek. Az ösztönzési kísérlet teljes kudarcba fulladt, mivel ezzel még inkább kihangsúlyozódott, hogy a részvétel tulajdonképpen a turisták számára végzett munka, ami tovább erősítette a lakosok

¹³ A szatmári lekvár ugyan bekerült a Magyar Értéktárba, de az autentikusságát igazoló címkét, ellenőrző apparátus hiányában, nincs értelme használni.

távolmaradási szándékát. Végül a fesztivál, a város polgárainak és vezetésének egymást keresztező elvárásai következtében, pár év alatt eljelentéktelenedett, a gyér számban felvonulók látványa alig néhány turistát vonzott a városba.

Az esettanulmány rámutat arra, hogy a helyiek kihagyása a sajátjuknak tudott hagyományból előbb-utóbb a kulturális örökség leépüléséhez vezet. Ahogy Dicks [2003] fogalmaz: a hely történetének, amit a turistáknak elmesélnek (példánkban a karneválszerű felvonulással), jelentéssel bírónak kell maradnia a helyi közösség számára, máskülönben az esemény nem kapja meg a szükséges támogatást. Dicks e megállapításával a kulturális örökség egyik fontos sajátosságát ragadta meg: a benne rejlő disszonanciát¹⁴. A disszonanciát az okozza, hogy a hagyomány előállításában és értékesítésében/használatában jellemzően két, ha a körülmények úgy alakulnak, egymásnak ellentmondó törekvés érvényesül: a helyiek identitásának megteremtése és karbantartása a közösség tagjainak involválódásával egyfelől, másfelől az idegenforgalom és ezáltal a bevétel növelése elsősorban az érdekelt vállalkozók részvételével. Ennek az örökségtermelésben úgyszólván mindig jelen lévő két érdeknek a menedzselése, az eltérő szempontok összeegyeztetése nem könnyű feladat.

A hatóság bizonyos esetekben megteheti, hogy figyelmen kívül hagyja a tradíciókat hordozó közösséget, mint ahogy ezt a kínai gyakorlat mutatja. Az örökségnek csak a jól látható elemeit, a külső burkát (épületek, múzeumban összegyűjtött tárgyak) mutatják be. De a rejtett, a lakosok kulturális életében jelen lévő tudás és hagyományörző ambíciók negligálása (például Xi'an városban az érintetteket ki is költöztették a turisták által leginkább látogatott városrészről) nagymértékben csökkenti a hely vonzerejét (Freighery 2008).

A kulturális örökség disszonanciájából adódó felemás eredményeket példázzák az alább bemutatott esetek is. Az elsőben a helyi örökségvédők érdekei kerekedtek felül, ami az idegenforgalom megszűnéséhez vezetett, a másodikban pedig a helyiek által kezdeményezett hagyományteremtés tervezését, irányítását átvette a regionális fejlesztési ügynökség, a folyamat elindítói pedig alárendelt szerepbe szorultak.

A VÁLLALKOZÓI ÉRDEKEK HÁTTÉRBE SZORÍTÁSA – A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG VISSZAVÉTELE

Guss (2000) a venezuelai Curiepe városban Keresztelő Szent János tiszteletére rendezett fesztivál történetéről számol be, amelyben először a turizmus növelésében érdekelt csoportok szempontjai érvényesültek, utóbb pedig a kulturális örökség autentikusságát a helyi lakosok érdekében helyreállítani igyekvők törekvései. Maga a fesztivál kezdetben (18. század) az afroamerikai rabszolgák ünnepe volt, a 20. század folyamán pedig újabb elemekkel bővült, és előbb regionális, majd országos jelentőségre tett szert, sőt rengeteg külföldi látogatót is vonzott. A fesztivál

¹⁴ A kulturális örökség disszonáns természetéről részletes elemzést ad Tunbridge-Ashworth 1996.

felfutásában döntő szerepet játszott a kisvárosból elszármazottak által létrehozott egyesület, amelynek tagjai a 6000 lakosú település modernizálódását szerették volna elérni a turizmus fellendítésének segítségével. A jó kormányzati és média-kapcsolatokkal rendelkező hirdetési szakemberekből, vállalkozókból álló egyesület hatalmas reklámozást csapott a fesztiválnak, amelynek tartalmát kiszélesítették, az eredeti háromnapos eseménysort nyolcnaposra bővítették, s a tradicionális helyszínt is megváltoztatták,¹⁵ hogy minél több résztvevő elférjen. Fontos még megjegyezni, hogy ezekhez az ambíciózus tervekhez megnyerték a lakosságot is, sokan jövedelemszerzési lehetőséget reméltek a változástól.

Végül az egyesület tagjainak várakozásai nem úgy teljesültek, ahogy a tervezgetés során képzelték. A nagyszabású reklámkampány hatására ugyan valóban özönlöttek a turisták (számuk meghaladta a százezret), ám a város ebből nem profitált, mivel a vendéglátás nem a helybeli vállalkozók kezébe került, az idegen, főként caracasi üzletemberek magába a városba alig fektettek be, a várakozásokkal ellentétben nem épültek szállodák, nem nyíltak éttermek.¹⁶ A hatalmas turistaforgalom ugyanakkor azt eredményezte, hogy a fesztivál eredeti vallási tartalma (Keresztelő Szent Jánosra emlékezés) elhomályosodott (például a turisták a tengerpartról bikiniben, sortban sétáltak be a városba, és csatlakoztak az ünnepséghez, amelyen motoros csapatok is rendre megjelentek). A fesztivál átalakulásához nagyban hozzájárult, hogy a vállalkozók az eseményeket egyre inkább saját üzleti szempontjaik szerint szervezték. Például a fesztivál fő attrakcióján, a háromnapos non-stop dobversenyen, amely a tradíció magvát alkotja, a résztvevők egy idő után már nem a hagyományos viseletben léptek fel, hanem az egyik legfontosabb szponzor, egy sörgyár logójával ellátott pólóban. A helybeliek pár év alatt teljesen kiszorultak a saját tradíciójukra épülő fesztiválból, lassan elmaradoztak az eseményekről, majd végül a hatalmas tömeg és zaj miatt már ki sem tették a lábukat otthonaikból a karnevál nyolc napja alatt.

A helyzet tűrhetetlenné vált, aminek megoldására – a település vezetésének támogatásával – mozgalom indult azzal a céllal, hogy a város vegye vissza a fesztivált az idegen vállalkozóktól és a turistáktól. Szabályok és tilalmak sokaságát léptették életbe: megszüntették például az alkohol árusítását, megkövetelték a résztvevőktől a vallási tartalmú ünnephez illő ruhaviseletet, korlátozták a dobversenyen a tánc hosszát, stb. Az intézkedések hatására pár év alatt átalakult az ünnepség tartalma, elvesztette azokat az elemeit (laza, a normák átlépését is ösztönző szórakozás lehetőségei), amelyek a turisták számára a legfőbb vonzerőt jelentették, és

¹⁵ A hagyomány által megszentelt helynek kitüntetett fontossága van a közösségi ünnepeken, így ennek megváltoztatása mindig kockázatos, ami akár egy adott kulturális örökség jelentős átalakulásához vezethet, ahogy ezt például a Nashville-ben rendezett country-fesztivál története is mutatja (Lena 2011). A Nashville-ben történtek sokban hasonlítanak a Curiepe-ben lezajlott változásokhoz: itt is, ott is a közösségi ünnep kiszélesítésével, a turisták tömeges megjelenésével a programokat és ezek lebonyolítását az üzleti logika vette át.

¹⁶ Valójában nem is volt várható, hogy szállodák, éttermek nyílnak, hiszen a fesztivál nyolc napját leszámítva kevés turista érkezett a városba.

visszanyerte vallási jellegét. A helyi közösség sikerrel visszavette a turistáktól és az idegenforgalomban érdekelt vállalkozóktól a mindig is sajátjuknak tartott ünnepséget; persze ezzel lemondtak arról az elvi lehetőségről, hogy a bevételből valahogy maguk is részesüljenek.

Minden bizonnyal a Keresztelő Szent János kultuszához kapcsolódó hagyomány is elég rugalmas lett volna az idegenforgalom és a helyi lakosok érdekeinek összeegyeztetésére. A helyi ünnep nagyszabású karnevállá alakítása nem eleve reménytelen vállalkozás, nem szükségképpen zéró összegű játék. Ebben a konkrét esetben a sikertelenséghez az vezetett, hogy a kulturális örökség átalakításában kizárólag az idegen, többségében fővárosi üzletemberek szempontjai érvényesültek, Curiepe lakóit egyszerűen kihagyták a vállalkozásból. Ugyanakkor a helyi önkormányzat és az örökségvédő mozgalom elegendő hatalommal rendelkezett ahhoz, hogy tilalmakkal, szabályokkal visszaállítsák a hagyományos, csak a közösségre tartozó kultuszt.

Szintén a lakosok térnyerésének lehattunk tanúi a magyarországi panyolai fesztivál története kapcsán. Panyolán több mint tíz éve rendeznek világzenei fesztivált, ami eleinte a helyi – egyébként országosan nagy hírnévre szert tett – pálinkafőző cég szervezésében zajlott. Később a pálinkafőzde egyik tulajdonosa polgármester lett, és ebben a minőségében fontosnak érezte, hogy a főzde helyett települése nevéhez kapcsolja a rendezvényt, valamint a falusiak oldaláról is egyre érezhetőbbé vált a bevonódás szándéka, saját identitásuk és szokásaik bemutatásának igénye. Így az évek alatt a közösség érdekei és igényei egyre nagyobb teret nyertek a fesztiválon, ami a lakosok vállalkozói aktivitását is erősítette a vendégfogadás terén. A település tehát „visszavette”, illetve „átvette” azt a fesztivált, amely imázsát az ismert helyi termékre, a panyolai szilvapálinka felépített brandjére építette. Ma már nem a pálinkafőző cég, hanem a település neve fémjelzi a fesztivált, amely a kezdetekhez képest kinőtte magát, de megmaradt a főzdevel való kapcsolat (a fesztiválozók egyik programja a főzdelátogatás és pálinkakóstolás, a főzde pedig a fesztivál egyik szponzora), így tehát ez a változás mind a cég, mind a település számára előnyöket hozott.

Az alább röviden vázolt esettanulmány a venezuelai történethez hasonlóan indul: az örökséget kitaláló helyiektől kívülállók veszik át a kezdeményezést, ám a végkifejtet eltér, a történet nem végződik a lokális közösség szempontjából happy enddel.

A HELYI HAGYOMÁNYT FELÜLÍRÓ NAGYSZABÁSÚ IDEGENFORGALMI TERVEK – MÉRSÉKELT SIKER

A Dicks (2003) által közreadott történetben a kulturális örökség létrehozása körül többen is bábáskodtak: a helyi közösség, a BBC ipari emlékeket megőrkítő fotósa, a városi vezetés, továbbá a tartományi és a megyei szervezetek és az általuk felkért szakértők. A dél-walesi Rhondda városában, miután bezárt a bánya, az egyik alkalmazottban (foglalkozására nézve vajúr) fogalmazódott meg az ötlet, hogy hozzanak létre múzeumot, amelyben összegyűjthetők lennének a településen lakók élet-

formáját nemzedékek óta alakító ipar emlékei, részben a helyiek számára, részben pedig azért, mert felkeltheti a turisták érdeklődését, és némi bevételt hozhat a városnak. Terve megvalósításához megnyerte barátait, volt kollégáit, akik felajánlottak minden tőlük telhető segítséget (önkéntes munkát, birtokukban lévő tárgyi emléket), emellett megszerezte a városi tanácsnak és a BBC egyik fotósának a támogatását is. Utóbbi felajánlott segítsége különösen értékes volt, mivel még a bezárásuk előtt végigfotózta Dél-Wales bányáit és a hozzájuk kapcsolódó ipari létesítményeket.

A dél-walesi bányák bezárása után (az 1980-as évek elejéről van szó) különböző tervek forogtak a kormányzatban arról, hogyan lehetne a munkanélküliséget enyhíteni és a térség gazdaságába újra életet lehelni. Így nem csoda, hogy a rhonddai bányászok idegenforgalmi célokat is megfogalmazó múzeumalapítási ötletét hamar felkapták a regionális hivatalok, és a bányászok eredeti elképzeléseit messze túl szárnyaló terveket vázoltak: nagyszabású multiplex szabadidőparkot, nosztalgiaovatót, sípályákat a hozzájuk tartozó felvonókkal stb. A kezdeti elképzelés gyökeres átalakulásával a kezdeményezés teljes mértékben a fejlesztési ügynökség kezébe került, a hivatal az örökségiparban ismert angol szakértőket bízott meg a részletek kidolgozásával. Bár a rhonddai ipari hagyományok idegenforgalmi hasznosítása nem került le a napirendről, a fejlesztési ügynökség a múlt föltárására, rendszerezésére egy helyi történészt kért fel, aki a leletek összegyűjtéséhez, a bányához köthető emlékek, legendák felidézéséhez nem vette igénybe a laikusnak tekintett helyiek segítségét. A projekt így végképp eltávolodott a kezdeményezés eredeti célkitűzésétől, attól, hogy a bányászok életformájának élményszerű bemutatása révén a helyi közösség identitása erősödjön, aminek nem mellesleg hatása lehetett volna az idegenforgalomra is. A projekt tartalmának megváltozása egyben azzal is járt, hogy az ügy elindítói csupán alárendelt szerepet kaptak, közülük páran szerény javadalmazású idegenvezetői álláshoz jutottak, többek között a múzeumban.

Végül a Walesi Fejlesztési Ügynökség nagyszabású tervei csak szerényebb formában valósultak meg, Rhondda turistaforgalma elmaradt a várakozásoktól. Dicks (2002) a projekt viszonylagos sikertelenségét a település és a megye vezetősége s a fejlesztési ügynökség közötti politikai ellentéteken túl azzal magyarázza, hogy a kormányhivatalok a profizmus és az üzleti logika nevében félresöpörték a helyiek hagyományteremtéssel kapcsolatos céljait, a hely múltjára vonatkozó tudásukat. A szakértők közreműködésével létrehozott kulturális örökség így élettelen, a tájhoz, közösséghez szervesen nem kapcsolódó s emiatt a turisták számára nem túlságosan vonzó produktummá vált. Kétségtelen, hogy különösen a települések, kistrégiók esetében külső szereplők nélkül kisebb az esélye annak, hogy önerőből turizmust teremtsenek. Néprajzosok, idegenforgalomban otthonos menedzserek, turisztikai hivatalok, építészek – összefoglalóan: kulturális brókerek (Michie 2003) – közreműködése, kapcsolatai révén könnyebb a hagyomány megteremtése és hitelesítése, a kínálat globális szabványokhoz igazítása, az örökség bemutatás helyi standardjainak kialakítása, valamint a kulturális produktumok népszerűsítése.

A kulturális örökség kommercializálásáról, a helyiek háttérbe szorulásáról számol be Bódi (2008) is a Királyi Szakácsok Nyomdokán gasztronómiai fesztivál kapcsán. A nagyszakácsi fesztivál a falu eredettörténetére épít, amit egészen

Mátyás királyig vezetnek vissza, amikor 72 királyi szakácscsalád élt a településen. Egy beköltöző értelmiségi ötlete nyomán létrejött egy reneszánsz gasztronómiai fesztivál a falubeliek széles körű bevonásával, egy alapvetően helyiekből álló civil szervezet aktív részvételével. A település lakóinak segítségével ceremóniaudvart, később – pályázati pénzből – kemenceskanzent hoztak létre, korabeli ruhát viselő szakácsok, felvonuló lovasok, maskarások idézték a kor hangulatát. Az 1990-es években a fesztivál nagy ismertségre, médiavisszhangra tett szert, híres emberek látogatták a falut, újságcikkek, híradó számolt be a fesztiválról. A kitalált ünnep a helyi identitást és a településnek a környék falvai között betöltött szerepét megerősítette. A 90-es évek végén azonban politikai csatározások hoztak törést a település életébe, a fő szervező elköltözött a faluból. A fesztiválózó tömeget egyre kevésbé tudták a helyiek és a környező települések kiszolgálni, a szervezés fokozatosan egy külső rendezvényszervező cég kezébe került, ami magával hozta a fesztivál elüzletiesedését. Az udvarokat már nem a helyi és környező települések lakosai, hanem profi vendéglátó ipari cégek rendezték be, A 2000-es évtized közepén Bódi-Járosi (2008) műanyag ládákból felszolgált hurka-kolbászról és lakodalmas zenéről számolt be, idén pedig a polgármesterek pogácsasütő versenyével kezdődött a reneszánsz fesztivál (SONLINE 2017). A településen egyetlen turisztikai vendéglátóegység vagy szállás sem működik, ami mutatja, hogy a falusaik számára nem hozott fellendülést a néhány napra korlátozódó fesztiválturizmus. A régi hírnévnek nyoma sincs, a gasztronómiai fesztivál kommercializálódott, Nagyszakácsi ma már csak egy a térség rendezvényhelyszínei közül.

ELKÜLÖNÜLT VILÁGOK: HELYI KÖZÖSSÉGI HAGYOMÁNYOK VS. TURISTÁKNAK KITALÁLT ÖRÖKSÉG

Bendix (1989) egy svájci település, Interlaken hagyományainak időbeli változásairól, a kulturális örökség éppen aktuális szükségletekhez való hozzáigazításának történeteiről számol be. Kimutatja, hogy az ősréginek, originálisnak tűnő kétszáz éves Unspunnen népi ünnepséget is határozott célra találták ki: a napóleoni háború kapcsán a berni kormányzat és az interlakeni lakosok között előállt – az utóbbiak önállósági törekvéseiből eredő – politikai feszültségek enyhítésére. A helyi közösség Bern eljáróinak jelenlétében mutatta be a hagyomány elemeiből (táncok, birkózás, nehéz sziklák felemelése és odébb cipelése) összeállított műsort. A 19. században feledésbe merült fesztivált a 20. század elején újra felfedezték, de immáron nem a helyi, hanem a nemzeti identitás megerősítésének szolgálatába állították. Az ünnepi események „autentikussága” fölött a különböző hagyományörző egyesületek őrkdtek, az ő közreműködésükkel szervezett tanfolyamokon sajátították el a fesztivál szereplői az előadandó táncokat, a hagyományos ruhák megvarrásához szükséges ismereteket.

Az Unspunnen fesztiválon kívül még két további hagyomány született, 1912-ben a helyi értelmiség kezdeményezésére Schiller *Tell Vilmos* című darabját mutatták be, amit azóta minden évben előadnak, továbbá az 1952-ben indított Téli Fesztivál.

vál. Ezek részletezésétől itt eltekintünk, mindössze a mondandónk szempontjából lényeges elemet emeljük ki. A három fesztiválban közös, hogy mindegyiket jól azonosítható célra találták ki. Bár Interlaken turistaforgalma kiemelkedően nagy (az Alpok egyik legszebb helyéről van szó), az események a helyiek, illetve a környező településeken lakók szórakoztatását, illetve együvé tartozásuk megerősítését szolgálja, és nincs tekintettel a kívülállókra. Következésképpen az eseményeket a városkában tartózkodó vendégek csak elvétve látogatják. Kitűnő példája ennek a Tell Vilmos szabadtéri előadás, amit a zömmel németekből és osztrákokból álló turisták azért kerülnek el, mert nem veszik jó néven, hogy éppen egy olyan dráma előadását időzítik a főszezonra, amelyben a Habsburgok legyőzött ellenségek, de még azokat is elriasztja, akik ezen túltennék magukat, mivel a darabot a település amatőr társulata a nem odavalósiak számára alig érthető akcentussal adja elő. Hasonló a helyzet a másik két eseménnyel is: az Unspunnen és a Téli Fesztivál forgatókönyve, szimbolikája, utalásai ugyancsak érthetetlenek a nem bennszülöttek számára.

A vázolt helyzet állandó feszültségforrás volt Interlaken lakosai és a szállodatulajdonosok között: az utóbbiak nehezményezték, hogy vendégeik számára hozzáférhetetlenek a térség hagyományai, noha kézenfekvő lenne a „kék” és a kulturális turizmus összekapcsolása. A problémát végül az egyik szálloda menedzsmentje úgy oldotta meg, hogy összeállított egy kifejezetten a turisták fogyasztására szánt folklór műsort, ami szerda esténként látható a kaszinóban. Az előadók népies ruhákat viselnek, svájci és német jellegű népzenei játszanak, a műsorban sok a játék, vidámság, az egész inkább tv-showra emlékeztet. A végeredmény az lett tehát, hogy a kulturális örökségek két, egymástól elkülönült köre jött létre, az egyik helyi fogyasztásra, a másik kizárólag idegenforgalmi célokra.

Utolsóként egy olyan esetet mutatunk be egészen röviden, amelyben a helyi közösség fiatalabb tagjai felfedezték s a maguk örömeire, hobbiból birtokba vették térségük feledésbe merülő hagyományait, alakíttatták, hozzáigazították a mai igényekhez. Ennek eredményeként kiformálódott a térség emblematikus kulturális öröksége, amely jelentős idegenforgalmat generál.

ÖRÖKSÉGTERMELÉS A HELYIEK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

Vosu–Soovali–Sepping (2012) beszámolója szerint Észtország délkeleti településein a szauna legkorábbi változata, a füstös szauna¹⁷ volt általánosan elterjedt egészen a hatvanas évekig. A családok ekkor kezdték korszerűsíteni vagy lerombolni és újat építeni helyette. Ez az elavultnak, korszerűtlennek tekintett fürdőfeleség teljesen kikopott volna a használatból, ha a kilencvenes évek második felében

¹⁷ A szaunáknak ebbe a változatába nem építettek a kályhának füstelvezető csövet. A fürdő felfűtése négy-öt órát vett igénybe, közben a keletkezett füst a nyitott ajtón távozott. Felfűtés után még egy órát „érett” a szauna, utána vették használatba. A közfelfogás szerint a visszamaradt illatok és a korom nagy szerepet játszik a testi és a spirituális megtisztulásban. (Az egyébként bizonyított, hogy a korom tartalmaz antibakteriális vegyületeket.)

a falura kiköltöző vagy ott hétvégi házat vásárló fiatalok föl nem fedezik. Néhányan a még megmaradt épületeket kezdték használni, mások újat építettek, némileg módosítva az eredeti formán (például öltözővel egészítették ki). Amint terjedni kezdett, felkeltette a megyei turizmushivatal, majd a turisták érdeklődését, ami újabb lendületet adott a füstös szauna divatjának.

A térség vállalkozói a 2000-es évekre a hagyományt idegenforgalmat generáló kulturális örökséggé formálták – ahogy a szerzők fogalmaznak: „kommodifikálták a tradíciót”. A vendéglátók részint a maguk elképzelései szerint, részint a turisták igényeihez alkalmazkodva alakították ki a fürdőt, illetve a szaunázás ceremóniáját. Kedvelt megoldás, hogy a házigazda a vendégeivel együtt szaunázik, közben pedig mesél a hely múltjáról, szokásairól, mások viszont azt közvetítik a turistáknak, hogy a spirituális megtisztulás a fürdő lényege, ehhez viszont elmélyülésre és így magányra van szükség. Vannak, akik a szaunát eredeti állapotában állították helyre, mások modernizálták (kibővítették, megoldották a felfűtési idő lerövidítését), megtartva persze füstös jellegét. Elterjedt stratégia az is, hogy a füstös szaunát kuriózumként megtartva építettek egy új, a modern kor követelményeinek megfelelő is, így a vendégek megtapasztalhatják a hagyományos élményt, ugyanakkor élvezhetik a korszerű kényelmet is. Bár a megyei turisztikai hivatal a promóciós anyagaiban ismerteti a térség füstös szauna köré szervezett hagyományait, nem alakult ki a kulturális örökség részleteket is rögzítő helyi szabványa. Vosu és Soovali-Sepping szerint a tradíció értékesítése leginkább a színházi előadáshoz hasonlítható: minden házigazda a hagyomány egyéni interpretációját alakította ki, így a múlt számtalan előadásban (eltérő díszletek, ceremóniális keretek között) kel életre, elevenen tartva és újratermelve a hagyományokat. Az „előadások” együttesen adják ki a térség kulturális örökségét. Hasonló következtetésre jut a helyi közösségek hagyományokat újraalkotó szerepével kapcsolatban Bessiére [1998] a francia vidéki gasztroturizmus felvirágzásának bemutatása során.¹⁸

KÖVETKEZTETÉSEK

A kulturális örökség termelése többszereplős vállalkozás, részt vehetnek benne állami és önkormányzati hivatalok, muzeológusok, néprajzosok, turisztikai hivatalok, a hagyomány előállítására szakosodott irodák, vállalkozók, amatőr és professzionális örökségvédők, és nem utolsósorban a helyi közösség. A résztvevők számát és összetételét a projekt nagysága, összetettsége döntően meghatározza, ám még a kevesebb elemet tartalmazó, csupán egy vagy néhány településre kiterjedő

¹⁸ A francia vidéki gasztroturizmus a sikerét néhány, már nevet szerzett séf és a helyiek együttműködésének köszönheti. A helyi közösség tagjai közül sokan ismerték, illetve lelkesen felkutatták az adott vidékre jellemző tradicionális alapanyagokat, főzési technikákat, recepteket. A séfek ebből a folyamatosan gazdagodó repertoárból merítve teremtették meg a maguk exkluzív, egyedi, az *haute cuisine* minőségi standardjainak megfelelő kínálatt (Bessiére 1998).

hagyomány előállítására is több résztvevőt igényel. Amennyiben az örökségtermelés bürokratikus koordináció keretében zajlik, az elképzelések összehangolása és megvalósítása kevesebb gondot okoz, illetve könnyebben alakíthatók ki és biztosíthatók a globális és a lokális szabványok. Ha viszont a szereplők függetlenek egymástól, azaz nincsenek hierarchikus rendbe illesztve, akkor a divergáló terveik, más-más célt követő cselekvéseik összehangolása nem egyszerű, sőt akár sikertelen is lehet. A koordinációt a piac csak részben oldja meg, egyrészt, mert az örökségtermelésnek nem minden esetben van fővállalkozója – például önkormányzat vagy egy autoritással bíró személy –, aki a partnerek kiválasztásával és alkalmas szerződésekkel (illetve a tekintélyével) biztosítja tervei megvalósulását. Ha nincs saját akaratát érvényesíteni képes személy, a turizmusban érdekeltek a maguk ízlése, műveltsége, üzleti elképzelései szerint találják ki a hely múltját, így az erre épülő tevékenységeik nem feltétlenül összegződnek kellően megformált, lokális szabványokba rögzített, autentikusak tűnő, jól értékesíthető örökséggé. Másrészt a helyi közösségek nem kapcsolhatók be minden további nélkül a piaci logika szerint a hagyomány előállításába és újratermelésébe, mivel alapvetően más motivációik is vannak (pl. identitásteremtés és -megerősítés).

A főntebb bemutatott esettanulmányokban vissza-visszatérő megállapítás, hogy a hagyományok turisztikai hasznosítása aligha lehet sikeres – legalábbis részlegesen aknázható csak ki – abban az esetben, ha az örökség termelésében, fenntartásában és értékesítésében nem vesznek részt az érintett közösségek, vagy ha, mint bizonyos esetekben tapasztalható, éppenséggel kizárják őket. De miben is áll valójában a lokális közösség szerepe az örökségtermelésben? Milyen esetekben valószínű, hogy kimaradnak a helyiek az örökségtermelésből?

A helyi közösségek három szinten járulhatnak hozzá a hagyomány előállításához. Egyrészt, ők a birtokosai a múlt tárgyi emlékeinek, ismerői a valaha volt szokásoknak, eljárásoknak stb., amiből, Lévi-Strauss (1966) kifejezését használva, mint repertoárból a kulturális örökség megteremthető. Az örökségtermelés talán akkor lehet gazdaságilag a legsikeresebb, ha a helyiek is jól járnak. Ha bevonódva múltjuk felfedezésébe, tradícióik megújításába, növekszik anyagi jólétük (például javul a közlekedés, gazdagodik a kínálat), miközben identitásszükségeik is kielégülnek.

Másrészt, a helyi közösség tagjainak önmagában már a jelenléte is gazdagíthatja a kulturális örökséget, megteremtheti a hely atmoszféráját (Nuryanti 1996). Azáltal, hogy maguk is használják a turisták számára látnivalóként felkínált környezetet, az örökség múzeumi jellege átalakul, tartalma gazdagodik. Szemben az örökség megnézhető, elfogyasztható elemeivel az atmoszféra, szimbolikus és érzelmi természeténél fogva, nem ragadható meg egykönnyen – például az útikönyvek kénytelenek beérni olyasféle jelzőkkel, mint „utolérhetetlen”, varázslatos. Bár a turisták által szerzett élményeknek ez a része valóban megfoghatatlan, könyvnyű belátni, hogy a helyieknek már önmagában a jelenléte fontos része a kulturális örökségnek, hozzájárul egy-egy hely idegenforgalmi vonzerejéhez.

Végül, harmadrészt, mint korábban rámutattunk, a kulturális ipar sajátossága, hogy az „üzletekbe” érkezett áru még nincs kész, mivel az eladás során jelentése tovább gazdagodik. A turistákkal érintkező vendéglátók, idegenvezetők, a helyi

közösség tagjai testre szabják, személyessé teszik és ezáltal hitelesítik a hagyományt. A *commodified persona* (Pettinger 2004) közvetítésével nyeri el a kulturális örökség a végső formáját.

Ami a helyi közösségnek a kulturális örökség termeléséből való kimaradását illeti, három ok említhető meg. 1. Minél nagyobb az állam szerepe az örökségtermelésben, annál valószínűbb, hogy a helyiek nem kapnak benne szerepet. Továbbá, átvéve Zuckin (2011) tanulmányának egy hely (város) autentikusságával kapcsolatos érvelését: 2. minél kevésbé differenciált a helyi gazdaság, annál kisebb a valószínűsége, hogy a helyben lakók egységbe tömörüljenek egy új fejlődési szcenárió megvalósítására, azaz annál valószínűbb, hogy az örökség kitalálását külső szereplőknek engedik át. Ti. a helyi gazdaság differenciálatlansága azzal jár, hogy az adott közösségen belül nincsenek kellőképpen heterogén elképzelések, amelyek az innováció feltételei lennének (Stark–Vedres 2013), azaz hiányoznak a kulturális örökség kitalálásához szükséges újító elképzelések. Végül, 3. minél nagyobb a szegénység – következésképpen nincs megfelelő közbiztonság, a fejlett világ mércéje szerint nem megfelelőek a higiéniai körülmények stb. –, annál valószínűbb, hogy a helyiektől megtisztított „turisztikai buborékokat” (Judd 1999) hoznak létre, olyan szeparált tereket, amelyek megfelelnek a vendéglátás globális szabványainak.

IRODALOM

- Ashworth, G. J. – Graham, B. – Tunbridge, J. E. (2007): *Pluralising Past Heritage. Identity and Place in Multicultural Societies*. London, Pluto Press.
- Ashworth, G. J. – Graham, B. – Tunbridge, J. E. (2015): Moving from Blue to Grey Tourism: Reinventing Malta. *Tourism Recreation Research*, 30(1). sz. 45–54. p.
- Bendix, R. (1989): Tourism and Cultural Displays: Inventing Traditions for Whom? *The Journal of American Folklore*, 102(404). sz. 131–146. p.
- Bessière, J. (1998): Heritage: Traditional Food and Cuisine as Tourist Attractions in Rural Areas. *Sociologia Ruralis*, 38(1). sz. 21–34. p.
- Bódi Jenő (2008): „Gasztrópuccs”. Egy aprófalusi turisztikai fesztivál kulturális politikájáról. In Fejős Zoltán – Pusztai Bertalan (szerk.): *Az egzotikum*. Tabula könyvek 9. Budapest–Szeged, Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem, 124–142. p.
- Bódi Jenő – Járosi Katalin (2008): „Itt nyolcvanhárom különféle világ van” – Nagyszakácsi mozaik. In Váradi Mónika (szerk.): *Kistélepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum, 323–354. p.
- Buntan, A. C. (2008): Sharing culture or selling out? *American Ethnologist*, 35(3). sz. 380–395. p.
- Dicks, B. (2003): Heritage, Governance and Marketization: a Case-study from Wales. *Museum and Society*, 1(1). sz. 30–44. p.
- Dredge, D. (2004): Development, Economy and Culture: Cultural Heritage Tourism Planning, Liangzhu, China. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 9(4). sz. 405–422. p.
- Eccles, R. G. (1981): The Quasifirm in the Construction Industry. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 2(4). sz. 335–357. p.
- Fainstein, S. – Judd, D. R. (1999): Global Forces, Local Strategies, and Urban Tourism. In Judd, D. R. – Fainstein, S. (szerk.): *The Tourist City*. New Haven–London, Yale University Press, 1–20. p.

- Featherstone, M. (1991): *Consumer Culture and Postmodernism*. London, Sage Publications.
- Feighery, W. G. (2008): Heritage Tourism in Xi'an: Constructing the Past in Contested Space. In Cochrane, J.: *Asian Tourism: Growth and Change*. Elsevier, 323–334. p.
- Geertz, C. (1963): *Peddlers and Princes*. Chicago–London, University of Chicago Press.
- Greenwood, D. J. (1989): Culture by the Pound: an Anthropological Perspective on Tourism as Cultural Commodization. In Smith, V. L. (szerk.): *The Anthropology of Tourism*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 171–186. p.
- Guss, D. M. (2000): *The Festive State: Race, Ethnicity, and Nationalism as Cultural Performance*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press.
- Hartley, J. (szerk., 2005): *Creative Industries*. MA, USA, Blackwell Publishing.
- Hobsbawm, E. – Ranger, T. (szerk., 1983): *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- HVG: http://hvg.hu/kultura/20170422_A_felujitott_Fuzeri_var_egy_21_szazadi_rekonstrukcios_hamisitvany (Letöltve 2017. április 23.)
- Judd, D. R. (1999): Constructing the Tourist Bubble. In Judd, D. R. – Fainsten, S. (szerk.): *The Tourist City*. New Haven–London, Yale University Press, 35–53. p.
- Kiss, Márta (2014): The Coordination of Tourism Market Aalong Patron–Client Relations. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 5(2). sz. 131–150. p.
- Lena, J. C. (2011): Tradition and Transformation at the Fan Fair Festival. In Moeran, B. – Pedersen, J. S. (szerk.): *Negotiating Values in the Creative Industries: Fairs, Festivals and Competitive Events*. Cambridge, Cambridge University Press, 224–248. p.
- Lévi-Strauss, C. (1966): *The Savage Mind*. Chicago, University of Chicago Press.
- Linnekin, J. – Handler, R. (1984): Tradition, Genuine or Spurious. *Journal of American Folklore*, 97(385). sz. 273–290. p.
- MacCannel, D. (1976): *The Tourist. A new Theory of the Leisure Class*. New York, Schocken Books.
- Ménard, C. (2008): A New Institutional Approach to Organization. In Ménard, C. – Shirley, M. M. (szerk.): *Handbook of New Institutional Economics*. Heidelberg, Springer, 281–319. p.
- Michie, M. (2003): *The Role of Culture Brokers in Intercultural Science Education: a Research Proposal*. http://members.ozemail.com.au/~mmichie/culture_brokers1.htm (letöltve 2014. február 1.)
- Negrin, L. (2015): Art and Fine Wine: a Case Study in the Aestheticization of Consumption. *Journal of Media and Cultural Studies*, 29(3). sz. 419–433. p.
- Nuryanti, W. (1996): Heritage and Postmodern Tourism. *Annals of Tourism Research*, 23(2). sz. 249–260. p.
- Oakes, T. S.: Ethnic Tourism in Rural Guizhou: Sense of Place and the Commerce of Authenticity. In Picard, M. – Wood, R. E. (szerk., 1997): *Tourism, Ethnicity, and the State in Asian Pacific Societies*. Honolulu, University of Hawaii Press, 35–70. p.
- Pettinger, L. (2004): Brand Culture and Branded Workers: Service Work and Aesthetic Labour in Fashion Retail. *Consumption Markets and Culture*, 7(2). sz. 165–184. p.
- Power, D. – Scott, A. J. (szerk., 2004): *Cultural Industries and the Production of Culture*. London–New York, Routledge.
- Pusztai Bertalan (2003): Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. In Pusztai Bertalan (szerk.): *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. A pusztamérgei eset*. Szeged, SZTE Néprajzi Tanszék, 9–21. p.
- Sonline: <https://www.sonline.hu/kozelet/helyi-kozelet/kiralyi-szakacsok-foldjen-pogacsztak-polgar-mesterek-804057/> (Letöltve 2017. augusztus 10.)

- Tunbridge, J. E. – Ashworth, G. J. (1996): *Dissonant Heritage. The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester, John Wiley and Sons.
- Vedres, Balázs – Stark, D. (2010): Structural Folds: Generative Disruption in Overlapping Groups. *American Journal of Sociology*, 115(4). sz. 1150–1190. p.
- Vosu, E. – Soovali-Sepping, H. (2012): *Smoking out Local Traditions? Identity and Heritage Production in Southeast Estonian Rural Tourism*. <http://www.folklore.ee/folklore/vol51/tourism>, DOI: 107592/FEJF2012.51.vosu-soovali (Letöltve 2016. 07. 20.)
- Wai-Teng, L. (1989): Culture and the State: Manufacturing Traditions for Tourism. *Critical Studies in Mass Communication*, 6(4). sz. 355–375. p.
- Wai-Teng, L. (1997): Commodifying Ethnicity: State and Ethnic Tourism in Singapore. In Picard, M. – Wood, R. E. (szerk.): *Tourism, Ethnicity, and the State in Asian Pacific Societies*. Honolulu, University of Hawaii Press, 71–98. p.
- Zukin, S. (2011): Reconstructing the authenticity of place. *Theory and Society*, 40(2). sz. 161–165. p.

SUMMARY

Outcomes of Tradition Production

In the last decade the changes in industry and services make tourism more and more connected to other areas of cultural industry: we combine our trips with festivals, gastronomic experiences, other cultural services and even these may become the main attraction of the place. However, the various elements and emblems of cultural heritage do not arise by themselves; they are shaped and created by exploiting the existing resources and capabilities according to the needs and purposes of today during a long and complicated multi-player process. In our study we deal with the problem of the production of cultural heritage, based on case studies, we take into account the various realization and coordination solutions, presenting a centralized form of heritage production that reminds us of the corporate form. We introduce also some possible outcomes and collaborations of groups with different interests and objectives and summarize the causes of successes and failures.

On the basis of the case studies we can see that if heritage production takes place within the bureaucratic coordination, harmonizing and implementing of ideas can be more simple, the global and local standards can be set up and guaranteed more easily. If, however, the stakeholders are independent of each other, that is, they are not hierarchically aligned, then the coordination of their diverging plans and actions is complicated and often fails.

The recurrent finding in the case studies is that touristic utilization of traditions is rarely successful (or can be only partially exploited) if the communities concerned are not involved in the production, sale and maintenance of the heritage and if locals are excluded from these processes. Local communities, on the one hand, contribute to the production of the tradition, they are the possessors of past memories, they are aware of old habits and procedures, and on the other hand, the presence of locals can enrich the cultural heritage itself and can create the atmosphere of the place. Thirdly, members of the local community personalize, and thus authenticate the tradition.

At the same time, the high level of involvement of the state, the lack of differentiation of the local economy, the excessive homogeneity of community members, the lack of community cohesion and poverty (lack of public safety and hygiene), are factors which can lead to the exclusion of local people from the cultural heritage.

LENGYEL GYÖRGY

Rézler Gyula és a vállalati esettanulmányok¹

Ebben az írásban Rézler Gyula szociográfiáról vallott nézeteit, iparszociológiai vizsgálódásait s valószínűsíthető hatásait mutatom be. Valószínűsíthető hatásról kell beszélnünk, mert a közvetlen utalások, hivatkozások száma gyér és esetleges. Ugyanakkor nem lehet nem észrevenni, hogy a szemléletmód, a tematizálás, a széles értelemben vett módszer tekintetében van valamiféle folytonosság, s az előképek, ha nem is közvetlenül építkezve, de gyakorolhatnak hatást. A problémaorientált, empirikusan alapozott, induktív közelítésmódú szemlélet szellemi bűvópatakként bukkan fel újra a hatvanas évek társadalomkutatásában, éspedig nem csupán a szociológiában, de a közgazdaságtanban is.

RÉZLER A SZOCIOGRÁFIÁRÓL

A *Falukutatók és szociográfusok* című írását Rézler Gyula azzal az erős felütéssel kezdi, hogy míg a természettudományban az elméletek a felhalmozott empirikus ismeretekre épültek rá, addig a társadalomtudományban nem így történt (Rézler 2005, eredeti megjelenési éve 1943). A szociológia kezdetekor Saint Simon és Comte munkásságában eleve az elméletalkotás igénye volt az első, s a deduktív jelleg dominált. Marx kivételével a 19. századi társadalomkutatókban nem volt erős igény arra, írja, hogy elméleteiket módszeres konkrét kutatásokkal verifikálják. S nem titkolja, hogy a deduktív kezdeteket kevésbé szerencsésnek tartva, nagyon is szükségesnek látja a leíró empirikus kutatásokat. A 20. század eleji magyar társadalomkutatókat is többnyire doktrínerek látta, akik az elméletekhez akarták hozzáigazítani valóságlátásukat. (Megjegyzendő, hogy eközben értékítéletei olykor méltánytalanok, például Braun Róbert munkáival kapcsolatban.) Mivel a hazai társadalomtudományi kezdetek erősen kötődtek a polgári radikális és baloldali politikai nézetek képviselőihez, a húszas évek szélsőjobboldali kurzusa a társadalomtudományokban is a felforgatás veszélyét látta, és ez jelentősen blokkolta az ilyen irányú fejlődést. A társadalomlátást, a problémák érzékelését Ady, Szabó Dezső és Móricz irodalmi alkotásai formálták, tudományos munkák – Dékány István és Weiss István írásainak kivételével – alig (Szabari 2014, Némédi 1985).

Mármost a harmincas években színre lépő falukutatók, írja Rézler, berobbantak ebbe a vákuumba, nagy társadalmi figyelmet keltve, de egyszersmind azt a mel-

¹ Rézler Gyulával foglalkozó előadásra először Farkas János, a Rézler Alapítvány elnöke kért fel. Mindketten megkülönböztetett figyelemmel kísérték a Corvinus Egyetemen folyó empirikus szociológiai kutatásokat.

lélkhatást is kiváltva, hogy a tények és benyomások, irodalmi és riportelemek elegyből kialakult műfaj értelmeződött szociográfiaként. Pedig hát, mondja Rézler, a szociográfia, a társadalomleírás tudományos műfaj, amelynek szigorú kritériumai vannak. Ilyen elsőként is az, hogy a mű célja a módszeres megismerés maga, adott esetben a társadalmi jelenségek hű leírása. Ilyen továbbá az ismeretek verifikáltsága és rendszerbe foglaltsága, valamint, s erre Rézler különös hangsúlyt tesz, a stílus fegyelmezettsége. A falukutatók írásainak zöme, írja Rézler, miután sorra veszi a fontosabb szerzőket, nem állja ki az ilyen műfaji próbát. Az írások célja elsődlegesen a társadalmi mozgósítás, a súlyos szociális problémákra való rádobbtetés és a kormányzat cselekvésre késztetése. A közvetített ismeretek rendszerezetlenek, néhol (Veres Péter és Darvas József esetében) részrehajlóak, s a stílus fegyelmeztelen. Ez utóbbiak tekintetében egyes szerzőknél a kezdeti szociografikus igényekhez képest éppenséggel romlás figyelhető meg, írja Rézler, mint Kovács Imrénél, aki az *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete* módszerességéhez képest a *Néma forradalomnak*, és Szabó Zoltánnál, aki a *Tardi helyzerhez* képest a *Cifra nyomoriságnak* az esetében engedett a módszeresség és tárgyilagos látásmód követelményeiből. Erdeinél ezzel szemben a *Futóhomokot* követő művekben a tudományos elmélyülés jeleit regisztrálja.

Mindezekkel együtt Rézler a falukutatás érdeméül hozza fel, hogy „rikító színekkel” ugyan, de felkeltették a társadalom érdeklődését a szociális problémák iránt, ezen belül különösen arra irányítva a figyelmet, hogy a földmunkásság életkörülményei reményvesztettséghez vezetnek. Amit Rézler a tudományos igényű társadalomkutatás példáiként elősorol, eredményeit és műfaját tekintve is elegyes. Ide tartoznak a Fiala Magyarországi cserkészei, ahonnan Szabó Zoltán, s a Pro Christo munkaközösség, ahonnan Kovács Imre indult. Ide a Szegedi Fialaok, akik közül Reitzer Béla módszeres szabadidő-vizsgálattal, Ortutay Gyula és Tomori Viola néprajzzal foglalkozott. (Utóbbi a dudari terepmunka szervezésében is kulcsszerepet játszott, ahová Richard Thurnwald is ellátogatott.) Ide az ellen-falukutatók, a falumonográfiák szerzői, a Szociográfiai Intézet, a Magyarországi Kutató Intézet, a néprajzosok, mint Fél Edit a Kócsról készített néprajzi monográfiájával (Fél 1941), s ide az ipari szociográfusok is. Ezen a ponton saját maga s a körülötte formálódó műhely munkásságára utal, melynek „(b)írálatát más kritikusok számára” engedi át.

A RÉZLER-FÉLE MUNKÁSSZOCIOGRÁFIA ÉS KÖZEGE

E szociográfiai közelítés lényegét Rézler (Surányi-Unger Tivadar-tanítványokként zömmel közgazdasági háttérrel rendelkező) képviselőinek társadalomgazdasági szemléletében látja: azt állítják vizsgálataik középpontjába, hogy a gazdasági folyamatok miként befolyásolják egyes társadalmi csoportok – elsősorban a munkásság – szerkezetét. Rézler ekkor már túl van a Szekfűhöz írott történelmi tárgyú szakdolgozatán (Rézler 1938), amellyel kapcsolatban idekivánczol egy talán módszertani tanulságokkal is szolgáló személyes emlékem. Rézler hosszú élete végéig szellemileg aktív maradt, s nem sokkal halála előtt felkeresett, hogy kutatási terve-

iról beszéljen. Az ilyen beszélgetések többnyire hosszúra nyúltak, s alkalmat kínáltak arra, hogy szakmai emlékeit is felidézzük, ezért egy idő után megkérdeztem, nem lenne-e ellenére, ha felvennénk a beszélgetést. A felvétel nem zavarta, mindig szabatosan fogalmazott. Rákérdeztem a szakdolgozat születésének körülményeire is, mivel már korábban hallottam tőle a történet egy változatát, amit jószerivel anekdotává csiszolt az idő, miszerint Szekfű Gyula azt mondta volna a tervezetre, hogy „azt maga nem tudja megírni”, s ő csak azért is, a professzor akarata ellenére írta meg az értekezést, amit aztán többször is kiadtak, s maga Szekfű is értékelte. Most azonban Rézler, talán siettetendő a beszélgetést, mivel inkább a kutatási ötletei foglalkoztatták, kérdésemre, hogy Szekfű mit szólt annak idején a tervhez, csupán valami olyasmit válaszolt: „azt mondta, jól van, írja meg” (Lengyel 2002). Bár kérdésemben szerepelt a csattanóra kihegyezett változat, utólag most mégis úgy látom, jobb lett volna az interjút itt jegyzettel ellátni.

Rézler, mikor a szociográfiai irodalom áttekintésére vállalkozott, túl volt már a téglagyári és a cukorgyári munkásság szociális helyzetéről szóló két iparági szociográfiai íráson is (Rézler 1938 és 1939), melyekben kidolgozta az általa preferált ipari szociográfiai közelítés alapjait. Friss élmény még számára a másokkal együtt írt, általa szervezett és szerkesztett *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép* című kötet (Rézler [szerk.] 1940), amely a Magyar Közgazdasági Társaság kiadványaként jelent meg, Surányi-Unger előszavával. És lényegében lezárta a Kammer-gyár empirikus vizsgálati szakaszát, tehát birtokában volt a tapasztalati tudásnak, amivel az 1942-ben elkészült *Egy magyar textilgyár munkástársadalma* című munkájában (Rézler 1943) az ipari szociográfiát jellemzi. Mi ezeknek az írásoknak a közös vonása a tárgy és a módszer tekintetében? Ami az utóbbit illeti, azt a statisztikai adatokon és adatgyűjtésen alapuló, kvantitatív és leíró elemzést ötvöző módszerben jelölhetjük meg. Ebben a vonatkozásban közelítésmódja hasonlít Somogyi Manó fél évszázaddal korábbi szociálstatisztikai szemléletéhez, amely (Böhmert nyomán) a lokalizálás, specializálás és individualizálás kutatási perspektíváját képviselte (Somogyi 1974, eredeti megjelenési éve 1888). Tárgya pedig legvilágosabban a szerkezetből derül ki, ami kisebb hangsúlyeltolódásokkal végigvonul az összes íráson, s talán a legutóbbi, textilgyári kutatáson szemléltethető a legteljesebben. A fegyelmezett szerkezet két nagy részre tagolódik: a vállalati munkástársadalom (szociális helyzetkép) és a szociálpolitika bemutatására. A szociális helyzetkép – miután tisztázza a történeti és szervezeti kereteket, valamint a végzett munkák jellegét – bemutatja a munkásság rétegződését szakképzettség, kor, nem és jövedelmi csoportok szerint; forrása egy vállalati kérdőíves felvétel. Ezt követően munkáslelkiség címmel egy olyan kérdéskört taglal, amely a későbbi kutatásokban az attitűdök, értékek, a munkával való identifikáció problémájaként jelenik meg. Rávilágít arra, hogy a kötődés jelentős mérvű (ez az egyetlen munkahelye a munkások háromötödének), s ez részben azzal magyarázható, hogy a betanított munkások más iparágban csak napszámosként helyezkedhetnének el. Taglalja a rekrutáció és az intergenerációs mobilitás tényeit, valamint az érdekképviselési szervezethez hiányát, amit a helyiek főként a két-, illetve háromműszakos munkarenddel magyaráztak. Külön alfejezet szól a munkafeltételekről, a munka-

időt és a béreket szabályozó törvényekről és rendeletekről, valamint azok hatásáról, ahol lehetséges, iparági keretbe illesztve a képet (1937–38-ban került bevezetésre a nyolcórás munkanap, a minimálbér és a fizetett szabadság). Az első rész, a szociális helyzetkép a munkásélet gyáron kívüli aspektusaival, a közlekedés, a lakáviszonyok, a családszerkezet, valamint a képzettség és a kulturális igények bemutatásával zárul. Mindegyik kézenfekvő, tényeken alapuló, leíró információ, s a maga módján fontos. Hogy csak a közlekedés szempontját nézzük, a felmérés tisztázta, hogy a munkások több mint kétharmada a gyár két-három kilométeres körzetéből jár be, mások jelentősebb napi ingázásra kényszerülnek. Mindez előrevetíti az államszocializmus egyik markáns társadalmi jelenségét. Mert, hogy a makrogazdasági tényeket idézzem, miközben a mezőgazdaság nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása a 20. század első felében kétharmadról egynegyedre csökkent, az ott foglalkoztatott népesség aránya a háborús évekig változatlanul 50% fölött maradt, s tömeges csökkenése, a parasztok és földmunkások iparba áramlása a tervgazdaság időszakára esett.

A mű második része sorra veszi a gyár szociálpolitikája szempontjából fontos gazdasági, egészségügyi és kulturális intézményeket, kezdve a munkás- és leányotthonon, a jóléti bizottságon, végezve a munkásdalárdán és a sportkörön. Bemutatásukban, ahol lehet, a statisztikákban és kérdőívekben rögzített számszerű tények mellett más elsődleges forrásokat is használ, egyebek között a jóléti bizottsághoz érkezett kérvényeket.

A textilgyári felmérés Rézler munkásságában is egyedi csúcspont. Korábbi ilyen tárgyú írásai történelmi forrásanyagon, illetve iparági statisztikákon nyugodtak. Itt jutott ahhoz a lehetőséghez (Kammer Éva jóvoltából különös szerencse révén), hogy a statisztikát primer forrásokkal ötvözze, s ezt egyebek közt survey- és dokumentumelemző módszerekkel tegye. A maga idejében korszerű felfogása ennyiben rokonítja a munkáját a *Marienthallal* (Jahoda és szerzőtársai 1999, eredeti megjelenési éve 1933), s szembeállítja a falukutatás műfajával. De az a munkásszociográfia módszerein belül is ritkaságszámba ment, hogy egy gyáron belül vizsgálódjanak (Somogyi hajógyári vizsgálatán és az iparfelügyeleti jelentéseken túl). A maga idejében tehát Rézler kivételesen szerencsés kutatói helyzetben volt, s egy korszerű, még éppen a helyét kívívni akaró módszer mellett érvelt az objektivitás nevében. Nem érhetette már a hatalom védte bensőség vádja, hiszen 1940. június 12-én megszűnt a Miniszterelnökség VI., Gazdaságtanulmányi Osztálya (Szűcs [szerk.] 1958, 15), s Teleki Pál 1941. április 3-án bekövetkezett halála után a támogató politikai figyelem is elenyészett.

Van néhány olyan mozzanat, amelyet Rézler ezzel a rendszerbe foglalt tematikával időállóan világított meg. Van azonban néhány olyan is, amely kívül esett vizsgálati horizontján, részben módszertani okokból, részben a korszak jellegzetességei miatt. Közülük a legfontosabbakat említve, nem vagy csak a feltétlen szükséges minimumra korlátozva beszél a vállalat és a gazdasági környezet viszonyáról. Szó esik a törvényi korlátokról s a könyvhöz fűzött pótlásban arról is, hogy egy kormányrendelet a kötelező minimálbér szintjét ismét 30%-kal emelte. De nem esik szó a beszállítókkal és a vevőkkel, a piacokkal és az állammal való kapcsolata-

tokról. Nem esik szó a cégen belül a vezetők és a munkások közötti viszonyokról és kommunikációról. S végül nem esik szó egy sor olyan kérdésről, amely túlmegy a kérdőív és a dokumentumelemzés műfaján, kvalitatív módszerekkel, interjúval vagy részt vevő megfigyeléssel tanulmányozható (mint például az életutak, a motívációk és a devianciák problematikája).

HATÁSOK, BÚVÓPATAKOK, TOVÁBBI FEJLEMÉNYEK

Közvetlen utalások

Kevés közvetlen utalással találkozunk, amely Rézlerlert hivatkozási alapul idézte volna, vagy az ipari szociográfiák eredményeire való támaszkodásról tanúskodna. Ebben is megmutatkozott a hazai szociológiai hagyomány töredezettsége, az újrakezdéseké, a tudásakkumuláció elégtelenségéé. Nálunk, mondhatni, a hagyománynélküliségnek, a látszólagos nulláról való újrakezdéseknek van hagyománya. Ahogyan Rézler is sporadikusan, távolságtartóan utalt vissza Somogyi Manóra vagy Braun Róbertre részint a politikai klíma, részint talán személyi okokból, úgy Rézlerre is csak elvétve találni hivatkozást az államszocializmus idején. Ez részben magyarázható azzal, hogy Rézler a várható letartóztatás elől 1948-ban külföldre távozott, s hosszú időre *persona non grata* lett, részben pedig azzal az ideológia vezérelte szemlélettel is, amely sokáig nem tudott mit kezdeni a tényfeltárási műfajjal.

A ritka közvetlen utalások egyike a Magyar Pamutipar Rt. történetét feldolgozó munkában található (Hanák–Hanák 1964, 178), ahol a szerzők megállapítják, hogy a gyárak társadalmát tárgyaló munkák közt egy érdemleges előkép akad, s ez Rézleré.² Egy másik hivatkozás éppenséggel a párt központi lapjában, a *Népszabadság*ban esett a reform előestéjén, 1967-ben, mikor más szociográfiák – köztük ipari tárgyú írások – is megjelentek, mint a *Szemmértékkel* című válogatás (Szabó 1967) vagy a Jónás és a cet Óbudán című kötet (Gondos 1968). Ekkor megnövekedett a ténytisztelet ázsiója, s a reformvárakozások légkörében tágabbra nyíltak a kapuk. Bródy András egy interjújában úgy fogalmazott, hogy cikkének közléséhez csupán azt kérte a szerkesztő, valahol említse meg benne a „gazdasági reform” kifejezést (Madarász–Szabó [szerk.] 1994). Faragó Jenőnek a Kőbányai Textilgyárral foglalkozó írása (Faragó 1967) – amelyet a 70-es években egy hosszabb beszámoló követett – kiindulási alpnak tekintette Rézler korábbi szociográfiáját, és megszóltatott három, régtől a gyárban dolgozó munkást életkörülményeikről és életútjukról. Az írást valamelyest átlengi az „ilyen volt – ilyen lett” hangulata, az eltelt idővel beálló változásokra koncentráció, de nem a direkt ideológiai visszacsatolás motiválja. Másfelől nézve, éppenséggel az átideologizált közeghez képest, miként forrása, maga is tényyszerűsége törekszik. Az egyik interjúalany, volt napszámos – aki a büntetéspénzekből összeálló jóléti alap segélyezettje is volt –, a jövedelmi

² Köszönettel tartozom Kövér Györgynek, aki emlékeztetett erre a forrásra.

kettős gúla alján helyezkedett el heti 18,5 pengős fizetésével. Huszonöt év múltán, havi 1500 forintos fizetéssel, segéd munkásként ott is maradt, írja Faragó. Időközben lányai felnőttek, ugyanott dolgoznak szövönőként, apjukéhoz hasonló keresettel, amelynek felét hazaadják. A nagyapától örökölt házat bővítik, tatarozzák, fürdőszobával tervezik felszerelni, a 2300 forintos nyereségrészesedést és hűségjutalmat is erre fordítják. A másik interjúalany a kettős gúla csúcsán helyezkedett el, szakmunkásként, akinek e minőségében privilégiumai közé tartozott, hogy a kapunál nem lehetett megmotozni. Protekcióval került a gyárba, a dalárdának köszönhetően, s tagja volt a tűzoltócsapatnak is. Évi 2400 pengő fizetést kapott, s ingyen tüzelőjuttatást és szolgálati lakást. Egyébként Rézler kimutatásai szerint a munkások átlagosan a jövedelmük ötödét-negyedét fordították lakbérre (Rézler 1943, 47). Felesége ugyancsak protekcióval került be, szövönő volt, heti 16 pengő bérért. Huszonöt év múltán a férj fizetése havi 2080, a feleségé 1750, s ehhez ket-tejük hűségjutalma egy óra vetítve mintegy 600 forintot tett ki. A lakbér a bevételeik 1%-át viszi el. Panaszuk csak egy van: a jelenlegi szoba-konyhásnál nagyobb lakást szeretnének, és kérvényezték is a minőségi cserét. Lányukat nehézség nélkül iskoláztatták technikumban, most könyvelő és KISZ-titkár a cégnél. Sokfelé jártak kirándulni az országban, s a férj a budapesti férfikórssal külföldön is. A harmadik megszólaltatott – az előző kettőhöz hasonlóan ő is saját nevével szerepel – segéd-munkásból másfél évtized alatt segédmester lett a gyárban, s ekkor, Rézler fel-mérésének idején heti 25 pengőt keresett, amivel a kettős jövedelmi gúla közepén helyezkedett el. Kapott szolgálati lakást, aminek bére havi fizetésének egytizede volt. A háború után pályája felívelt, művezetőből szakmányvezető lett, miközben elvégezte a textilipari technikumot. Míg korábban Rézler megállapítása szerint a gyermekek akár csak szakmunkásként való taníttatása is emberfeletti erőfeszítést követelt a családtól, Faragó a hatvanas évek derekán azt konstataálta, hogy interjú-alanya nehézség nélkül iskoláztatta mindhárom lányát középfokon. Fizetése havi 2800 forint volt, amihez 5000 forintot meghaladó éves nyereségrészesedés jártul. A szoba-konyhás, nyári konyhás családi ház bővítését tervezték. A szerző, Faragó Jenő maga is érdekes, másutt elemzendő személyiség, a *Népszabadság* egyik alapí-tója, költő, újságíró, s egyúttal a társadalomkutatás iránt elkötelezetten érdeklődő szerző volt.

Közgazdaságtan, vállalati esettanulmányok

Az ötvenes években szociológiai kutatások nem folytak, közgazdaságtani munkák azonban – erős politikai gazdaságtani dominanciával és ideológiai hangszerelés-sel – készültek. Ezen belül mellékáramként léteztek, talán nem is annyira sajátos módon éppen a tervezéssel foglalkozók körében, olyan közelítések is, amelyek statisztikai adatokat és tényállításokat igényeltek, s amelyekből az üzemgazdaságtan s a munkagazdaságtan nőtt ki. Kornai János *A gazdasági vezetés túlzott központosítá-sa* című kandidátusi értekezése (Kornai 1990, eredeti megjelenési éve 1957) jó példája ennek. Értekezése előszavában a szerző hangot ad annak a krédónak, hogy „az első lépés, amit meg kell tenni: a helyzet *leírása*” (i. m. 3). Azt gondolhatnánk,

mondja, hogy ez sokszor megtörtént már, de valójában a tervezéssel és bérrendszerrel foglalkozó jegyzetek nem a valós gazdasági mechanizmust írják le, hanem azt, hogy milyennek kellene annak lennie. A könyv, mely leíró igényű, de erősen bíráló jellegű, megjelent magyarul és angolul is, kiváltotta a korabeli szovjetológiai szakirodalom nagyjainak (D. Granick, N. Spulber, A. Nove) elismerését, de bíráló jellege miatt végül odavezetett, hogy a szerzőt eltávolították kutatóintézeti állásából. Pedig ténszerűsége és módszeressége magán viseli azokat a jegyeket, amelyeket Rézler szigorú kritériumként a tudományos társadalomleírással szemben felállított. A vizsgálat alapja a könnyűipar, forrásai főként ágazati, főhatósági statisztikák. De mikor a szerző amellett érvel, hogy a bérskála összenyomott volta nem ösztönzi kellőképpen a vállalati vezetőket, akkor levéltári adatok alapján kikeresi a másfél évtizeddel korábbi jövedelmi adatokat, konkrét vállalat konkrét pozícióit betöltő emberekre vonatkozóan, s így igazolja a tételt, hogy az alapfizetési skála jóval összenyomottabb, mint korábban volt, s ezt nem kompenzálja a prémium sem. Nem célok itt a mű pontos rekonstruálása és kontextusba állítása, az azonban fontos lehet, hogy ahhoz a talán kevésbé ismert és méltányolt intellektuális áramlathoz tartozott, amelyet az 1956-os forradalom miatt elvetélt korai reformhullámként tarthatunk számon. Innen a mű bíráló hangja s a nyelvezete is, olyan – csak bő évtizeddel később elterjedő – kifejezéseket emelve be a tudományos diskurzusba, mint a tervfetisizmus és a gazdasági reform.

Míg Kornai műve az ötvenes évek „láthatatlan reformhullámának” idején született (s a szerző kifejezésével élve a naiv reformerek látásmódját tükrözte), a *Vállalati magatartás – vállalati környezet* címmel Tardos Márton szerkesztésében megjelent tanulmánykötet (Tardos [szerk.] 1980) már jóval az 1968-ban kezdődő új gazdasági mechanizmus zenitjén túl látott napvilágot.

A vállalati esettanulmányok igen gazdag szakirodalmából itt csupán erre az egy gyűjteményes kötetre utalok. Tardos bevezetőjében úgy érvel, hogy a tervgazdaságra és az új gazdasági mechanizmusra való áttérés egyaránt normatív előfeltevésekben nyugodott, s különböző okokból egyik sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Annak is hangot ad, hogy ezért van különösen szükség leíró elemzésekre, amelyekben nem lehet a gazdasági szereplők egyetlen végső motivációs tényezőjét az utasítások végrehajtásában vagy a nyereségmaximalizálásban megjelölni, mivel a gazdasági élet minden pontján hatnak olyan tényezők, mint az önbecsülés és a presztízs, a munkával való azonosulás ösztönző ereje. Ez adhat választ arra a több változatban ránk maradt viccbeli kérdésre, hogy mitől jár a villamos (ha a gyárbeli zavaros utasításokat nézem – más változatban: ha a tervhivatal ablakán kinézek, ismét másban, ha a modellek előrejelzéseit nézem –, mindig elcsodálkozom...). Amit a vállalati esettanulmányok hangsúlyoznak, az éppen az, amivel Rézler nem vagy csak érintőlegesen foglalkozott: a vállalat és a szabályozási vagy piaci környezet viszonya. Statisztikákra, vállalati dokumentációra támaszkodnak s mindenekelőtt egy olyan forrásra is, amit Rézler módszeresen még nem vett igénybe: interjúkra. Nem alkalmaznak primer survey módszerű kutatást, s elvétele foglalkoznak a vállalaton belüli csoportokkal, bár erre is akad példa. Laki Mihály, aki egy ipari szövetkezet esetén tárja fel a növekedés forrásait (munkaerő-piaci helyzetét) és a

növekedés pozitív és negatív gazdasági hatásait (lassuló piaci reakcióképességét), egyebek közt a vállalaton belüli munkateljesítmények megítélése körüli alku jelenését is leírja (Laki 1983 és Laki [szerk.] 1987). Mindez átvezet a szociológiai hatások és áthallások kérdéséhez.

Szociológiai kutatások

Az első szerző, akit itt említhetünk, Hegedüs András, részint azért is, mert Rézler tanítványa volt. Bár akkor még Rézler is fiatal ember, kapcsolatuk valóban mestertanítvány viszonyra emlékeztet. Hegedüs a memoárját (Hegedüs 1988) „köszönettel az indításért, amit tőle kaptam” dedikációval küldte el Rézlernek. 1943–44-ben dolgoztak együtt a Rézler által vezetett Magyar Ipari Munkatudományi Intézetben, ahol egy nagyszabású kérdőíves vizsgálatot készítettek elő. Hegedüs Györfy-kollégistaként a munkát azért is előnyösnek találta, amiért a maga Eötvös-kollégista korában Rézler is: mert kutatási engedélyt kaptak a könyvtárak zárt anyagának tanulmányozására. A maguk idejében mindketten politikai szervezkedés miatt kerültek ki a kollégiumból. Réztert csupán személyes és politikai simpatíái miatt zárták ki diákkorában, s ez tanulmányait nem fenyegette. Hegedüs után azonban illegális szervezkedés miatt nyomoztak. „Visszanézve szörnyen viselkedtünk, erkölcsi terror alatt tartottuk a kollégistákat” – emlékezett vissza erre az időszakra Hegedüs, akit éppen Rézler intézetében tartóztattak le, s a súlyos börtönbüntetés elől kalandos körülmények között a vonatról sikerült megszöknie (Hegedüs 1988).

Hegedüs későbbi politikusi életútja s utóbb a magyar szociológia újraindításában játszott fontos szerepe ismertnek tételezhető. Az kevésbé ismert, hogy előadott a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen is, és ennek vélhetően hatása volt arra, hogy jegyzőkönyvek tanúsága szerint a hallgatók már 1963-ban kezdeményezték a szociológiaoktatás intézményesítését.³ Az is kevésbé ismert, hogy Hegedüs egyik első szakmai írása (Hegedüs 1960) a munkásbérezés problematikájával foglalkozott. Ebben az 1956 előtti részletes szabályozáson alapuló tarifarendszert veti össze az azt követő átlagbérrendszerrel. Forrásai elsősorban főhatósági iparági statisztikák, de gyakran utal konkrét vállalati szintű információkra is. Márkus Máriával közösen jegyzett későbbi műve a humanizált elvárások és a munkával való identifikáció problémáját tárgyalja (Hegedüs–Márkus 1966). A témaválasztás itt is párhuzamot mutat Rézlerrel, miként a survey-módszer alkalmazása is. A kutatás egyben szociológia és szociográfia találkozási pontja – egyik mintába került gyárunkban, az óbudai textilgyárban, Gondos Ernő irányítja a kérdezést, aki könyvében a kérdezőbiztos egyetemista Zsille Zoltán interjút is idézi (Gondos 1968, 86–89).

Kemény István *A magyar munkásosztály rétegződése* című fontos írásában (Kemény 1972) történet-szociológiai áttekintést ad; forrásai elsősorban Hajnal István, Erdei

³ Köszönettel tartozom Zsidi Vilmosnak, hogy e tényre felhívta figyelmemet.

Ferenc és Szabó Zoltán. Kemény más műveiben, elsősorban a *Csillaghegyi Tégla-gyár munkásaiban* (Kemény 1990, 121–128), a tematika – munka, lakás- és kereseti viszonyok – visszautal a korábbi szociográfiákra. Solt Ottiliával és Kozák Gyulával végzett kutatásaiban tovább bővül mind a kérdések köre – a munkakultúra és az életmód irányába –, mind pedig az alkalmazott módszertani repertoár, a survey, a megfigyelés és az interjú alkalmazása révén. Solt Ottília több gazdaságsszociológiai esettanulmányt szentelt a technika és a munkafolyamat közti kapcsolat leírásának (Solt 1998).

Laky Teréz hetvenes évek elején végzett, de csak egy évtizeddel később publikált kutatásának (Laky 1982) eredménye, bár a vállalati vezetőkre koncentrált, nem csupán azért érdemel említést, mert vállalati survey-n alapul. Hanem azért is, mert előtérbe állítja az érdekviszonyok, a döntésekben való részvétel és az azokból való kimaradás problematikáját Hasonlóképpen a vállalatban belüli hatalmi és érdekviszonyok, ezen belül a különböző munkáscsoportok teljesítménytaktikázási esélyei álltak Héthy Lajos és Makó Csaba kutatásának középpontjában (Héthy–Makó 1972), akik egy gyáregység gazdasági szereplőinek teljes körű vizsgálatára törekedtek a survey, a megfigyelés és a statisztikai másodelemzés módszereinek együttes alkalmazásával.

Részt vevő megfigyelés és antropológiai vizsgálatok

A vállalati szociográfia témakörébe illeszkedő egyik legismertebb írás Haraszti Miklós *Darabbér* című munkája (Haraszti 1989, első megjelenésének éve 1979), amely részt vevő megfigyeléssel szerzett tapasztalatokon alapult. Haraszti elszegődött marósnak a Vörös Csillag Traktorgyárba, s megfigyeléseit tárgyyszerű leírásba sűrítette. Írása miatt izgatásért perbe fogták, a vád a művet gúnyiratnak nevezte.

Újraolvasva sem a gúny, sem az izgatás nem tűnik ki: pontos leírása annak, ahogyan egy önkéntesen betanított munkásnak beállt értelmiségi látja a műhely szereplőit, a munkát, a „munkáslelkiséget”, a vezetők („ők”) és a vezetettek közötti távolságot. „Nem kényszerűségből lettem munkás, tehát nem is voltam munkás” – írta. Azt kimondania sem kell, hogy a munkáshatalom illúzió, azt azonban leszögezi, míg az „ők” egyértelmű jelentésű, nem társul hozzá a műhelyben dolgozó munkások „mi”-tudata. A munka jellege és a munkaszervezés – a teljesítménybér és a darabbér kombinációja – nem csupán a munkával való azonosulást, hanem a kollektív azonosságtudat kialakulását is megakadályozta. Hasonló módszerrel és szemlélettel végzett amerikai és magyar gyárakban kutatást Michael Burawoy is, aki a *Politics of Production* című könyvében (Burawoy 1985), Lukács Jánossal közösen jegyzett írásában (Burawoy–Lukács 1985) és új könyvében (Burawoy 2009) egyebek közt azt világítja meg, hogy miként válik a vállalati hierarchia a munkások legitimációja révén hegemon szerveződéssé. A részt vevő megfigyelés életszerű terepbeszámolóit közel állnak ahhoz a hatáshoz, ami a hazai szociográfiai hagyomány darabjait széles körben ismertté tette.

Az újabban meginduló munkásantropológiai és munkástörténeti kutatások kilépnek az üzemek világából, a valamikori munkáskolonniákra koncentrálnak, s

módszeresebben, modernebb eszköztárral visszatérnek ahhoz a közelítéshez, hogy a munkást lakóhelye, életmódja felől keresik meg (R. Nagy 2010), vagy narratív interjúk keretében életeseményeik rekonstruálására törekkenek (Horváth és szerzőtársai 2003). Aligha lenne könnyű helyzetben az, aki, miként hét évtizeddel ezelőtt, turbulens időkben Rézler Gyula tette, egy gyár munkástársadalmának felértékelését tűzné ki célul.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Nálunk a társadalomtudományi hagyomány – vagy tágabban, a társadalomról való gondolkodás hagyománya – töredezett és szelektív, sokkal inkább, mint akár a lengyeleknél, akár az osztrákoknál vagy a csehekénél. Ebben a hagyományban a szociográfia és a falukutatói irodalom összemosódott. Ezek adottságok, így kell számolnunk velük. Ugyanakkor lehetetlen nem észrevenni, hogy a többfajta közelítésnek vannak közös pontjai, éppen az empirizmus, a közvetlen megismerés, a személyes tapasztalatra is építő vizsgálódás terén. Ez pedig, túl az egyéni tudományos és irodalmi ambíciókon, társadalmi lelkiismeretet mozgósító vagy politikai célokon, valmaiféle episztemikus közösséget is létrehozott. S miközben a magyar társadalomtudományi hagyomány töredezettségét, megszakítottságát regisztráljuk politikai rezsimekhez köthetően, eközben a közelítésmód, a szemlélet tekintetében az episztemikus közösségek rejtett túlélésének jeleivel találkozhatunk. Ilyenfajta hatásokra utal ötvenes évekből említett könyvének új kiadásához írott bevezetőjében Kornai János, s ez bukkan föl a reformközgazdaságtan „naiv empirizmusában” (Péteri 1997), valamint a szociográfiai hagyomány hetvenes évektől megfigyelhető újjáéledésében.

A műfaj tere valójában nem is pusztán irodalom és társadalomtudomány pólusai között feszül, hanem tudomány, irodalom, zszurnalizmus és politikai röpirat négy sarka között. Az első háromra utal Cseke Péter is az erdélyi szociográfiáról értekezvén (Cseke 2008). A hazai szociográfiák nagyobb részében pedig keverednek a műfaji szempontok és alkotási módszerek. A lényeg itt nem is a műfaji kérdés, hanem az, hogy a mű mennyire kihordott, alapos, végiggondolt munka. Illyés Gyulától a *Puszták népe* (Illyés 1936) kétségkívül ilyen, folytatása, az *Ebéd a kastélyban* (Illyés 1962) már kevésbé. Márai Sándor *Egy polgár vallomásainak* (Márai 1934) első kötete szociográfiai mestermű, az egyéni tapasztalatot a társadalmi környezet megfigyelésével kombináló, szisztematikus munka, második kötete már szélesebb horizontokra tekint, mozaikszerűbb, s egyúttal inkább lelki reflexió, önelemzési kísérlet. Nem is a stílus a döntő elem – miként Rézler gondolta –, van, akit a száraz tudományosság, van, akit a könnyű kezű riport irritál. Bibó (1990, eredeti megjelenési éve 1940) az előbbi, Rézler az utóbbit kritizálta.

De egy jól megírt, alapos tényfeltáró riportból sokat lehet tanulni, mint ahogy Szvetlana Alekszijejics dokumentumprójájából (Alekszijejics 2015) is, vagy éppen Theodore Rosengarten amerikai antropológus könyvéből (Rosengarten 1979), aki egy idős fekete ember önéletrajzát jegyezte le. S ezzel már a műfaj kereteit

feszegettük, miként Csalog (1981), Andrassew (1988) vagy más szempontból Juhász (1976), Moldova (1980) és László-Bencsik (1973) írásaival is. A *Magyarország felfedezése* sorozatból, vagy tágabban a kései államszocializmus szociográfiáiból talán leginkább a szociográfiai hagyományt folytató Márkus István munkássága, azon belül Márkus (1973) rövid folyóiratcikke, továbbá Fábíán (1977) és Mocsár (1970) bizonyult tartósnak, nem szólva a sorozatba nem tartozó Stewart (1993) tudományos dolgozatáról. A szociográfia tehát széles keretekkel bír, s ezeken a kereteken belül nem annyira a műfaji polarizáltság, a cél és a stílus, mint inkább a *relevancia*, a *pontosság*, a *meggyőző erő* jelöli ki az időálló és fontos műveket.

Barthes (1981) a fotográfia kapcsán különbséget tesz *studium* és *punctum* jellegű elemek között. Előbbi a tanulmányozható, kulturális okokból felfejthető tartalomhoz, utóbbi a személyesen megragadó élményhez áll közel. Ez hasznos analógia lehet a szociográfiai szempontjából, mert a maga módján mindkettő tartós hatást gyakorolhat, s előfordulhat, hogy egy szociográfia ötvözni is tudja a két aspektust. Azonban mozgalmas időkben, az intézményi változások közepette mind az elméleti modellek, mind pedig a mozgósító szándékú művek könnyen célt téveszthetnek, vagy gyorsan elavulnak. Ilyenkor a tudományos igényű, verifikálható, rendszeres ismereteket közvetítő szociográfiának megkülönböztetett helye van, mert megállapításai lényeges kérdéseket érinthetnek, és időállóak lehetnek.

IRODALOM

- Alekszijejics, Szvetlana (2015): *Elhordott múltjaink*. Budapest, Európa.
- Andrassew Iván – Pál János (1988): *Prolilét-ra*. Budapest, Kozmosz.
- Barthes, Roland (1981): *Camera Lucida—Reflections on Photography*. New York, Hill and Wang.
- Bibó István (1990): Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában.
- In *Válogatott tanulmányok*. I. kötet. Budapest, Magvető.
- Braun Róbert (1909): Adatok a vidéki munkásság életéhez. *Husadik Század*, 10(6). sz. 513–527. p.
- Braun Róbert (1913): *A falu lélektana*. Budapest, Politzer.
- Burawoy, Michael (1985): *The Politics of Production. Factory regimes under Capitalism and Socialism*. London, Verso.
- Burawoy, Michael (2009): *The Extended Case Method. Four Countries, Four Decades, Four Great Transformations, and One Theoretical Tradition*. Berkeley, UC Press.
- Burawoy, Michael – Lukács, János (1985): Mythologies of Work: a Comparison of Firms in State Socialism and Advanced Capitalism. *American Sociological Review*, 50(6). sz. 723–737. p.
- Csalog Zsolt (1981): *A tengert akartam látni*. Szépirodalmi, Budapest
- Cseke Péter (2008): *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*. Budapest, Magyar Napló.
- Czakó Ágnes – Gyenei Márta – Lengyel György (szerk., 1989): *Gazdaságszociológiai tanulmányok*. Budapest, Aula.
- Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*. Budapest, 1936, Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet.
- Erdei Ferenc (1937): *Futóhomok: a Duna-Tiszaköz földje és népe*. Budapest, Athenaeum.

- Faragó Jenő (1967): *Munkássorsok. Kammer-gyár – Kőbányai Textilgyár: 1924–1967. Népszabadság*, május 14. 4–5. p.
- Fábián Katalin (1977): *A Makoldi család*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- Fél Edit (1941): *Kocs 1936-ban: néprajzi monográfia*. Budapest, Magyarságtudományi Intézet.
- Gondos Ernő (1968): *Jónás és a cet Óbudán. Szociográfiai jegyzetek*. Budapest, Magvető.
- Hanák Péter–Hanák Katalin (1964): *A Magyar Pamutipar története, 1887–1962*. Budapest, PNYV Magyar Pamutipar 1. sz. gyáregység kiadványa.
- Heraszti Miklós (1989): *Darabbér*. Budapest, Téka Kiadó.
- Hegedűs András (1960): *A munkásbérezés rendszere iparunkban*. Budapest, KJK.
- Hegedűs András (1988): *A történelem és a hatalom ígézetében. Életrajzi elemzések*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Hegedűs András – Márkus Mária (1966): *Ember munka, közösség*. Budapest, KJK.
- Héthy Lajos – Makó Csaba (1972): *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (2003): *Munkástörténet és munkásantropológia*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Illyés Gyula (1936): *Puszták népe*. Budapest, Nyugat.
- Illyés Gyula (1962): *Ebéd a kastélyban. Egy életregény fejezetei*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- Jahoda, Marie – Lazarsfeld, Paul F. – Zeisel, Hans (1999, 1933): *Marienthal. Szociográfiai kísérlet a tartós munkanélküliség hatásairól*. Budapest, Új Mandátum.
- Juhász Júlia (1976): *Híradás a Dzsumbujról*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Kemény István (1990): *Velük nevelkedett a gép*. Budapest, Művelődéskutató Intézet.
- Kornai János (1990): *A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján*. Budapest, KJK.
- Kovács Imre (1937): *A néma forradalom*. Budapest, Cserépfalvi.
- Laki Mihály (1983): *Vállalatok megszűnése és összevonása*. Budapest, KJK.
- Laki Mihály (szerk., 1987): *Tanulmányok a vállalati válságról*. Budapest, ZKI.
- Laky Teréz (1982): *Érdekvizonyok a vállalati döntésekben*. Budapest, KJK.
- László-Bencsik Sándor (1973): *Történelem alulnézetben*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- Lengyel György (2002): Beszélgetés Rézler Gyulával. *Szociológiai Szemle*, 12(1). sz. 77–84. p.
- Madarász Aladár – Szabó Judit (szerk., 1994): *Miért hagytuk, hogy így legyen? Tanulmányok Bródy Andrásnak*. Budapest, KJK–MTA KI.
- Márai Sándor (1934): *Egy polgár vallomásai*. Budapest, Pantheon Kiadó.
- Márkus István (1973): Az utóparasztság arcképéhez. Gernelyapáti magnószalagok, 1971. október. *Szociológia*, 2(1). sz. 56–67. p.
- Mocsár Gábor (1970): *Égő arany*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- Moldova György (1980): *A szent tebén*. Budapest, Magvető.
- Némedi Dénes (1985): *A népi szociográfia, 1930–1938*. Budapest, Gondolat.
- Péteri György (1997): New Course Economics: The Field of Economic Research in Hungary after Stalin, 1953–6. *Contemporary European History*, 6(3). sz. 295–327. p.
- Rézler Gyula (1938): *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914*. Budapest, Rekord.
- Rézler Gyula (1938, 2005): A téglagyári munkásság szociális helyzete. In Tóth Pál Péter (szerk.): *Rézler Gyula válogatott tanulmányai, 1938–1944*. Budapest, Gondolat, 37–46. p.
- Rézler Gyula (1939, 2005): A cukorgyári munkásság szociális helyzete. In Tóth Pál Péter (szerk.): *Rézler Gyula válogatott tanulmányai, 1938–1944*. Budapest, Gondolat, 47–120. p.
- Rézler Gyula (szerk., 1940): *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. Budapest, Magyar Közgazdasági Társaság.

- Rézler Gyula (1941): A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben. *Közgazdasági Szemle*, 6. sz.
- Rézler Gyula (1943): *Egy magyar textilgyár munkástársadalma*. Budapest, Írás Könyvkiadó.
- Rézler Gyula (2005): *Válogatott tanulmányai, 1938–1944*. (Vál és bev. Tóth Péter Pál), Budapest, Gondolat.
- R. Nagy József (2010): *Boldog téglafalak között*. Miskolc, Miskolci Galéria.
- Rosengarten, Theodore (1979): *Nehéz sorban*. Budapest, Európa Kiadó.
- Solt Ottilia (1998): *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások, I–II*. Budapest, Beszélő.
- Somogyi Manó (1974, 1888): Az Óbudai Hajógyár munkásainak helyzete. In Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Somogyi Manó (1974): Gyárfelügyelet és munkásviszonyok hazánkban. In Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Stewart, Michael (1993): *Daltestvérek*. Budapest, Twins.
- Szabari Vera (2014): Az első budapesti társadalomtudományi tanszék születése és bukása (1942–1945). *Szociológiai Szemle*, 24(3). sz. 61–83. p.
- Szabó József (vál., 1967): *Szemmértékkel*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- Szabó Zoltán (1936): *Tardi helyzet*. Budapest, Cserépfalvi Kiadó.
- Szabó Zoltán (1937): *Cifra nyomorúság: a Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Budapest, Cserépfalvi Kiadó.
- Szűcs László (szerk.) (1958): *A Miniszterelnökség Levéltára, 1867–1944. Repertórium*. Budapest, Levéltárak Országos Központja.
- Tardos Márton (szerk., 1980): *Vállalati magatartás – vállalati környezet*. Budapest, KJK.

SUMMARY

Gyula Rézler, and the Industrial Case Studies in Hungary

This paper deals with Gyula Rézler's views on sociography, the industrial sociological investigations he applied and their presumed influence. The influence can only be presumed, for direct references to, and quotations of his ideas are rare and arbitrary. That said, one cannot help noticing that there is some continuity of outlook, themes and methods taken in a broad sense, and that these precedents have had an impact, even though they have not directly been built upon. His problem-oriented, empirically based inductive approach surfaced again like an intellectual underground stream in the social research of the sixties, and not only in sociology but also in economics.

SYI

Cselekvésméleti csúcsonológia

I. verzió

*Farkas János emlékének*¹

A cselekvésmélet legfontosabb kategóriáit Max Weber definálta – mai napig ható érvénnyel. A tanulmányban a társadalmi cselekvések értelmezéséhez szükséges fogalmakat próbálom meghatározni formális eszközökre támaszkodva. Azt keresem, hogy milyen ontológiai elköteleződésekre van szükség az emberi cselekvés leírásához. A társadalmi cselekvésben inherens módon benne rejlő intencionalitás értelmezésétől kezdve a figyelem és mérlegelés technikáinak segítségével elkülönített cselekvéstípusokon át, a beszédaktusokhoz kapcsolt érvényességigények és érvényességvizsgálatok elemzésén, majd a deontikus logika segítségével leírható jogosultságfogalmak vizsgálatán keresztül eljutunk egyfelől a normatív cselekvések leírásáig, másfelől a konfliktusos cselekvésbefolyásolási helyzetek jellemzéséig. A cselekvők közti konfliktusokat hatalom- vagy uralomtechnikával lehet feloldani, amelyek megkülönböztetését az eltérő érvényességigények alapján lehet elvégezni. A gondolatmenet végén eljutunk a weberi uralom és hatalom fogalmáig. A formális elemzés alapján kiderül, hogy sem a normativitás, sem a cselekvésbefolyásolás (tehát a hatalom és uralom), sem a társadalmi cselekvés jelenségét nem lehet önmagában megérteni. A társadalmi cselekvés, a normativitás, mások befolyásolásának értelmezéséhez szükség van a cselekvések kommunikatív rétegének vizsgálatára, a beszédaktus-elmélet által bevezetett fogalmakra is.

A társadalomtudomány szabályszerűségeket keres, és ha talál, akkor meg akarja magyarázni a szabályszerűség kialakulását, fennmaradását. Hogyan modellezzük a társadalmat,² ha a módszertani individualizmus talaján állva cselekvésméleti

¹ 2014 őszén Farkas Jánossal és Dénes Tamással többször leültünk beszélgetni arról, hogy miként lehetne formális eszközökkel modellezni az emberi cselekvés, az emberi társadalom működését. Ők ketten a következő évben egy könyvet jelentettek meg erről (Dénes–Farkas 2015). Jelen tanulmányban az akkori kérdéseinkre keresem a saját válaszaimat.

² A társadalmi cselekvések modellezése során nem törekszem a teljesen konzisztens logikai eszközhasználatra. Fontosabbnak tartom azt, hogy a fogalmakra adott formulák segítségével egyértelműsíteni lehessen a fogalmak tartalmát. A tanulmányban az elemi logikai fogalmakat a szokásos értelemben használom: elsősorban a logikai kapcsolókat, mint a konjunkció ($\wedge$), az ekvivalencia ($\equiv$), a diszjunkció ($\vee$), a tagadás ($\neg$), a tautológia ($\top$), az ellentmondás ($\perp$), a kondicionális ($\rightarrow$), a definiáló ekvivalencia ($\equiv$), a kizáró diszjunkció ($\uparrow$). A formulákban csak akkor használok kvantorokat, ha nem mindig az univerzális kvantort kell alkalmazni. Az elemzés során törekszem „igei predikátumok” használatára, de előfordulhatnak főnévi kifejezések is. Ilyen esetben mindig feltételezem, hogy a főnévi (INTENTION) és igei (INTEND) formáknak azonos a jelentése.

megközelítést alkalmazunk a társas viselkedés szabályszerűségeinek feltárására és értelmezésére?

A cselekvéstudomány kiinduló kérdése az, hogy miként értelmezhető a társadalmi cselekvés fogalma (Weber 1987), majd ezt a fogalmat össze kell kapcsolni a cselekvő ember fogalmával, akinek a cselekvése révén valamilyen változás áll be a világ állapotában, és meg kell ragadni a cselekvés társadalmi jellegét, illetve fel kell tárni azt is, hogy milyen intenciót, milyen jelentést kapcsol a cselekvő saját cselekvéséhez.

A cselekvéstudományi megközelítés a fókuszba állított egyedi cselekvő ember cselekvését értelmezi. Ehhez – első lépésként – szükség van a cselekvést végrehajtó embert jelölő fogalomra. A világban (WORLD) élő, társadalomba szerveződő, társadalmi cselekvéseket végrehajtó személyek megragadására szolgál az Ágens (AGENT) fogalma. Ontológiai elköteleződés szempontjából mind a világ, mind az Ágens – definiálatlan – csúcsgonim.³

T1. WORLD EXISTS

T2. AGENT EXISTS

A cselekvéstudomány számára a Fokális Ágens (FOCAL_AGENT) a legfontosabb, akit majd Egónak (EGO) nevezünk. Ego az a személy, akinek a cselekvését megfigyeljük, értelmezzük.

T3. ATTENTION(AGENT, WORLD) EXISTS

T4. OBSERVER $\equiv$ AGENT $\wedge$ ATTENTION(AGENT, WORLD)

T5. EGO $\equiv$ FOCAL_AGENT $\equiv$ AGENT $\wedge$ ATTENTION(OBSERVER, AGENT)

Mivel társadalmi cselekvéseket vizsgálunk, a modellben szükség van legalább egy másik Ágensre is, akinek jelenléte a „társadalmat reprezentálja”, így biztosíthatjuk a cselekvés társadalmi minőségét. Ezt a szereplőt nevezzük Alternek (ALTER). Alter az a személy, akihez Ego – valahogyan és valamilyen mértékig – igazodik a cselekvése során. Amikor Ego cselekszik, akkor tekintettel van Alterre is, valamilyen jelentést tulajdonít Alter jelenlétének, és ez befolyásolja a cselekvését.

T6. ALTER $\equiv$ AGENT $\wedge$ ATTENTION(EGO, ALTER)

A társadalom legkisebb modellje két emberből áll. Ego az az Ágens, akinek a társadalmi cselekvését értelmezni akarja a kutató, a megfigyelő, míg Alter az a társadalmi szereplő, aki jelenlétével „kifejezi” Ego számára a társadalom létezését. Azzal, hogy Ego a cselekvése során figyelembe veszi Alter „jelenlétét”, a cselekvés társadalomba ágyazottságát ragadhatjuk meg.

³ Azokat a fogalmakat, amelyeket definiálatlanul veszek fel az ontológiába, az első használatkor az 'EXISTS' predikátummal jelzem.

A társadalmi cselekvés fogalmának bevezetése feltételezi, hogy vannak olyan cselekvések, amelyek nem társadalmiak. Nem társadalmi cselekvés például az, amikor valaki csuklik, pislog, öregszik, megnő, megfázik, meghízik, megizmosodik, nő a haja, szakálla. Sőt, ezen példák egyike sem tekinthető cselekvésnek – inkább állapotváltozásnak, történésnek, mint cselekvésnek minősíthetők. Akkor hát mi a cselekvés, és azon belül mi a társadalmi cselekvés? A válaszhoz először meg kell határozni a cselekvés fogalmát.

A cselekvésnek nemcsak ágense van, de eredménye is. A cselekvés eredményeként a világban valami állapotváltozás történik (természetesen az is lehet eredmény, hogy nem változik semmi). Ez úgy modellezhető, hogy kiindulásként felvesszünk világállapotokat (STATE OF AFFAIRS), majd feltételezzük, hogy ezekben az állapotokban valamilyen transzformáció (TRANSFORMATION) révén változás áll be, harmadik lépésként pedig meghatározhatjuk, hogy ez a transzformáció milyen cselekvés hatására valósul meg (von Wright 1963a).

T7. $\{P, Q, R, S\} \equiv \text{STATE_OF_AFFAIRS EXISTS}$

T8. $\{T\} \equiv \text{TRANSFORMATION EXISTS}$

A transzformációt az állapotok változásaként értelmezhetjük. Külön jelölve a konkrét állapot fennállását (+P), a konkrét állapot fennállásának tagadását (–P), illetve a transzformációt, állapotváltozást (T) a négy lehetséges transzformációt a következő módon írhatjuk le (+P = az asztalom van alma, –P = az asztalon nincs alma).

- $T(+P, +P)$ = Az asztalom volt egy alma, és most is van egy alma, mert nem ettem meg.
- $T(+P, -P)$ = Az asztalom volt egy alma, de már nincs, mert megettem.
- $T(-P, +P)$ = Az asztalom nem volt alma, de most már van, mert odatettem.
- $T(-P, -P)$ = Az asztalom nem volt alma, és most sincs, mert nem tettem oda.

Azokat az állapotokat is kezelünk kell, amikor a változás a „természetes” folyamat eredménye: például nő az ember haja, szakálla, pocakja. A továbbiakban nem foglalkozunk a cselekvés által előidézett transzformációkkal. Elég, ha arra hivatkozunk, hogy a lehetséges állapotok és transzformációk segítségével mindig kifejezhetjük a cselekvés tartalmát (CONTENT).

T9. $\text{CONTENT} \equiv T(+P, +P) \mid T(+P, -P) \mid T(-P, +P) \mid T(-P, -P) \equiv \{T(\pm P, \pm P)\}$

Az ilyenfajta transzformációhoz többféle cselekvést lehet rendelni. Lehet tartózkodni a beavatkozástól (lehet nem levágni a haját, szakállt), illetve meg lehet akadályozni a változást (le lehet vágni a haját, szakállt). Vannak, voltak kultúrák, ahol bizonyos esetekben kötelezővé teszik a tartózkodást (hagyni kell nőni a szakállt), és vannak, ahol tiltják a tartózkodást (le kell vágni a haját).

A cselekvési lehetőségek tartalmának, minőségének kibontása nélkül is leszögezhetjük, hogy a cselekvésnek van egy rétege, vetülete, amit a külső megfigyelő is érzékelni és értelmezni képes. Ezt nevezzük viselkedésnek (BEHAVIOR). A visel-

kedés azon az alapon értelmezhető, hogy a hatására bekövetkező transzformáció figyelhető meg a világhelyzetekben.

A viselkedés úgy írható le, hogy meghatározzuk az Ágenst, illetve a viselkedés tartalmát, ami a transzformációk értelmezésén keresztül adható meg.⁴ Ha a transzformáció a viselkedés hatására következik be, akkor mondhatjuk, hogy a transzformációt a viselkedés okozta. A viselkedés meghatározásához fel kell vennünk azt a komponenst, ami a kutatói megfigyelés tényét rögzíti. Erre azért van szükség, mert így tudjuk elkülöníteni a cselekvés – bárki által – megfigyelhető részét (a viselkedést), a cselekvés mentális, intencionális komponensétől (amely közvetlenül nem megfigyelhető).

T10. CAUSE(AGENT, CONTENT) EXISTS

T11. BEHAVIOR(EGO, CONTENT) $\equiv$ CAUSE(EGO, CONTENT) $\wedge$
ATTENTION(OBSERVER, CAUSE(EGO, CONTENT))

Ego cselekvése többféle ok miatt lehet szabályszerű. Ha azt látjuk, hogy az emberek elugranak a busz előtt, eltolták maguktól a romlott ételt, nem futnak neki a falnak, nem lépnek ki egy sokemeletes ház ablakán, akkor mondhatjuk, hogy ezt azért teszik, mert ismerik azokat a fizikai, biológiai szabályokat, miszerint ha nem ugranának el a busz előtt, megennék a romlott ételt, a falnak rohannának vagy kiugranának az ablakon, akkor testi károsodást szenvednének. Ezeknek a szabályszerűségeknek fizikai, biológiai okai, nem pedig társadalmi indokai vannak. Azonban arra a megfigyelt eseményre, hogy valaki kopog, mielőtt belépne egy ajtón, nyilvánvalóan társadalmi magyarázatot kell adni. Tehát meg kell ragadni a társadalmi mozzanatot a cselekvésben.

Ugyanakkor felmerül egy másik probléma is. Az már kiderült, hogy lehet cselekvés az is, amikor valaki „nem csinál semmit” (például ha hagyja megnőni a szakállát vagy a haját, tehát tartózkodik a „levágás” cselekvésétől). Felmerül tehát a fontos kérdés: hogyan lehet megkülönböztetni a cselekvésnek minősíthető tartózkodásokat azoktól a nem-cselekvésektől, amelyek nem tekinthetők cselekvésnek?

A tartózkodás cselekvés. Olyan cselekvés, amely nem nyilvánul meg viselkedésben. Abból viszont, hogy a tartózkodás cselekvés, még nem következik az, hogy minden nem-cselekvés egyben tartózkodás is lenne, sőt. Minden pillanatban ezerféle dolgot nem teszünk meg, míg a tartózkodásról nem mondhatjuk el ugyanazt. Ebben a pillanatban nem úszom sem az Atlanti-óceánban, nem mászom meg a Mount Everestet, nem nézem a *Star Wars* valamelyik epizódját, nem hallgatom népszerűt, mégsem lenne szerencsés azt mondani, hogy mindezekről tartózkodom. Bármelyik nem-cselekvés lehet tartózkodás, de nem mindegyik az. Egy adott pillanatban végtelen számú dolgot nem teszünk meg, de csak kevés dologtól tartózkodunk. Hogyan dönthetjük el, hogy mikor nem-cselekszünk valamit, és mikor

⁴ A cselekvés tartalmának leírása megkívánja a világ leírásához szükséges összes ontológiai elköteleződést, ezért ezeket a cselekvéseméleti csúcsontológiától elkülönítetten lehet és kell kezelni.

tartózkodunk valamitől? A választ ugyanúgy adhatjuk meg, ahogyan elkülönítjük egymástól, hogy mit tartunk társadalmi cselekvésnek és mit nem. Társadalmi cselekvés-e a pislogás? Az esetek nagy részében nem, de előfordulhat, hogy mégis az. Az egyébként milliószor elvégzett, reflexszerű mozdulatot lehet szándékolt jelzésként is használni (kacsintani), és ebben az esetben már társadalmi cselekvésről beszélhetünk. Mi a különbség a kétféle pislogás közt?

Társadalmi cselekvésről akkor beszélhetünk, amikor a viselkedéshez valamilyen intencionalitás kapcsolódik. Viselkedni, megtenni valamit, valamilyen változást előidézni a világban (ebben az értelemben pozitívan cselekedni) nemcsak intencionálisan lehet, noha az ember legtöbb tevételes cselekvése azért intencionális. Ha valaki megbotlik egy kőben, és elesik, akkor ez az esemény mások által megfigyelhető, leírható, „viselkedésnek” tekinthető, de mégsem neveznénk cselekvésnek, mert az illetőnek nem állt szándékában elesni. A lehulló falevélre sem mondjuk, hogy leugrik a fáról (cselekszik), mert nem tulajdonítunk neki intencionalitást. Ugyanez igaz a tartózkodásra (a viselkedési komponens hiánya miatt mondhatjuk: a negatív cselekvésre) is. Csak akkor beszélhetünk tartózkodásról, ha valamilyen intencionalitást fedezhető fel benne, vagyis a tartózkodást az intencionalitás különbözteti meg az egyszerű nem-cselekvésektől. Ha mindezt formális eszközökkel szeretnénk kifejezni, akkor két minőséget kell megragadnunk: egyfelől jelezniünk kell, hogy egy cselekvés szándékolt, intencionális, másfelől jelezniünk kell, hogy egy nem-cselekvés tartózkodásnak minősül.

Előbb azonban tisztáznunk kell, hogy mit jelent az intencionalitás, pontosabban annak egyik típusa, az intenció (INTENTION) fogalma.⁵

Az intencionalitás kifejezésére használhatunk egy intenció-operátort – ’szándéka szerint’ – jelentéssel (Belnap et al. 2001). Ha egy egyszerű cselekvéshez, viselkedési egységhez (valaki csuklik, nevet, beszél, ás, olvas, megég, levegőt vesz stb.) értelmesen hozzáilleszthető az intenció-operátor, akkor társadalmi cselekvésről beszélhetünk, ha nem, akkor csak viselkedésről, szimpla cselekvésről, történésről lehet szó. Az intenció-operátorunkat értelmezhetjük afféle tesztként is, amit ha hozzáillesztünk egy cselekvésfogalomhoz, akkor a segítségével eldönthetjük, hogy szándékolt volt-e az adott cselekvés vagy sem. Ha leírunk egy cselekvést:

E1. Péter ásott a kertben.

és ehhez hozzátesszük az intenció-operátorunkat:

E2. Szándéka szerint: Péter ásott a kertben.

akkor ez a mondat értelmesen hangzik, tehát mondhatjuk, hogy egy társadalmi cselekvést ír le. Ha azonban azt mondjuk, hogy:

⁵ Az intencionalitásnak további típusai is lehetnek, de ezekkel nem foglalkozom a továbbiakban.

E3. *Szándéka szerint: Péter átlagosan 13-szor pislog percenként.*

E4. *Szándéka szerint: Péter céltalanul sétálgatva az állatkertben meglátott egy zsiráfot.*

E5. *Szándéka szerint: Péter nagyot nőtt az elmúlt évben.*

akkor ezekben az esetekben az intenció-operátor illesztésével nem kapunk értelmes mondatot, tehát nem beszélhetünk társadalmi cselekvésről. Akkor beszélhetünk intencionális cselekvésről, ha az intenció-operátorral ellátott cselekvést leíró kifejezést szemantikailag helyesnek érezzük. Azt persze még nem definiáltam, mit érthetünk intención, szándékon. Ehhez előbb szükség van a preferencia és a vágy fogalmára. Kezdjük a preferencia fogalmával! A preferenciareláció valamiféle rendezés, de a pontos leírásához nem elég megadni valamelyik jól ismert matematikai rendezési relációt, további tételek deklarására is szükség van. Ebben segít von Wright (von Wright 1963b), aki öt axióma segítségével definálta a preferenciareláció fogalmát.

T12. $\text{RELATION}(\text{EGO}, P, Q) \text{ EXISTS}$

T13. $\text{ASYMMETRIC}(\text{RELATION}(\text{EGO}, P, Q)) \equiv (\text{RELATION}(\text{EGO}, P, Q) \rightarrow \neg \text{RELATION}(\text{EGO}, P, Q))$

T14. $\text{TRANSITIVE}(\text{RELATION}(\text{EGO}, P, Q)) \equiv (\text{RELATION}(\text{EGO}, P, Q) \wedge \text{RELATION}(\text{EGO}, Q, R) \rightarrow \text{RELATION}(\text{EGO}, P, R))$

T15. $\text{PRINCIPLE_OF_CONJUNCTIVE_EXPANSION}(\text{EGO}, P, Q) \equiv (\text{RELATION}(\text{EGO}, P, Q) \equiv \text{RELATION}(\text{EGO}, P \wedge Q, \neg P \wedge Q))$

T16. $\text{PRINCIPLE_OF_DISTRIBUTION}(\text{EGO}, P, Q, R, S) \equiv (\text{RELATION}(\text{EGO}, P \vee Q, R \vee S) \equiv (\text{RELATION}(\text{EGO}, P \wedge \neg R \wedge \neg S, \neg P \wedge \neg Q \wedge O) \wedge \text{RELATION}(\text{EGO}, S \wedge \neg R \wedge \neg S, \neg P \wedge \neg Q \wedge S)))$

T17. $\text{PRINCIPLE_OF_CETERUS_PARIBUS}(\text{EGO}, P, Q, R) \equiv (\text{RELATION}(\text{EGO}, P, Q) \equiv (\text{RELATION}(\text{EGO}, P \wedge R, Q \wedge R) \wedge \text{RELATION}(\text{EGO}, P \wedge \neg R, Q \wedge \neg R)))$

T18. $\text{PREFERENCE}(\text{EGO}, P, Q, R, S) \equiv \text{ASYMMETRIC}(\text{RELATION}(\text{EGO}, P, Q)) \wedge \text{TRANSITIVE}(\text{RELATION}(\text{EGO}, P, Q)) \wedge \text{PRINCIPLE_OF_CONJUNCTIVE_EXPANSION}(\text{RELATION}(\text{EGO}, P, Q)) \wedge \text{PRINCIPLE_OF_DISTRIBUTION}(\text{RELATION}(\text{EGO}, P, Q, R, S)) \wedge \text{PRINCIPLE_OF_CETERIS_PARIBUS}(\text{RELATION}(\text{EGO}, P, Q, R))$

A preferencia alapján már definiálhatjuk a vágy (DESIRE) és az érték (VALUE) fogalmát. A preferencia egy reláció, ami két „dolog” közül „megjelöli” a kívánatosabbat. A fejünkben rengeteg preferenciarendezés van, de ezek nagy részét csak ritkán használjuk. A vágy egyrészt az aktuális, tehát a figyelem fókuszában levő preferencia, másrészt már csak a preferált összetevőre irányul. Mivel a preferencia relációs fogalom, a vágy pedig nem az, első lépésben a preferencia fogalmát reifikálni kell,⁶

⁶ A reifikálás műveletét gyakran alkalmazzuk a hétköznapi életben is. Példaként említhetem az apja relációt, ami „eredetileg” a gyerek és a férfi szülő közti kapcsolatot fejezi ki ('Péter Kati apja'), de gyakran használjuk a kategória reifikált változatát, amikor azt mondjuk, hogy 'Péter boldog apa'.

majd a lehetséges sok-sok „potenciális vágy” közül ki kell választani azt, amire a figyelem irányul.

T19. $\text{DESIRE}(\text{EGO}, P) \cong \text{PREFERENCE}(\text{EGO}, P, Q) \wedge \text{ATTENTION}(\text{EGO}, P)$

Az értéket úgy definiálhatjuk – David Lewis javaslatát elfogadva –, hogy az egy olyan másodrendű fogalom, amely a vágyra irányuló vágyként értelmezhető (Lewis et al. 1989).

T20. $\text{VALUE}(\text{EGO}, P) \cong \text{DESIRE}(\text{EGO}, \text{DESIRE}(\text{EGO}, P))$

A cselekvések értelmezéséhez szükség van még a választás (CHOICE) fogalmára, amit a közgazdaság-tudomány már régóta, gondosan, sok szempont szerint elemez. Kotaro Suzumura könyvében alapos áttekintést ad a különféle választásfogalmakról (Suzumura 1983). Mivel ennek bemutatása szétfeszítené e tanulmány kerekeit, a továbbiakban „definiálatlanul” használom ezt a fogalmat.

T21. $\text{CHOICE}(\text{EGO}, P, Q) \text{ EXISTS}$

Az intenció (szándék, akarat) fogalmát úgy határozhatjuk meg – Michael Bratmant követve –, hogy az a választott vágy melletti elköteleződést jelenti (Bratman 1987). A modellbe úgy emelem be az intenció meghatározását, hogy az elköteleződés (sokféle konnotációval terhelt) fogalma helyett inkább a perzisztencia (PERSISTENT) kategóriáját használom.

T22. $\text{PERSISTENT}(\text{EGO}, \text{DESIRE}(P)) \cong \text{DESIRE}(\text{EGO}, P, T_1) \wedge \text{DESIRE}(\text{EGO}, P, T_2) \wedge (T_2 > T_1)$

T23. $\text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{BEHAVIOR}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \cong \text{CHOICE}(\text{EGO}, \text{DESIRE}(\text{BEHAVIOR}(\text{EGO}, \text{CONTENT})), \text{DESIRE}(\text{BEHAVIOR}(\text{EGO}, \text{CONTENT}_2))) \wedge \text{PERSISTENT}(\text{EGO}, \text{DESIRE}(\text{BEHAVIOR}(\text{EGO}, \text{CONTENT})))$

Az intenció segítségével most már definiálhatjuk a cselekvés fogalmát is.

T24. $\text{DO}(\text{EGO}, \text{CONTENT}) \cong \text{BEHAVIOR}(\text{EGO}, \text{CONTENT}) \wedge \text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{BEHAVIOR}(\text{EGO}, \text{CONTENT}))$

Ez a formula a társadalmi cselekvés azon típusának jelzésére alkalmas, amikor a cselekvésnek van viselkedési eleme, amikor a cselekvő tesz valamit (von Wright 1963a). Ahogy már utaltam rá korábban, kétféle társadalmi cselekvést különböztethetünk meg: lehet csinálni valamit (DO) és lehet nem csinálni valamit, vagyis lehet tartózkodni egy cselekedettől (REFRAIN). Fentebb kifejeztük a csinálni valamit kategóriáját, még hátra van a tartózkodás fogalma. Ügyelni kell azonban arra, hogy tartózkodás nem azonos a nem-cselekvés kategóriájával.

T25. $\text{REFRAIN}(\text{EGO}, \text{CONTENT}) \neq \neg \text{DO}(\text{EGO}, \text{CONTENT})$

Ha tudjuk, hogy nem minden nem-cselekvés tartózkodás is egyben, akkor a nem-cselekvéshez még hozzá kell adnunk egy további feltételt, mégpedig azt, hogy a nem-cselekvés szándékos. A nem-cselekvés kategóriájából úgy juthatunk el a tartózkodás fogalmához, hogy az előbbire még egyszer alkalmazzuk az intenció-operátort.

T26. $\text{REFRAIN}(\text{EGO}, \text{CONTENT}) \stackrel{\text{def}}{=} \neg \text{DO}(\text{EGO}, \text{CONTENT}) \wedge \text{INTENTION}(\text{EGO}, \neg \text{DO}(\text{EGO}, \text{CONTENT}))$

A tartózkodást úgy határozhatjuk meg, hogy az szándékolt nem-cselekvés. A fenti formula egyben azt is jelzi, hogy a tartózkodás fogalma másodrendű logikai kategória, hiszen az intenció fogalmának argumentumai közé még egyszer be kell emelnünk az intenció fogalmát – a cselekvés fogalmán keresztül.

A két fő cselekvéstípus alapján már meghatározhatjuk magát a – társadalmi – cselekvés fogalmát is. Ehhez a kétféle cselekvéstípust leíró formulákat kell „összeadni”.

T27. $\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT}) \stackrel{\text{def}}{=} \text{DO}(\text{EGO}, \text{CONTENT}) \vee \text{REFRAIN}(\text{EGO}, \text{CONTENT})$

Az a tény, hogy a modellben meg tudjuk ragadni az intencionalitás mozzanatát, természetesen semmiféle választ, támpontot nem ad arra a rendkívül nehéz gyakorlati kérdésre, hogy a való életben miként ismerjük fel a cselekvők tényleges intencióit. Azt a két esetet, amikor valaki szándékosan szipogott hármat egymás után, hogy ezzel jelezzen valaki másnak, vagy akaratlanul tette ugyanezt, mert beteg, nyilván nagyon nehéz egyértelműen elválasztani egymástól a külső megfigyelőnek. Az emberi konfliktusok jelentős részében szerepet játszik az a nehézség, hogy a mások intencionalitásának egyértelmű felismerésére nincsenek megfelelő eszközeink.

A következő feladat, hogy definiáljuk a cselekvés típusait. Ehhez előzetesen tisztázni kell azt, hogy mikor beszélhetünk racionális (RATIONAL) magatartásról, beállítódásról. Mi a racionalitás? Mérlegelés (és választás) a lehetséges célok (GOAL), illetve a célok megvalósításához szükséges eszközök (MEAN) között figyelembe véve a célok megvalósulásából fakadó következményeket is.

A vélekedés (BELIEF) fogalmát a doxasztikus logika, a tudását (KNOWLEDGE) az episztemikus logika elemzi, és kétféle axiómarendszert dolgoztak ki a két fogalomra. Itt nem szükséges azt tisztázni, mi a különbség a tudás és vélekedés fogalma között, a két fogalmat meghatározó axiómarendszert sem kell felvenni a modellbe, elég, ha a vélekedés kategóriáját definiálatlan csúcsgfogalomként határozzuk meg (csakúgy, mint a cél és az eszköz fogalmát).

T28. $\text{BELIEF} \equiv \{B_i\} \text{ EXISTS}$

T29. $\text{GOAL}(\text{EGO}) \text{ EXISTS}$

T30. $\text{MEAN}(\text{EGO}) \text{ EXISTS}$

John Broome értelmezését elfogadva rögzíthetünk három feltételt a racionalításra vonatkozóan (Broome 2006). Broome megköveteli a helyes logikai következtetés alkalmazását, az eszközhasználat és célkövetés akarását.

T31. $\text{LOGICAL_REASONING} \equiv (\text{BELIEVE}(\text{EGO}, A) \wedge \text{BELIEVE}(\text{EGO}, A \rightarrow B)) \rightarrow \text{BELIEVE}(\text{EGO}, B)$

A formula azt írja le, hogy ha Ego hisz az A állításban, és azt is hiszi, hogy az A-ból „következik” a B állítás, akkor Egónak hinnie kell B állítás igazságában is. Ez a racionalitásfeltétel a modus ponens következtetési szabály alkalmazását jelenti.

T32. $\text{TOOL_INTENDING} \equiv (\text{BELIEVE}(\text{EGO}, (\text{MEAN} \rightarrow \text{GOAL})) \wedge \text{INTEND}(\text{EGO}, \text{GOAL}) \wedge \text{BELIEVE}(\text{EGO}, \text{INTEND}(\text{EGO}, \text{MEAN}) \rightarrow \text{MEAN})) \rightarrow \text{INTEND}(\text{EGO}, \text{MEAN})$

Ha Ego úgy véli, hogy az általa megvalósulni kívánt cél (GOAL) akkor teljesül a jövőben, ha az eszköz (MEAN) is megvalósul, és Ego úgy gondolja, hogy az eszköz teljesülése az ő szándékától függ, akkor Ego akarni fogja az eszköz megvalósulását. Magyarán: ha el akarunk érni valamilyen célt, és tudjuk, hogy a cél elérésének eszközeként valamit meg kell tennünk, ami a mi szándékunkon múlik, akkor akarunk megtenni azt a dolgot.

T33. $\text{GOAL_INTENDING} \equiv (\text{BELIEVE}(\text{EGO}, \text{NECESSARY}(\text{EGO}, \text{ACTION})) \wedge \text{BELIEVE}(\text{INTEND}(\text{ACTION}) \rightarrow \text{ACTION})) \rightarrow \text{INTEND}(\text{EGO}, \text{ACTION})$

Broome harmadik feltétele szerint ha Ego úgy véli, hogy adott cél elérése érdekében szükséges megtennie egy adott cselekvést, miközben úgy gondolja, hogy az adott cselekvés csak akkor valósul meg, ha akarja megtenni, akkor Egónak akarnia kell megtenni azt. Ezzel a feltétellel a cselekvés szándékoltságát ragadhatjuk meg.

Egót akkor nevezhetjük racionális beállítódásúnak, ha a fenti kritériumoknak megfelelően cselekszik.

T34. $\text{RATIONAL}(\text{EGO}) \equiv \text{LOGICAL_REASONING}(\text{EGO}) \wedge \text{TOOL_INTENDING}(\text{EGO}) \wedge \text{GOAL_INTENDING}(\text{EGO})$

Irracionálisnak, nem-mérlegelőnek minősíthetjük a magatartást, beállítódást, ha az nem racionális – a fent definiált értelemben.

T35. $\text{IRRATIONAL}(\text{EGO}) \equiv \neg \text{RATIONAL}(\text{EGO})$

A racionális beállítódásnak, racionális döntésnek két típusát különíthetjük el egymástól attól függően, hogy Ego milyen összehasonlítási módszer alapján dönt. A mérlegelés folyamatában előfordulhatnak olyan esetek, amelyekről vagy azt érezzük, hogy ki kell zárunk a választható lehetőségek közül, vagy azt, hogy kötelezően ki kell választanunk az alternatívák közül. Ha a döntési szempontok között vannak olyanok, amelyekre vonatkozóan a cselekvő azt érzi, hogy nem mérlegelhet

saját belátása szerint, akkor az ilyen esetekben lexikografikus rendezésről beszélhetünk. Ha a döntési szempontok között nincs kizáró vagy előíró elvárás, akkor archimédeszi preferenciáról van szó.

Mindkét rendezés másodrendű abban az értelemben, hogy nemcsak egyetlen preferenciarendezésről van szó, hanem létezik egy második – másodrendű – rendezés (PRIORITY) is az elsőrendű preferenciarendezések felett. Az archimédeszi rendezés abban tér el a lexikografikus rendezéstől, hogy az előbbiben mindig elképzelhető, hogy az összehasonlítandó tételek mennyiségeinek növelésével valamikor megfordulhat két tétel közti választás iránya, míg a lexikografikus rendezés esetében mindig van – legalább egy – olyan preferenciarendezés, amely esetén nem lehetséges az ilyen átváltás. A kétféle másodrendű rendezés formuláját a legegyszerűbb módon adom meg annak jelzésével, hogy egy alaposabb kifejtés során érdemes lenne egy algebrailag jobban megalapozott modellre támaszkodni, amely mögé egy komplett preferenciális algebrát lehet felépíteni (Andréka et al. 2002).

T36. $\text{ARCHIMEDEAN_ORDER}(\text{EGO}, \{P_n\}, \{Q_m\}) \equiv \forall i \forall j \exists k (\text{PREFERENCE}((P_i, Q_i), (P_j, Q_j)) \rightarrow \text{PREFERENCE}((P_i, Q_k), (P_j, Q_j)))$

T37. $\text{LEXICOGRAPHIC_ORDER}(\text{EGO}, \{P_n\}, \{Q_m\}) \equiv \forall j \exists i (j < i \rightarrow (\text{PREFERENCE}(P_i, Q_j) \wedge \text{PREFERENCE}(Q_j, P_i) \wedge \text{PREFERENCE}(P_i, Q_i)))$

A társadalmi cselekvés során sokféle vágy, intenció kavarg bennünk. Meg kell vizsgálnunk, hogy egy adott cselekvés esetén aktuálisan éppen hány és milyen intenciót találhatunk, értelmezhetünk a megfigyelt cselekvőben. Az első kérdés az, hogy milyen világra való irányultságokat különíthetünk el egymástól. Ekkor a figyelem (ATTENTION) a kulcskérdés. Azt kell vizsgálnunk, hogy mi van a cselekvő figyelmének fókuszában, pontosabban az éppen vizsgált – egyébként szabályszerű – cselekvésre irányul-e figyelem vagy sem, és ha igen, milyen módon? A kérdésre négyféle válasz lehetséges:

- nem irányul figyelem a cselekvésre (HABITUAL_ACT);
- csak az – egyetlen – cselekvésre irányul a figyelem (EMOTIONAL_ACT);
- több cselekvésre is irányul a figyelem, amelyek közül a cselekvő valamiféle rendezettség, sorrendiség alapján választja ki az aktuális cselekvését (VALUE_RATIONAL_ACT);
- több cselekvésre is irányul a figyelem, amelyek között nincs elsőleges rendezettség, sorrendiség (GOAL_RATIONAL_ACT).

A habituális cselekvésről akkor beszélhetünk, amikor a szabályszerű cselekvésünkre nem irányul figyelem. Sok testtechnika (és sok mentális tevékenység) ebbe a körbe sorolható: járunk, írunk, idegen nyelven beszélünk, számolunk, kottát olvasunk, adott programnyelv szintaxisát alkalmazzuk, zongorázunk, autót vezetünk, stb., amelyek intencionáltságához (és szabályszerűségéhez) nem férhet kétség, mégis az jellemzi ezeket, hogy nem kell figyelniük rájuk. Miután begyakoroltuk (ami persze fontos előfeltétel), aktív figyelem nélkül is képesek vagyunk végrehajtani ezeket.

Amikor érzelmi cselekvést hajtunk végre, akkor minden figyelmünket az adott cselekvés köti le. Ha megijedünk valamitől, akkor a félelem tárgya ott van a tudatunkban, és minden erőnkkel a menekülésre összpontosítunk, amikor feldühítenek, akkor a figyelmünk a haragunk tárgyára irányul, nem foglalkozunk semmi más-sal. Ha menekülünk, ha támadunk, nem mérlegeljük a körülményeket, a következményeket, figyelmünk csak a cselekvésre irányul, semmi másra. Miután kikerültünk ebből az egyfókuszú állapotból, gyakran megbánjuk, hogy nem törődünk a körülményekkel, utólag megbánhatjuk a tettünket. „Elborult az agyam, csak egyetlen dolog járt a fejemben, mindenemet kitöltötte a harag, a félelem” – mondjuk ilyenkor.

A habituális és érzelmi cselekvés közös jellemzője, hogy ezek végrehajtása közben nem mérlegelünk. Vagy nem is figyelünk oda saját cselekvésünkre, vagy kizárólag egyetlen cselekvésre figyelünk. Vannak azonban olyan cselekvéseink, amelyekre a mérlegelés jellemző. Ilyenkor többféle cselekvést is megvalósíthatnánk, és mérlegelés, racionális megfontolások után választunk egyet a lehetséges alternatívák közül. Ennek a mérlegelésnek két típusa lehetséges attól függően, hogy a választható alternatívákat lexikografikus vagy archimédeszi rendezési logika alapján állítjuk sorba.

- T38. $HABITUAL_ACT(EGO, CONTENT) \equiv DO(EGO, CONTENT) \wedge \neg ATTENTION(EGO, DO(EGO, CONTENT))$
- T39. $EMOTIONAL_ACT(EGO, CONTENT) \equiv DO(EGO, CONTENT) \wedge ATTENTION(EGO, DO(EGO, CONTENT)) \wedge \neg ATTENTION(EGO, DO(EGO, CONTENT_2))$
- T40. $VALUE_RATIONAL_ACT(EGO, CONTENT) \equiv DO(EGO, CONTENT) \wedge ATTENTION(EGO, DO(EGO, CONTENT)) \wedge ATTENTION(EGO, DO(EGO, CONTENT_2)) \wedge LEXICOGRAPHIC_ORDER(EGO, CONTENT, CONTENT_2)$
- T41. $GOAL_RATIONAL_ACT(EGO, CONTENT) \equiv DO(EGO, CONTENT) \wedge ATTENTION(EGO, DO(EGO, CONTENT)) \wedge ATTENTION(EGO, DO(EGO, CONTENT_2)) \wedge ARCHIMEDEAN_ORDER(EGO, CONTENT, CONTENT_2)$

Weber ezt a négy esetet nevezi meg akkor, amikor a négy, jól ismert cselekvéstípusát, vagyis a cselekvés legelemibb szabályszerű típusait, a tradicionális, érzelmi-indulati, értékracionális és célracionális cselekvéseket elkülöníti egymástól.

- T42. $TRADITIONAL_ACT(EGO, CONTENT) \equiv HABITUAL_ACT(EGO, CONTENT)$
- T43. $INTEREST_DRIVEN_ACT(EGO, CONTENT) \equiv GOAL_RATIONAL_ACT(EGO, CONTENT)$

A társadalmi cselekvések szabályszerűségeinek további vizsgálatához szükségünk van a kommunikáció fogalmának meghatározására. Ezt a jelenséget nem szükséges túlzottan részleteznünk, elég csak annyit megragadni belőle, hogy a kommunikáló felek kicserélnek valamilyen üzenetet (MESSAGE) egymással. Be kell azonban emelnünk a modellbe a kommunikációs megnyilatkozásainkhoz kapcsolt speciális intenció, az érvényességigény (VALIDITY_CLAIM) jelenségét is. Sokan foglalkoztak a kommunikációhoz kapcsolódó intenció, érvényességvizsgálat kérdésével (Searle 2009, Habermas 2011). Számunkra azért fontos ez a jelenség, mert ennek segít-

ségével kapcsolhatjuk össze a társadalmi cselekvést és a kommunikációt a norma, illetve az uralom és hatalom jelenségeivel.

John Searle a kommunikáció leírásában többféle intenciót is elkülönít egymástól: a mindig jelen levő közlés-szándékon túl „megköveteli” a jelentés-szándék kommunikálását is, amihez szorosan hozzákapcsolja az érvényességigény, érvényességvizsgálat jelenségét. Searle fogalmait érdemes a modellbe felvenni. A kiindulópont az üzenet fogalma, amit valamilyen reprezentációként (REPRESENTATION), azaz jelsorozathoz (SIGN) rendelt jelentésként (MEANING) értelmezhetünk, de a modellbe inkább definiálatlan fogalomként veszem fel. A kommunikáció leírásában az első komponens a közlésre, azaz az üzenet létrehozására irányuló szándék, illetve az e szándékkal megragadható cselekvés, aminek eredményeként létrejön az üzenet.

T44. MESSAGE EXISTS

T45. $\text{CREATE}(\text{EGO}, \text{MESSAGE}) \equiv (\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT}) \wedge \neg \text{MESSAGE}) \rightarrow \text{MESSAGE}$

A közlésben mint cselekvésben megnyilvánul a közlendő előállításának szándéka, de ez még nem elégséges a kommunikatív cselekvés megragadásához. Ha Ego azért szaval hangosan egy verset egymagában, hogy megtanulja azt, akkor üzenetet ugyan létrehoz, tehát közlési (üzenet-létrehozási) szándéka már tetten érhető, de még nem kommunikál, mert ebben a cselekedetben nincs benne az az igény, amit Grice is (2011), Searle is (2009) a megértés lényegének tart: Alter ismerje fel (RECOGNIZE), értse meg azt, hogy Ego neki akar valamit üzeni. A kommunikáció létrejöttéhez az szükséges, hogy Ego egyszerre értesse meg Alterrel mind az üzenete propozicionális tartalmát (PROPOSITION), mind a tartalomhoz csatolt érvényességi igényét (CLAIM_FOR_VALIDITY). Ebben az értelemben kétféle üzenetről kell beszélnünk.

T46. $\text{RECOGNIZE}(\text{AGENT}, \text{MESSAGE}) \text{ EXISTS}$

T47. $\text{COMMUNICATE}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{PROPOSITION}, \text{CLAIM_FOR_VALIDITY}) \equiv$
 $\text{CREATE}(\text{EGO}, \text{PROPOSITION}) \wedge \text{CREATE}(\text{EGO}, \text{CLAIM_FOR_VALIDITY}) \wedge$
 $\text{INTEND}(\text{EGO}, \text{RECOGNIZE}(\text{ALTER}, \text{PROPOSITION})) \wedge$
 $\text{INTEND}(\text{EGO}, \text{RECOGNIZE}(\text{ALTER}, \text{CLAIM_FOR_VALIDITY}))$

Habermas háromféle érvényességigényt különített el: az igazságra (CLAIM_FOR_TRUTH), a helyességre (CLAIM_FOR_RIGHTNESS) és az őszinteségre irányuló érvényességigényt (CLAIM_FOR_SINCERITY). Ez a hármas felosztást annyi változtatással veszem be a modellbe, hogy a helyességre vonatkozó érvényességigény helyett az engedelmességi igény (CLAIM_FOR_OBEDIENCE) terminusát használom a továbbiakban. Szükségesnek tartom azonban kiegészíteni (és kicsit pontosítani) Habermas javaslatát. Az őszinteségre irányuló érvényességvizsgálat során a másik fél őszinteségét vitatjuk, és amikor kételkedünk valaki őszinteségében, akkor azt vitatjuk, hogy a partnerünk elsődlegesen kinyilvánított szándéka valódi-e, komolyan vehető-e. Mit is jelent ez a vitatás? Azt, hogy a megnyilatkozás során kinyilvánított elsődleges szándékhoz képest feltételezünk egy második – igazi, valódi – intenciót, ami

átértelmezi a megnyilatkozást magát. Ez egy másodrendű intencionalitásvizsgálat. Detektálunk egy elsőrendű intenciót, és második szinten azt vizsgáljuk, hogy a partnerünk vajon a kinyilvánított intenció megvalósulását ténylegesen akarja-e vagy sem. Ilyen értelmezési problémák azonban nemcsak az őszinteségvizsgálat esetében merülnek fel, sok más helyzethez is kapcsolódhat ugyanilyen interpretációs feladat. A színházban vagy egy tanteremben ülve, játékokban elmerülve mindig felmerül ez a valódisági, komolyan vehetőségi kérdés. Amikor a való életben azt halljuk, hogy a szomszédban azt üvölti valaki, „leszúrlak”, akkor a helyzetet „igaziként” értelmezve kihívjuk a rendőrséget azzal, hogy meg akarnak ölni egy embert. Amikor viszont egy színházban ülve halljuk ugyanezt, akkor nem telefonálunk sehova, mert tudjuk, hogy a színészek nem gondolják komolyan, amit mondanak. Ilyenkor – a helyzet kontextusából – tudjuk, hogy a megnyilatkozást nem kell szó szerint venni. Amikor a tanteremben a tanár magyaráz valamit, sokszor előfordul, hogy a diákok tudják, hogy amit a tanár mond, nem gondolja teljesen komolyan, csak szemléltetési, oktatási célzattal mondja. Sokféle tevékenységünk (oktatás, szórakoztatás, játék) kontextusához hozzátartozik az a tudás, hogy a helyzet résztvevői nem gondolják komolyan, szó szerint, amit éppen tesznek, csak átvitt értelemben cselekednek. A kommunikációs helyzetben először ezt az valódiságigényt (CLAIM_FOR_DIRECTNESS) kell jeleznünk a másik felé, azt az igényt, hogy a megnyilatkozásunkat direktben kell-e értelmezni, komolyan kell-e venni, vagy sem.⁷ Ennek a valódiságigénynak a vizsgálata megelőzi a másik három érvényességigény vizsgálatát. Lehet a megnyilatkozás igazságában, helyességében vagy őszinteségében kételkedni, de ezeket meg kell előzze az a vizsgálat, hogy direkt, valódi, szó szerinti, komolyan vett intencióról van-e szó, vagy sem. Ebben az érvényességvizsgálatban mindig másodrendű intencióvizsgálatot végzünk: azt próbáljuk meg felderíteni, hogy a másik által kinyilvánított, látható, és általunk hamisnak, nem-valósnak tartott szándék mögött nincs-e egy másik, valódi, a kinyilvánítottat átértelmező szándék.

T48. CLAIM_FOR_DIRECTNESS(EGO, ALTER, MESSAGE) $\equiv$ INTENTION(EGO, BELIEF(ALTER, INTENTION(EGO, COMMUNICATE(EGO, ALTER, MESSAGE), TRUE)))

Vannak esetek, amikor a megnyilatkozó eleve azzal az érvényességigénnyel lép fel, hogy a megnyilatkozása nem valódi, átértelmezett, nem kell komolyan venni (ilyenek a színházi, oktatási vagy játék helyzetek). Ekkor nincs is szükség további vizsgálatra, hiszen a felek tudják, hogy nem kell a dolgokat szó szerint érteni, itt minden idézőjelbe tehető, a kommunikáció nem valódi, indirekt.

Ha viszont a megnyilatkozó direkt valódiságigényt kommunikál, akkor a partnerének első lépésben azt kell megvizsgálnia, vajon őszinte-e a kinyilvánított szándék. Aki valódiságigénnyel lép fel, az nem kommunikálhatja azt, hogy ő nem őszinte, hogy ő eleve hazudik, ezt csak a partnere vetheti fel, és vizsgálhatja meg.

⁷ R. M. Hare erre a jelenségre a neusztia (NEUSTIC) terminust alkalmazta (Hare 1952).

- T49. $\text{CLAIM_FOR_SINCERITY}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{MESSAGE}) \equiv \text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{COMMUNICATE}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{MESSAGE}, \text{CLAIM_FOR_DIRECTNESS}), \text{TRUE}) \rightarrow \text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{BELIEVE}(\text{ALTER}, \text{MESSAGE}, \text{TRUE}))$

Ha az őszinteségvizsgálat azt hozza ki, hogy Alter nem hisz az Egónak, akkor a további érvényességvizsgálatra megint nincs szükség – csakúgy, mint azokban az esetben, amikor a helyzetet átértelmezettnek, indirektnek ítélik meg a felek. Ha viszont Alter úgy látja, hogy Ego őszinte megnyilatkozást tett, akkor még kétféle érvényességigény-vizsgálat jöhet szóba.

- T50. $\text{CLAIM_FOR_TRUTH}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{MESSAGE}) \equiv \text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{COMMUNICATE}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{MESSAGE}, \text{CLAIM_FOR_SINCERITY}), \text{TRUE}) \rightarrow \text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{BELIEF}(\text{ALTER}, \text{MESSAGE}, \text{TRUE}))$
- T51. $\text{CLAIM_FOR_OBEDIENCE}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{MESSAGE}) \equiv \text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{COMMUNICATE}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{MESSAGE}, \text{CLAIM_FOR_SINCERITY}), \text{TRUE}) \rightarrow \text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{ACT}(\text{ALTER}, \text{CONTENT_COMMUNICATED_IN_MESSAGE}))$

Az eddigi formulák az érvényességigényekre fókuszáltak, amelyek a megnyilatkozó félhez (Egóhoz) köthetők. Az igények kinyilvánításához hozzátartoznak az érvényességvizsgálatok, amelyek viszont már a fogadóhoz (Alterhez) kapcsolhatók. Az érvényességigényt Ego kapcsolja a megnyilatkozásához, amire vonatkozóan Alter érvényességvizsgálatot végez el magában, és ennek eredményeként vagy elfogadja a kinyilvánított érvényességigényt, vagy elutasítja azt. Logikai és pragmatikai értelemben első a valóságvizsgálat, ha az nem jár elutasítással, azt követi az őszinteségvizsgálat, és az őszinteség elfogadása után jöhet az igazságra vagy a helyességre irányuló érvényességvizsgálat.

- T52. $\text{RECOGNIZE_CLAIM_FOR_DIRECTNESS}(\text{ALTER}, \text{EGO}, \text{CLAIM_FOR_DIRECTNESS}) \equiv \text{BELIEVE}(\text{ALTER}, \text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{COMMUNICATE}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{MESSAGE}, \text{CLAIM_FOR_DIRECTNESS}), \text{TRUE}))$
- T53. $\text{REJECT_CLAIM_FOR_DIRECTNESS}(\text{ALTER}, \text{EGO}, \text{CLAIM_FOR_DIRECTNESS}) \equiv \text{BELIEVE}(\text{ALTER}, \text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{COMMUNICATE}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{MESSAGE}, \text{CLAIM_FOR_DIRECTNESS}), \text{FALSE}))$

Az intencióvizsgálat révén kiderülhet, hogy olyan kommunikációról van-e szó, amit nem lehet szó szerint értelmezni (színházi előadás, szerepjáték). Ilyen esetekben már nincs értelme további érvényességvizsgálatnak (nem kérjük számon az ilyen megnyilatkozásnak sem az igazságértékét, sem a helyességét). Ugyanerre az eredményre jutunk akkor is, ha a helyzetet úgy értelmezzük, hogy a kommunikáló fél nem volt őszinte. Miután az intencióvizsgálat azt hozta ki, hogy az őszinte szándék szerint kell értelmezni a megnyilatkozást, következik – a megnyilatkozás tartalmához igazodva – az igazság- vagy helyességvizsgálat. Ha igazságvizsgálatról van szó, a felek vagy egyetértenek egymással, vagy nem.

- T54. $\text{AGREE}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{MESSAGE}) \equiv (\text{BELIEVE}(\text{EGO}, \text{MESSAGE}, \text{TRUE}) \wedge \text{BELIEVE}(\text{ALTER}, \text{MESSAGE}, \text{TRUE})) \vee (\text{BELIEVE}(\text{EGO}, \text{MESSAGE}, \text{FALSE}) \wedge \text{BELIEVE}(\text{ALTER}, \text{MESSAGE}, \text{FALSE}))$

T55. $\text{DISAGREE}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{MESSAGE}) \models (\text{BELIEVE}(\text{EGO}, \text{MESSAGE}, \text{TRUE}) \wedge \text{BELIEVE}(\text{ALTER}, \text{MESSAGE}, \text{FALSE})) \vee (\text{BELIEVE}(\text{EGO}, \text{MESSAGE}, \text{FALSE}) \wedge \text{BELIEVE}(\text{ALTER}, \text{MESSAGE}, \text{TRUE}))$

A helyességre vonatkozó érvényességigény elfogadásának meghatározásához szükségünk van további fogalmak definiálására. Tudnunk kell, mit jelent a norma, illetve a normatív (normához igazodó) cselekvés fogalma. Ehhez először a deontikus logika alapkategóriáit kell beemelni a modellünkbe. A deontikus logika központi kategóriája a deontikus modalitás fogalma. A deontikus modalitás mindig cselekvésre vonatkozik (nem soroljuk a normativitás körébe a kijelentésekre, állapotokra vonatkozó megnyilatkozásokat). A normatív cselekvés egyik definitív minősége lesz a cselekvés tartalmához kapcsolható deontikus modalitás, amelynek segítségével a jövőre irányuló elvárást (modális logikai kijelentést) fogalmazhatunk meg. Az alábbi deontikus modalitásokat különíthetjük el egymástól: a megengedett (PERMITTED) modalitását definiálatlan fogalomként tekintve definiálhatjuk a tiltott (PROHIBITED), kötelező (OBLIGATORY), elhagyható (OMISSIBLE), opcionális (OPTIONAL), preskriptív (PRESCRIPTIVE).

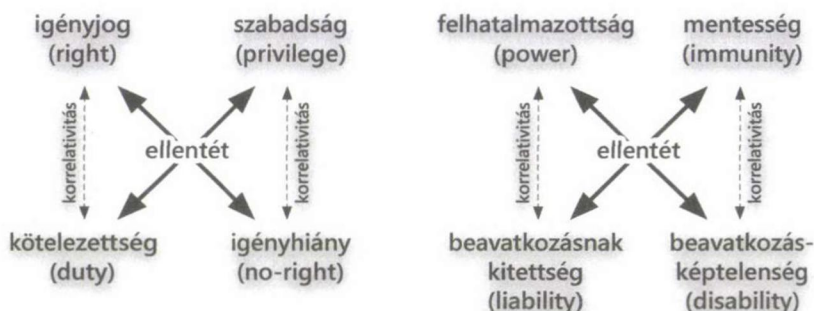
T56. $\text{PERMITTED}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \text{ EXISTS}$
 T57. $\text{PROHIBITED}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \models \neg \text{PERMITTED}(\text{DO}(\text{EGO}, \text{CONTENT}))$
 T58. $\text{OBLIGATORY}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \models \neg \text{PERMITTED}(\text{REFRAIN}(\text{EGO}, \text{CONTENT}))$
 T59. $\text{OMISSIBLE}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \models \neg \text{OBLIGATORY}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \equiv \text{PERMITTED}(\text{REFRAIN}(\text{EGO}, \text{CONTENT}))$
 T60. $\text{OPTIONAL}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \models \text{PERMITTED}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \wedge \text{OMISSIBLE}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \equiv \text{PERMITTED}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \wedge \text{PERMITTED}(\text{REFRAIN}(\text{EGO}, \text{CONTENT}))$
 T61. $\text{PRESCRIPTIVE}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \models \text{FORBIDDEN}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \vee \text{OBLIGATORY}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \equiv \neg \text{PERMITTED}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \vee \neg \text{PERMITTED}(\text{REFRAIN}(\text{EGO}, \text{CONTENT}))$

A fenti deontikus modalitások bármelyike összekapcsolható a cselekvéssel, és ezek felettes fogalma maga a deontikus modalitás (DEONTIC_MODALITY) kategóriája.

T62. $\text{DEONTIC_MODALITY}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \models \text{PERMITTED}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \vee \text{PROHIBITED}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \vee \text{OPTIONAL}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \vee \text{OMISSIBLE}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \vee \text{OBLIGATORY}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \vee \text{PRESCRIPTIVE}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT}))$

A deontikus modalitások közül hármat kiemelhetünk, amelyekre érvényes a JEPD-elv (Bittner et al. 2004), amelynek alapján kijelenthetjük, hogy a három deontikus modalitás egymást kölcsönösen kizárja, és együttesen mindig lefedik a teljes fogalmi teret.

T63. $\text{OBLIGATORY}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \mid \text{PROHIBITED}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \mid \text{OPTIONAL}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \equiv \top$
 T64. $\text{OBLIGATORY}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \wedge \text{PROHIBITED}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \equiv \perp$

Hohfeld jogosultság- és kötelezettség típusai

- T 65. $\text{OBLIGATORY}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \wedge \text{OPTIONAL}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \equiv \perp$
 T 66. $\text{OPTIONAL}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \wedge \text{PROHIBITED}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \equiv \perp$
 T 67. $\text{DEONTIC_MODALITY}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \equiv \text{PROHIBITED}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \mid \text{OPTIONAL}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \mid \text{OBLIGATORY}(\text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT}))$

A deontikus modalitások meghatározása után további normatív fogalmakat kell még definiálnunk. A deontikus modalitások mindig a jövőre vonatkozó állítások (elvárások). A nagy kérdés az, hogy mivel lehet a bekövetkezésüket biztosítani? Mivel társadalmi jelenségről van szó, társadalmi eszközöket, társadalmi hatásokat kell keresnünk. Különösen éles ez a kérdés a megengedések, jogosultságok esetében, amikor tudnunk kell, hogy miért számíthat a „jogosult” személy arra, hogy teljesülnek az elvárásai. Ehhez a jogosultság (és a kapcsolódó kötelezettség) fogalmát kell alaposabban megvizsgálnunk.

Wesley Newcomb Hohfeld jogelméletében a jogosultság- és kötelezettségfogalmakat értelmezte újra, amit Stig Kanger és mások formalizáltak (Kanger 1966, 1971, 1972, Lindahl 1977, Makinson 1986). Hohfeld négy jogosultság- és négy kötelességfogalmat különített el egymástól. A jogosultság fogalma alá rendelte az igény (CLAIM), a szabadság (PRIVILEGE, FREEDOM, LIBERTY), a felhatalmazottság (POWER^h) és az immunitás (IMMUNITY) fogalmát, a kötelesség fogalma alá pedig a kötelezettséget (DUTY), az igényhiányt (NO-RIGHT), a beavatkozásnak kitettséget (LIABILITY) és a beavatkozásképtelenséget (DISABILITY). A jogosultság- és kötelességfogalmak két-féle módon is összekapcsolhatóak egymással: vagy azért, mert egymás ellentétei, vagy azért, mert egymás komplementerei. Számunkra itt a komplementaritás a fontos reláció.⁸ Ha Ego fellép egy jogigénnyel, akkor ez azt jelenti a gyakorlatban, hogy Altertől azt igényli, hogy Alter a cselekvésére vonatkozóan kötelezettséget érezzen magában, és elvégezze az Ego által elvárt dolgot (legyen az cselekvés vagy tartózkodás). A hohfeldi kategóriák közti viszonyokat mutatja a fenti ábra.

⁸ Erre a relációra a komplementaritás mellett használják még a korrelativitás terminusát is. Számomra itt a két kifejezés szinonim.

Hohfeld jogfelfogása szerint egy jogosultságot csak a komplementer kötelezettségpárjával együtt lehet értelmezni. Például csak akkor beszélhetünk érvényes igényjogról, ha annak létezésével együtt társadalmi tényként rögzíthetjük a komplementer kötelezettség fennállását. A komplementaritás két-két jogtípust mindig úgy kapcsol össze, hogy az egyik mindig Egóra, a másik Alterra vonatkozik.

- T68. $\text{CLAIM}(\text{EGO}, \text{ACT}(\text{ALTER}, \text{CONTENT})) \equiv (\text{PERMITTED}(\text{EGO}, \text{INTEND}(\text{EGO}, \text{ACT}(\text{ALTER}, \text{CONTENT}))) \wedge (\text{INTEND}(\text{EGO}, \text{ACT}(\text{ALTER}, \text{CONTENT}))) \rightarrow \text{OBLIGATORY}(\text{ALTER}, \text{ACT}(\text{ALTER}, \text{CONTENT})))$
- T69. $\text{PRIVILEGE}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \equiv \text{PERMITTED}(\text{EGO}, \text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \wedge \text{PROHIBITED}(\text{ALTER}, \text{INTEND}(\text{ALTER}, \neg \text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})))$
- T70. $\text{DUTY}(\text{ALTER}, \text{EGO}, \text{ACT}(\text{ALTER}, \text{CONTENT})) \equiv \text{CLAIM}(\text{EGO}, \text{ACT}(\text{ALTER}, \text{CONTENT}))$
- T71. $\text{NO-RIGHT}(\text{ALTER}, \text{EGO}, \text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \equiv \text{PERMITTED}(\text{EGO}, \text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \wedge \text{PROHIBITED}(\text{ALTER}, \text{INTEND}(\text{ALTER}, \neg \text{ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})))$

Hohfeld beazonosít további négy másodrendű jogfogalmat, amelyeket úgy kell leírunk, hogy azokban kétféle elsőrendű jogfogalmat kell egyszerre felvennünk. A hohfeldi hatalomfogalom⁹ esetében egyszerre van jelen az elsőrendű jogosultságok megváltoztatásának szabadsága, illetve a változás – Alter általi – elfogadásának igénye.

- T72. $\text{CHANGE}(\text{EGO}, \text{RIGHT}) \equiv \text{CREATE}(\text{EGO}, \text{CREATE}(\text{EGO}, \text{CLAIM} \mid \text{PRIVILEGE}))$
- T73. $\text{POWER}^H(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{CHANGE}(\text{EGO}, \text{RIGHT})) \equiv \text{PRIVILEGE}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{CHANGE}(\text{EGO}, \text{RIGHT})) \wedge \text{CLAIM}(\text{EGO}, \text{RECOGNIZE}(\text{ALTER}, \text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{CHANGE}(\text{EGO}, \text{RIGHT}))))$
- T74. $\text{IMMUNITY}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{CHANGE}(\text{EGO}, \text{RIGHT})) \equiv \text{PRIVILEGE}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \neg \text{CHANGE}(\text{EGO}, \text{RIGHT})) \wedge \text{CLAIM}(\text{EGO}, \neg \text{INTENDED}(\text{ALTER}, \text{CHANGE}(\text{ALTER}, \text{RIGHT})))$
- T75. $\text{LIABILITY}(\text{ALTER}, \text{EGO}, \text{CHANGE}(\text{EGO}, \text{RIGHT})) \equiv \text{POWER}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{CHANGE}(\text{EGO}, \text{RIGHT}))$
- T76. $\text{DISABILITY}(\text{ALTER}, \text{EGO}, \text{CHANGE}(\text{EGO}, \text{RIGHT})) \equiv \text{IMMUNITY}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{CHANGE}(\text{EGO}, \text{RIGHT}))$

Azt tudjuk, hogy Hohfeld elemzése alapján négyféle jogosultságot és négyféle komplementer kötelezettséget különíthetünk el egymástól, de ettől még nyitott marad a kérdés, hogy a jog fogalmát miként értelmezzük. Vannak, akik csak a jogosultságkategóriákat sorolják ide, míg mások mindenféle jogi pozíciót megengednek (tehát a kötelezettségeket is). A döntés ontológiai elköteleződés kérdése. A jogról szóló tudományos diskurzusban mindkét nézet jelen van, mindkét jogértelmezés vállalható, csak arra kell figyelni, hogy az eltérő joginterpretációk ne vezethessenek félreértésekhez.

⁹ Hohfeld hatalomfogalma eltér a szociológiában használt értelmezéstől, ahogy ez a későbbiekben kiderül.

T77. $\text{RIGHT}_1 \equiv \text{CLAIM} \vee \text{PRIVILEGE} \vee \text{POWER}^H \vee \text{IMMUNITY}$

T78. $\text{RIGHT}_2 \equiv \text{CLAIM} \vee \text{PRIVILEGE} \vee \text{POWER}^H \vee \text{IMMUNITY} \vee \text{DUTY} \vee \text{NO-RIGHT} \vee \text{LIABILITY} \vee \text{DISABILITY}$

Az igényjogban az a különös minőség, hogy az Ego olyan jogosultságát írja le, amely Alter cselekvésére, pontosabban Alterre vonatkozó kötelezettség érvényesítésére tart igényt. A deontikus modalitás viszont mindig a cselekvő személyre vonatkozik. Hohfeld úgy kapcsolja össze Ego igényjogát Alter kötelezettségével, hogy logikailag a két fogalom egymás inverzének (konverzének) tekinti. A jogilag „működő” megoldás szociológiailag még kérdéses eredményt ad, mivel nem lehet tudni, hogy Alter¹⁰ miért tartaná be a kötelezettségét. Ennek megértéséhez van szükségünk a norma fogalmára.

Az eddigiekben csak illokúciós aktusokat vizsgáltam (Searle 2009), és ez a megfigyelési szempont nem terjed ki a kommunikáció hatásának vizsgálatára. Márpedig a társadalmi cselekvés szabályszerűségeit keresve kardinális kérdés, hogy vajon sikeresek lesznek-e, megvalósulnak-e a kommunikációs szándékok, és ha igen, miért. Ez kommunikációelméleti szempontból a perlokúció vizsgálatát jelentené, de most, szociológiai szempontól, inkább az a társadalmi mechanizmus érdekes, amely azt képes biztosítani, hogy az Ego Alter cselekvésére irányuló elvárása beteljesüljön. Az egyik ilyen társadalomtechnika a társadalmi norma, ami a perlokúciós hatás kiváltására irányul, amit a sikerességhez szükséges eszköz, a szankció révén biztosít. Von Wright normaértelmezését elfogadva (von Wright 1963a), azt némileg kibővítve, néhol pontosítva a norma fogalmát az alábbi komponensekből építhetjük fel. A normatív cselekvésnek mindig van címzettje (SUBJECT), tartalma (CONTENT), deontikus modalitása (DEONTIC_MODALITY), kibocsátója (AUTHORITY^A), kibocsátása (DECLARATION), feltétele (CONDITION), alkalmazási körülménye (OCCASION), a normát mindig követi, de legalábbis követheti szankció (SANCTION), ami egy szankcionáló személy (SANCTIONER) másodrendű cselekvése a normatív cselekvésre reagálva.¹¹ El kell különítenünk egymástól a normát mint elvárást (jövőre vonatkozó vélekedést, engedelmisségi igényt), illetve a normatív cselekvést mint a normához igazodó cselekvést. A norma komponenseit az alábbi módon értelmezhetjük.

T79. $\text{NORM}(\text{CONTENT}, \text{DEONTIC_MODALITY}, \text{SUBJECT}, \text{AUTHORITY}^A, \text{DECLARATION}, \text{CONDITION}, \text{OCCASION}, \text{SANCTION}, \text{SANCTIONER}) \text{ EXISTS}$

T80. $\text{NORMATIVE_ACT} \equiv \text{ACT}(\text{SUBJECT}, \text{CONTENT}, \text{DEONTIC_MODALITY}, \text{CONDITION}, \text{OCCASION}, \text{AUTHORITY}^A, \text{SANCTION}, \text{SANCTIONER})$

T81. $\text{SUBJECT}(\text{NORMATIVE_ACT}) \equiv \text{EGO}$

¹⁰ Eddig Alter kötelezettségéről volt szó, de a továbbiakban nem igazodom az eddigi „szereposztáshoz”, és a kötelezettség ágenseként Egóra hivatkozom.

¹¹ Noha a közbeszéd a szankcionálást a büntetéssel azonosítja, itt megkülönböztetjük egymástól a büntetést mint negatív szankciót és a jutalmazást mint pozitív szankciót.

T82. $\text{OCCASION}(\text{NORMATIVE_ACT}) \cong \{P\} \wedge (\{P\} \rightarrow \text{NORMATIVE_ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT}))$

T83. $\text{CONDITION}(\text{NORMATIVE_ACT}) \cong \text{ACT}_2(\text{ALTER}, \text{CONTENT}_2) \wedge (\text{ACT}_2(\text{ALTER}, \text{CONTENT}_2) \rightarrow \text{NORMATIVE_ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT}))$

A normatív cselekvés sosem áll egyedül az időben, a társadalmi térben. Ha azt mondjuk, hogy a normatív (normához igazodó) cselekvés a jelenben zajlik, akkor azt szükségszerűen meg kell előznie a múltban egy deklarációs (i tevékenység), amikor a normát megfogalmazzák, kibocsájtják.

T84. $\text{AUTHORITY}^A(\text{NORMATIVE_ACT}) \cong \text{AGENT} \wedge \text{DECLARE}(\text{AGENT}, \text{NORM})$

T85. $\text{DECLARATION}(\text{NORMATIVE_ACT}) \cong \text{COMMUNICATE}(\text{AGENT}, \text{SUBJECT}, \text{NORM}) \wedge \text{INTENTION}(\text{AGENT}, \text{NORMATIVE_ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \wedge \text{CLAIM_FOR_OBEDIENCE}(\text{AGENT}, \text{EGO}, \text{NORMATIVE_ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \wedge \text{POWER}^H(\text{COMMUNICATE}(\text{AGENT}, \text{CONTENT}))$

Másfelől viszont ha valaki nem igazodik a normához, vagyis normasértést követ el, akkor ezt mindig (legtöbbször) követi egy büntetés (negatív szankcionálást megvalósító cselekvés).¹² A büntetés egy olyan cselekvés, amely a normasértő számára nem kívánatos következménnyel jár, ebből a szempontból nem minősíthető kooperatívnak, társadalmilag pozitívnak. Az a megfontolás azonban, amely szerint a norma fennállása kívánatos, miközben a norma társadalmi érvényességének biztosításához szükség van szankcióra, mind a szankcionáló, mind a normasértő szemében átértékeli a szankció minősítését pozitívvá, és így a szankciónak pozitív önértéke lesz.¹³

T86. $\text{SANCTIONER}(\text{NORMATIVE_ACT}) \cong \text{AGENT} \wedge \text{ACT}(\text{SANCTIONER}, \text{SANCTION})$

T87. $\text{SANCTION}(\text{NORMATIVE_ACT}) \cong \neg \text{NORMATIVE_ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT}) \wedge (\neg \text{NORMATIVE_ACT}(\text{EGO}, \text{CONTENT}) \rightarrow (\text{ACT}(\text{SANCTIONER}, \text{CONTENT}_2) \wedge \text{RECOGNIZE_CLAIM_FOR_OBEDIENCE}(\text{EGO}, \text{SANCTIONER}, \text{ACTION}(\text{SANCTIONER}, \text{CONTENT}_2)) \wedge \text{VALUE}(\{\text{AGENT}\}, \text{ACTION}(\text{SANCTIONER}, \text{CONTENT}_2)))$

A norma jelensége azért fontos, mert a normában igényelt cselekvés végrehajtásának valószínűségét megnöveli a szankcionálással való fenyegetés, amit azáltal ér el, hogy Ego elfogadja a szankcionálás cselekvésében megnyilvánuló engedelmeségigényt.

Nemcsak arról lehet szó, hogy a cselekvők intenciói, akaratai eltérhetnek egymástól, de olyan helyzet is előfordulhat, hogy ezek az akaratok konfliktusba kerülnek egymással. A konfliktus itt azt jelenti, hogy a cselekvők akarata egyszerre nem valósítható meg: ha az egyik cselekvő akarata teljesül, akkor a másiké nem, és for-

¹² Az a tipikus, a gyakorlatban elterjedtebb szabályozási mód, hogy normasértéshez negatív szankciót rendelünk, de létezik az a jelenség is, amikor a normakövető magatartást pozitív szankció, jutalmazás követi. Itt csak a negatív szankcionálással foglalkozom.

¹³ Itt tehát arról van szó, hogy egy elsőrendben negatív minősítésű cselekvést, searle-i értelemben véve átértelmezzük (count as), és másodrendben már – a közösség számára pozitív minőségű – büntetesként interpretáljuk ugyanazt a cselekvést.

dítva. Mivel társadalmi cselekvésekről van szó, ezért itt az akaratkonfliktus azt jelenti, hogy az egyik ember saját cselekvésére irányuló akaratával ellentétes akaratot feltételezhetünk a másik személyben.

T88. $\text{CONFLICT}(\text{EGO}, \text{ALTER}) \stackrel{\text{def}}{=} (\text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{DO}(\text{ALTER}, \text{CONTENT})) \wedge \text{INTENTION}(\text{ALTER}, \text{REFRAIN}(\text{ALTER}, \text{CONTENT}))) \vee (\text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{REFRAIN}(\text{ALTER}, \text{CONTENT})) \wedge \text{INTENTION}(\text{ALTER}, \text{DO}(\text{ALTER}, \text{CONTENT}))) \vee (\text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{DO}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \wedge \text{INTENTION}(\text{ALTER}, \text{REFRAIN}(\text{EGO}, \text{CONTENT}))) \vee (\text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{REFRAIN}(\text{EGO}, \text{CONTENT})) \wedge \text{INTENTION}(\text{ALTER}, \text{DO}(\text{EGO}, \text{CONTENT})))$

Ilyenkor cselekvésbefolyásolási helyzetről van szó, hiszen Ego csak akkor tud saját intenciói szerint cselekedni, akkor érvényesítheti az akaratát, ha Alter megváltoztatja a sajátját (hiszen addig azok ellentétesek voltak). Hogyan lehet kezelni, feloldani az akaratkonfliktusokat? Három lehetőség van. Lehet véleménybefolyásolás révén, amikor Ego hatására Alter megváltoztatja először a véleményét, majd ennek hatására az akaratát. Ezzel az esettel most nem foglalkozom. A másik két konfliktusmegoldási lehetőség valamilyen hatalom- vagy uralomtechnika alkalmazása.

A konfliktushelyzet feloldásának egyik eszköze az uralom, amit – Weber meghatározását elfogadva – egy kiadott parancs engedelmes végrehajtásának tekinthetünk. Ehhez a parancsot kiadó személy által kommunikált engedelmességigény (normatív igény, legitimitásigény) elismerésre van szükség.

T89. $\text{RECOGNIZE_CLAIM_FOR_OBEDIENCE}(\text{ALTER}, \text{EGO}, \text{MESSAGE}) \stackrel{\text{def}}{=} \text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{COMMUNICATE}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{MESSAGE}, \text{CLAIM_FOR_OBEDIENCE}), \text{TRUE}) \wedge \text{INTENTION}(\text{ALTER}, \text{ACT}(\text{ALTER}, \text{CONTENT_COMMUNICATED_IN_MESSAGE}))$

T90. $\text{COMMAND}(\text{EGO}, \text{ALTER}) \stackrel{\text{def}}{=} \text{CLAIM_FOR_OBEDIENCE}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{MESSAGE}) \wedge \text{RECOGNIZED_CLAIM_FOR_OBEDIENCE}(\text{ALTER}, \text{EGO}, \text{MESSAGE})$

Ha létezik ez az engedelmesség, akkor beszélhetünk uralomról (AUTHORITY^R), amivel a konfliktusos kapcsolatban levő ágenszek közti relációt ragadhatjuk meg. Ez a kapcsolat az akaratkonfliktusok feloldásának békés módját adja.

T91. $\text{AUTHORITY}^R(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{CONTENT}) \stackrel{\text{def}}{=} (\text{CONFLICT}(\text{EGO}, \text{ALTER}) \wedge \text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{ACT}(\text{ALTER}, \text{CONTENT}))) \wedge \text{RECOGNIZE_CLAIM_FOR_OBEDIENCE}(\text{ALTER}, \text{EGO}, \text{MESSAGE}) \rightarrow \text{ACT}(\text{ALTER}, \text{CONTENT})$

Max Weber a parancsnak való engedelmeskedésként definálta az uralom fogalmát, és a fenti formula ezzel az értelmezéssel vág egybe. Az uralom lényege az, hogy a parancsot kiadó személy kinyilvánít egy engedelmességigényt is, és a felszólított személy azért ismeri el ezt az igényt (és azért hajtja végre a parancs tartalmát), mert valamilyen norma ezt kötelezettségként írja elő számára, amely norma a hozzá kapcsolt szankcionálási mechanizmus eredményeként képes hatást gyakorolni.

Nem minden esetben találkozunk azonban a kibocsátott engedelmességigény megfelelő elismeréssel. Az engedelmességigény visszautasítása egyben azt is jelenti, hogy az adott kapcsolat nem jellemezhető uralomként.

- T92. $\text{REJECT_CLAIM_FOR_OBEDIENCE}(\text{ALTER}, \text{EGO}, \text{MESSAGE}) \equiv \text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{COMMUNICATE}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{MESSAGE}, \text{CLAIM_FOR_OBEDIENCE}), \text{TRUE}) \wedge \neg \text{INTENTION}(\text{ALTER}, \text{ACT}(\text{ALTER}, \text{CONTENT_COMMUNICATED_IN_MESSAGE}))$

Ilyen esetben is van mód az akarat érvényesítésére, csak ekkor másfajta társadalomtechnika szükséges. A szemben álló akaratok konfliktusának feloldása lehet, hogy az egyik fél valamilyen kényszerítő technikát alkalmaz, aminek eredményeként a másik fél feladja saját – korábbi – akaratát, és végrehajtja azt, amit a partnere kíván tőle. Weber ezt a társadalmi kapcsolatot nevezi hatalomnak (POWER^w).

- T93. $\text{COERCIVE_ACT}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{COERCION}) \equiv \text{ACT}(\text{EGO}, \text{COERCION}) \wedge \neg \text{VALUE}(\{\text{AGENT}, \text{ACTION}(\text{EGO}, \text{COERCION})\}) \wedge P_1 \wedge \text{PREFERENCE}(\text{ALTER}, P_1, P_2) \wedge (\text{ACT}(\text{EGO}, \text{COERCION}) \rightarrow P_2)$
- T94. $\text{POWER}^w(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{CONTENT}) \equiv \text{CONFLICT}(\text{EGO}, \text{ALTER}) \wedge \text{INTENTION}(\text{EGO}, \text{ACT}(\text{ALTER}, \text{CONTENT})) \wedge \text{REJECT_CLAIM_FOR_OBEDIENCE}(\text{ALTER}, \text{EGO}, \text{MESSAGE}) \wedge \text{COERCIVE_ACT}(\text{EGO}, \text{ALTER}, \text{COERCION}) \rightarrow \text{ACT}(\text{ALTER}, \text{CONTENT})$

A modellünkben már szerepel mind a POWER mint felhatalmazottság (POWER^u), mind az AUTHORITY mint autoritás (AUTHORITY^a) angol terminusa. Mivel ez a két terminus most új fogalomhoz, új jelentéssel kapcsolódik, a terminológiai homonimitás feloldása érdekében indexek alkalmazásával különítem el a különböző jelentésű fogalmakat. A hatalomalkalmazás olyan konfliktusfeloldási technika, amelynek során a domináns fél valamilyen kényszert alkalmaz, ami saját akaratának megváltoztatására készíti a másik felet. Az alávetett személy nem önszántából, hanem kényszer hatására változtatja meg saját elsődleges akaratát. Ezzel szemben az uralomtechnika egy létező normára hivatkozik, és így az alávetett személy önszántából változtatja meg az elsődleges akaratát, mert úgy érzi, neki engedelmeskednie kell a másik személy felől érkező akaratnak (parancsnak). Erre mondja azt Weber, hogy az uralomban mindig van valamiféle engedelmeskedni akarás (Weber 1987).

A cselekvéseméleti ontológia építését ezen a ponton befejezhetjük, bár nyilván sokféle irányban lehetne tovább építeni azt. A formális elemzés egyik fontos tanulásgként leszögezhetjük, hogy sem a normativitás, sem a cselekvésbefolyásolás (tehát a hatalom és uralom), sem a társadalmi cselekvés jelenségét nem lehet önmagában megérteni. A társadalmi cselekvés, a normativitás, mások befolyásolásának értelmezéséhez szükség van a cselekvések kommunikatív rétegének vizsgálatára, a beszédaktus-elmélet által bevezetett fogalmakra is.

IRODALOM

- Andréka, H. – Ryan, M. D. – Schobbens, P.Y. (2002): Operators and laws for combining preference relations. *Journal of Logic and Computation*, 12(1). sz. 13–53. p.
- Belnap, N. – Perloff, M. – Ming, Xu (2001): *Facing the Future*. Oxford University Press.
- Bittner, Th. – Donnelly, M. – Smith, B. (2004): Individuals, universals, collections: On the foundational relations of ontology. In Varzi, A. C. – Vieu, Laure (szerk.): *Formal Ontology in Information Systems*. IOS Press, 37–48. p.
- Bratman, M. (1987): *Intention, Plans, and Practical Reason*. Harvard University Press.
- Broome, J. (2006): Reasoning with preferences? In Serena Olsaretti (szerk.): *Preferences and Well-Being*. Cambridge University Press, 183–208. p.
- Dénes Tamás – Farkas János (2015): *A human társadalom elmélete – Multiszerkezturális modell alapján*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Grice, H. P. (2011): *Tanulmányok a szavak életéről*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Habermas, J. (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Hare, R. M. (1952): *The Language of Morals*. Oxford, Clarendon.
- Hohfeld, W. N. (2000): Alapvető jogi fogalmak a bírói érvelésben. In Szabó M. – Varga Cs. (szerk.): *Jog és nyelv*. Kiadó nélkül, 59–96. p.
- Kanger, Stig (1971): New foundations for ethical theory. In R. Hilpinen (szerk.): *Deontic Logic: Introductory and Systematic Readings*. Reidel, 36–58. p.
- Kanger, Stig (1972): Law and logic. *Theoria*, 38. évf. 105–132. p.
- Kanger, Stig – Kanger, H. (1966): Rights and parliamentarism. *Theoria*, 32. évf. 85–115. p.
- Lindahl, L. (1977): *Position and Change*. Springer.
- Makinson, D. (1986): On the formal representation of rights relations. *Journal of Philosophical Logic*, 15. évf. 403–425. p.
- Rawls, J. (1981): Kétfajta szabályfogalom. In Lónyai Mária (szerk.): *Tények és értékek. A modern angolszász etika irodalmából*. Budapest, Gondolat Kiadó, 364–416. p.
- Searle, J. (2009): *Beszédaktusok*. Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó.
- Smith, M. – Lewis, D. – Johnston, M. (1989): Dispositional Theories of Value. *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes*, 63. évf. 89–111, 113–137, 139–174. p.
- Suzumura, Kotaro (1983): *Rational choice, collective decisions, and social welfare*. Cambridge University Press.
- Syi (2014a): Hidden patterns of reciprocity. *Journal of Theoretical Biology*, 345. évf. 92–98. p.
- Syi (2014b): *syi.hu/cse*, Budapest, L'Harmattan-Könyvpont Kiadó.
- von Wright, G. H. (1963a): *Norm and Action*. Routledge and Kegan Paul.
- von Wright, G. H. (1963b): *The Logic of Preference*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom, I*. Budapest, KJK.

SUMMARY

The most important categories of action theory are defined by Max Weber, and these categories are still valid for today. In this paper, I try to define concepts that are necessary for the interpretation of social action based on formal tools. I am looking for what ontological commitments are needed to describe human action. From the interpretation of intention inherent in social action, through the techniques of attention and deliberation, we can

go through the analysis of the validity claims and validity requirements connected to the speech acts and the Hohfeldian interpretation of right concepts formalized with the help of deontic logic, and finally both the normative actions, and the conflicting situations can be described as well. The conflicts between the actors can be solved by power or authority techniques, which can be differentiated according to different validity claims. At the end of the paper, we get to the concept of the Weberian authority and power. On the basis of the formal analysis, it turns out that neither the normativity neither the influence of action (ie. power and authority) nor the social action can not be understood in itself. In order to interpret social action, normativity, influence of others, it is necessary to examine the communicative layer of actions, and we need the concepts introduced by the speech act theory.

TAMÁS PÁL

A Jeremiás-modell és alternatívái: a közértelmiségi szerepek új politikai gazdaságtana

Farkas János emlékére

*„Amikor elkezdtem (a szakmát), nem vágytam arra,
hogy színész-nő legyek és nem érdekelt a színész-
mesterség sem. Egyszerűen híres akartam lenni.”*

Katharine Hepburn

A közértelmiségi szerepek vizsgálatánál az érdem, a hírnév és a celebritás fogalmaiból érdemes kiindulni. Minden nyilvános szerepnek van a modernitásban valamilyen hírnév tartalma. A szakértelmiség többsége félig anonim marad. Mi itt a továbbiakban Jeremiás-modellnek nevezzük azt a modern közértelmiségi szerepet, amely a szerepfüggetlenséget előbbre tartja elképzelhető állami szerepeknél. Amely szükség esetén ragaszkodik ortodox reformkoncepciókhoz, konfrontatív magányos hős. Idegen tőle a mozgalmár szerep, nem keresi mindenáron a szövetségeseket. Ebben az értelmezésben számos metszetben eltér néhány újabb, egyébként nagyobb sikerrel kecsegtető közértelmiségi szereptől, mint a továbbiakban elemzett szerves értelmiségítő (Gramsci értelmezésében) és a tudástermelő és -forgalmazó hálózatok szabályozójától (a network értelmiségítő).

A jeremiádákhoz, vagyis az üzenetekhez kell valamilyen nehezen kikezdhető veszély megnevezése. Ilyenből a műfaj néhány alaptípust használ; A. gazdasági bukást, B. a közkerécsők romlását, C. az állam és fő eszközeinek veszélyeztetettségét, D. valamilyen népességi kataklizmát, E. a Gonosz megjelenését egy politikus szándékaiban, személyében vagy ilyenek kis csoportjában.

A jobboldal jeremiádái manapság leginkább a C és a D eszközöket, a baloldaliak az E-t használják. Az A-t különböző formában mindkét oldal használja. A B-re igazán most mintha egyik jeremiáda családnak sincs szüksége.

A közértelmiségi szerepek vizsgálatánál az érdem, a hírnév és a celebritás fogalmaiból érdemes kiindulni. Minden nyilvános szerepnek van a modernitásban valamilyen hírnév tartalma. Az értelmiségi-szakértői szerepeknek vélemények nyilvános felmutatása általában a részét képezik. Véleményből több van, mint jól látható helyekből ilyenek előadásához, ezért felértékelődnek azok a terek, színpadok, porondok, ahol valamilyen közönség előtt ezek bemutatásán keresztül ismeretek, sőt híresek lehetünk. A szakértelmiség többsége félig anonim marad. Természetesen használhatja, használja is a nevét, regáliát, de főleg szakmai, vagy zártabb politikai fórumokon. Máshol csak véletlen médiaszerepléseken keresztül szabadul ki szélesebb közönség elé. A tudománytörténetnek a természettudományokban vannak periódusai, amikor a legnagyobb tudósok, így Newton, mániákusai lesznek felfedezések elsőségéért folyó majdnem hogy valódi harcnak. Adam

Smith megjegyzi, hogy az elismerés „az emberi élet erőfeszítéseinek fele”. Valahogy hasonlóan fogalmaz David Hume: „a dicsőség szeretete olyan ellenőrizhetetlen tekintéllyel irányítja az agyakat, hogy gyakran a tervezetek és cselekedetek legfőbb alapjává válik.” Más korokban és tudósok számára mindez nem olyan fontos, vagy nem beszéltek erről ennyire közvetlenül. Ma a humán tudományokban alig vannak publikációs elsőbbségi harcok.

KÖZÉRTELMISÉGI CELEBRITÁSOK

A hírnév biztosításának technikai egyszerűen mások. Az szerencsés esetben elérhető a szűkebben vett kutatáson kívül, a médiában, politikában. Különben is sokaknak úgy tűnik, hogy itt közvetlenebbül lehet a világot „javítani”, mint mondjuk szakdolgozatokkal egy kutatócsoportban a francia felvilágosodás történetéről vagy Rákóczi háborúiról. De aki nem akart kilépni a tudományból, azért megtalálhatta a hírnevét, mondjuk tudományos iskolája ápolásával, erősítésével, elmélyítésével anélkül, hogy közvetlenül közértelmiségivé vált volna. De ha mégis kilépett, közös mezőbe került más világmagyarázókkal, korábban teológusokkal, később írókkal, filozófusokkal, esszéistákkal, sőt média-csinálókkal. A hírnév társadalomszervező erővé azonban az esetek többségében nem önmagában válik, hanem hordozói csoportokat alkotnak, ezek a „celebritások” azután ha nem is azonos, de hasonló módon kezeltetnek. Sőt, bizonyos esetekben a közfigyelemnek irántuk meghatározott intézményes keretei alakulnak ki. A közértelmiségi nem feltétlenül celebritás (s különösen nem az a szórakoztató tömegmédiá számára), de azért e csoportok kezelésénél vannak közös érintkezési pontok. Ebben a térben találkozik a közértelmiségi felhasználóival, és lesznek olyan esztétikainak tűnő divatok, nyelvhasználati fordulatok, amelyek a különböző celebritásokat s közöttük a közértelmiségieket egy pillanatra összekötik. Ez a celebritás-mező médium, amelyben a celebritások különböző fajtáit tulajdonképpen együtt stabilizálja egy időre. Természetesen a hírnév nem automatikusan jelent érdemet. Vannak üres celebritások, amelyeknek nincs közük az érdemhez. De az érdem elismerésének geometriája tulajdonképpen független a hírnevtől. A kapcsolat azonban nemhogy nem univerzális, hanem igen sokszor nemzetikultúra-függő. Amennyiben és ahol a közértelmiségi akár részlegesen is része ennek a mezőnek, akkor – esztétikai és etikai értelemben is – tisztázni kell az adott térben uralkodó normákhoz való viszonyát.

A PRÓFÉTÁK MINT KÖZÉRTELMISÉGIEK

Értelmezésünkhöz a közértelmiségi szerepek hosszú sorából – tulajdonképpen az újabbak ellenpontjaként – a prófétákkal lenne érdemes kezdenünk. A hatalmas teológiai irodalmon túl léteznek e szerep szociológiai és történetfilozófiai értelmezései (például Buberé, 1991, 1998). Azonban ezek legegyszerűbb hivatkozásai is szétfeszítenék a dolgozat kereteit. Jeremiásra mint modellre azért érdemes röviden utalni.

Jeremiás a modernitás számára is a legfontosabb próféták egyike. Életét, működését kortársai is részletesen feljegyezték. Az ókori zsidó történelem talán legrámaibb korszakában működik. Megéli, hogy Nabukodonozor elfoglalja Jeruzsálemet, az első babilóniai fogságot, majd a jeruzsálemi templom pusztulását, a zsidó állam végét. A neki tulajdonított szövegek a bibliai kánon részei. A legfontosabb próféták között tartja számon a judaizmus (a „második főpróféta”), a kereszténység és az Iszlám is. Michelangelo megfestette a Sixtus kápolnában. Talán központi üzenete, hogy az állam pusztulása legfőképpen nem az akkori nemzetközi tér átrendeződéséből, a kor nagyhatalmainak mozgásából következett, hanem abból hogy a társadalom erkölcsileg megromlott, nem volt hű hagyományos értékeihez és vállalásaihoz. Ma azt mondanák, elfordul hagyományos identitásaitól. Jeremiás egy Jeruzsálem-környéki városkában él, a család módos, nem kell munkájából eltartania magát, a korai időkből, ifjúkorától a közösség elismeri prófétaként, a politikai katalizmák korában nem alapít családot, nincs felesége. A közszerepnek él. Juda őt királynak éli meg. Felfogása szerint a nép elfordult az Úrtól, ezért az bünteti éhséggel, Jeruzsálemet idegenek dúlják fel, a népet külföldi fogságba vetik (babiloni fogság). A kánon szerint Isten készíti arra, hogy nyilvánosan megszólaljon, de ő ellenáll. Nem akar szerepelni. Meg fiatal mindehhez, mondja. De azután mégis elfogadja a kiválasztottságot. Nézeteiért üldözik; sajátjai bántalmazzák, börtönbe vetik, halállal fenyegetik, kétségbe vonják nézeteit, hamis prófétának nevezik, tulajdonképpen csak a babiloniak mentik meg. Mindvégig szemben áll a jeruzsálemi felső papsággal. Panaszait a Jeremiáékban, hosszú mikor prózai, mikor verses szövegekben adja elő. Ezt, mint műfajt más próféták szövegeire is értelmezik. Összefoglalva, ezek a nép szenvedéseit a régi hit megromlásával magyarázzák. Reformokat követelnek, de konzervatívok, a változásokkal az eredeti hithez való visszatérést szorgalmazzák. A műfaj népszerű később a reformáció idején is, például a puritánok között.

Mi itt a továbbiakban Jeremiás-modellnek nevezzük azt a modern közértelmiségi szerepet, amely a függetlenséget előbbre tartja az elképzelhető állami szerepeknél, amely szükség esetén ragaszkodik ortodox reformkoncepciókhoz, konfrontatív magányos hős ideájához. Idegen tőle a mozgalmár szerep, nem keresi mindenáron a szövetségeseket. Ebben az értelmezésben számos metszetben eltér néhány újabb, egyébként nagyobb sikerrel kecsegtető közértelmiségi szereptől, mint a továbbiakban elemzett szerves értelmiségitől (Gramsci értelmezésében) és a tudástermelő és forgalmazó hálózatok szabályozójától (a network értelmiségitől).

A közértelmiségi szerepek vizsgálatánál tudatosan nem keveredünk bele a kutatásoknak, adatoknak, programoknak és spekulációknak abba a bozótjába, amelyben a kelet-európai intelligenciáról, a Bildungsbürgertumról, az 1970–80-as évek „új osztályairól” és az értelmiségi elitről az utolsó negyven évben születtek. Ezek számos ponton érintkez(het)nek a bennünket érdeklő „public intellectual” problematikával. De azért nem ugyanarról a jelenségről vagy szerepről van szó. S az érintőlegesen idesorolható irodalom együttesen akkora, hogy még legfelületesebben sem lehet itt akár csak nagy vonalakban is bemutatni.

KÖZÉRTELMISÉGI SKILLCSOMAGOK

Az nyilvánvaló, hogy az általunk jelzett közértelmiségi szerep önmagában nem jelenti kizárólag szellemi képességek nyilvános használatát. Valószínűleg ennek működtetéséhez háromféle, egymástól lényegében független képesség, „skillcsomag” szükséges. Az első a szellemi, problémamegoldó képességek működtetésének csomagja lenne, elágazások áttekintése, a döntések elágazási pontjainak kezelése, a szóba jöhető valóságmodellek közötti választás.

A második egy szakértői, közértelmiségi vitakultúra életben tartása. Itt nem egyszerűen debatterri képességek működtetéséről és élesítéséről lenne szó. Elsősorban, úgy hisszük, nem a más politikai hitekekkel és tudáshálózatokkal, azok közértelmiségeivel várható összecsapásokról van szó, mert ilyesmire a tartósan polarizált politikai rendszerben egyszerűen nincs szükség. Folyik ugyan az oldalak között valamilyen rosszízű folyamatos lökdösődés – általában első osztályú érvek nélkül, de ehhez egyik oldalról sem kellene közértelmiségi, a munkát másodosztályú reklámszakemberek is el tudják látni. Azonban szükség lehet érvek nyilvános ütköztetésére az adott pólusokon belül.

A közép-európai politikai és/vagy üzleti pólusok döntéseiben végső soron kis létszámú csoportok a meghatározók. A pólusokon belül az érveket végig lehetne személyesen előszóban tárgyalni, a vélemények kulisszák mögötti közvetlen ütköztetésével. De sokszor még ez is elmarad, mert az egyes szakértők egymással ugyanazon a politikai táboron és városban belül sokszor hosszú hónapokig nem találkoznak. Ebből következik valamilyen természetes elidegenedettség is az érintettek (vagy egy részük) között. Ez kedves az amúgy is nyilvános vitáknak, üzenetcséréknek az adott táboron belül. Amúgy ezek nem feltétlenül konfrontatívák, de a folyamatokat egyébként is aprólékosan követő szakértők a túlpartról szükség esetén amúgy is mindent megtesznek, hogy a másik oldal szakértői között, egyébként maga a pólus számára legtöbbször hasznos véleménykülönbségeket vagy sajtóvitákat diszfunkcionálissá tegyék és felerősítsék.

A harmadik szerepcsomagot szórakoztatóképességnek neveznénk. A közértelmiségi nyilvános funkciók gyakorlása szórakoztatási képességek nélkül elképzelhetetlen. De ha a modern média megkövetel a politikustól szinte folyamatos jelenlétet a médiában mindenféle populista fogásokkal együtt, a közértelmiségitől mindezt automatikusan nem várja, mert annak közönsége más, inkább diplomásokból, szakértelmiségiekből áll, s ebben a közegben mást jelent a populizmus és a meggyőzés is.

Mind a három szerephez kell, mind a három közértelmiségi csoportra szükség lehet, de bizonyára különböző összetételben. A Jeremiás-modellhez a legfontosabbnak a másodikat és az elsőt, vagyis a debatter-kultúrát és a problémák elágazásainak kezelését tartjuk. A második, vagyis szerves értelmiségiének szórakoztató funkciókkal kell elsősorban rendelkeznie (ráadásul nem is csak az értelmiségi közönségnél, hanem a legszélesebb körökben), persze némi vitakultúrával megtűzdelve. A network-közértelmiségi elsősorban a tudás-manipuláció technikáiban lesz különösen fontos.

TÖRTÉNETI MINTÁK

A közértelmiségi szerepek Közép-Európában a modernitás nem túl késői szakaszaiban, a 16. századi államszervek részeként alakultak ki. Általában egyéni szerepeknek minősültek, és csak fokozatosan intézményesedtek. A nyilvánosság nem kötődött feltétlenül döntéshozatalhoz (a régióra vonatkozó igazi politikai döntéseket az akkori országos központokban a régióon kívül hozták meg). A tudásipar közpolitikai része elsősorban a nemzeti nyelvű könyvnyomtatáshoz, a bibliafordításokhoz kötődött, később megjelent valamiféle újságírás is, általánosabban az első ilyen szerepek az íráshoz kapcsolódtak. A felsőoktatás első európai alapító korszakából, a 14–15. századból származó intézmények (Prága, Krakkó) ekkorra elprovinciálódtak, vagy másképp a poszt-vallásháborús időket tükrözték. Zömmel latinul és később németül tanítottak, piacképes új tudást viszonylag keveset állítottak ekkor itt elő. A tudástermelés és a könyvkiadás akadémiaibb része zömmel vallási intézményekben zajlott, vagy ilyenekhez kötődött. A régióban nyilvánosan fogyasztott könyvek nagyobb részét importálták a nagy európai központokból. Ezen intézmények körül viszonylag kevesen tudtak értelmiségi munkákból megélni, közértelmiséginek közülük is csak kevesen számítottak. Általában lassan, szakadásokkal álltak fel azok a hálózatok és intézmények, amelyek később a nyilvános tudás (public knowledge) forgalmazásának és karbantartásának infrastruktúrájává váltak. A közép (és kelet)-európai közértelmiségi szerep a történeti mintákból következően még mindig a magányos hősé, ugyanakkor a gyorsan globálissá váló késő modern közértelmiségi funkciók sokfelé ágaznak, elkülönült intézmények működéséért felelnek, és egymás mellett, sőt egymással szemben különböző szabályozási köröket működtetnek. Elvben lehetett magányos ellenálló is közértelmiségi, de a közértelmiségi ma már nem feltétlenül vagy automatikusan ellenálló. Korábban a közértelmiséginek nem volt különösebben köze a technológiához. Ma pedig annak bizonyos részeiért, sokszor elemek működtetéséért is kifejezetten felel.

Úgy tűnik, hogy a klasszikus szerep gyakran egyetlen generációra koncentrálódik, kimerül, vagy inkább rövidebb időre feltűnik, majd felszaporodik, ennek a generációnak a vezető közértelmiségiei, az agyak mentorai letűnnek, és nincs rendszeresen folytatás, vagy nem vonzottak iskolát, vagy nem lehetett valamit folytatni egyes konkrét helyeken. De vannak azért ismert kivételek.

FÉLGENERÁCIÓK

Magyarországon például az 1953–56-os Petőfi-körös–nagyimrista nemzedék, a Lukács iskola, a „sestjatiszjannikok”, a 60-as évek orosz aktivista generációja, Lengyelországban Michnikék, a cseh chartisták, a magyar 40-es évek népi írói és parasztpárti politikusai, mind sajátos „félgenerációk” (egy teljes generáció biológiailag 30 év körüli ciklusokban él), ebben az értelemben nem is teljeseek. Rövid idő alatt különleges társadalmi konfliktusok vagy értelmezésmódok összeállása alatt születnek. Biológiailag ugyan közeliek, de néhány év társadalmi kihívásaira, világ-

értelmezésére adnak valamilyen választ. Mind létszámukat tekintve, mind a szakmai életútjukon belüli különleges szakaszokra reagálnak, s a teljes korosztályhoz képest nevezzük őket „félgenerációknak”.

Általában nem győztes forradalmak megöregedett tanúiról van ezekben az esetekben szó. A környéken az ő fiatal éveikben, az 1956-osokat kivéve (akik szintén csak a korai szakaszban álltak a mozgalom élén, az nagyon hamar kiforgott alóluk) bölcsességük, vonzóerejük abból áll, hogy ugyan készültek a barikádokra, de azután nem kerültek oda, vagy a barikádok el is maradtak. És valahogy ebből a befejezetlenségből következik tartós vonzóerejük mások számára. Vannak közben drámai törések.

Magához a mozgalmakhoz eleinte az egyetemnek, az egyetemi szemináriumoknak ritkán van köze. Ha meg is jelenik egy először „csak tudományos” generáció (mint a 20. század elejének fiatal budapesti társadalomtudósai), az nem képez le egyetemi szerkezeteket.

A DOKTORKÉPZÉS ÉRTELMISÉGI SZEREPEI

Közép-Európában lényeges kiséssel azonban mindez megváltozik az 1980–90-es évektől kezdődően a nagy létszámú és kurzusstruktúrába rendeződő doktoranduszképzéssel. Folyik már szervezett tudósképzés az 1950-es évektől, akár bővülő létszámokkal is az átemelt, eredetileg szovjet mintákat követő „aspiránsképzésben”. A fiatal kutatójelöltek azonban a kutatóhelyek köré rendeződnek, leraknak ugyan vizsgákat, de nem járnak integrált kurzusokra, sokszor nem is ismerik közvetlenül egymást. A képzési struktúra most létrehozza a generációt, tulajdonképpen függetlenül a külső társadalmi mozgástól. Ilyenképpen ez Közép-Európában innováció.

A kor uralkodó nemzetközi tudományszervezési mintájában, az amerikaiban ilyesmi történt egyébként már az 50-es évektől. Amerikában akkortájt a doktori programok akkorák lettek, hogy a hallgatók már alig érintkeztek másokkal, mint doktoranduszokkal, és nem is tanulták meg, hogy szakmai ügyeikről bárki mással igazán beszéljenek. A szakmából kifelé nem is kommunikáltak, nem is igen élték meg, hogy a társadalomnak aktuális problémái vannak. Ugyanakkor tanítani kellett a babyboomerek tömegeit. De hogy álláshoz jussanak, publikációs teljesítmény kellett. Steril, akadémikus, hivatkozott. A tudomány céljává ettől az időtől az új tömegkutató-oktató világában ott már legalább a 1960-as évektől ebben a közegben nem az új megismerése vagy a világ javítása, hanem a hivatkozottság vált, mindez kiszámítható életpályát kínált. Persze, már az amerikai modellben akkor is léteztek az akadémiai kívüli think tankek (agytrösztök), szerkesztőségek, szakértői szerepek, policy intézetek. De ezek csak ideiglenesen szívták fel néhány évre a foglalkoztatottakat, nem kínáltak biztos pályákat vagy munkahelyeket. Érdekes módon jövedelmet és hírességet ugyan kínáltak, mégis kisebb presztízsük volt, valószínűleg, mert azok a sikerek piaciak voltak, az academe meg nem (a piaci értelmiséget szabályzóként úgy látszik, nem szerették. És az academe hosszú élet-

pályát kínált). Ettől úgy látszik, az amerikai akadémiai modellben típuszerepeként kihalt a közértelmiségi egy egész korosztálya (ahol mégsem, mint a Partisan Review körül, szélesebben az ún. New York-i entellektüeleké az 1950–60-es években a kor számára inkább anomáliának tűnt).

Nálunk az 1990-es években a létszámprobléma teljesen más időzítésű volt. Nemzetközi kutatólétszám-utolérési megfontolásokkal növekedni kezdtek a létszámok – de egyrészt nem nőttek a kreatív munkahelyek, másrészt más volt az érett munkahelyek korösszetétele, harmadrészt általában is recesszió volt, az oktatás külső feltételei csak korlátozottan voltak hozzáférhetőek, nem volt tulajdonképpen elég semmi (oktató, könyvtár, ösztöndíj). Erről általában volt vita (pontosabban megfogalmazódtak panaszok), a gyorsított bővítésről, s annak következményeiről önmagában, mint stratégiáról, azonban nem. Ezekben az években elkezdene nőni a magyar hallgatólétszámok, különösen a bölcsészkarokon vagy a társadalomkutató szakokon. S az 1990–2000-es években beindulnak az egyetemek közötti versenyekből következően igen sok helyen a nagy létszámú doktori iskolák (a létszámok a következő másfél évtizedben a legtöbb helyen visszaesnek, de ez későbbi történet lesz). Az értelmiségi kreatív munkahelyek viszont közben alig nőnek. De a hallgatók mindeközben azt hitték, hogy néhány éven belül a professzori kar nagy része szinte együtt megy nyugdíjba, és akkor átvehetik az academe-ét mint munkaerőpiacot. Tehát érdemes maradni, és addig követni az akadémiai szertartásokat. Az akadémiai elit ráadásul ezt a váltási folyamatot szerette volna ellenőrizni, s lényegében erre a publikációs játékok szinte öncélúvá válásán kívül más eszközük nem lehetett. Így azután lényegében elijesztették a közértelmiségi szerepektől, bezárták az akadémiai publikációs játékba egy egész generációt. Ezt a folyamatot csak valamivel lassította, hogy a doktoranduszi ösztöndíjak minimálisak, s később a fiatal kutatói fizetések is olyan alacsonyak voltak, hogy az életben maradáshoz elvben sokféle más munkát is el kell vállalni, s ebből következhetek volna ismeretek akár a valós világból is. De a végül elvégzett munkák inkább értelmiségi, academe belüli segédmunkák, vidéki tanítások stb. voltak, ugyanabban a zárt világban, ahol egyébként is a generáció működött, igazi külső kíváncsiságot nem generáltak. Megfordítani a generáció értékvilágát mindenesetre nem is akarták, nem is tudták.

KIKOPÓ NEM-AKADÉMIAI MUNKAHELYEK

A korábbi közép-európai közértelmiségi generációk eltűnését gyorsította, hogy a rendszerváltó munkahelyek is szükségszerűen eltűntek. 1989 előtt a humán értelmiségi munkahelyeken belül viszonylag széles, mindenesetre a később meghonosodó atlanti arányoknál sokkal kiterjedtebbek voltak a nem-akadémiai munkahelyek (kiadók, szerkesztőségek, kutatóintézetek, államigazgatási háttérintézetek). 1989 után ezek szerkezete átalakult, de foglalkoztatott létszámaik egészükben csak lassan kezdtek fogyni. Egy ideig még úgy tűnt, hogy új támogatási formák ki tudják váltani a létszámok legalább egy részét. Demokrácia-promóciós projektek, külföldi NGO-k, európai átképzési programok, számtalan ideiglenes meghívás, ösztöndíj

egy ideig valódi nyüzsgést imitáltak, az átalakulás iránti nemzetközi érdeklődés a közértelmiségi szerepeknek új ideiglenes piacokat teremtettek. Sőt sok közvetlenül érintett azt hihette, hogy folyamatosan bővíülhet a kereslet szellemi termékei iránt. Ez a helyzet a 2000-es évek közepétől már gyorsan változik, a rendszerváltás befejeződésével ez a konjunktúra néhány éven belül meredeken befejeződik. 2008 után a gazdasági válságra az állam is munkahelyek leépítésével reagál. E két egymástól független, de párhuzamos folyamat gyorsan átalakította az értelmiségi munkaerő-piacot, és valamiféle elhelyezkedési pánikot is generált.

A nemzetközi mintában háromféle közértelmiségi szerep, tömegszakma a meghatározó. „Professzorok” (felsőoktatás, kutatás), újságírók (médiaszakmák) és nálunk írók, máshol meg filmesek. A nemzetközi sztárok között ritkák a nők, bár az amerikai Keleti Parton Susan Sontag, nálunk Heller Ágnes, máshol az amerikai *Academica* környékén ma talán még Martha Nussbaum, persze, a klasszikus Hannah Arendt azért itt is teremtenek szerepmintákat. Az akadémiai közösségek alapvetően maszkulinok, de a kor átlagos szórakoztatóipara számos ponton hagy teret nő-performereknek. A közértelmiségi szerepek, úgy látszik, keverték az *academia* és az entertainment szerepmoelljeit. Hipotézisük szerint a 1960-as évektől kezdődően a nő-közértelmiségiiek jelenléte – legalábbis részben – ebből következik.

JÖVEDELMEK

Az *Academe*-étől eltérő módon működnek ezekben a szakmákban a jövedelmek. Az újságíró közértelmiségit elvben fizetni kellett, mert meghatározó módon a honorból élt. A professzor értelmiségi szakpublikációit is ingyen írja, mert egyébként fizetést kap (és a régi Európában alapvetően abból él). Közép-Európában van más jövedelme is, kiegészítő honort csak elvétele kap írásért, vagy nagyon speciális médiamunkáért. Ez a hagyományos jövedelemszerkezet azután agyonütötte a közértelmiségi piacokat. A munkákat megkülönböztetik egyébként a határidő-problémák metszeteiben is. Az újságírónak voltak határidejei, és az ilyen esetleges kérések, megrendelések közértelmiségiként sem rendítették meg őket. A professzor, főleg a szakszövegeit, határidő nélkül írta, sokan ebből a milióból a nyilvánosságban most sem képesek másmilyen munkarendre.

Egészében egyre több szöveg születik, egyre kevesebért, ráadásul egyre kevesebb papírterjedelem marad a publikációs metszetekben a megjelenésre. A stílus-elemek szerint az *academic writing* (a tudományos próza) sikere szerény, visszafogott, formalista, belesimuló szerkezetű. A megmaradó nyilvánosság pedig egyre harsányabb szövegeket követel. Sokak számára nehéz a stílusváltás, nem mindenkinek sikerül.

Az intellektuál hagyományos társadalmi megítélése legalább a 19. századtól kezdve oszcillál; égbre emelik és/vagy szidalmazták a konkrét személy véleményeit. Mára ilyen közértelmiségiékből eleve több van, egészen kevesen vannak közülük személyesen is az égbre emelve, a többivel szemben a korábbi hisztéria nem működik. A nagy média és főleg a tv ugyan a talkshow-kon, és a véleményoldalakon,

rovatokon keresztül sok állandó szereplőt mozgat, de csak nagyon keveset emel ki kimagaslóan. A gurukra is nemzeti, sőt a nemzetközi médiában transznemzeti szerepeket farag, míg a véleményvezérek szükségszerűen korábban partikulárisak voltak, mert a közvélemény is partikuláris volt. Most kiegyenlítettebb a hősök csarnoka, mert többet kell a főhősbe a médiában beruházni.

ELFELEDETT MINTÁK

Azt már nyugodtan elfeledhettük, hogyan építették fel eredetileg a Dreyfus-per környékén a közintellektuál szerepet, hogyan tűnt Zola az első ilyennek, a szerepmodell úttörőjének. Ahhoz hőstett kellett, egyéni bátorság, szellemi vívni tudás, különleges stílusbiztonság, s egy cél, valakit, valamit konkrétan meg kellett menteni, kiszabadítani a börtönből, tisztára mosni a bemocskolt képet. Sőt az sem volt baj, ha valaki egy kicsit mindeközben Don Quijote is. Lényegében valamikor akkortájt szűnik meg az arisztokrácia közös hősszerepe a szélesebb társadalomban, s mert ez integrált is, nem világos, ki léphet a helyére. A polgár erre nem alkalmas (a „polgárinak” van egy „anti-hősi” szerepértelmezése is), legfeljebb a hős feltaláló, de az nem elég színes hozzá, a vállalkozó talán már egy kicsit inkább. A közértelmiségi mint vitéz, mint egyéni hős lép a színre, és bele is lehet mindenfélét vetíteni abból a korból. A 19. század vége intellektualista váltóidőszak, egy nagyobb keveredés után a világ éppen kezd megint egy kisebb időre összeállni. Az ellenálló az imperializmus korában, érdekes módon ilyen most is lehetne közértelmiségi, mint az anti-globalizmus partizánja. De ez most nem jön össze. Che Guevara lehetett médiahős, de nem önmagában intellektuál, bár minden alkotóelem külön megvolt hozzá. Piketty, Zizek partikulárisan is nemzetközi sztárok, sikeresek, de médiahősnek alkalmatlanok (bár Zizek ezzel is próbálkozott).

Máshol, ma elsősorban az atlanti világban párhuzamosan folyik egy vita arról, hogy van-e lent, a tömegekben értelmiség- s különösen intellektuál-ellenesség, erről a vélemények megoszlanak Közép-Európában, s különösen itthon ilyen vita nem folyt. A 19. századi nemzeti értelmiségi kultusza egészében folyamatos, a 20. század írói is e vonatkozásban majdnem nem kikezdettek, hála az irodalomtanítás kultikus képének, képességének. Úgy tűnik, olyan átfogó aktív „tojásfejű”-ellenesség, mint amilyen időnként felerősödik az atlanti első középosztályokban, itt 1989 után nem létezik.

KISEBBSÉGI ÉRTELMISÉGI SZEREPEK

Külön érdemes megemlíteni a kisebbségi közértelmiségi önálló szerepét nálunk. Elsősorban a 20. században az erdélyiek köré épül ilyen szerep (vannak ilyen értelmiségi szerepek, társadalomszervezőként persze, Szlovákiában és a Vajdaságban is, de ezek köré a többségi társadalomban, kultúrában nem épültek mítoszok vagy különleges csoportszerepek). „Etnikai intellektüelek” a magyar kultúrában cso-

portként csak elvétve léteztek. Roma közértelmiségi üzenethordozóként a többségi társadalom felé igazán nincs, úgy, ahogyan ilyesmit ismerünk Észak-Amerikából. Tulajdonképpen a magyarországi roma társadalomban, bár már van néhány igazi szerves értelmiségi (láthatóan még a csoportszerveződés elején), az előző 1989 utáni generációban elsősorban nem romák próbálkoztak ilyen csoportok megerősítésével (igazán mérsékelt sikerrel). És bár zsidó intellektüelből nagyon sok van, úgy mint a például a New York-i zsidó intellektüelekről az újabb amerikai kultúrában nem beszéltek róluk, mert ők maguk tiltakoztak a leghangosabban a csoportként kezeléssel szemben. De hát a romákról és a zsidókról soha nem volt autentikussági vita abban az értelemben, hogy a többségi középosztálynak kínáltak valamilyen tudást közegükről, s az vevő is lett volna ezekre az üzenetekre. S a vita arról szólt volna, hogy akik ilyeneket kínálnak, azok vajon autentikusak (milyen értelemben lettek volna azok?), a többségi középrétegeket annyira soha nem érdekelték ezek a csoportok (az idegenkedést, vagy a retteget zavarták volna az „autentikus” ismeretek). Akkor már jobb volt e csoportok környékén valamilyen etnikai titkokat sejtetni.

Autenticitási „képviselési” kulturális vitákat egyedül a 20. században kizárólag többségi csoportok körül lehetett észlelni. A 30–40-es években a parasztság autentikus megjelenítése volt érdekes, az 50-es években a „munkásosztály” valódi képviselője volt kérdés. Időnként, a 60-as vagy a 80-as években érdekes lehetett, hogy ki beszél hitelesen a „fiatalokról”? De arról ebben az esetben sem volt igazán szó, hogy van-e, aki visszaél a munkás vagy parasztképviseléssel, és „mű-munkásként” vagy „mű-parasztként”, a kor divatjainak megfelelően hamis hatalmi konstrukciók létrehozásában vett részt. A falusi insiderek, mint toposz, ma is léteznek a magyar szociográfiában, de nem fűződnek hozzájuk olyan középosztálybeli üzenetek, amelyek megjelenítőikből akármilyen gettóhősöket teremtenének, és a lent nevében bármilyen társadalomjavító vagy életviteli programokat akarnának megfogalmazni az intellektüelek hagyományos piacain az ottani hétköznapi fogyasztónak.

MEGVEZETÉSI TŐKE

Az erdélyi magyar és a magyarországi politikai kultúra sok szempontból feltűnően nem hasonlít egymásra. A napokban egy kiváló pesti esszéistával beszélgettünk erről. Meséltem, amit Erdélyben tapasztaltam, amit láttam és gondoltam. Az elemző mindig fantáziál tudományosan valamennyit, de itt ezt az elemet azért elég szűken adagoltam. A történelemre meg igazán nem is gondoltam. Beszélgetőtársam Erdélyben alig járt, az itteni dolgok iránt túlságosan nem érdeklődött, de a magyar irodalomtörténet kiváló ismerője. Egy darabig hallgatott. Én a kisebbségi létet nem egyoldali, hanem kétoldali, sőt talán még informálisan egy harmadik idekapcsolódó Európa-politikai függőségként írtam le, és ebben a hálóban megfogalmazó autonómia programokat tartottam az erdélyi politikumban központinak. S ezeket a szavakat nem a mai erdélyi gyakorlat szerint használtam.

Az autonómia eszerint szigetszerű önszerveződés, amely zömmel máshonnan szerzi magának a forrásokat. A saját logikáját követi, ezért összes függőségeiben, a hivatalos és magánképekben, valamint a kulisszák mögött a különböző oldali donorok és a patrónusok nyelvét kénytelen használni. Értenie kell azok logikáját, különben sohasem tudja maximalizálni, amihez hozzájuthat. Meg kell felelni bukaresti és budapesti játékosoknak, sőt európai tisztviselők vélt elképzeléseinek is. Ehhez mindegyikkel szükségszerűen másként kell viselkedni. Ha cinikus lennék, egy fókig mindegyiket meg kell valamelyest vezetni. Ezt hívom a legfontosabb kisebbségi tudománynak. Amit használnak, az a megvezetési tőke. Ami elfogyhat, s amit fel lehet szaporítani.

Nem olvasol az utóbbi időben túl sok Móriczt? – kérdezte az idősebb kolléga. Hiszen a keresztbevezetés az ő Erdély-képe. Móricz nagy Erdély-panorámáját biztosan nem értettem, de először s egyelőre utoljára az érettségi táján olvastam-magyarázom. Most biztosan elő kellene megint vennem, de hát én egy pillanatra sem gondoltam Bethlen Gáborra. De egy kicsit értelmezéseket keresve beleolvastam a nemzetközi segélyezés szakirodalmába. Ahol a gyengébbnek bele kell helyezkednie a donorok világába, persze a donorok sem magukat adják, érzékenyebbnek, humánusabbnak, megértőbbnek mutatják magukat a valóságosnál. Ráadásul ez a szerep nem követel túl sok időt és energiát, de tetszik is nekik. A jelmezeket az összes szereplő állandóan az összes többihez igazgatja. A sikeresek akár a következő jelenetek előtt is képesek bevenni vagy kiengedni a zakóikból egy keveset. A 90-es években, vagy még egy kicsit a 2000-es évek elején is mindenféle fórumokon, helyzetekben a mikrótól a makróig az összes magyar-magyar oldalon viszonylag sokan vettek részt e játéokban. Olyanok is, akiknek ez eseti kirándulást jelentett, és olyanok is, akik gyorsan profikká váltak. S a történesek közben a külső megfigyelők számára alapvetően alkudozásoknak is tűnhettek. A kisebbségi ügy ágazattá vált – ágazati politikákkal és politikusokkal. Azután nagyjából világossá vált, milyen nagy politikai alkukból következően adott helyzetekben mi juthat, sőt „jár” ennek a szektornak. A garanciákat mindenki szabályozási keretekbe igyekezett önteni, az egyéni sztorik már nem voltak igazán érdekesek. Nem is kellett annyit mosolyogni, vacsoráztatni. Persze, Bukarest még nem szabadult meg az EU-ellenőröktől, Budapest sem a különböző módokon teljesen újraintegrálni akarók egyébként nem túl nagy csoportjaitól. De a kvóták, keretek, programok maguktól működni kezdtek.

A politikai osztály valamennyi oldalon szakosodott. S akinek nem volt dolga a „területtel”, azt, hacsak nem voltak véletlen családi kötődései, ez a művészet nem is igazán érdekelte. Tudom, látom, hogy ebből a többségi, „anyaországi” központokban különösebb problémák nem támadnak. Akinek az a feladata, hogy leoszson forrásokat, az teszi a dolgát, közben a mégis előforduló botrányokat, panaszokat, egyéni kis projekteket igyekszik lekezelni. A politikai osztályok többi részei meg közben még azt a kis kapcsolatot, tereptudást is elveszítik a kisebbségi létformákról, amelyeket azért 1989–90 után azért megszereztek. A kisebbségi autonóm világok azonban jobban szétválhatnak. Megszületnek a kisebbség „külügyesei, külkereskedői”, akik – az egyes függőségekre specializálódva – teszik a dol-

gukat, alkudoznak, mosolyognak, vagy szemöldököt ráncolnak, de hoznak, amit tudnak. A „megvezetési tudás” e réteg titkos készsége. S mellettük azért ott van a kisebbség autonóm többsége. Amely működteti világát, ahogy tudja, a szigeteket a korábbiakhoz képest fizikailag, de akár mentálisan is sokkal ritkábban hagyja el. Ott egyébként már a korábbiaknál kényelmesebben lehet létezni. Sokszor nem is nagyon veszi észre, hogy megváltozott az életmódja. Pedig kevesebb a külső fórum, ösztöndíj, meghívás. De ennek az autonómiának a lényege, hogy most már ezek, ha mégis léteznek valamennyire, amúgy is a peremre szorulnak. Ez így természetes lenne, ha az előző szakaszban nem keveredtek volna a külügyes és az autonómiavezetői szerepek. De az első tizenöt évben ezek nem voltak szétválaszthatóak. Most már azonban, a kisebbségek első embereit leszámítva, szét is válnak. Értékelési, kommunikációs problémák sokasodnak a „héj” és a mag-szakértők között. A mag azt hiszi, most már nincs szükség a korábbihoz mérhető tömegű külső alkura. S nincs szükség az azokhoz kötődő szerepekre, tudásra sem. S az új vezérekben, hiszen azokat demokratikusan szigetlakók választják magukhoz hasonló közül, egyre kevesebb marad a külső világot értő, esetleg befolyásolni is tud, jelző alakokból. S ha mégis, még ha valamelyest még mindig főnökök, inkább csak szükséges „félidegenekként” tűrik meg őket. Az autonómia vezetői egyre inkább nem az egész közösség szellemi reprezentánsai, nem a nagyvárosi megmaradt történeti kisebbségek fő figurái, hanem a sziget kisvárosainak helyi erős emberei lesznek. Hiszen ha ilyenek a többi városkákból is összekapcsolódnak, nehezen kikezdehetőkké válnak. Őket nem érdekli a bukaresti szereplés, igazán a budapesti sem. Ez nem lenne még tragédia, ha közben a kisebbségi politikusok előző generáción keresztül kiépített pozíciók megmaradnának. De hát azok erodálódnak. Fogynak az ismeretségek, telefonszámok vagy bizalmas e-mail címek. Amíg ott vagy, és közvetlenül kooperálsz, vagyis valameddig megvezeted őket, minden működik. Ha lemész vidékibe, egyre több a homokszem a rendszerben. Nem tudom, hogy amikor az RMDSZ több menetben kitáncolt a bukaresti kormányhivatalokból, közben mit gondolt? Hogy most már beleágyazva az EU-ba a kisebbségpolitikát, ezekre az otthon nem elismert, nem szeretett szerepekre tulajdonképpen nincs szükség? Vagy ellenkezőleg, ilyesmit nem hitt, sőt ellenkezőleg, de érezte, hogy fogyóban van, el is fogyott a megvezetési tőkéje. S hamarosan a pestieknek sem kell már közvetítőként. Nem akart utánpótlási vonalak nélkül kint maradni a csatatéren?

A provinciálódás ezeken a pontokon kikerülhetetlen, de azért előnyei is lesznek/vannak. A mély-provinciában, ebben a mezőben nő a mozgástered, mert valami kulcsok szerint a fejadagokat leosztották neked, s tovább már senkit kint-fent nem érdekel, hogy azokkal mit csinálsz. Amíg a szomszéd nem jelent fel, érinthetetlen vagy. De persze, így lemerevedik a rendszer, s hogy azért valami mozgás legyen, szomszédék szorgalmasan feljelentenek.

Érdekes módon ebből a homogenizálódásból következően az erdélyi politikai osztály immúnis a magyarországi mintákkal szemben. Hálózatonként alig működnek progresszívok és igazi konzervatívok. És nincsenek is olyan sokan, hogy egymást kizáró, teljes hálózatokat szervezzenek. Ha a magyar kormányforrás leosztók

agresszívak, mint éppen most, akkor a papírforma szerint lent jobban megvezetik őket. Persze, ha kell, akár a mag is úgy tehet, mintha... de hát elsősorban mégis azért magát őrzi. Az új törzsi előjárók is pragmatikus lények, és elkezdik tanulni annak a „külügyér” tudásnak valamilyen válfaját, amit az előző nemzedék vezetőinél tegnap még feleslegesnek tartottak. Talán most ez az erdélyi folyamatosság.

AUTENCITÁSI VITÁK

Autenticitási „képviselési” kulturális vitákat egyedül a 20. században kizárólag többségi csoportok körül lehetett észlelni. A 30–40-es években a parasztság autentikus megjelenítése volt érdekes, az 50-es években a „munkásosztály” valódi képviselése volt kérdés. Időnként, a 60-as vagy a 80-as években érdekes lehetett, hogy ki beszél hitelesen a „fiatalokról”? De arról ebben az esetben sem volt igazán szó, hogy van-e, aki visszaél a munkás- vagy parasztképviseléssel, és „mű-munkásként” vagy „mű-parasztként”, a kor divatjainak megfelelően hamis hatalmi konstrukciók létrehozásában vett részt. A falusi insiderek, mint toposz, ma is léteznek a magyar szociográfiában, de nem fűződnek hozzájuk olyan középosztálybeli üzenetek, amelyek megjelenítőikből akármilyen gettóhősöket teremtenének, és a lent nevében bármilyen társadalomjavító vagy életviteli programokat akarnának megfogalmazni az intellektüelek hagyományos piacain az ottani hétköznapi fogyasztónak.

A közértelmiségiek számtalan minta szerint mozgalmakba, hullámokba szerveződnek, clusterekben követelnek reformokat, változásokat, nemzeti újjászületést stb. Az utolsó években Magyarországon általában nincsenek ilyen hullámok (vagy ha mégis, legfeljebb egyetemi fiataloknál, szakkollégiumok környékén).

Itt elemi funkciónak tűnik kritizálni és kritizálnak lenni. Ez csak együtt lehetséges. A közértelmiségi elvben szereti, ha valaki elemzi értékrendjüket. De ilyesmire a csoport kritikai tömege is kell, ha nincs elég közértelmiségi, s közösségként-piacként nem konstituálódnak, akkor ez nem működik. S mert nálunk ehhez hozzászoktak, és korábban a *literati* szerep megélhetést is jelentett, végül e csoportokban (a kellenél jobban?) idegenkedtek a vitáktól. Vita nélkül azonban az ilyen szerepek diszfunkcionálisak. A „félpuha” államszocializmusban rendszeresen szerveztek olyan vitákat, amelyeknek rendszerigazoló funkciójuk mellett valódi szakmai, sőt szaktudományos felfogásokat is ütköztetniük kellett/lehetett. Ezek megritkultak, sőt tulajdonképpen meg is szűntek. Ideológusok helyett e terepeken inkább szerkesztők juthattak szervezőfunkciókhoz. Egyrészt a szerkesztők azonban úgy gondolták, hogy a vitákat nem kell felülről szervezni, azt a szellemi mozgás, és a közértelmiség érdekeinek artikulálása maga fogja szervezni. Azonban, a polarizálódó politikai-szellemi mozgás a nagyvárosokban visszafogta a fizikai-személyi érintkezést. S az elkülönülő ideológiai-olvasói csoportok (táboroknak mégsem neveznénk ezeket) végül is az ilyen interakciókat egyszerűen feleslegessé tették. A táborok közötti kötelező szurkálások léteznek, sőt esetenként talán durvulnak is, de ennek már semmi köze az elengedhetetlen kritikához-kritizálhatósághoz.

Az ilyesmihez eredetileg marginálisan szocializálnak kell lenni a szereplők egy részének: nyelvi kisebbséginek, másik valláshoz tartozóknak, de nem is önmagukban, hanem beleékelődve többségi tömbökbe (protestánsok katolikus iskolában, az asszimilált zsidók első nemzedéke stb.). De mi történik, ha a tömbök feltöredeznek? A fragmentálódott álláspontokból következően talán egyre többen hozzászoknak az intellektuális élekhöz – a saját korábbi szellemi cserepeik, szilánkjaik határai mentén működnek. Vagy ellenkezőleg azok úgy sértenek, mintha korábbi nagy tömbök meghatározó élei lennének, mert a szerepet úgy begyakorolták, hogy azok a szóba jövő esetleges partnereket automatikusan sértik. Valószínűleg mindkét esettel találkozhatunk.

Érdekes módon újabban hagyományos közép-európai értelmiségi közvetítőszerepek, az államszocializmusból maradt ritualizált viták és friss nemzetközi vitastílusok keverednek. Az utóbbiak, például, máris feltűnnek ott, ahol a közép-európai zsidóság egy nemzedékkel ezelőtt még harcosan asszimiláns szerepei a legfiatalabb generációkban kezdenek „elamerikanizálódni”. Itt nem egyszerűen politikai vagy konkrét kulturális kötődésekre, hanem elsősorban a saját szerepek megélésének módjaira gondolunk. Önmagában e szerepváltozást alaposabban is elemezni lehetne. Itt beérjük azzal, hogy a nemzetközi kulturális forgalomba kerülő ilyen „amerikai zsidónak” nevezhető szerepeket valahogy úgy jellemezhetnénk, mint amelyek úgy asszimilálódnak, hogy egyszerre kozmopolitálódnak, és ugyanakkor megőrzik a kulturális elkülönülés különböző formáit. Persze, a korábbi közép-európai városi zsidó értelmiségi tömegek egyszerűen nem éltek túl a vész-korszakot. Akik egyenként, töredéksaládokban mégis igen, azok inkább töredékcsoportokban, a megmaradt szigeteken. Másrészt nem kívánták, akarták, tudták újraértelmezni a korábbi teljes asszimiláció programját. Amit egyébként részben kifordulva, de a következő, első-második túlélő generáció még őrzött. Miközben a felbomlott történeti Magyarországon politikai vagy legalább közéleti programként már korábban közismerten, nagyjából 1918–20-tól a korábbi asszimilációs paktum felbomlott. Addig, ha vállaltad a teljes asszimilációt, bár nyilvánvaló volt, honnan jössz, valahogy elfogadták, inkorporálták – ha feszültségekkel is, az elitben. 1920 után, ez is közismert, megindult a korábban elfogadottak kiszorítása anélkül, hogy magát az asszimilációs programot bárkik, bármelyik oldalon annulálták volna. Kulturálisan az megmaradt. A holokauszt után, legalábbis azok számára, akik életben és itthon maradtak, a paktum, tulajdonképpen kényszerből és ki nem mondva újrafogalmazódott. A kommunista elit ismét inkorporált az elitbe, ha elfogadtad, sőt talán csak látszatra, gyorsítottad is az asszimilációt. Pedig a vész-korszak tapasztalata tulajdonképpen egy másik kulturális másságot teremtett, de a paktum tulajdonképpen arról szólt, hogy erről is hallgatni kell. Ez nem volt különösképpen nehéz, a 60-as évekig a soáról a közvetlenül érintett nemzedék máshol, nem kommunista közegekben sem igen beszélt. Semmilyen újabb minták e tekintetben nem forogtak közkézen.

A 60–80-as évek a sajátságos New York-i urbánus zsidó kultúra egyik csúcskora. És főtermékei – Woody Allentől Philip Rothig – exporttermékekké válnak. A magyarok és a többi közép-európaiak ezeket lelkesen fordítják, másolják – álta-

lában. Az ilyen elemek ekkor éppen megengedett nyugati kulturális termékeknek számítanak mindenki számára. Bár ezekben a filmekben, könyvekben expliciten szó van a zsidóságról is mint általános kulturális háttérrel, de e termékek általános népszerűségét a korban nem ez, hanem univerzalista, ha úgy tetszik, kozmopolita üzenetek jelenítik meg az egész progresszista értelmiség számára. De a fiatal zsidó értelmiség ezeken az üzeneteken túl rácsodálkozik a háttérre is, arra a New York-i zsidó értelmiségi létre, amely nyilvánvalóan a közép-európai zsidó asszimilációktól radikálisan eltérő mintákat mutat fel. Asszimiláns vagy, de megőrzöl zsidó életmintákat is. Nem vagy vallásos, vagy legalábbis nem automatikusan, de a korábbi soft kulturális elkülönülés tovább működik. Persze azt e képek európai fogyasztói már nem látták, hogy a New York-i zsidó középrétegek létszámaiból következően mindez ott nem jelentett szegregációt, hanem egyszerűen az egyik nagy kulturális közösség önfeledt önmegvalósítását – a többiekkel együtt. Ezt a közép-európai nagyvárosokban automatikusan ekkor már egyszerűen nem lehetett megélni vagy reprodukálni. De ha kozmopolita vagy, outsider leszel egy olyan befelé forduló értelmiségi mezőben, mint például a magyarországi. Ezzel megszűnik vagy leredukálódik a progresszista közértelmiségi szerepek egyik utánpótlási forrása. A kulturális túlélés kötelezettsége is megjelenik, tovább bővítve ezeket a szerepegyütteseket.

Az értelmezésnél Gramscit ki lehetne most egészíteni, hiszen nála kétfajta értelmiségi van közismerten, a hagyományos, aki nem kötődik, nem beszél valaki nevében, ebben az értelemben autonóm, és a szerves, aki érdekeket jelenít meg, a mozgalmár, nagyon leegyszerűsítve. Mi itt egy harmadik kategória megjelenését is látjuk, a network entellektüelt, aki az újabb tudásgazdaság házmestere.

De van itt rögtön egy probléma; az államszocialista disszidensek, az értelmiségi ellenállók kétségtelenül szerves értelmiségiek, mozgalmár-társadalomszervezők voltak, de miközben a pártállam lebontásáról gondolkodtak, nem maradt a helyi szinteken egyelőre hálás utókoruk. Elvben legfontosabb szövegeik különböző válogatásokban megjelentek a „győzelem” után, azonban ügyük iránt, a szövegek szintjén az érdeklődés igen szerény, mondhatnánk új olvasók alig jelentek meg, akadémiai hivatkozások a kötelezőkön kívül szinte nem léteznek, miközben a szövegek önmagukban semmivel sem rosszabbak, mint a jelenlegi kanonikus kultúrguruk termékei. Miért nincsenek akkor folytatók? Izgatott tanítványok? Hol vannak ma Bencze György korábbi dolgozatai? Konrádot és Michniket itt és Varsóban egyformán már évek óta a könyvleértékeléseken árulják. A többi egykori disszidenst pedig elsősorban még ott sem, mert megjelent, bármennyire kiválóak is voltak, munkáik nem ütötték át a piaci remittenda alsó küszöbét, rendkívül kis példányszámokban jelentek meg. De hát a 70–80-as évek hivatalos véleményvezérei, mint Illyés, Csoóri vagy erdélyi író-esszéisták sem forognak a mai könyvpiacon. Nem a szövegek minőségéről, inkább vektorairól van szó, miközben szinte senki sem gondolja, hogy egyébként győzött a demokrácia, tehát olyannyira értelmetlenek lennének az akkor keresett utópiák.

HANYATLÁSPÁRTIAK

Posner (2001) szerint a közszereplő szerepek leépülése az USA-ban a növekvő akadémiai túlspecializáltságból és a számonkérés hiányából következik. Tetlock (2007) azt állítja, hiába hiszik a specializált szakértők, hogy ők pontosabb előrejelzők, mint a laikusok, kísérletek bizonyítják, hogy ez nincs így, sőt eredményeik talán valamivel rosszabbak is, tehát a szakértés nem feltétlenül biztosítja a hozzáértő nyilvános szerepet. Mások szerint a szakértés nem a pontossággal, hanem a hosszabb távra sikeresebb előrejelzési képességgel függ össze. Amitai Etzioni gyakorlati tapasztalataiból következően inkább egy sajátos „folyamatra” figyel, amelyben egy elemzési gyakorlat a meghatározó, amit a szakírástól tulajdonképpen függetlenül az akadémiai képzés kínál leginkább begyakorlásra. S közismerten itt még hatnak különböző médiapraktikák és politikai címkézési gyakorlatok is. A szerepre legjobban egy kritikai oktatószerep készíthet fel, amely megtanít nem félni és pontosan fordítani. Ez az egyetem megtanít a kísérleti gondolkodásra, az igazságérzésre, a kockázatkezelésre, a szociális felelősségre, a részvételre társadalmi küzdelmekben. Tehát csupa olyasmire, amire a rendszerváltás utáni egyetem biztosan nem tanít, vagy ha igen, akkor csak kis zsebekben. Az 1989 előtti világban a fogyasztás szerepe ellentmondásos volt, így azután nem csodálatra méltó, hogy az elsajátított praktikák nagy része a fogyasztással függenek valahogy össze, más csak véletlenszerűen került elő. A köz terei igazán a fogyasztás különleges tereivé alakulnak. Vagy, ahogy Tony Judt fogalmazott az aktuális magas kapitalizmusról – „elvesz a hit a nyílt demokrácia tereiben”. Végül is a neoliberális egyetem arra tanít, hogy nem a közjót, hanem a vállalati érdekeket, illetve azok egész rendszerét kell szolgálni. Nem tanítják meg a fiatalokat arra, hogy a magánbajaikat közgondokká át tudják alakítani. Ebben a rendszerben a gazdasági és politikai döntések társadalmi költségeit letagadják, vagy egyszerűen elszigetelik, nem tanítják meg kezelni. Bauman ezt etikai tranquilizálásnak nevezi. (2007)

Az nem kérdés, hogy nagyjából működő demokráciában előbukkannak közértelmiségiek. Azt is tudjuk, hogy mit csinálnak a „praktikusan közjó gondozók”, ha egyáltalán nincs demokrácia: valamiképpen ellenállnak, vagy befelé fordulva függetlenednek. De mi történik a vegyes esetekben? (Spivak, 2010). Annak idején C. Wright Mills azt is hangsúlyozta, hogy a közértelmiségi az emberek életén akar segíteni, ha ehhez kritika kell, akkor azzal, de ha a kormány jót tesz, akkor segítve annak munkáját. Már ő is felveti, hogy nem csak szemben a kormánnyal, vele is lehet (2000).

Tony Judt (2010) fontosnak tartja, hogy Közép-Európában már 2004, de különösen a 2008-as válság és a progresszív oldal politikai oldalának összeomlása után megjelennek a régi-új műfaj, a kulturális pesszimizmus különböző változatai. Addig meg kitartott a rendszerváltás optimizmusa (gyors felzárkózás, automatikus europizálódás, stabil demokrácia), bár az időtáv változott, a közeljövő kitolódott, a rózsaszín jövő nem maradt automatikus, harcolni kellett érteni és lehetővé tenni, már a 90-es évek végén állandóvá válnak a konzervatív kormányok (első Orbán-kormány, romániai hullámozó kormányzás, Fico első modelljének megjele-

nése), és világos, hogy a demokrácia kiépülése nem lineáris. De még azért valami kitart. Azonban a 2000-es évek közepétől erősödik a pesszimizmus, még nincsen mindenütt szörnyű sirámok, a Jeremiás-iskola teljes változatában ekkor még csak Magyarországon működik (Orbánék sokkal teljesebben ellenőrzik a közéletet, mint ahogyan azt a Kaczynskiak együtt). Végül is a lengyel kulturális infrastruktúra a magyarnál sokkal autonómabb és védettebb, a helyi önkormányzatok a kormányzathoz képest sokszínűbbek, mint Magyarországon. Ott még az elutasító felháborodástól a „Jeremiásig” a közértelmiségi szerepek nem alakultak úgy át, mint Magyarországon. Az első Kaczynski-kormány alatt a progresszista értelmiség már megijedt, de a jobboldal koalíciós kormánya gyorsan megbukott, és a 89-es intézmények tartósan nem károsodtak. S azt semmiképpen sem lehetett mondani, hogy a varsói színen ismeretlenek jelentek meg, vagy hogy „milyen kedves fiúk voltak, ezt igazán nem vártuk tőlük” ahogyan azt akkor még a budapesti modernisták mondogatták. A Kaczynski-csapat 1989 előtt is részt vett a gdanski független világban, és 1989 után Walesát kiszolgálva, de bent voltak a hatalomban, a Szolidaritás világa osztódott, de ők sem voltak idegenek. Magyarországon a váltásra, a népi-populista Fideszre és annak azonnali kiszorítási technikáira a magyar progresszisták nem voltak felkészülve, s amikor 2006–2007 körül kiderült, hogy az utca Budapesten nem az övék, nem az elszántság, valamiféle elitista militáns program lépett a színre, hanem gyorsan erősödött a kultúrpeesszimizmus. Ez 2010-re egyedüli hanggá vált, volt egy sértődött, megbontott ága, azok, akik egzisztenciálisan vagy valamikori főnökként kerültek veszélybe, de nem mindenki volt radikális pesszimista. Ezt az elegyet 2014 után közértelmiségi stílusként afféle klasszikus jeremiási világkép és beszédmód váltotta fel. A politikai ellenfél igazán még 2008-ban demonizálva lett (tulajdonképpen egyidejűleg annak demonizálási kísérletével a baloldaltól nemcsak a mában, hanem egyáltalán a magyar történelemben). Ez a 2000-es évek közepén az utcai megmozdulások után néhány fokot enyhült, mert az látható volt, hogy kormánycsere jön, de az nem, hogy Orbán radikálisan nem ott folytatja, ahol 2002-ben abbahagyta, és az sem világos még, hogy 2010-ben megroppan a progresszista politikai infrastruktúra.

Ugyanakkor nem volt könnyű a véget vagy bukást hirdetőknél a dolga, mert ott, ahol Európában máshol iskoláik kialakultak, létezett valamilyen egykori aranykor érzülete, amihez mérni lehetett az aktuális problémákat. A 2010 körüli magyar vitákban ez hiányzott. Nem volt világos, hogy egyáltalán lett volna itt aranykor? A rendszerváltás után nem volt világos, mi számított volna ilyennek. 1989 előtt a politikai rendszer minőségétől függetlenül az életminőség retrospektívan sokaknak tűnt ilyennek, de ennek felmutatását a szocialisták sem vállalták, mert ez politikai elszigetelődést jelentett volna. 1989 pedig nem mozdított meg százezreket az utcán, és utána jött a 90-es évek elejének gazdasági válsága és a dezindusztrializáció. Ezt a korszakot nyilvánvalóan nem lehetett aranykorként ábrázolni. Liberális aranykorként az 1880–1910 környéki modernizáció, a kapitalizmus megalapozása tűnt, de aktualizálni politikailag használható aranykorként azt használni most mégsem lehetett. A hanyatlást érzékelők, a declinisták zöme ekkor jobboldali, de nem feltétlenül, vannak liberális pesszimisták már a 90-es években is. Azonban míg van-

nak szép számmal a magyar milióban nemzeti declinisták, de nincsenek morális és vallási „hanyatlást érzékelők”, vagy csak, illetve a nemzetiekhez képest kevesen és általában nem militánsok. Lengyelországban ugyanakkor az erkölcs állapota foglalkoztatja alapvetően a declinistákat, a magyar vélemények között messzire vezető ilyen kiterjedt nézetek lényegében nincsenek. Itt azért is hiányzik tulajdonképpen a rendszerváltás morális kritikája. Nem azért, mert amúgy a dolog tetszett volna, hanem mert nincs elterjedt, könnyen használható, érthető nyelv hozzá. A politikai elitnek létezik egy nagyon kiterjedt, populista korrupciókritikája, de tulajdonképpen senki sem fordítja le az egész kritikát a morál nyelvére.

A nyugati ideológiai pólusoknál a liberális jövő rózsaszín, a konzervatív múlt rózsaszínebb. A jelen meg mindkét esetben semmilyen. Nálunk a liberális-szocialista kincstári rózsaszín volt. 2004 körül valóban volt autentikus rózsaszín is, de utána csinálták, mert úgy tudták, hogy az EU sértődékeny, és a rózsaszín részükről fedőszín csak. Nálunk a 2000-es évek közepétől egyik progresszista csoport sem hiszi magát potenciálisan nyerőnek. De nincs világvége, a 2008-as gazdasági válságot megélve, amikor mindenki elégedetlensége összeért. Inkább sok kis helyi apokalipszist rajzolnak fel. Mindegyik csoport mást. A nemzetieknek az EU a szörny, amelyik lassan, de biztosan felzabálja a nemzet mozgásterét, s akkor még a menekültkérdés igazán sokáig meg sem jelent. A magyar kisebbségügyre érzékenyek azt érzik, hogy az asszimiláció és a lassú kivándorlás, áttelepülés kikezdi a politikai autonómia nehezen kiküzdött mostani sarokszámait, s kiürülnek a kisebbség iskolái, kulturális intézményei. A romák, nagyon szűk, kis liberális elitjüket leszámítva, a 90-es években sem hitték, amit mondtak nekik, hogy a felzárkóztatás talán egy generáción belül működni fog. Most meg apokalipszis képük sincs, mert ahhoz valami robbanás is odatartozna, amelyet követően még az elnyomás sem lenne a régi. Így egyszerűen marad a leplezetlenebb elnyomás, amit általános szociális lecsúszásként élnek meg. A holokauszt után Magyarországon maradt zsidóság többsége sokáig hitt az asszimilációban, és persze, kulturális lecsúszásként, sőt aktuális veszélyként éli meg a 30-as évek egyes hangulatainak visszatérését, a diszsimiláció követelését. De igazán azok a fiatal középosztálybeli zsidó csoportfelfogások sem rózsaszínek, akik mint ahogy Nyugat-Európában is, valamilyen fokig Izraelhez fognak ragaszkodni (hiszen az ottani politikai patthelyzetről magában Izraelben is vannak apokaliptikus hangok). Hanyatláshívők, declinisták a friss diplomások, mert munkahelyeik jó része hiányzik. És declinisták egy fokig azok, akik a multiknál ma rendelkeznek munkahelyekkel. Hiszen nem bízhatnak abban, hogy vállalatuk nem dönt egyszer csak váratlanul termelési kapacitásainak átrendezéséről (mondjuk áttelepítéséről Kelet-Ázsiába). Nem állítjuk, hogy e félelmek mind természetesen tömegével vagy akár csak kisebb részben valószínűsíthetőek, de önmagában azért egyik sem alaptalan vagy teljesen valószínűtlen. A rózsaszín képek ezekkel szemben forgalmazhatók – hihetik vagy nevezhetik e mozgásokat egészükben valószínűtlennek –, de összefüggő, könnyen védhető, magában is egy kis optimizmussal valószínűsíthetőnek tűnő képeket e metszetekben nehezebben tudnak felmutatni. S a jeremiádák egyensúlyzavarait itt nem sikerült elintézni azzal, hogy a „magyarok közismerten pesszimisták”. Ebben az állapotban

a progresszívek azzal sem nyugtatgatják magukat, hogy ismert a világban közkézen forgó apokalipszis elemek itt egyszerűen hiányoznak. Nincs terrorizmuspánik (még) Budapesten és a nagyvárosokban. Paks ügyéből az ellenzék igyekszik általános bizalmi válságot felmutatni, de agresszívabb atomenergia- félelmeket így sem sikerült ébreszteni vagy fenntartani. A globális klímafélelmekből magyar világvége-hangulatok nem gerjedtek. Lokális háborúkból még áttételes kis apokalipszis képek sem támadtak (még akkor sem, amikor a jugoszláv háború csatái közvetlenül az országhatár környékén zajlottak). A megfogalmazódó félelmek és a tulajdonképpen hiányzó listáit helyi, közösségi fenyegetettségként jelenlétének és a globális bizonytalansági divatok távolmaradásaként értelmezhetjük.

A jobb-bal metszetekben, amelyek egyébként sokkal inkább élnek, mint 1989 után a közértelmiség hitte, érdekes módon a kontinentális divatok eltérő erővel jelentkeznek, de nem úgy, ahogy a helyi közbeszéd azokat hiszi. A magyar jobb-oldal szinkronban mozog az európai jobb populizmussal. Sőt számos ponton az ilyen európai ideológiák kialakításának egyik kulcsjátékosa. Ha létezik valamilyen összeálló, sőt talán lassan egységesülő európai jobb populista ideológiai csomag, akkor annak fejlesztésében, kiépítésében a magyar kormányoldal, s személyesen Orbán Viktor beszédmodora, intellektuális ötletei igen jelentős szerepet játszottak-játszanak. De ez nem újdonság: hiszen erről a kormányoldal büszkeséggel, az ellenzék pedig élesen negatívan szinte folyamatosan beszél. Az európai balközépnek máshol sincsenek mostanában nagy ötletei, de létezik egy globalizációellenes, antimondualista baloldal, amely kontinentális méretekben is igen aktív, és vannak víziói is (bár ezeket is egyelőre jeremiádák formáiban építgetik). A magyar baloldal itt elfogadható és Európából levezethető víziókkal csak nyomokban jelentkezik (működik, persze, a teljesen radikális európai balkonform *Eszmélet*, s elsősorban külföldön TGM-nek is megjelennek idesorolható írásai). De a baloldalnak mint mozgalomnak és a választók hálózatainak ezekhez az utópiákhoz nincs köze.

A liberális értelmiség térvészteséről többfajta módon lehet értekezni. Az első a liberális értelmiségi kisebbség felfogása. Ezek szerint eleve a progresszista oldalon az értékek között más, mint liberális nem volt. Helyük a médiatérben fogyott, de az értékek, amíg szerzőiknek fizikai ereje van/volt, nem változott. Heller, Konrád, a Lukács-iskola kifutása, Ungváry léteznek, dolgoznak. Akkor miről is beszélünk? Kívánunk nekik energiát, egészséget, közönséget. Egy másik értékrend a liberális közértelmiséget két lábon állónak látta. S ezekből a fontosabb nem a bő tucat vélemény, hanem ennek hatása a SZDSZ-en mint koalíciós partneren keresztül volt. Ahogy ez a befolyás csökkent, majd eltűnt, a direkt befolyás is csökkent. A harmadik, a legérdekesebb szakasz a politikai homeless-ség periódusa. A liberális politikai aktorok befolyása eltűnt, maguk is elolvadtak. De számos liberális szerkesztő úgy csinált, mintha ez csak ideiglenes probléma lett volna, és a megmaradt liberális értelmiségi véleményeket létező politikai alternatívaként forgalmazta. Ily módon próbálta a létező értelmiségi programokat (főleg szocialistákat) átnevelni és belőlük „új liberálisokat formálni”. Ez elvben utóvédharcként most is folytatódik, igen mérsékelt eredményekkel. A vélemények hordozói, formálói közben egyre idősebbekké válnak, újabb nemzedékek pedig érdekes módon nem jelentkeznek.

A „Jeremiás-jelentések” mint műfaj elképzelhetetlen túlzások, hiperbolák, póre szakmaisággal aligha védhető kijelentések nélkül. A jobboldali Jeremiásoknál a magyar baloldal a történelemben külföldi erőkkkel összefogva aláasta a magyar állam életképességét, s már ezért is visszamenőleg is ki kell iktatni bármilyen pozitív említését a nemzeti emlékezetből. Ezzel szemben bizonygatni lehet, hogy milyen időszakokban és formákban a történések az elemi tankönyvigazságok szintjén is épp ellenkezőek voltak. De hát az ideológiai kijelentések szerzői amúgy nem történettudományi vitákra készültek.

A baloldali jeremiádák pedig az Orbán-rendszert, hibrid elemeire hivatkozva már most, az intézmények jelenlegi állapotában kitagadják a demokratikus rendszerek közül. A többpártrendszert fikcióként értelmezik, a demokratikus elemeket felületi díszítésként vagy zárványként élik meg, és időről időre megfogalmazódnak olyan politikai vélemények is, hogy igazi demokrata nem is vesz részt ennek a már nem is olyan puha önkényuralmi rendszernek a politikai testületeiben. Beszélni lehet, természetesen a demokrácia különböző minőségeinek romlásáról, de egyszerűen lenullázni huszonöt év nemzetközi paktumokkal is körülbástyázott minden eredményét természetesen jelen pillanatban értelmetlen. De hát ilyen a jeremiádák műfaja. A sirámokkal a műfaj szabályaiból következően vitatkozni nem lehet. Vagy ha igen, akkor a panaszokat megfogalmazók szemében a másik oldal vitatézisei is csak az eredeti megfogalmazásokat erősítik, hiszen folytatásai az így vagy úgy elpanaszolt kiinduló helyzetnek. Persze a műfaj megköveteli a nagy fenyegetés mérsékelését vagy felszámolását, és ehhez szokatlannak tűnő vagy radikális programokat is megfogalmaz. De az újabb magyar jeremiádák a panaszokban kimerülnek, az átkozott fenyegető erő felszámolására irányuló komolyan vehető fenyegető megoldásokat néhány nem túl bonyolult átokkal váltják ki.

Mindeközben néhány igen radikális középosztálybeli kört leszámítva a baloldali és jobboldali polgárok hétköznapi életvitele különben nem is különbözik túlságosan egymástól. Éppen úgy, mint ahogy néhány fundamentalista csoportot leszámítva a modern társadalomban lényegileg a vallásos és nem vallásos emberek hétköznapijai sem térnek el egymásról radikálisan. A modernitás lényegileg feloldotta az őket irányító hagyományos elkülönítő rendet/rendeket.

Létezik persze egy kisebbség, amely sem nem nemzeti populistá, sem nem liberális. S mivel sem az egyikhez, sem a másikhoz nem kötődik, olyan komoly véleményplatformok (például szocdem vagy alternatív) pedig nincsenek, ahol ezek megragadtak volna, kellő bázis híján önmagukban erőtlenné válnak. Tulajdonképpen nem a pénzek hiányoztak, bár kulcspillantatokban azok is. Még a másodosztályú liberális politikusok is tudták, hogy létük közvetlenül függ a rendelkezésre álló médiatértől, a szocialista politikusok azonban erről egyáltalán nem voltak meggyőződve. Talán éppen ellenkezőleg. Generációs változások itt lassan feltűnnek a szerzők szintjén, a médiaszerkezetben azonban komolyan még nem. Éppen ezért kérdés, hogy a lassan megjelenő kezdeti változások a 2018 utáni években tartósak maradnak-e.

A jeremiádákhoz kell valamilyen nehezen kikezdhető veszély megnevezése, amellyel legalább tudatosodással küzdeni lehet. Ilyenből a műfaj néhány alap-

típust használ; A. gazdasági bukást, mély válságot. B. a közerkölcsök romlását, C. az állam és fő eszközeinek veszélyeztetettségét, D. valamilyen népességi katalizmát (például az eddigi etnikai arányok megbomlását, valamilyen csoport gyors létszámnövekedését), E. a Gonosz megjelenését egy politikus szándékaiban, személyében vagy ilyenek kis csoportjában.

A jobboldal jeremiádai manapság leginkább a C és a D eszközöket, a baloldaliak az E-t használják. Az A.-t különböző formában mindkét oldal használja. A B-re igazán most mintha egyik jeremiáda családnak sincs szüksége.

És még egy apróság. A bibliai próféták, a műfaj formális kidolgozói vigyáztak arra, hogy próféciáik jóval a szóban forgó események bekövetkezése után, s nem előtte, ahogy elvben megfogalmazódtak, jelenjenek meg a szövegekben. Ma ilyen biztonsági időeltolódás a jövőképek megjelentetésénél nincsen.

Egyébként, mondjuk az 1960-as évek radikalizmusától eltérően életvitelbeli szabályokat nem kapcsolnak össze a társadalmi alapmodellek elképzelt átalakulásával. Annak idején a 60-as évek élénkebb szexualizált közviselkedésének hatására sokan azt hitték (s például Herbert Marcuse le is írta [1955]), hogy a szexuális felszabadulás hozzájárulhat a kapitalizmus bukásához. Ma ilyesmi egyes nyugat-európai muszlim vallásoktatókon kívül senkinek sem jut az eszébe.

A kor nyugati hanyatlás irodalmában kimagasló szerep jut ma is a popkultúrának. A közép-európaiban ez az anti-pop konzervativizmus sokkal gyengébb, lényegében ma hiányzik. Amikor korábban, a múlt század 60–70-es években mégis megjelent, akkor az ideológusok az ifjúsági divatok „nyugati” töltését akarták vele lefegyverezni, s nem esztétikai kifogásaik voltak a korszellemmel szemben. De a szervezett ellenérzések e változatai már legalább 30–40 éve eltűntek a kelet-európai nyilvánosságból. S ma itt az egyik oldalon sem léteznek igazán. Gondolom, ma már azért sem jelennek meg, mert a pop (a helyi is) valahol a nyugati hatásokat jeleníti meg. Azokat kikezdeni vagy esetleg velük szemben kifogásokkal élni nem illik (függetlenül attól, tetszik-e, avagy nem). S mert, minden szellemi mozgás a nyugati kulturális erőterhez akar tartozni, nem gondolja, hogy az átvételen kívül lehet más dolga is.

Egyébként itt mintha létezne valamilyen öncenzúra a jeremiádák kulturális tartalmaiban. Nagyon ritkán, majdnem sehol sem jelennek a közvetlen kulturális konfrontáció olyan esetei, amelyekből az utolsó években lengyel és orosz mozgásában is egyre több van, ahol az egyházak, vagy a hívők valamilyen csoportjai műalkotások által magukat sértve érzik, és azok megsemmisítését kezdeményezik, és azonnali betiltásukat követelik. De itt az alkotószabadság nevében nemzeti szimbólumokat (vagy olyanokat, amelyeket a konzervatívok nagy csoportjai annak tartanak) művészek rendkívül ritkán kezdenek ki. A konzervatív magyar történelemképtől radikálisan eltérő szlovák, román vagy szerb történelemértelmezésekkel szemben sem igen indul már panaszáradat. Úgy látszik, ha ilyenek a szomszéd oldalakon mégis megjelennének, azokat ott a magyar oldal természetesnek véli. Másmilyen, akkor hadd beszéljen, mindaddig, amíg ez nem kerül ki nagy nemzetközi fórumokra. De akkor is, a mondjuk 30–40 évvel ezelőtti kölcsönös nemzeti sértettségek felmutatása helyett inkább a hallgatást hiszi a nemzeti panaszoldal

már jobb stratégiának – tudva, hogy két perem ország nyilvános kulturális ujjmutogatása egymásra igen rossz hatású lesz. A progresszív jeremiádák folyamatosan ugyanakkor tele vannak olyan sértődöttséggel, amely kevéssé kulturális, inkább – történeti-aktuálpolitikai. Hiszen a nemzeti-konzervatív oldal újraépíteni szándékolt hősei között rendkívül sokan nyilvánvaló antiszemita is voltak, s ha magáról az antiszemitizmusról most nem akarnak szólni, egyszerűen működésének, véleményeiknek ez az oldala vagy egykori értelmezése is előbukkan. Nem gondolnánk, hogy az új szobroknak, utcanevék felmutatásának tudatos eleme lenne valamilyen kimódolt provokáció (bár persze ilyesmi időnként előfordulhat). Végül is a magyar jobboldal 1920–30-as ideológiái annyira telítve voltak hol nyílt antiszemitizmussal, hol csak kódolt idegenkedéssel a zsidóságtól, hogy nagyon nehéz olyan politikai hőst találni a korban, amelyre nem lehet most (utólag?) rábizonyítani ilyesmit.

A szakirodalom kifejezetten egységes abban, hogy az akadémiai szakosodás árt a közértelmiségi szerepeknek. Bourdieu (1999) ugyanakkor beszél a „gyorstüzelő beszédmódúakról” (le Fast Talkers), akik azonnal reagálnak, felületesen, a szerep akkor is ellentétes az akadémiai értelmiséggel, ha az illető egyébként kiváló akadémiai ember (ez azért nem olyan gyakori). Bourdieu egyik utolsó munkájában hasonló szövegösszefüggésben beszél negatív entellektüelekről (1998). Ezek szerepe a világ bonyolultságának bemutatása, a vagy-vagy válaszok kiiktatása, a valahonnan kölcsönzött, felhasználhatónak tűnő gondolatok rendszeres kritikája. Ezek abban az értelemben negatív (köz)értelmiségiek, hogy igen sokszor más értelmiségiek kínálta elméleteket kritizálnak. Még ha nem is feltétlenül rendszerszerűen.

A magyar értelmiségi közbeszéd ez utóbbiakat az utolsó évtizedekben egyszerűen „polihisztoroknak” nevezte. Vagyis igazán nem különböztette meg a közszereplés eltérő fajtáit. Az ilyenek, ritkán fordult elő, hogy valóban élesen állást foglaljanak közpolitikai ügyekben (itt mégis létezik különbség a legmagasabb szintű népművelő és a közértelmiségi között). Az utóbbi nem-hagyományos pedagógus, kulturális kommentátor (igen különböző kulturális alkotók, mint például Popper Péter, Boldizsár Iván, Hegedűs Géza, Ungvári Tamás sorolhatóak ide), a közértelmiségi azonban nem csak tudást közvetít, többnyire kiváló részsztentéziseket kínálva, mint ezek, hanem aktuális társadalompolitikai kérdésekben foglal állást.

IRODALOM

- Anderson, Warwick (2009): From Subjugated Knowledge to conjugated subjects: Science and Globalisation, or Postcolonial Studies of Science? *Postcolonial Studies*, 12(4). sz. 389–400. p.
- Ashmore, Malcolm. 1989. The Reflexive Thesis: Wrihting Sociology of Scientific: Knowledge. Chicago: University of Chicago Press.
- Bauman Z. (2007): *The Social Edge Interview*. www.webzine.thesocialedge.com
- Bijker, Wiebe E. (2003): The Need for Public Intellectuals: A Space for STS. *Science, Technology & Human Values*, 28. sz. 443–450. p.
- Bloor, David (1999): Anti-Latour. *Studies in History and Philosophy of Science*, 30(1). sz. 81–112. p.
- Bourdieu, Pierre (1998): *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*. Stanford, Stanford University Press.

- Bourdieu, Pierre (1999): *On Television*. NY, The New Press.
- Callon, Michel (1999): The Role of Lay People in the Production and dissemination of Scientific Knowledge. *Science, Technology & Society*, 4. sz. 81–94. p.
- Collingridge, David – Reeve, Collin (1986): *Science Speaks to Power: The Role of Experts in Policy Making*. London, Frances Pinter.
- Collins, H. M. – Evans, Robert (2002): The Third Wave of Science Studies: Studies of Expertise and Experience. *Social Studies of Science*, 32. sz. 235–296. p.
- Feyerabend, Paul (1999): How to be a Good Empiricist: A Plea for Tolerance in Matters Epistemological. In Preston, John (szerk.): *Knowledge Science and Relativism: Philosophical Papers 3*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Fisher, Corinna – Leydesdorff, Loet – Schophaus, Malte (2004): Science Shops in Europe: The Public as Stakeholder. *Science & Public Policy*, 31. sz. 199–211. p.
- Forman, Paul (1971): Weimar culture, causality, and quantum theory, 1918–1927: adaptation by German physicists and mathematicians to a hostile intellectual environment. In McCormmach, Russell (szerk.): *Historical Studies in the Physical Sciences 3*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1–115. p.
- Fuller, Steve (1999): Why science studies has never been critical of science: Some recent lessons on how to be a helpful nuisance and a harmless radical. *Philosophy of the Social Sciences*, 20(1). sz. 5–32. p.
- Fuller, Steve (2000): *The governance of science*. Buckingham, Open University Press.
- Fuller, Steve (2007): *New frontiers in science and technology studies*. Cambridge, Polity.
- Fuller, Steve (2008): *Dissent over descent: Intelligent design's challenge to Darwinism*. Cambridge, Icon Books.
- Fuller, Steve (1988): *Social Epistemology*. Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press.
- Gibbons, Michael – Limoges, Camille – Nowotny, Helga – Schwartzman, Simon – Scott, Peter – Trow, Martin (1994): *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*. London, Sage.
- Giere, Ronald N. (2002): Discussion Note: Distributed Cognition and Epistemic Cultures. *Philosophy of Science*, 69(4). sz. 637–644. p.
- Giere, Ronald N. (2017): Distributed Cognition Without Distributed Knowing. *Social Epistemology*, 21(3). sz. 313–320. p.
- Gilbert, Margaret (2010): Collective Epistemology. *Episteme*, 1(2). sz. 95–207. p.
- Goldman, Alvin – Dennis Whitcomb (2011): *Social epistemology: Essential readings*. Oxford, Oxford University Press.
- Goldman, Alvin (2002): *Pathways to knowledge: Private and public*. Oxford, Clarendon Press.
- Goldman, Alvin (2004): Group Knowledge Versus Group Rationality: Two approaches to Social Epistemology. *Episteme*, 1(1). sz. 11–22. p.
- Jasanoff, Sheila (szerk., 2004): *States of Knowledge: The Co-Production of Science and Social Order*. London, Routledge.
- Judt, Tony (2010): I am not pessimistic in a very long run. *The Independent*, március 24.
- Latour, Bruno (1999): *Pandora's hope*. Cambridge, Mass. Harvard University Press.
- Latour, Bruno (2004): *Politics of nature*. Cambridge, Mass. Harvard University Press.
- Latour, Bruno (2005): *Reassembling the social*. Oxford, Oxford University Press.
- Marcuse, Herbert (1955): *Eros and Civilization*. NY, Beacon Press.
- Miller, Clark (2004): Climate Science and the Making of a Global Political Order. In Jasanoff, Sheila (szerk.): *States of Knowledge: The Co-production of Science and Social Order*. London, Routledge, 46–66. p.

- Mills Wright C. (2000): *The Sociological Imagination. On Politics*. Oxford, UP, 181. p.
- Palermos, Orestis – Pritchard, Duncan (2013): "Extended Knowledge and Social Epistemology." *Social Epistemology Review and Reply collective*, 8(2). sz. 105–120. p.
- Pickering, Andrew (2008): New ontologies. In Andrew Pickering – Keith Guzik – Durham, Duke (szerk.): *The mangle in practice: Science, society, and becoming*. University Press, 1–13. p.
- Posner, Richard (2001): *Frontiers of Legal Theory*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Reider, Patrick J. (2014): Knowledge as a Public Commodity. *Social Epistemology Review and Reply Collective*, 6(3). sz. 53–55. p.
- Rip, Arie (2003): Constructing Expertise: In a Third Wave of Science Studies. *Social Studies of Science*, 33. sz. 419–434. p.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (2010): Changing Reflexes; Interview with GChS. *Works and Days*, 55/56(28). sz. 8. p.
- Stiegler, Bernard (1998): *Technics and Time, 1: The Fault of Epimetheus*. Stanford, CA, Stanford University Press.
- Tetlock, Philip (2007): *Why foxes are better forecasters than Hedgehogs*. NY, The Long Now Foundation, 2007 Jan 26. Longnow.org/seminars/
- Turner, Stephen (2001): What is the Problem with Experts? *Social Studies of Science*, 31. sz. 123–149. p.
- Weinberg, Steven (1992): *Dreams of a final theory*. New York, Pantheon.
- Wilson, Robert A. (2004): *Boundaries of the Mind: The Individual in the Fragile Sciences – Cognition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Woolgar, Steve (1988): *Knowledge and reflexivity: New frontiers in the sociology of knowledge*. London, Sage.
- Yearley, Steven (2005): *Making Sense of Science: Understanding the Social Study of Science*. London, Sage.

SUMMARY

Jeremia Models and Their Alternatives: About New Political Economy of Public Intellectuals

Hungarian progressivism (leftist-liberalism) has slipped into a kind of moral panic about national, social and collectivist identities that have distorted visions message and prevented it from becoming a unifying force. How to explain the impact of acute cognitive and social crises? Science-technology and society studies, backed by detailed studies of science advice in action has come to the conclusion that better science requires more intelligent engagements with politics.

Key findings of research can be summarized as follows:

a. Regulatory science, or research most relevant to politics, is the output of advisory processes which are loaded with value judgments, often in a form which social scientists call "boundary work".

b. Public refusal to accept the judgment of science advisers does not reflect intellectual "deficits" on the public part by rather the failure of decision making processes to resolve the questions of responsibility.

c. the science advice is usually inattentive to hierarchies of power, not to mention to (global and national) resource inequalities and cultural bias, which shape the problem framing, which social scientists use to investigate observable conflicts.

d. science advice partakes and reproduces salient features of the nation's political culture, including a society's relative weighting of experts' technical knowledge, experience and personal integrity, learning from the previously mistaken argumentation and misunderstood knowledge in the societal decisions.

The Jeremia models use techniques and emotional background well known among the Biblical prophets referring to A. economic collapse, B. decrease of public moral, C. dangers emanated from the state structure, and D. relate to population problems, and finally E. would be the presence of Evil among politicians or in a small group of them. A is used on both side. On the Left wing more common are E, on the Right one C and D. today B is not use on either side in Central Europe.

TÓTH PÁL PÉTER

A magyarok vándorlása¹

Aligha lehet olyan honfitársunk, aki ne tudna elődeink napjaink történeteit is alapjaiban meghatározó hajdani cselekedeteiről, a *honfoglalásról*. A honfoglalás történetével már könyvtárnyi irodalom foglalkozott, ennek ellenére alig tudunk valamit az útnak indulás okairól, azokról az eseményekről, amelyek a vándorlás során elődeinkkel történtek, amelyekkel meg kellett birkóznuk, s lényegében apró rezdüléseiben háttérben maradnak azok az események is, amelyek a Kárpát-medencei letelepedésükkel kapcsolatban történtek. Szükségszerűen felvetődik a kérdés, hogy minek nevezhetjük az egykoron bekövetkezett népességmozgást, illetve hogy az immár birtokba vett területről, Szkítiából mi készített egy népet, jelen esetben a magyart arra, hogy el- vagy továbbvándoroljon?

A dolgozatban a fentiekben megfogalmazottakra Anonymus *Gesta Hungarorum* című művének másodelemzésével teszek kísérletet. Migrációtörténeti szempontból leírtakra támaszkodva, azok alapján kísérem végig őseink útját Szkítiától a Kárpát-medencéig. Tisztában vagyok próbálkozásom korlátaival, mégis azt gondolom, hogy vállalkozásom egy új metszetben történelmünk jobb, pontosabb megismerését fogja szolgálni.

We can hardly find a compatriot, who has not heard of the deeds of our ancestors, the *Magyar conquest of Hungary*, which has determined Hungarian history up to the present. Even though the conquest has a voluminous literature, we hardly know anything about the reasons of the Magyars' migration, the events, which happened to our ancestors, the problems and challenges they faced during their long wanderings and so there is no much information (certainly no detailed information) available about the events, which preceded their settlement in the Carpathian Basin. We can inevitably ask the question of how we can define the movement of the wandering population and what reasons lied behind a people, namely in this case the Magyars to leave their original home in Scythia.

In the paper I seek to answer this question through the secondary analysis of the *Gesta Hungarorum* by Anonymus. On the basis of aspects from the history of migration, I follow the wanderings of our ancestors from Scythia to the Carpathian Basin. Even though I am aware of the limits of my experiment, I think that it will contribute to a better and more precise knowledge of our history from a novel perspective.

A történelmi idők kezdetéről a fennmaradt, rendelkezésünkre álló írásos vagy tárgyi dokumentumok alapján igencsak hiányos ismerettel rendelkezünk. Az egykor történtek alapján azonban nem túlzás azt állítani, hogy az emberek közötti békétlenséget, más népek leigázását, szállásterületének birtokbavételét, javainak meg-

¹ A tanulmánnyal Farkas János professzor munkásságára, a mindig segítőkész emberre szeretnék baráti érzésekkel emlékezni.

szerzését, az egymással folytatott háborúskodást – még ha voltak is megszakítások – folyamatosnak tekinthetjük. Mindezek hátterében – az egyének és a különböző népek esetében is – az egymással versengő, mindenáron győzni akaró emberi törekvés, mentalitás, szándék található. Ebből a szempontból különösen hátrányos helyzetben voltak/vannak azok a népek, amelyek olyan, egymástól jól körülhatárolható, elkülöníthető területen éltek/élnek, amelyek földrajzi helyzetük következtében folyamatosan az egymással versengő, egymást kiszorítani akaró népek küzdőterületeivé váltak. Az ezen térségek birtoklásáért vagy megtartásáért folyó küzdelemben számos, egykoron kiterjedt hatalommal rendelkező nép őrlődött fel, vagy olvadt bele egy másikba, az általa leigázottba vagy az őt leigázóba. Gondoljuk csak végig, hogy hová is lettek az egy területért vagy annak egyes részeiért egymással folytatott végzettszerű, önfelölrlő harcok következtében a gótok, a föníciaiak, a hunok, a görögök, a kelták, a perzsák, a vandálok és sorolhatnám tovább. De gondoljunk azokra a barbár hordákra, amelyek az akkor még nem létező Közép- és Nyugat Európa területen átvonulva, rabolva, pusztítva, majd letelepedve hosszú történelmi folyamatok eredményeként formáltak, alakították ki Európa ma ismert nemzeteit. Ezek a nemzetek pedig, feledve az egykori múltat, bátran, el nem csüggedve védelmezték, védelmezik az évszázadokkal korábban másoktól elrabolt, elhódított, immár sajátjának tekintett, tudott területeket.

A rendszerváltoztatás óta számos, addig tiltott vagy nem létezőnek tekintett társadalmi, gazdasági, politikai stb. folyamatok, tudományos kérdések váltak mindennapjaink részévé. Ezek közül – a fenti gondolatokkal összefüggésben is – most csak a nemzetközi vándorláshoz kötődő problémák bonyolult halmazát említem. Ez a kérdéskör – négy évtizedes tiltás, elhallgatás után – alapvető természetének, jellegének megfelelően nemcsak magától értetődő része lett az 1990 utáni életünknek, hanem 2015 áprilisától mindennapjainkat átszöve, összes következményeivel együtt a politikai véleményirányítók palettáján a legfontosabbnak tartott bel- és külpolitikai kérdéssé vált. Külön elemzés tárgyát kellene, hogy képezze annak feltárása, hogy a migráció szinte a „semmitől”, az egyik percről a másikra – figyelembe véve az országhatárnál, döntően az arab országokból „megjelent” nagyszámú migránst – milyen célból és érdekeknek alárendelve hogyan vált, válhatott ilyen mértékben életünk részévé.

Az, hogy a migráció nemcsak az egyes ember, hanem egy nép életében, kialakulásában, fejlődéstörténelmében is fontos szerepet játszik, senki számára sem lehet kérdéses.² Ennek ellenére mind ez ideig annak a migrációs folyamatnak a bemutatása, amely közvetlenül – a kezdetektől mind a mai napig – a magyarság Kárpát-medencei létéhez kötődik, még várat magára. E hiányt pótlandó a következőkben sajátos módon kísérletet teszek arra, hogy a honfoglaláshoz szorosan kötődő folyamatokat migrációtörténeti szempontból megvizsgáljam. Ennek elvégzését nem csupán önmagában, tudományos különössége miatt tartom fon-

² Lásd a *Népességfejlődés és magyarság* (Budapest, Gondolat Kiadó, 2011. 226 p.) című könyvet, amelyben a nemzetközi vándorlás magyar népességfejlődésben játszott szerepével foglalkoztam.

tosnak, hanem azért is, mert megítélésem szerint a Kárpát-medencei magyarság létének alapmeghatározottsága szempontjából az útnak indulás okainak feltárása, valamint az azt követő vándorláshoz kapcsolódó események bemutatása fontos szereppel bírnak. Úgy gondolom, hogy különösen most, amikor napjainkban szinte minden kérdés a migráció körül forog, nem lényegtelen szembesülni az ezekhez a folyamatokhoz szorosan kapcsolódó történelmünk genezisével.³

Az egykor bekövetkezett folyamatokkal kapcsolatos ismereteink érdeklődésünknek, iskolai végzettségünknek megfelelően rétegzett, különböző „mélységű”, ennek ellenére aligha lehet olyan honfitársunk, aki ne hallott volna, vagy ne tudna a *honfoglalásról*, s ezzel elődeink napjaink történéseit is alapjaiban meghatározó hajdani cselekedeteiről. Amikor azt a szót olvassuk vagy halljuk, *honfoglalás*, akkor, még ha töredezetten is, egy bonyolult eseménysorozat és annak következményei: mindekelőtt elődeink Kárpát-medencébe érkezése, a terület birtokbavétele, letelepedése és annak évszázadokon át tartó megtartása juthat eszünkbe. Annak ellenére azonban, hogy a honfoglalás történetével kapcsolatban ma már könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésünkre, a tárgyi emlékek, az írásos források szűkössége miatt az útnak indulás okai, illetve „apró” történéseiben mindazok az események, amelyek az út alatt elődeinkkel megtörténtek, éppen úgy háttérben, homályban maradnak, mint az, hogy ide érkezve a letelepedéssel kapcsolatban mi mindennel kellett számolniuk, megküzdeniük. Mindezek következtében úgy vélem, hogy nemigen van más lehetőségünk, mint az, hogy belenyugodjunk abba, hogy mindezeket a maguk egykori valóságában feltételezhetően már nem is fogjuk megismerni.

Célkitűzésünkkel összefüggésben szükségszerűen felvetődik a kérdés, hogy minek is nevezhetjük az egykoron bekövetkezett népességmozgást, illetve hogy az immár birtokba vett területről mi készítetett egy népet, jelen esetben a magyart arra, hogy el- vagy továbbvándoroljon? Nem szükséges, hogy állást foglaljak abban a történeti vitában, amely szerint a bekövetkezett népességmozgást a „népvándorlaskor” vagy a „népvándorkor” vagy az „invázió” fogalmak írják le-e a legponytosabban. Az azonban okkal feltételezhető, hogy ezeket a mozgásokat egyetlen összetevőre visszavezetni nem lehet. Egy, már „belakott” szállásterületről történt el- vagy továbbvándorlást számos ok magyarázhatja. Ezek közül is mindenekelőtt egy másik nép terjeszkedését, az életfeltételek, az éghajlati viszonyok megváltozását, az adott területen élők túlnépesedését vagy egyéb természeti katasztrófákat említhetem meg. De sorolhatnám még az okokat, hiszen az elmozdulást egy másik nép agresszív terjeszkedése, fegyveres támadása, az adott terület elfoglalása, meghódítása éppen úgy kiválthatta. Nem elhanyagolható kérdés tehát, hogy a felsorolt és a fentiekben nem említett okok közül mi lehetett az, ami a magyaro-

³ „Indul a nemzeti konzultáció, a kormány ahhoz kéri a magyar emberek támogatását, hogy »meg tudjuk védeni határainkat és meggátoljuk a betelepítést« – jelentette be Dömötör Csaba, a Miniszterelnöki Kabinetiroda parlamenti államtitkára 2017. március 22-én, vasárnapi budapesti sajtótájékoztatóján, hozzátéve, a kérdőívek a jövő hét második felétől érkeznek a postaládákba.” Lásd a március 26-i híreket, például: <https://444.hu/2017/03/26/indul-az-ujabb-nemzeti-konzultacio>

kat útnak indulásra készítette? Az eddigi kutatási eredmények alapján talán akkor állok a legközelebb az igazsághoz, ha a magyarok útnak indulását nem valamilyen kényszer (invázió, szállásterületük elfoglalása, népességcsere vagy természeti katasztrófa) okozta kényszermozgásnak, hanem egy olyan indíttatású vándorlásnak tekintem, melyek keretében addigi lakóhelyüket döntően saját elhatározásukból elhagyva éltek azzal a lehetőséggel, hogy egy gyéren lakott, jó természeti feltételekkel rendelkező, jól védhető területen folytassák, folytathassák életüket. Ez egyben azt is jelentette, hogy az útnak indulást és annak befejezését, a honfoglalást döntően és meghatározó módon nem egy másik nép hódítása kényszerítette ki elődeinkből. Mindezek következtében azokat a mozgásokat, amelyek a magyarok útját az Etelköztől a Kárpát-medencéig meghatározták, mai fogalmainknak megfelelően a történeti migrációs folyamatok közé sorolhatjuk. Annak ellenére, hogy azok az anyagok, amelyekre támaszkodva a bekövetkezett mozgások bemutatására vállalkozom, a magyarok vandál pusztításáról nem szólnak, ez egyáltalán nem zárja ki, hogy – céljaik elérése, önmaguk megvédése érdekében – az alatt az út alatt, amíg a Kárpát-medencét birtokba vették, ne keveredtek volna harcokba, vagy ne lettek volna erőszakos cselekedeteknek a részesei.

Mint az közismert a hazai történelmi irodalomban, az útnak indulást, s azt, hogy elődeink miként is leltek új hazára, és hogyan játszódtott le a honfoglalás, két, egymással koncepcionálisan nem egyező elmélet magyarázza. Leegyszerűsítve azt mondhatom, hogy az egyik, az általánosabban elfogadott elmélet szerint 895-ben Árpád fejedelem vezetésével a honfoglaló törzsek átkeltek a Vereckei-hágón és elfoglalták Erdélyt, valamint a Duna–Garam vonaláig az alföldi területeket. A honfoglalás ezzel természetesen még nem fejeződött be, mert a Kárpát-medence birtokbavétele az ezt követő évtizedben is tartott, nem is beszélve arról, hogy a déli területek meghódítására még közel kétszáz évet kellett várni.⁴

A honfoglalást magyarázó másik teória, a „kettős honfoglalás” hipotézisének megfogalmazása László Gyula nevéhez fűződik.⁵ László Gyula eredetelmélete szerint a magyarok a Duna-medencét nem egyszerre, hanem két lépcsőben szállták meg. Az első szakasz 670 körül az ún. griffes-indás kultúra vagy a „kései avarok” leletanyagának megjelenésének idejére esett. A nem igazán gazdag leletanyag alapján László Gyula professzor arra a következtetésre jutott, hogy a késő avar korban megjelent, feltételezhetően az onogur törzsszövetséghez tartozó népesség magyarul beszélt. Mindebből pedig arra következtetett, hogy a magyarok első beköltözése a Kárpát-medencébe nem 895-ben, hanem ezt megelőzően több mint kétszáz évvel korábban kezdődött. Azaz a 670 körül a Duna-medencében megjelent onogur törzsszövetséghez tartozó népesség „honfoglalását” az Árpád vezetésével 895-ben érkező magyarok második hulláma tette teljessé.

⁴ Lásd Tóth Pál Péter: Demográfia. 154–188. In: Dél-Pannónia. Szerk.: Hajdú Zoltán, Nagy Imre. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2013. 550 p.

⁵ László Gyula (Kőhalom, 1910–Nagyvárad, 1998) Széchenyi-díjas régész-történész, képzőművész, egyetemi tanár. Lásd *A „kettős honfoglalás” (568–670–860)* című művét, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978. 214 old.

A magyarság vándorlása.

Forrás: http://www.e-kompetencia.si/egradiva/mad_zgo/01/a_magyarok_shazja.html

A két megközelítés, annak ellenére, hogy közöttük közös „felületek” is találhatók, lényegében ellentmondanak egymásnak. Célkitűzésem szempontjából azonban ez másodlagos jelentőségű, mivel nincs szükség arra, hogy a honfoglalást magyarázó, értelmező két teóriával, koncepcióval, hipotézissel kapcsolatban állást foglaljak, és az egyiket a másikkal szemben előnyben részesítsem. Ettől annál is inkább eltekinthetek, mivel amennyiben a bekövetkezett folyamatokat migrációtörténeti perspektívából kívánom vizsgálni, értelmezni, akkor a két, egymástól jelentős mértékben eltérő eseménysorozatot érvekkel alátámasztva kellene felvázolnom. Ezek azonban részemről csupán hipotetikus leírások lennének, mivel korabeli írásos dokumentumra perdöntő bizonyossággal egyik esetben sem támaszkodhatom.

Mindezeket figyelembe véve gondolataim kifejtésére Anonymus 1200 körül készült *Gesta Hungarorum*⁶ című művének (továbbiakban *Gesta*) textusaira alapozva, azok „segítségével” szövegének másodelemzésével teszek kísérletet.

⁶ Anonymus *Gesta Hungarorum* művéből több fordítás készült, közülük talán a legismertebb Pajzs Dezső fordítása. Ennek ellenére a dolgozatban Veszprémy László fordítását vettem alapul. Lásd Anonymus: A magyarok cselekedetei; Kézai Simon: A magyarok csele-

Tehát a fenti, a vizsgálatba bevont műre alapozva – a krónikában megfogalmazottak valóságtartalmától, illetve a hozzájuk kapcsolódó vitáktól függetlenül – tesztek kísérletet őseink útjának (Szkítiától a Kárpát-medencéig) migrációtörténeti szempontból történő bemutatására. Annak ellenére, hogy a felhasznált szövegek a honfoglalás után körülbelül három évszázaddal később keletkeztek, mégis úgy vélem, hogy a Gestát a bemutatni kívánt folyamatokhoz való történelmi „közel-sége” alkalmassá teszi arra, hogy a bekövetkezett migrációs folyamatokat a krónika szövegeire támaszkodva rekonstruáljam. Természetesen tisztában vagyok azokkal a korlátokkal, amelyek próbálkozásomat, erőfeszitésemet behatárolják, mégis azt gondolom, hogy vállalkozásom – vagyis múltunk egy bizonyos, igen fontos eseménysorozatának migrációtörténeti szempontból elvégzett elemzése – történelmünk jobb, pontosabb megismerését fogja szolgálni.

Mielőtt a magyaroknak a honfoglalással szorosan összekapcsolódó útra keléséről és a Kárpát-medencébe vezető útjukról szólnék, fontosnak tartom, hogy ha nagy vonalakban is, de megismerkedjünk azzal az útvonallal, melyet a magyarság vándorlása során megtett. Ehhez a fenti, a magyarság vándorlását ábrázoló térkép szinte minden segítséget megad, hiszen az úttal kapcsolatos legfontosabb helyek, időpontok jól leolvashatók.⁷ A térkép segítségével ugyanis – időszakról időszakra – nemcsak Kr. e. 3000-től követhetjük nyomon a magyarok szálláshelyeit s azok sorrendjét, hanem az egyes helyeken való tartózkodás hozzávetőleges időpontját és időtartamát is leolvashatjuk. A megtett út időben is és távolságban is igen jelentős, hiszen az őshazától a Kárpát-medencéig valamivel több mint 3500 kilométert kellett megtenni, s ennek az Etelköztől számított utolsó szakasza is meghaladta az 1200 kilométert. Az az idő pedig, ami alatt mindezt megtették – miközben alakultak, formálódtak azok az emberek, akik az első évezred végétől mintegy kétszáz évvel korábban immár magyarként egy új haza reményében keltak útra – több mint 3500 évet ölelt át. A fentiekből egyértelműen adódik, hogy számomra a Kárpát-medencéig bejárt út térben és időben három nagy szakaszra osztható. Ezek közül a harmadik – a Kárpát-medencéhez „kötötten” a nyolcszázas évek elején kezdődött, és még napjainkban is tart. Vándorlástörténeti szempontból az első két szakasz egyértelműen elkülöníthető egymástól. Addig ugyanis, amíg az első szakaszban a szinte ezer évenkénti szállásterület-váltásban feltételezhetően az életmódból fakadó elmozdulás kényszere volt a meghatározó, már a másodikban, amennyiben elfogadjuk Anonymus álláspontját, akkor – mai fogalmainkat használva – az útnak indulás motivációi között a migrációs szándék, a jobb élet reményében történő útnak indulás volt a meghatározó.

Mit is lehet mondani a második, bizonyos értelemben az „utolsónak” is mondható útnak indulásról, ha azt a Ravenstein klasszikussá vált pull-push elméletében megfogalmazottakkal, a migrációt kiváltó, általa felsorolt okokkal szembeisítem? Mielőtt azonban ezt megtenném, úgy vélem, mindenekelőtt arra a kérdésre kell

kedetei, Osiris, Budapest, 2004. Anonymus művét Veszprémy László, Kézai Simon művét Bollók János fordította. Továbbiakban: Anonymus.

⁷ Forrás: http://www.e-kompetencia.si/egradiva/mad_zgo/01/a_magyarok_shazja.html

választ adnom, hogy a vándorlást, az útnak indulást kiváltó okok között milyen szerepet játszott a tudatosság, a kényszer és a spontaneitás. Ehhez szorosan kapcsolódik annak a kérdésnek a megválaszolása is, hogy a Kárpát-medencébe betört Árpád vezette hadak feladata az Etelközben maradt magyarok átköltöztetésének előkészítése, biztosítása lett volna-e?

Ravenstein elmélete szerint abban az esetben, ha az egyént saját környezetében, szálláshelyén (vagy országban) negatív hatások érik, s ezzel párhuzamosan van egy másik, biztonságosabbnak tűnő, vagy annak tartott, látszó hely, akkor egyéb feltételek megléte esetén az érintett személy nagy valószínűséggel a vándorlást fogja választani. Az elmozdulás megvalósulásához azonban mindenekelőtt arra van szükség, hogy legyen egy olyan hely, ahová mehetnek, és hogy annak a helynek a feltételei, lehetőségei, amelynek elérését célul tűzték ki, ahol véglegesen vagy átmenetileg élni szeretnének, vonzó hatást gyakoroljanak rájuk. Ez a taszító-vonzó hatás nemcsak az egyének, hanem azok kisebb-nagyobb közösségeinek, csoportjainak szándékát, mozgását is egyaránt meghatározzák. Alapvetően nem volt s nem is lehetett ez másképp a magyarok esetében sem. „Kirajzásuk”, ahonnan elindultak, Szkítia területe volt. Esetükben – függetlenül attól, hogy nem mindannyian indultak egyszerre nyugat felé, és feltételezhetően voltak olyanok is, akik helyben maradtak – *tömeges útnak indulásról, mai fogalmainkat használva tömeges migrációról beszélhetünk*. Anonymus szerint az útnak indulás nemcsak hogy nem véletlen, hanem különösebb ironia nélkül azt lehet mondani, hogy a sors „rendeltetése” volt, hiszen a Gesta szerint az egykoron történeteknek megfelelően Álmos, a honfoglalás előtti magyarok egyik vezetőjének, Árpád magyar fejedelem apjának áldott állapotban levő anyja azt álmodta, hogy:

„méhéből forrás fakad, és ágyékából dicső királyok származnak, akik azonban nem saját földjükön fognak sokasodni.”⁸

Az az álom, hogy „nem saját földjükön fognak sokasodni” néhány évtizeddel később, amikor Álmost vezérré választották, valósággá vált, mivel Szkítiát, annak ellenére, hogy éghajlata kellemes, földje pedig természeti adottságokban gazdag volt, a túlnépesedés következtében el kellett hagyniuk. Annak következtében tehát, hogy a természeti adottságai miatt a térség különösen kedvezett a nemzedékek szaporodásának, a terület népességeltartó képessége nem volt elégséges az itt születettek életfeltételeinek a biztosítására. Éppen ezért a „hétmagyarnak nevezett hét fejedelmi személy” tanácsot tartott és elhatározták, hogy:

„elhagyják szülőföldjüket, maguknak új lakóterületet foglalnak.”⁹

A „hétmagyar” tehát – Álmos meghatározó szerepét elismerve – a terület szűkössé vált eltartóképessége miatt a jobb megélhetés reményében úgy döntött, hogy

⁸ Anonymus... 12. o.

⁹ Anonymus... 11. o.

Szkitiát, addigi szülőföldjüket elhagyják, és életfeltételeiknek jobban megfelelő helyre vándorolnak. Anonymus, a *Gesta „Álmos vezér megválasztása”* címet viselő résznel, ha nem is szó szerint, de tartalmilag megismételte a néhány bekezdéssel előbb már megfogalmazottakat. Ez a rész a következőképpen hangzik:

„Földjük oly annyira megtelt az ott született népek sokaságával, hogy az sem táplálni, sem befogadni nem tudta őket... Ezért a hét fejedelmi személy, akiket a mai napig hétmagyarnak hívnak, nem tűrve tovább a hely szűkét, tanácsot tartott, hogy szülőföldjüket elhagyva olyan területet foglaljanak el, amelyet benépesíthetnek s ehhez a fegyveres harctól sem riadtak vissza.”¹⁰

A fentiek szerint Szkitiában tehát a magyarok közös szállásterületen, „az ott született népek sokaságával” éltek, s mivel az egymás mellett vagy az együtt élők termékenysége a népesség létszámát jelentős mértékben megnövelte, kérdésessé vált a megélhetésük. A megélhetés kényszere, a tűrhetetlenné vált helyzet játszott tehát meghatározó szerepet abban, hogy a magyarok önmaguk és utódaik számára megfelelő szállásterületet kívántak biztosítani. Azt, hogy elhatározásuk nem volt a véletlen műve, a döntés tudatossága teszi egyértelművé. Ezt azzal támaszthatom alá, hogy még útra sem indultak, amikor a fentekben idézett szöveg szerint egyrészt eldöntötték, hogy amennyiben a megfelelő helyet megtalálják, akkor, ha arra szükség van, a fegyveres erőszaktól sem fognak visszariadni. Másrészt pedig ezzel együtt abban is megegyeztek, hogy úti céljuk Pannónia földjének felkérése, melyről

„az a hír járta, hogy az Attila királynak a földje, akinek ivadékaitól Álmos fejedelem, Árpád apja származott”.¹¹

Megvolt tehát az oka, a célja annak, amiért addigi szállásterületükről el akartak menni, s azt is tudták, még ha homályosan is, hogy hová akarnak, szeretnének menni. Mindkét összefüggés pedig egyértelművé teszi, hogy célkitűzésük megvalósítását komolyan gondolták. Abban az esetben azonban, ha a fentiekben idézett, az Osiris Kiadónál megjelent Veszprémy László fordítását Pajzs Dezsőével összevetem, akkor azt tapasztaljuk, hogy két fordítás szerint a fegyveres harc lehetősége nem ugyanarra a területre vonatkozott. Veszprémy fordítása szerint ugyanis a fegyveres harc lehetősége a migráció célterületére vonatkozott. Pajzsnál pedig a döntés értelmében a magyarság

„késedelem nélkül fegyverrel, haddal igyekezett módját ejteni, hogy szülőföldjét elhagyja...”¹²

¹⁰ Anonymus... 13. o.

¹¹ Uo. 13. o.

¹² Pajzs Dezső fordítását lásd *Gesta Hungarorum* <http://mek.oszk.hu/02200/02245/02245.htm>

Mindkét fordítás szerint az az ok, amiért a magyarok az útnak indulás mellett döntöttek („a helyszűkét tovább nem tűrhetvén”) azonos. S mindkét esetben az is egyértelmű, hogy céljaik elérése érdekében a fegyveres harctól sem riadtak vissza. Amíg azonban Pajzs szerint a magyarok addigi szülőföldjüket, tehát Szkítiát akarták „késedelem nélkül” s ha arra szükség van, akkor „fegyverrel, haddal” elhagyni, addig a Veszprémy-fordításban a fegyveres harc lehetősége az új haza területének birtokbavételére vonatkozott. Az egyik fordítás tehát az elinduláshoz, a másik pedig a megérkezéshez kapcsolja az esetleges fegyveres összetűzés, harc vállalását. Az új szállásterület erőszakkal történő birtokbavételével kapcsolatban azonban joggal vetődik fel a kérdés, hogy ez esetben nem célszerűbb-e hódításról, mint migrációs mozgásról beszélni? Nem kétséges, hogy a migrációs mozgások, bármilyen – direkt vagy indirekt – formában valósulnak is meg, mindig területfoglalással járnak együtt. Ez esetben pedig az erőszak valamilyen formában is jelen van, megjelenik. Abban az esetben azonban, ha a helyfoglalásra, egy terület birtokbavételére, a letelepedésre harc útján kerül sor, akkor az útnak indulás szándékától függetlenül migrációs mozgásról már nem beszélhetünk. A Gesta szerint – Anonymus interpretációjában –, amikor közakaratral a „hétvezér” Szkítia elhagyása mellett döntött, már az úti célt is meghatározták. Választásuk Pannónia földjére esett,

„amelyről az a hír járta, hogy annak az Attila királynak a földje, akinek ivadéka-
itól Álmos fejedelem, Árpád apja származott”.¹³

Ennek a megállapításnak jogi jelentőségét Veszprémy László fogalmazta meg. Ez a történeti érv volt ugyanis hivatott annak igazolására, hogy a Kárpát-medence már századok óta a magyarok jogos tulajdona. Álmos, majd fia, Árpád nem elfoglalta, „elvette” mások tulajdonát, hanem, miután Árpád Attila egyenes ágú leszármazottja, a honfoglalással semmi más nem történt, minthogy csupán a magyarok a mások által átmenetileg birtokolt, elorzott jogos örökségüket vették ismét birtokba.¹⁴

A magyarok számára az útnak indulás szempontjából minden adott volt. Adott volt annak oka, amiért útnak akartak vagy útra kellett indulniuk, és tudták azt is, hogy hová akarnak menni, mely területen kívánnak letelepedni, s a továbbiakban élni. Természetesen nem tudjuk, hogy az elmozdulásban mennyiben játszott szerepet az úti cél feltételezett ismerete, mint ahogyan azt sem, hogy mit tudtak arról, hogy azon a területen, amelyet valamiféle történelmi jog alapján a „magukénak” vallottak, „rokonokat”, ismerősöket vagy éppen harcos idegeneket fognak-e találni. Az, hogy rokonaikhoz mennek, mai fogalmaink szerint azt jelenti, hogy rendelkezésükre állt az a kapcsolatháló, amely valamiféle biztonságot jelentett számukra az elinduláskor még csak hírből ismert új „hazáról”. Mint ismeretes, a kapcsolatháló a migrációs folyamatok egyik lényeges eleme, hiszen az előzetes ismeretek nem-

¹³ Anonymus... 13. o.

¹⁴ Anonymus... lásd Veszprémy László 53. lábjegyzethez fűzött megjegyzését az 54–55. oldalon.

csak fontos szerepet játszanak, töltenek be a migrációs döntés meghozatalában, hanem az ismeretlen helyre és közegbe érkezéssel szemben már előzetesen valamiféle biztonságot, otthonosságot jelent az útnak induló számára. Nem lehet lebecsülni ugyanis annak a tudatnak, ismeretnek a szerepét, hogy a migráns tudja vagy feltételezi, hogy „várják”, hogy lesz kihez, hová fordulnia, hogy nemcsak idegenek, hanem az „övéi” között lehet, s a számára ismeretlen helyen segítségben reménykedhet. Anonymus szerint 884-ben mindezek ismeretében Álmos vezetésével a „szövetséges népek megszámlálhatatlan” sokaságával indultak útra a magyarok.¹⁵ Ezt valószínűsíti az a tény is, hogy Álmos magával vitte feleségét és fiát, Árpádot is.

A fenti összefüggéssel kapcsolatban – mielőtt nyomon követném a magyarok vándorlását Oroszországon keresztül a Kárpátok felé – egy rövid kitérőt kell tennem. A népességfejlődés szempontjából ugyanis nem elhanyagolható szerepe van annak, hogy a magyarok nem „egyedül”, hanem az ugyanarról a vidékről származó, szövetséges népekkel együtt indultak el nyugat felé. A „megszámlálhatatlan” jelző indirekt módon egyrészt arra utal, hogy a másokkal való együttélés s az együttélésből szükségszerűen fakadó keveredés a magyarok számára már a honfoglalást századokkal megelőzően „megszokott”, természetes volt. Másrészt pedig arra, hogy a magyarok „súlya”, szerepe az együtt, a közösen indulók, vándorlók között meghatározó volt, meghatározó lehetett. (Némi ironiával azt is mondhatnám, hogy ha nem így lett volna, akkor a Kárpát-medencében nem a magyarok, hanem a szövetséges népek valamelyike alapított volna maga és szövetségesei számára az új hazát, melynek a magyarság csak az egyik, alárendelt összetevője lehetett volna.)

A fentiekkel kapcsolatban, annak ellenére, hogy egzakt választ nem tudunk adni – a magyarok lélekszámával együtt – nem elhanyagolható kérdés, hogy kik is és hányan voltak, lehettek a Kárpát-medencébe érkezők között a nem magyarok, és ezzel együtt az is, hogy kiket és milyen létszámú népességet találtak itt. A népesség létszámát ugyanis a saját termékenység mellett „külső” hatás – az újabb és újabb népek tagjainak a „felszívása”, „beolvasztása”, termékenysége – is táplálja. Az e csoporthoz tartozók között voltak olyanok, akik a magyarokkal együtt érkeztek, voltak olyanok, akik már a magyarok megérkezése előtt is a Kárpát-medencében éltek, illetve voltak a később századok során befogadott idegenek, akik az együttélés során – a másik két „elemhez” tartozók egy részével együtt – magyarrá váltak.

A teljesség igénye nélkül megemlítem, hogy a honfoglaló magyarokkal együtt a Kárpát-medencébe érkező népek közül a kazárok népéből kiszakadt kavarkokat, akik már a honfoglalás előtt a magyarokhoz csatlakoztak, valamint a volgai bolgárokat, a kálizokat, a magrebi származásúakat, a hvárezmieket, az alánokat (varsányok), az úzokat (fekete kománok), a székelyeket és a besenyőket kell mindenekelőtt megemlíteni (Kristó [szerk.], 1994, Kristó 2003, 62). Az itt élő népek összetétele szempontjából pedig fontos szerepet játszott az, hogy Dunántúl nyugati fele a 9. században a keleti frank birodalom része volt. A bolgár hódítás nyu-

¹⁵ Anonymus... 14. o.

gat felé – magában foglalva Erdélyt, ahol a bulakok (blakok) karluk-török népe élt – talán a Dunáig is elért. Északon pedig a morvák uralkodtak. Mindezekhez sorolhatók még a szlávok, akik László Gyula szerint szintén ebben az időszakban telepedtek be. No és ott éltek az onogur népcsoporthoz tartozók is, akik a honfoglaló magyarokkal összeolvadva a mai magyar nép alaprétegét jelentették (László 2005, 13). László Gyula szerint, mint már arról a korábbiakban szó volt, az onogur-magyarok nem voltak mások, mint az első magyar honfoglalás népei, akik 670 táján érkeztek a Kárpát-medencébe, és akik legalább három – a volgai tájokról, Belső-Ázsiából és a Kaukázus környékéről származó – népek tagjaiból ötvöződtek. Természetesen az említett népek mellett mások is éltek, élhettek a Kárpát-medencében, csak velük kapcsolatban már sem közvetlen, sem közvetett bizonyítékkal nem rendelkezünk.

Ennyi kitérő után térünk vissza az útnak induló népességhez. Az elmozdulást a magyarok számára az tette szükségessé, hogy a szállásterület a népszaporulat következtében már szűkössé vált számukra. Az addigi életterüket tehát tömegesen, azzal a határozott szándékkal hagyták el és indultak útra, hogy a megnövekedett létszámú népességnek megfelelő helyet, új hazát leljenek. Nem véletlenszerűen, hanem jól megfontolt szándékkal, tudatosan indultak tehát útra. Céljuk Pannónia elérése volt, ahol véglegesen szerettek volna letelepedni. Az új haza reményében kirajzó magyarok azonban nem egyedül, hanem más, velük „szövetséges népeknek megszámlálhatatlanul nagy” sokaságával indultak útra. Azt, hogy a magyarokkal együtt kik kerekedtek még fel, valójában nem tudjuk, későbbi források alapján azonban nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a kavarak ekkor már a „szövetséges népeknek” közé tartoztak.

Az útnak indulás tudatosságát az is alátámasztja, hogy Álmos a hét fejedelmi személy egyikeként nem egyedül, hanem feleségével és fiával Árpáddal, valamint rokonainak egy részével indult az útra. Abban az esetben ugyanis nehezen feltételezhető, hogy Álmos családja életét fölösleges kockázatnak kitette volna, ha csak holmi zsákmányszerzés a cél. Arról nem szól a krónika, de nagy valószínűséggel Álmoshoz hasonlóan a fejedelmi személyek mindegyike szintén magával vitte családját, rokonságát. S ez, ha közvetett módon is, de ugyancsak azt erősíti meg, hogy szándékuk, elhatározásuk tudatos és végiggondolt volt. Arról, hogy miként készültek fel az útra, s hogy annak egy-egy szakasza hány napig is tartott, nem szól a Gesta. Arra azonban, hogy alaposan felkészültek, abból lehet következtetni, hogy számítottak arra, hogy útjuk során folyókon is át kell kelniük, ezért az átkeléshez szükséges „tömlőket” vittek magukkal.¹⁶ Az elindulást követően – Anonymus szerint – utuk napokon át ember nem lakta, sík vagy enyhén dombos füves pusztán, sztyeppei tájakon vezetett. A megváltozott körülményekhez automatikusan alkalmazkodtak, étkezésük például nem a megszokott volt, „nem maguk készített étel-ekkel éltek”, hanem „hússal és hallal táplálkoztak”, vagyis azzal, amit a természet

¹⁶ Az Etil, vagyis a Volga, Don folyón „pogány módra tömlőn ülve keltek át...” Anonymus... 14. o.

„adott”. Így értek el az Oroszországhoz tartozó szuszdali területhez.¹⁷ Útjuk feltételezhetően semmivel sem lehetett könnyebb, mint azoké, akik napjainkban például Közép-Afrika térségéből Szahara sivatagos tájain át Marokkóba, majd onnan Spanyolországba szeretnének eljutni.

Amennyiben elfogadjuk, hogy az őshaza az Urál-hegységtől keletre a Tobol és az Iszim folyók felső folyása között volt, akkor, amíg elérték a Volgát (a Gestában szereplő Etil folyót) közel 1600–1800 kilométert kellett megtenniük.¹⁸ Ehhez, ha semmi sem akadályozta volna útjukat, s naponta kb. 30 kilométert meg tudtak volna tenni, akkor mintegy 55–60 napra lett volna szükségük. Innen a szuszdali területen át útjuk Oroszországba vezetett, s tudjuk, hogy majd csak Kijev előtt álltak meg. Ez a második, a Volgától Kijevig tartó útszakasz közel 1200 kilométer volt. Ha a fentiekben megfogalmazott feltételek szerint haladtak volna tovább, akkor ennek az útnak a megtételéhez legalább 40 napra volt szükség. Természetesen pihenés nélkül napi 30 kilométert nőkel, gyerekekkel, állatokkal, szekerekkel s feltételezhetően betegekkel, valamint a mindennapi élethez szükséges eszközökkel, használati tárgyakkal együtt nem lehet megtenni. Már csak azért sem, mert közben, hogy a napi ételmet biztosítsák vadászniuk, halásznuk kellett. Arról nem is beszélve, hogy igazán jó kondícióban kellett lennie annak, aki heteken, hónapokon át folyamatosan, napi 8–10 órát tudott gyalogolni. Éppen ezért Kijevig az út, ha feltételezzük, hogy útközben semmi különösebb esemény nem történt, a legoptimálisabb esetben is legalább fél évig tartott.

Kijev előtt azonban – Anonymus tudósítása szerint – „megtorpantak”, s ha átmenetileg is, de mintha elfelejtették volna eredeti úti céljukat. Az orosz területeken ugyanis könnyen, ellenállás nélkül vezetett az útjuk. A Dnyeperen is különösebb nehézség nélkül könnyen átkeltek, az átkelés után azonban megálltak, letáboroztak. Az utat nem azért szakították meg, mert elfáradtak és pihenniük kellett, hanem megtetszhetett nekik a vidék, melynek elfoglalására reális lehetőséget láttak. Ez a szándékuk, elhatározásuk azonban annak ellenére nem vált valósággá, hogy az oroszokat a segítségükre siető kunokkal együtt megverték. S már Kijev bevételére készültek, amikor az oroszok vezetői, hogy helyükön maradhassanak, békekötést javasoltak. Álmos, miután tanácsot tartott övéivel, azzal a feltétellel fogadta el az oroszok igen előnyös békeajánlatát, hogy az orosz

„vezérek és előkelők adják túsul fiaikat, fizessenek évente tízezer márka adót, ezen felül gondoskodjanak ellátásukról, ruházatukról s mindenről, amire csak szükségük lehet”.¹⁹

A kikényszerített béke igen súlyos feltételeket tartalmazott. A magyarok békeajánlatát, amit nyugodtan sarcnak nevezhetünk, az oroszok nem jó szándékból, hanem kényszernek engedve fogadták el. Ebben az esetben – az úti cél megváltoz-

¹⁷ Uo. 14. o.

¹⁸ A távolságokat a Google Maps program segítségével állapítottam meg.

¹⁹ Anonymus... 16. o.

tatása következtében – migrációs mozgásról már nem beszélhetünk, hiszen az, ami Kijevnél történt, nem volt más, mint egy terület, egy ország elfoglalása, a vezető pozíciók megszerzése, melyet a helyi vezetők fiainak túsul ejtése biztosított számukra. Ebben a helyzetben mi sem volt természetesebb, mint az, hogy az oroszok minél gyorsabban szerettek volna megszabadulni leigázóiktól. Ennek érdekében az oroszok a kelet felől érkezett harcias „vendégeiknek” azt tanácsolták, hogy menjenek tovább nyugat felé Pannóniába, Attila király földjére. Annak érdekében pedig, hogy vonzóvá tegyék javaslatukat, igen pozitív képet festettek a magyarokra „váró” terület természeti gazdagságáról, ahol nemcsak halakban bővelkedő folyók vannak, hanem földje is termékeny, jó. Ez, s az, hogy az oroszok felajánlották segítségüket a magyaroknak a Pannóniába vezető úton, nemcsak arra utal, hogy az oroszok a magyarok erőfölényének semlegesítése érdekében különféle erőfeszítéseket tettek, hanem arra is, hogy a tőlük nyugatra eső területeket jól ismerhették.

A Kijevből kivonuló vagy tovább vándorló magyarokat a kijevi oroszok nem hagyták magukra. A felajánlott „kalauzolás” azonban nemcsak önzetlen segítséget jelenthetett, hanem annak fegyveres felügyeletét is, hogy a magyarok valóban eltávoznak-e az orosz területekről. A Gesta szövege alapján nem lehet megállapítani, hogy a magyarok valójában miért is – kényszerből vagy belátásból – fogadták meg a leigázott oroszok tanácsát, legfeljebb feltételezhetjük, hogy egyrészt tisztában voltak azzal, hogy az oroszok felett sokáig nem uralkodhatnak, s célszerűbbnek látszott békés úton távozniuk. Másrészt pedig szerepe lehetett annak is, hogy az oroszok „tanácsa” eszükbe juttathatta eredeti céljukat, és szerették volna, ha Pannóniában mielőbb új hazára lelnek. De az sem zárható ki, hogy az útnak indulásban szerepet játszottak a kunok, akik mielőtt a magyarok az oroszok tanácsát megfogadták volna, s akik nem sokkal korábban még orosz szövetségben a magyarok ellen harcoltak „nagy sokasággal” önként a magyarokhoz csatlakoztak.²⁰ Példájukat az oroszok közül is sokan követték és önként a tovább induló magyarokhoz csatlakoztak. Utódaik pedig – Anonymus szavaival élve – „maradékaik”, a majdani Magyarország lakosai lettek.

A magyarok tehát, a hozzájuk csatlakozott kunokkal, oroszokkal és más népekkel együtt az oroszok kalauzolásával tovább indultak nyugat felé. A vándorlók tömege Lodomér előtt állt meg, ahol

„Ladoméria fejedelme és előkelői értékes ajándékokkal országuk határára vonultak ki Álmos fejedelem elé és önként megnyitották előtte Ladoméria városát”.²¹

A magyarok híre megelőzte érkezésüket, s így vártak rájuk. Ez nem feltétlenül a ladomériek vendégszeretetére vagy jóindulatára utal, hanem a ladomériek tisztában voltak az érkezők katonai erejével, és azzal, hogy a legkisebb veszteség akkor

²⁰ A kun követek Álmos lábai elé borulva a következőket mondták: „Téged választunk meg a mai naptól kezdve, hogy urunk és parancsolónk légy nekünk és utódainknak, s ahová sorsod vet, mi követünk téged.” Anonymus... 16–17. o.

²¹ Anonymus... 17. o.

éri őket, ha önként felajánlják városukat, és minden segítséget megadnak az érkezőknek, tudták ugyanis, ha nem ezt teszik, akkor a magyarok prédája lesz a város és az ott élők többsége. A nem várt vagy a hívatlan vendégek már megérkezésükkor gondot jelenthettek, így nem lehet csodálkozni azon, hogy a három hét elteltével a ladoméri vezér barátsága és hódolata jeléül a város érdekében amellet, hogy igen gazdag ajándékkal halmozta el a magyarokat, saját és főemberei fiait is kezesül adta.²² Nem lehet tudni, hogy a bőséges ajándékhalmoz, vagy valami más döntött abban, hogy a negyedik héten a magyarok felkerekedtek, és tovább indultak Halics felé.

Itt is, mint Ladomérnál, amikor a nem sok örömet okozó magyarok a városkaput elérték, a halicsiak, hogy a nagyobb bajt, a rájuk váró pusztítást megelőzzék, még azelőtt behódoltak, mielőtt erre rákényszerítették volna őket. Halics vezére

„kíséretével mezítláb járult Álmos fejedelem elébe, s különféle ajándékokat adott át a fejedelem használatára: majd kitárva Halics városa kapuit mintegy saját uraként látta vendégül. Tulajdon fiát pedig országa előkelőinek fiaival együtt túsul adta...”²³

Ez esetben is a hívatlan „vendégeket” befogadó város vezetőinek gyermekei (kezesként, túszként) voltak a biztosítékai annak, hogy a magyarokat „jó szívvel” fogadják, hogy ottlétük alatt nem lépnek fel ellenük, hogy bántódásban nem részesülnek, s ellátásukról stb. gondoskodnak. Azt, hogy a magyarokat mi vonzotta Halicsba, nem tudjuk. Feltételezhetjük azonban, hogy a város mesés gazdagsága volt a meghatározó abban, hogy a nyugat felé tartó és már a Kárpátok bércein belül tartózkodó magyarok céljaik megvalósítása érdekében útjukat nem a medence központi területe felé folytatták tovább, hanem visszafordultak, és valamivel több mint háromszáz kilométert tettek meg kelet felé. Amikor a halicsi „pihenő” már egy hónapja tartott, akkor

„Halics vezére és többi társai, akiknek a fiai kezességben voltak, azzal a kérelemmel folyamodtak Álmos vezérhez és nemeseihez, hogy a Havason túl nyugat felé, Pannónia földjére szálljanak le”.

Egy hónap elteltével a halicsiak, éppen úgy, mint korábban az oroszok (nagy valószínűséggel) annak érdekében, hogy mielőbb megszabaduljanak a náluk időző „vendégektől”, Pannónia földjének gazdagságát ecsetelve azt javasolták a magyaroknak, hogy nyugat felé menjenek tovább. A Gesta alapján ez esetben sem lehet megállapítani, hogy miért fogadták meg a tanácsot, hogy kényszer, belső szándék,

²² Az „ajándékkosárban” a fejedelemnek és előkelőinek: „kétszázezer ezüstöt és száz márká színaranyat, számtalan prémet és köntöst, valamint háromszáz lovat nyereggel és kantárral, huszonöt tevé és ezer igavonó ökröt, továbbá számtalan egyéb ajándék...” került. Anonymus... 17. o.

²³ Anonymus... 17. o.

indíték, az eredeti célkitűzés megvalósítása, hogy az új hazában, Pannóniában végleges otthonra találjanak, motiválta a magyarok továbbvándorlását.

A halicsiak pedig, hogy hívatlan „vendégeiktől” mielőbb megszabaduljanak – örömben, vagy kényszerből – mindent megtettek, hogy a magyarok és szövetségeseik mielőbb tovább menjenek. Annak érdekében pedig, hogy kedvet csináljanak az úthoz, nemcsak részletesen taglalták Pannónia gazdagságát, hanem gazdagon megajándékozták „vendégeiket”, illetve „összes barmaikat” megrakták élelemmel és más, az úthoz szükséges dolgokkal.²⁴ Mindez annak látszatát kelti, hogy békés körülmények között zajlott a magyarok útnak indulása. Feltételezhető azonban, hogy az egykori valóság egészen más volt. Abban az esetben ugyanis, ha a fentiekben leírtak kölcsönös barátság és nagyrabecsülés jegyében zajlottak volna le, akkor nemigen lett volna arra szükség, hogy a magyarok előtt a halicsiak közül „kétezer nyilas és háromezer paraszt” építse és mutassa az utat. Természetesen a vendéglátók, hogy a hosszúra nyúlt vendégeskedés megszűnjön, még ezt is jó szívvel megtehették, és nem is lenne okunk ebben kételkedni, ha a magyarok a helyi előkelőségek fiait kezesként (túszként) nem vitték volna magukkal. Nem lehet ugyanis másra gondolni, mint arra, hogy a magyarok számára a kezesek élete biztosította, hogy az út során a halicsiak nem támadják meg őket, s hogy segítségükkel a „Havas-erdőn áthaladva, a hungi” részeket zavartalanul el fogják érni. E kiterő után a magyarok Pannónia földjére jutottak, amelyet a Gesta szerint „kimondhatatlanul” megkedveltek.

Érkezésük a helyben lakók között nagy riadalmat okozott, ennek meg is volt az oka, hiszen nemcsak hírük előzte meg érkezésüket, hanem Ladomér és Halics után már Pannónia elfoglalása volt a céljuk. S ne feledjük, hogy még el sem indultak, amikor már eldöntötték, hogy ha arra szükség lesz, akkor céljuk megvalósítása érdekében a fegyveres harctól sem riadnak vissza. A Kárpát-medencébe tehát nem békés migránsként, hanem hódítóként érkeztek. Fogadtatásuk is ennek megfelelő volt. A helyben lévők ugyanis

„nagyon megijedtek, és önként meghódoltak Álmos fejedelemnek, mivel fülükbe jutott, hogy Álmos fejedelem Attila király nemzetségéből származik. És bár a szlávok Salán fejedelem emberei voltak, mégis nagy tisztelettel és félelemmel álltak Álmos fejedelem szolgálatára: felajánlva neki mindent, ami csak ellátásukra kellett, miként az urukat megilleti. A föld lakosai pedig félelmükben és rettegésükben úgy hódoltak a fejedelemnek és előkelőinek, mint a szolgák tulajdon uraiknak. Dicsérték nekik a föld termékenységet...”²⁵

²⁴ Uo. Az átadott ajándékok felsorolását már nem tartottam szükségesnek idézni.

²⁵ Anonymus... 18–19. o.

A történet vége a Gesta alapján ismert, hogy a magyarok milyen alapon, mire hivatkozva formáltak jogot a Kárpát-medencére s ott hogyan rendezkedtek be és terjesztették ki hatalmukat a Kárpátoktól le az Al-Dunáig.²⁶

Itt be is fejezhetném elődeink migrációs mozgásának, vándorlásának Anonymus *Gesta Hungarorum* című műve alapján megkísérelt rekonstrukcióját. Természetesen még akkor is, ha kétségbe lehet vonni azt a tézist, hogy mindazt, ami a magyarok útnak indulása és Kárpát-medencébe megérkezése, helyfoglalása, birtokbavétele között történt, jogos migrációs mozgásnak tekinteni. Ennek ellenére nem lehet vitatni, hogy mindaz, ami a magyarokkal az út során, különösen pedig ami a leírás szerint Kijevnél, Lodomirnál és Halicsnál történt, kísértetiesen hasonlít napjaink migrációs folyamatainak történetéhez. Gondoljunk csak például arra a módra és formára, ahogyan a „mai hivatalosságok” fogadták a migránsokat, vagy hogy 2015 áprilisát követően miként próbálták „elősegíteni” mielőbbi továbbindulásukat.

Összegzőként megállapíthatom, hogy a magyarság a Kárpát-medencébe érkezéséig „jellegzetesen” migráns, vándorló nép volt. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy elődeink Halicsból menekültek-e, vagy saját elhatározásuk alapján érkeztek a Duna-medencébe. De azt sem állíthatom, hogy a honfoglalást, majd az államalapítást követő évezredben a vándorlással, meneküléssel kapcsolatos élményeink megszakadtak volna. A későbbi századokban jóformán az ország egész lakossága menekült a tatárok, majd hatalmas tömegei a törökök elől. Többször kisebb, de fájdalmasan pusztító népvándorlást idézett elő a Habsburg-uralom, a két világháború, majd a kommunista hatalomátvétel, 1956. Mindezekkel párhuzamosan folyt az idegenek, mindenekelőtt a II. világháborút lezáró békeszerződés következtében a környező országokhoz csatolt magyarok kisebb vagy nagyobb csoportjainak a bevándorlása. Természetesen mindez nemcsak magyar jelenség volt, hiszen más népek is megjárta a menekültek kálváriáját. Ez a „történet” ma is folytatódik. Gondoljunk csak azokra, akiket a világ bármely részén jelenleg is háborús események, kisebbségellenes atrocitások, az éhség, a klímaváltozás okozta kilátástalanság űz el otthonukból, de ne feledkezzünk meg azokról sem, akik „csak” a biztonságosabb, kiegyensúlyozottabb élet ígéréteinek reménye motivál útra kelésre.

²⁶ Anonymus... 20. o. Veszprémi László fordítása nem teljesen egyezik meg a Pajzs Dezsőével. Pajzs ezt a részt a következőképpen fordította: Salán vezér követelésére, hogy a területet hagyja el Árpád a következő üzenetet küldte: „A földet, amely a Duna és a Tisza között terül el, azonkívül a Duna vizét, amely Regensburg felől Görögországba folyik, a magunk pénzén szereztük meg akkor, amikor új emberekként megjelentünk itt, s azok ára fejében küldöttük a tizenkét fehér lovat meg a szóban volt többi mást. Ő maga az, aki földje jóságát dicsérve egy nyaláb füvet küldött Alpár homokjáról és egy korsót a Duna vizéből. Megparancsoljuk tehát uratoknak, Salán vezérnek, hogy hagyja el a mi földünket, s amilyen gyorsan csak szaladni tud, hordja el magát a bolgárok földjére, ahonnan ősapja idetelepedett a mi ősapánknak, Attila királynak a halála után. Ha pedig ezt meg nem teszi, tudja meg, hogy mi ellene rögtön hadat indítunk.” Lásd A görögök és bolgárok serege című fejezet alatt. Forrás: <http://mek.oszk.hu/02200/02245/02245.htm>

IRODALOM

- Anonymus (2004): *A magyarok cselekedetei*. Fordította: Veszprémy László. Budapest, Osiris.
- Kézai Simon (2004): *A magyarok cselekedetei*. Fordította: Bollók János. Budapest, Osiris.
- Kristó Gyula (2003): *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Kisebbségkutatás könyvek, Budapest.
- Kristó Gyula (szerk., 1994): *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Budapest.
- László Gyula (2005): *Árpád népe*. Budapest, Helikon.

SUMMARY

Migration of Hungarians

The work entitled *Gesta Hungarorum* by Anonymus was written 300-350 years after the Hungarians had settled in the Carpathian Basin. In this work the author describes the wanderings of the migrating Hungarians and the peoples and tribes, who joined them from the ancient quarters to the place of the final settlement. In the paper I seek to "follow" the road of our ancestors alongside Anonymous, from step to step, based on the text of the *Gesta* from the perspective of migration history. During this imaginary "journey", I attempt to identify the motivations, aims and reasons, which triggered this population movement and the conditions, which determined this migration. In line with this goal, I did not deal with the important but for my work "secondary" events in the *Gesta*, which were only indirectly connected with the migration processes that had happened in the past.

Farkas János publikációinak jegyzéke

Összeállította Tompáné Székely Zsófia

2016

1. DÉNES TAMÁS – FARKAS JÁNOS: *Gondolati rimpárok egy új társadalomelmélet megszületéséről. Egy matematikus és egy szociológus levelezésének kordokumentumai.* Budapest, Szerzői kiadás. 507 p.

2015

2. DÉNES TAMÁS – FARKAS JÁNOS: *A humán társadalom elmélete – Multisstrukturális modell alapján.* Budapest, Gondolat Kiadó. 370 p. ISBN 978-963-693-588-7
3. FARKAS JÁNOS: Ami egy sportelméleti előadásból kimaradt. In GÁL A. – DÓCZI T. (szerk.): *Gyöngy(i)szemek. Ajándékkötet Földesiné dr. Szabó Gyöngyi 75. születésnapjára.* Budapest, Testnevelési Egyetem. 268 p. ISBN 978-615-5196-08-9

2011

4. FARKAS JÁNOS: The Metric and Structural Approach to Sport. In FÖLDESI SZABÓ GY. – DÓCZI T. (szerk.): *The Interaction of Sport and Society in the V4 Countries.* Budapest, Hungarian Society of Sport Science. pp. 121–136. /Hungarian sport science booklets, 5./ ISBN 978-615-5187-02-5

2009

5. FARKAS JÁNOS: Milyen társadalmi alakzat felé megyünk? In PETHŐ LÁSZLÓ – KARÁCSONY ANDRÁS (szerk.): *Identitások: a 75 éves Bangó Jenő köszöntése.* [Identitäten: Festschrift Bangó Jenő zum 75. Lebensjahr]. Budapest–Jászberény, ELTE ÁJK – Jász-sági Évkönyv Alapítvány. pp. 159–166. /Bibliotheca iuridica. Libri amicorum, 32./ ISBN 978-963-06-8188-9
6. FARKAS JÁNOS: Olyan mester volt, akitől tanulni lehetett. In ERDŐSI GYULA – KÁDÁR KATALIN (szerk.): *Az iskolateremtő Kindler József professzor. Kindler József professzor 80 éves születés napjára.* Budapest, Pontus Kft. pp. 50–60. ISBN 978-963-06-8350-0
7. FARKAS JÁNOS: Egy multisztruktúra-elmélet összefoglalása. *Társadalomkutatás*, 27:(2). pp. 101–116.
8. FARKAS JÁNOS – T. DÉNES TAMÁS: Világválság vagy a társadalmi struktúrák válsága? *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies*, XIX/7.-8.:(182) p. 108.

2008

9. FARKAS JÁNOS: Bevezetés. In BANGÓ JENŐ (szerk.): *Útkeresés a posztmodernben: ember és társadalom a globalizációban és a regionalizációban. Összegyűjtött szociológiai tanulmányok, 2000–2008.* Aachen–Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. pp. 5–8. /Szociológiai tanulmányok, I./ ISBN 978-963-9501-42-3
10. FARKAS JÁNOS: A modern térkutatás alapelvei. In KRÉMER A. – MATISCSÁK A. (szerk.): *Tér és Tudás: az egyetemek mint tudás-, innovációs és regionális központok.* Szeged, Belvedere Meridionale. pp. 12–37. ISBN 978-963-9573-46-8
11. FARKAS JÁNOS: Az innováció fogalma és irányzatai. In KRÉMER A. – MATISCSÁK A. (szerk.): *Tér és Tudás: az egyetemek mint tudás-, innovációs és regionális központok.* Szeged, Belvedere Meridionale. pp. 38–47. ISBN 978-963-9573-46-8
12. FARKAS JÁNOS: Innovációpolitika és társadalom. In KRÉMER A. – MATISCSÁK A. (szerk.): *Tér és Tudás: az egyetemek mint tudás-, innovációs és regionális központok.* Szeged, Belvedere Meridionale. pp. 48–75. ISBN 978-963-9573-46-8
13. FARKAS JÁNOS: Szabó katalin – Hámori Balázs: Információgazdaság. *Pénzügyi Szemle / Public Finance Quarterly*, 53:(2). pp. 341–344.

2007

14. DÉNES TAMÁS – FARKAS JÁNOS: A társadalom strukturális elmélete. (Egy megjelenés alatt álló könyv bevezetője.) *Társadalomkutatás*, 25:(2). pp. 127–159.
15. FARKAS J.: Igazságosság és politika. Balogh István Igazságosság és politika c. könyvéről. *Szociológiai Szemle*, 18:(1-2). pp. 125–131.
16. FARKAS J.: Az Információs Társadalom fogalmának újragondolása. In TALYIGÁS JUDIT (szerk.): *Mozaikok a hazai telematika eredményeiből. Gordos Géza 70. születésnapjára.* Budapest, Híradástechnikai Tudományos Egyesület. pp. 53–56. ISBN 978-963-8111-67-8
17. FARKAS J.: Egy ismeretség kezdete. In BME SZOCIOLÓGIA ÉS KOMMUNIKÁCIÓ TAN-SZÉK (szerk.): *Emlékkötet Horányi Özséb tiszteletére.* Budapest, BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék.
18. FARKAS JÁNOS: A tudástermelés alakulása. In KOVÁCH I. – NAGY É. – TIBORI T. – TÓTH Á. (szerk.): *Európai Magyarország 2007: Társadalomtudományi áttekintés.* Budapest, MTA Etnikai-nemzetiségi Kisebbségkutató Intézet – Politikai Tudományok Intézete – Szociológiai Kutatóintézet – Világgazdasági Kutatóintézet. pp. 63–66. /Társadalomtudományi áttekintés, I./

2006

19. FARKAS J.: Elméletek az információs társadalomról. In BALOGH GÁBOR (szerk.): *Az információs társadalom dimenziói.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó – Infonia. pp. 106–125. /Információ és társadalom./ ISBN 963-9610-41-00
20. FARKAS J.: Ébresztés, számolás és mérés. In FEJŐS ZOLTÁN – FRAZON ZSÓFIA – TURAI TÜNDE (szerk.): *Plasztik művek. Alternatív műanyagtörténet a celluloid könyvtáblától a felfújható fotelig.* Budapest, Néprajzi Múzeum. pp. 72–73. /MaDok-füzetek, 4./ ISBN 963-9540-23-4 (A 2006. április 28. – október 1. között „Műanyag” címmel megrendezett kiállítás kísérő kötete.)
21. FARKAS J.: Jávor István – Rozgonyi Tamás: Hatalom–konfliktus–kultúra. *Közgazdasági Szemle*, 53:(3). pp. 287–290.

2006 (folyt.)

22. FARKAS J.: A tudástermelés átalakulásának történeti mintái. In TAMÁS PÁL (szerk.): *A tudásalapú társadalom kialakulása Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum Kiadó. pp. 12–35. /Stratégiai kutatások – Magyarország 2015, 6./ ISBN 963-9609-37-4
23. FARKAS J.: Úton az ipari társadalomból az információalapú társadalom felé. In BALOGH GÁBOR (szerk.): *Az információs társadalom dimenziói*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó – Infonia. pp. 95–105. /Információ és társadalom./ ISBN 963-9610-41-00
24. FARKAS JÁNOS: Serendipity: Utazás az ismeretlenbe. *Népszabadság*, szeptember 6.
25. REEVES T. Z. – FARKAS J.: *From Budapest to Albuquerque. The American life of Julius Rezsler*. Budapest, Gondolat Kiadó. 238 p. ISBN 963-9610-68-2
26. TÓTH PÁL PÉTER – FARKAS JÁNOS (interjút adta): Népeségpótlás bevándorlással? Beszélgetés Farkas János szociológus professzorral. *Új Horizont (Veszprém)*, 34:(1). pp. 53–60.

2005

27. FARKAS J.: A BME Szociológia Tanszék története 1984–1998 között. In FARKAS JÁNOS – S. NAGY KATALIN (szerk.): *Társadalmi térben: a Szociológia és Kommunikáció Tanszék 20. évfordulójára rendezett emlékülésen elhangzott előadások*. Budapest, BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék. pp. 9–17. ISBN 963-420-852-5 (A konferencia helye, ideje: Budapest, 2004. október 28.)
28. FARKAS J.: Városmodellek. In NAGY BÉLA: *A település, az épített világ*. Budapest, B+V Lap- és Könyvkiadó Kft. pp. 107–108. /GEO Könyvek./ ISBN 963-9536-01-6
29. FARKAS JÁNOS – S. NAGY KATALIN (szerk.): *Társadalmi térben: a Szociológia és Kommunikáció Tanszék 20. évfordulójára rendezett emlékülésen elhangzott előadások*. Budapest, BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék. 358 p. ISBN 963-420-852-5 (A konferencia helye, ideje: Budapest, 2004. október 28.)
30. FARKAS JÁNOS: *A társadalomelemzés alapjai*.

2004

31. FARKAS J.: A technika szociológiai fogalma. *e-világi gondolatok*.
32. FARKAS J.: Előszó. In RÓZSA GY. (szerk.): *Ante-equilibrium. Vitairat a fejlődő országok esélyegyenlőségéről*. Budapest, Argumentum Kiadó. pp. 13–17.
33. FARKAS J.: Válasz a körkérdésre. In RAFFAI ISTVÁN (szerk.): *Sorsunk és jellemünk. Kortársak otthonról, közérzetről, jövőképről*. Veszprém, Új Horizont. pp. 216–217. ISBN 963-8246-19-7
34. FARKAS J.: A tudástársadalom paradoxonjai. *Evilág: Az információs társadalom folyóirata*, 3:(2). pp. 2–7.
35. FARKAS JÁNOS: Tudásdeficit és tudástársadalom. In MOJZES IMRE (szerk.): *Az infokommunikációs technikák és az ember*. Budapest, Műegyetemi Kiadó. pp. 77–106. ISBN 963-420-816-9 (A konferencia helye, ideje: Budapest, 2004.február17.)
36. FARKAS JÁNOS: Sorsunk és jellemünk. Kortársak otthonról, közérzetről, jövőképről. *Új Horizont (Veszprém)*, 22:(5). pp. 25–26.

2003

37. FARKAS J.: The grey field: Expertise in socialism. A case study. In BECHMANN G. – HRONSZKY I. (szerk.): *Expertise and its interface. The tense relationship of science and politics*. Berlin, Edition Sigma. pp. 267–280. /Gesellschaft – Technik – Umwelt, Neue Folge, 4./
38. FARKAS JÁNOS: Kell egy társadalomtudós. In TALYIGAS J. (szerk.): *E-világi beszélgetések.hu*. Budapest, Peszto Kiadó. pp. 195–214. ISBN 963-212-061-2
39. FARKAS JÁNOS: A társadalmi tér fogalma és mérési lehetőségei. *Társadalomkutatás*, (1). pp. 7–32.
40. FARKAS JÁNOS: A társadalmi tér elméleti kérdései: A térfelfogás történeti változásai. *Társadalomkutatás*, (2). pp. 167–190.

2002

41. FARKAS J.: Az innovációpolitika társadalmi meghatározottsága. *Szociológiai Szemle*, (2). pp. 77–98.
42. FARKAS JÁNOS: Információs, vagy tudástársadalom? Budapest, Infonia–Aula. 184 p. /Infonia szakkönyvek. Információs társadalom szakkönyvtár./ ISBN 963-9345-79-2
43. FARKAS JÁNOS: A tudástársadalom és a globalizáció szociológiája. *Ceo Magazin*, 3:(1 mell.). pp. 1–7.
44. NICO STEHR: A tudástársadalmak. Fordította Farkas János. *Információs Társadalom: Társadalomtudományi folyóirat*, 2:(3). pp. 5–22.

2001

45. FARKAS J. – KRÉMER A. – FARAGÓ P. – LAKOVICH N. – Z. KAVALLICS L.: *Tématiszus bibliográfiája az információs társadalom szakirodalmából*. Budapest, Bagolyvár. 165 p.
46. FARKAS J.: Az iparítól az információs társadalomig. *Magyar Tudomány*, 46:(3). pp. 271–282.
47. FARKAS J.: Úton az ipari társadalomtól az információ alapú társadalom felé. *Információs Társadalomtudomány*, 53:(augusztus). pp. 23–31.
48. FARKAS JÁNOS: Ankerl Géza: Nyugat van, Kelet nincs. *Magyar Tudomány*, 46:(7). pp. 885–887.
49. FARKAS JÁNOS: Szirmai Viktória: A környezeti érdekek Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 46:(5). pp. 631–632.
50. FARKAS JÁNOS: József Attila-kötet. In GERŐ ANDRÁS (szerk.): *A XX. század ujjenyomata*. Budapest, Városháza. p. 52. ISBN 963-9170-28-3
51. FARKAS JÁNOS: Emlékeim Hegedűs Andrástól. In ROZGONYI T. – ZSILLE Z.: *Búcsú Hegedűs Andrástól*. Budapest, Osiris Kiadó. pp. 215–217. ISBN 963-3798-86-8

2000

52. FARKAS J.: Elméletek az Információs Társadalomról. *Magyar Távközlés: A Magyar Távközlési Vállalat lapja*, 8. pp. 43–47.
53. TALYIGÁS JUDIT (szerk.): *Tézisek az információs társadalomról*. Farkas János, Megyeri Károly, Mojzes Imre, Szántó András, Székely Iván, Várhelyi Tamás írásai. Budapest, Miniszterelnöki Hivatal. 80 p. ISBN 963-9284-335

2000 (folyt.)

54. FARKAS JÁNOS: Az információs társadalom etikai, szociológiai kérdései. *Társadalomkutatás*, 18:(3-4). pp. 223-233.
55. FARKAS JÁNOS: Társadalomtudományok és a rendszerváltás Magyarországon. *Társadalomkutatás*, 18:(1-2). pp. 22-30.
56. FARKAS JÁNOS: Balogh István-Karácsony András: Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig. (Könyvek.) *Szociológiai Szemle*, (2). pp. [131]-133.
57. FARKAS JÁNOS: The Business Elite of Central Europe. *Phare Ace Quarterly: The Journal of European Union's Ace Programme*, 15:(Summer). pp. 6-8.

1999

58. FARKAS JÁNOS: Az információs társadalom küszöbén. *Magyar Tudomány*, 44:(12). pp. 1472-1479.
59. FARKAS JÁNOS: Információs technológiák és közösségek. In DALLOS GYÖRGYI (szerk.): *Műgyetem 2000. Műgyetem 2000 konferencia, 1999. január 20-21.* Budapest, Műgyetemi Kiadó. pp. 65-68.
60. FARKAS JÁNOS: A Bakony alján. *Új Horizont (Veszprém)*, Különszám. pp. 39-40.
61. FARKAS JÁNOS: The sustainable development in Hungarian economy. In *Proceedings of the 4th World Academic Conference on Human ecology*. Merida, s. n. pp. 138-145. (A konferencia helye, ideje: Merida, Mexikó, 1999.)
62. FARKAS JÁNOS: Ezoterika, mítosz, vallás és tudomány viszonya. *Új Magyarország*, március 27.
63. FARKAS JÁNOS: A megismerés csapdái. *Magyar Nemzet*, augusztus 13.
64. RÉZLER GYULA – FARKAS JÁNOS – KRÉMER ANDRÁS – MÁTYÁSI SÁNDOR: *Gazdaság-szociológia jegyzet.*

1998

65. FARKAS JÁNOS: *Tudás és cselekvés.* Budapest, Műgyetemi Kiadó. 118 p.
66. FARKAS JÁNOS – BEREY KATALIN – KRÉMER ANDRÁS – VIRÁNYI PÉTER: *Település- és városszociológia.* Budapest, Műgyetemi Kiadó. 121 p.
67. FARKAS JÁNOS: Etikai vagy erkölcsi kódex? *Magyar Tudomány*, 43:(6). pp. 720-722.
68. FARKAS JÁNOS: Innovatív magyar vállalatok. *Magyar Tudomány*, 43:(10). pp. 1222-1233.
69. FARKAS JÁNOS: Értékelés és kompetencia. *Magyar Tudomány*, 43:(1). pp. 62-64.

1997

70. FARKAS JÁNOS – ALBERT JÓZSEF: *Környezetszociológia.* Veszprém, Veszprémi Egyetem. 182 p.
71. FARKAS JÁNOS: *Science, technology and society in transition.* Budapest, Technical University of Budapest, Department of Sociology. 165 p. ISBN 963-420-566-6
72. FARKAS JÁNOS: Az építészet ökoszociológiai szempontjai. In KUBA GELLÉRT (szerk.): *Ökológikus építészet. Orvosbiológiai Mérnöképítés.* Budapest, BME. pp. 14/1-14/6.
73. FARKAS JÁNOS: A peer review módszer alkalmazása egy hazai alapítvány hatékonyságának elemzése során. *Társadalomkutatás*, 15:(3-4). pp. 207-218.

1996

74. BAYER JÓZSEF – FARKAS JÁNOS – HAJDU TIBOR: Opponensi vélemények. *Politikatudományi Szemle*, 5:(3). pp. 127–139.
75. FARKAS J. – KRÉMER A. – MÁTYÁSI S. – TAMÁS P. – VÁRNAI G.: Innovational perspectives – contributions to the national conception for regional development in Hungary. *European Spatial Research and Policy*, 3:(2). pp. 57–79.
76. FARKAS JÁNOS: *A technikasociológia alapjai: jegyzet a mérnökhallgatók számára*. Budapest, Műegyetemi Kiadó. 140 p.
77. FARKAS JÁNOS: *Építészet–Település–Várossociológia. Egyetemi jegyzet*. Kézirat. pp. 1–94.
78. FARKAS JÁNOS: Szakértők, szakértelem, szakértés. *Társadalomkutatás*, 14:(1–2). pp. 5–19.
79. FARKAS JÁNOS: The uncertain Guest: Science, Technology and Development. *Magyar Tudomány*, 41:(2). pp. 240–242.
80. FARKAS JÁNOS: A mélyökológiai mozgalom értékvilága. In LÜKŐ ISTVÁN (szerk.): *Ember – technika – környezet = Mensch – Technik – Umwelt. Környezetpedagógiai és Környezetszociológiai Konferencia*. Sopron, Edutech Kiadó. pp. 9–20. ISBN 963-7180-52-4 (A konferencia helye, ideje: Sopron, 1996. június 06–08. Rend., közread. a Soproni Egyetem Tanárképző Intézet Társadalomtudományi Tanszék.)
81. FARKAS JÁNOS: *A szociológia alapjai*. Kézirat, Óravázlat a BME TTTK postsecondary képzés számára. pp. 1–23.
82. FARKAS JÁNOS: *Óravázlat a Bevezetés a tudomány-és technikasociológiába c. Tempus-kurzushoz*. Kézirat. pp. 1–7.
83. FARKAS JÁNOS: Kultúra és „információs sztráda”. *Könyv Könyvtár Könyvtáros*, 5:(3). pp. 18–19.
84. FARKAS JÁNOS: Changing Condition of R+D System: The Hungarian Case. In *ICSPS Symposium on Changing Trends in Science Policy: A Symposium on the Theory and Practice of Science Policy*. Göteborg, s. n. (A konferencia helye, ideje: Göteborg, Svédország, 1995. november 23–25.)
85. FARKAS JÁNOS: New Challenges after the Cold War. In GUMMETT PHILIP – BOUTOUSOV MIKHAIL – FARKAS JANOS – RIP ARIE (szerk.): *Military R&D after the Cold War: Conversion and Technology Transfer in Eastern and Western Europe*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers. pp. 63–72. /NATO ASI Series, 6./ ISBN 978-94-009-1730-9 (A konferencia helye, ideje: Dordrecht, Hollandia.)
86. GUMMETT PHILIP – BOUTOUSOV MIKHAIL – FARKAS JÁNOS – RIP ARIE (szerk.): *Military R&D after the cold war: Conversion and Technology Transfer in Eastern and Western Europe*. Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers. 201 p. /NATO ASI series: Science and technology policy, 6./ ISBN 0792341392
87. GUMMETT PHILIP – BOUTOUSOV MIKHAIL – FARKAS JANOS – RIP ARIE (szerk.): *Military R&D after the Cold War: Conversion and Technology Transfer in Eastern and Western Europe*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers. /NATO ASI Series, 6./ ISBN 978-94-009-1730-9 (A konferencia helye, ideje: Dordrecht, Hollandia.)

1995

88. FARKAS JÁNOS: Ideas Confronting with Reality. *Science Studies*, (2). pp. 56–60.
89. FARKAS JÁNOS: Practical Knowledge. *Science Studies*, (2). pp. 64–67.
90. FARKAS JÁNOS: *Térületi folyamatok*. Kézirat. Előadás BME építészhallgatók számára.

1994

91. FARKAS JÁNOS: *Bevezetés a környezetszociológiába: jegyzet mérnökhallgatók számára.* Budapest, Műegyetemi Kiadó. 235 p.
92. FARKAS JÁNOS: *Pörlekedő tudásméletek.* Budapest, Gondolat Kiadó – BME Szociológia Tanszék. 178 p. ISBN 963-282-706-6
93. FARKAS JÁNOS: Az összehasonlító antropológia esélyei. *Replika*, (15-16). pp. 188–190.
94. FARKAS JÁNOS (szerk.): *EASST: European Association for the Study of Science and Technology. Conference on Science, Technology and Change: New Theories, Realities, Institutions. Abstracts.* Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet. 379 p. ISBN 963-420-450-3 (A konferencia helye, ideje: Budapest, 1994. augusztus 28–31.)
95. FARKAS JÁNOS: A tudásformák szerepe a társadalmi változásokban. Egy új kutatási téma előfeltevései. In GÁTHY V. (szerk.): *Leltár.* Budapest, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja. pp. 7–14. /Disputa Könyvek, 4./ ISBN 963-8310-049
96. FARKAS JÁNOS: Intézmények és társadalmi szereplők. In HRONSKY IMRE – LÁSZLÓ TIBOR (szerk.): *Bevezetés a technológia hatáselemzésbe.* Budapest, OMFB. pp. 78–116. ISBN 963-8244-22-4
97. FARKAS JÁNOS: A tudomány és technika kutatóinak csúcstalálkozója Budapesten. *Szociológiai Szemle*, (4). pp. 141–144.
98. FARKAS JÁNOS: Értelmiségi csoportok és innovációs feladatok. *Juss. Vásárhelyi társadalomismereti és kulturális szemle*, 7. pp. 169–173.
99. FARKAS JÁNOS: Introduction and Scientific Expertise in State-Socialism. *Periodica Polytechnica-Humanities and Social Sciences*, 2:(2). pp. 69–75.
100. FARKAS JÁNOS: *Társadalmi struktúra és mobilitás: Szervezet és környezete.* Előadás. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia. pp. 1–34.
101. FARKAS JÁNOS: *Politikai rendszer.* Előadás vezérkari tiszteteknek. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia. pp. 1–34.
102. FARKAS JÁNOS: A szociológia alapjai: *Vázlat.* Kézirat. Rövidített változat. pp. 1–55.
103. FARKAS JÁNOS: Az innováció alapkérdései: Kik legyenek a tőkések és kik a vállalkozók? *Napi Világgazdaság. Független üzleti napilap*, április 2.

1993

104. FARKAS JÁNOS: Lehetséges-e „NAGY ELMÉLET”? *Társadalomkutatás*, 11:(4). pp. 5–20.
105. FARKAS JÁNOS: Társadalomtudományok a mérnökképzés szolgálatában. *Jövő Mérnöke*, 40:(16).
106. FARKAS JÁNOS: Social Environment in Science in the Periphery. In MARIJA BOGDANOVIĆ – VOJIN MILIĆ (szerk.): *Szpomenica Vojina Milica.* Beograd, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet. pp. 183–189. /Serija B: Društvene nauke, 16./

1992

107. FARKAS JÁNOS – SZAKADÁT ISTVÁN: Bárhogy volt, úgy volt. In FARKAS JÁNOS – SZAKADÁT ISTVÁN (szerk.): *Csústechnológiák és döntési csúcsok: Egy kormányprogram az államszocializmusban.* Budapest, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Intézete. pp. 5–7. ISBN 963-7700-919

1992 (folyt.)

108. FARKAS JÁNOS – SZAKADÁT ISTVÁN (szerk.): *Csúcstechnológiák és döntési csúcsok: Egy kormányprogram az államszocializmusban*. Budapest, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Intézete. ISBN 963-7700-919
109. FARKAS JÁNOS: A „szürke zóna”: szakértők az államszocializmusban. Budapest, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja. /Disputa Könyvek, 2./ ISBN 963-04-2492-4
110. FARKAS JÁNOS: Alkufolyamatok a tudományban. *Társadalomkutatás*, 10:(4). pp. 33–40.
111. FARKAS JÁNOS: Az innováció konfliktusai. In GÁTHY V. (szerk.): *Leltár 1*. Budapest, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja. pp. 55–60. /Disputa könyvek, 1./ ISBN 963-04-2030-9
112. FARKAS JÁNOS: Politikai programok implementációja. In FARKAS JÁNOS – SZAKADÁT ISTVÁN (szerk.): *Csúcstechnológiák és döntési csúcsok: Egy kormányprogram az államszocializmusban*. Budapest, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Intézete. pp. 59–119. ISBN 963-7700-919
113. FARKAS JÁNOS: A modern tudományok rendszerezésének alapelvei. In IVÁN DEZSŐ – HORVÁTH ISTVÁN (szerk.): *A hadtudomány hazai értelmezéséről*. pp. 40–45. (A konferencia helye, ideje: 1992. április 28., Budapest, Magyar Hadtudományi Társaság.)
114. FARKAS JÁNOS: A tárgyalás és tervezőképzés gazdasági-társadalmi feltételei a XX. század végén, a posztindusztriális kor és Kelet-Közép-Európa „preindusztriális” helyzete. In FERKAI ANDRÁS – SLÉZIA JÓZSEF – ISTVÁN MÁRIA (szerk.): *Iparművészet és tervezőképzés a kilencvenes években*. Budapest, Magyar Iparművészeti Főiskola. pp. 7–13. /Tölgyfa füzetek./ ISBN 963-04-2006-6 (A konferencia helye, ideje: Budapest, 1991. november 29.)
115. FARKAS JÁNOS: Hasznosak-e a társadalomtudományok?: A nemzetközi szakirodalom áttekintése. *Kutatás-Szervezési Tájékoztató*, 32:(1-2). pp. 1–10.

1991

116. FARKAS JÁNOS: Technika és demokrácia. *Holnap (Miskolc)*, 2:(6). pp. 32–33.
117. FARKAS JÁNOS: Tudományszociológia. *Replika*, 2:(2-3). pp. 165–166.
118. FARKAS JÁNOS: Hermann Lübbe: Der Lebensinn der Industriegesellschaft. Über die moralische Verfassung der Wissenschaftlich-Technischen Zivilisation. [Ismertetés.] *Magyar Tudomány*, 36:(12) p. 1531.
119. FARKAS JÁNOS: A sociological analysis of science and technology. Erlangen, Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg. 203 p. /Erlanger Osteuropa-Studien, 4./ ISBN 3-88150-110-X
120. FARKAS JÁNOS: „Fehér mágus”-e a szakértő. *Környezet És Fejlődés*, (12). pp. 51–53.
121. FARKAS JÁNOS: A monorierei talajszennyezés. *Környezet És Fejlődés*, (12). pp. 30–32.
122. FARKAS JÁNOS: Az innováció „perújrafelvétele”. *Minőség És Megbízhatóság*, 25:(5-6). pp. 18–21.

1990

123. FARKAS JÁNOS: *Bevezetés a szociológiába: mérnökök számára*. Budapest, Tankönyvkiadó. 116 p. (J 21-6)
124. FARKAS JÁNOS: A tudásszociológia és a marxizmus. *Társadalmi Szemle*, 45:(4). pp. 53–62.
125. FARKAS JÁNOS: Társadalmi fejlődésméletek. *Info-Társadalomtudomány*, (14). pp. 9–18.

1990 (*folyt.*)

126. FARKAS JÁNOS: Mítoszok és ellenmítoszok. *Valóság. Társadalomtudományi Közöny*, (2). pp. 103–107.
127. FARKAS JÁNOS: Sociological Reasons of Mismanagement of Mineral Resources. The Hungarian Case. *Sociological Abstracts*, p. 72.
128. FARKAS JÁNOS: The Social Context of Hazardous Waste-Digging in Hungary. *Sociological Abstracts*, p. 72.
129. FARKAS JÁNOS: New Trends in Sociology of Science and Knowledge. In P. S. NAG-PAUL (szerk.): *Organization and Sociology of Research*. New Delhi, Wiley Eastern Ltd. pp. 91–96.
130. FARKAS JÁNOS: Local Conflicts in Environmental Protection. In *Science and Social Priorities: Perspectives of Science Policy for the 1990's: Proceedings of the conference sponsored by International Council for Science Policy Studies*. Prague, UNESCO. pp. 190–200. ISBN 80-7007-018-8 (A konferencia helye, ideje: Prága, Csehszlovákia, 1990. június 5–7.)
131. FARKAS JÁNOS: Local Conflicts in Environmental Protection. In VERA GÁTHY (szerk.): *Almanach*. Budapest, Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences. pp. 119–128.

1989

132. FARKAS JÁNOS: *Vállalati mozgástér, szorult helyzetben*. XIII. TIT Miskolci Nyári Egyetem, 1988. június 27. – július 5. *Borsodi Szemle*, 34:(1). pp. 68–75.
133. FARKAS JÁNOS: A gazdasági, politikai és ideológiai reform összefüggései. (A magyar társadalmi és gazdasági fejlődés erővonalai.) In HORVÁTH PÉTER (szerk.): *Trendek magyar módra*. Budapest, OMIKK. pp. 55–60. /Technika, információ, társadalom./ ISBN 963-593-055-0
134. FARKAS JÁNOS: A társadalomtudományi oktatás szervezeti és tantárgy-korszerűsítési kérdései. *Tájékoztató – Művelődési Minisztérium Egyetemi És Főiskolai Főosztály*, (5). pp. 25–38.
135. FARKAS JÁNOS: A tudomány szemlélet átalakulása. *Tudományszervezési Tájékoztató*, (6). pp. 437–448.
136. FARKAS JÁNOS: Kultúra és modernizáció. *Jelző*, (8–9). pp. 69–71.
137. FARKAS JÁNOS: A felsőoktatás mint vállalkozás. *Minőség és Megbízhatóság*, (1). pp. 10–13.
138. FARKAS JÁNOS: Uloga eksperata u odlucivanja. In *Zbornik sa Simpozijuma „Teorija i praksa odlučivanja“*. Subotica, s. n. pp. 214–217. (A konferencia helye, ideje: Subotica, Szerbia, 1989.)
139. FARKAS JÁNOS: A legjobb amerikai egyetemek tapasztalatai. *Jövő Mérnöke*, 35:(16)
140. FARKAS JÁNOS: On Priority Research Programmes Compatible with Development Conditions and Requirements. *Razvoj Development International: Journals for Problems of Socio-Economic Development, Developing Countries and International Relations*, 4:(1). pp. 144–146.
141. FARKAS JÁNOS: Social and Political Context of Electronic Technology. *Scientia Yugoslavica*, 15: p. n/a.

1988

142. FARKAS JÁNOS: *Műszaki fejlődés – társadalmi haladás*. TIT Nyári Egyetem, Miskolc, 1987. *Borsodi Szemle*, 33:(2). pp. 54–74.
143. FARKAS JÁNOS: Felszólalás: Vita. In SZIGETI GYÖRGYNÉ (szerk.): *Közös gondolkodás a szocializmusról. A szocializmus fejlődésének időszerei kérdései hazánkban. Országos elméleti tanácskozás*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. pp. 270–274. ISBN 963-09-3261-X (A konferencia helye, ideje: Szeged, 1987. február 19–21.)
144. FARKAS JÁNOS: Társadalmi elméletek az elmaradottságról. In *MSZMP Budapesti Oktatási Igazgatósága Évkönyve, 1988*. Budapest, MSZMP Budapesti Bizottsága. pp. 85–98.
145. FARKAS JÁNOS: A technikai fejlettség a kultúra függvénye. In MÉLYKUTI ATTILA (szerk.): *Megújuló gazdaság: Válogatás a Magyar nemzet azonos című rovatában megjelent tanulmányokból*. Budapest, Pénzügykutató Rt. pp. 250–255. ISBN 963-7406-00-X
146. FARKAS JÁNOS: A társadalomtudományok marxista világnézeti és értékkövetítő szerepe. *Művelődési Minisztérium Tájékoztatója*, (6). pp. 75–87.
147. FARKAS JÁNOS: A modernizáció és a reform „nyertesei” és „vesztesei”. *Társadalomtudományi Közlemények*, (3). pp. 434–441.
148. FARKAS JÁNOS: A modernizáció és a reform „nyertesei” és „vesztesei” Magyarországon. *Létünk (Újvidék)*, (3-4). pp. 533–541.
149. FARKAS JÁNOS: Újrarajzolt tudománykép. *Tudományszervezési Tájékoztató*, (3-4). pp. 221–231.
150. FARKAS JÁNOS: Die Werte und die Methodologie. *Zeitschrift Für Wissenschaftsforschung*, 2:(4). pp. 75–82.
151. FARKAS JÁNOS: Bíró Dávid: Ellenkultúra Amerikában. Tények-szociológiai értékelése. Gondolat. 1987. *Valóság: Társadalomtudományi Közlemények*, (1). pp. 111–112.
152. FARKAS JÁNOS: Az ügy valamennyi résztvevője túlzásokba esett. *HVG*, július 2. pp. 78–79.
153. FARKAS JÁNOS: Interview. In HAKIM MOHAMMED SAID (szerk.): *Man – The World – Peace*. Karachi, s. n. 294 p.
154. JAHIEL – STEFANOV – RICHTA – FARKAS – KRÖBER – MALECKIJ – MIKULINSZKIJ (szerk.): *Základy teorie vedy*. Prága, Nakladatelství Academia. 347 p.
155. STEFANOV – JAHIEL – FARKAS – KRÖBER – MALECKIJ – MIKULINSZKIJ (szerk.): *Grundlagen der Wissenschaftsforschung*. Berlin, Akademie Verlag. 466 p.

1987

156. JÁNOS FARKAS – DHIRENDRA SHARMA: Social Problems of Scientific Knowledge. *Philosophy and Social Action*, 13:(1-4; Special Number). pp. 1–176.
157. J. FARKAS – D. SHARMA (szerk.): *Social Problems of Scientific Knowledge*. New Delhi, s. n. 1987.
158. FARKAS JÁNOS: A modernizáció és a marxista elmélet lehetőségei. *Társadalmi Szemle*, 42:(11). pp. 81–88.
159. FARKAS JÁNOS: A tudás mint társadalmi konstrukció. *Magyar Tudomány*, 32:(10). pp. 759–769.
160. FARKAS JÁNOS: Társadalomtudomány és társadalomalakítás. *Magyar Tudomány*, 32:(1). pp. 32–37.
161. FARKAS JÁNOS: A tőkés munkaszervezési formák alkalmazásának néhány társadalmi következménye a szocialista és a fejlődő országokban. *Budapesti Műszaki Egyetem Marxizmus-Leninizmus Intézetének Közleményei*, (1). pp. 99–113.

1987 (folyt.)

162. FARKAS JÁNOS: A technikai változás társadalmi feltételei. *Művelődési Minisztérium Tájékoztatója*, (2). pp. 259–265.
163. FARKAS JÁNOS: A technikai változás társadalmi feltételei. *Tudományszervezési Tájékoztató*, (5). pp. 391–396.
164. FARKAS JÁNOS – TAMÁS PÁL: A műszaki-gazdasági értelmiség és az innováció. *Tudományszervezési Tájékoztató*, (2). pp. 109–124.
165. FARKAS JÁNOS: Inconsistent Interpretations of Marxian Methodology in the History of Science. *Organon*, 22/23. pp. 25–31. Metahistory of Science at the Berkeley Congress.
166. FARKAS JÁNOS: Segítség magadon... *Jövő Mérnöke*, 34:(27).
167. FARKAS JÁNOS: Lagging and Development of the Sociology of Science: The Hungarian Case. *Philosophy and Social Action*, 13:(1-4; Special Number). pp. 115–122.
168. FARKAS JÁNOS: Der Stand der Wissenschaftswissenschaft in Ungarn. In CLEMENS BURRICHTER – GÜNTER LAUTERBACH (szerk.): *Wissenschaftsforschung im internationalen Vergleich: Beiträge des XV. Erlanger Werkstattgesprächs 1986*. Erlangen, Deutsche Gesellschaft für Zeitgeschichtliche Fragen. pp. 131–153. ISBN 3881500928 (A konferencia helye, ideje: Erlangen, NSZK, 1986.)
169. FARKAS JÁNOS: Science Policy Studies in Hungary: Scientific Progress after World War II. In CLEMENS BURRICHTER (szerk.): *Theorie und Praxis der Wissenschaftsforschung: Praxis und Konzepte: Beiträge vom XIV. Erlanger Werkstattgespräch*. Erlangen, Deutsche Gesellschaft für Zeitgeschichtliche Fragen. pp. 155–176. ISBN 388150091X (A konferencia helye, ideje: Erlangen, NSZK, 1985.)

1986

170. FARKAS JÁNOS: A társadalmi reform „kétpólusú” modellje. *Társadalomkutatás*, 4:(3-4). pp. 169–173.
171. FARKAS JÁNOS: Kozma Tamás: Tudásgyár. *Társadalomkutatás*, 4:(3-4). pp. 182–183.
172. FARKAS JÁNOS: A „vezetői észjárás” természetéről. *Társadalmi Szemle*, 41:(4). pp. 68–71.
173. FARKAS JÁNOS: Miért vagyunk ügyetlenek? *Mozgó Világ*, 12:(7). pp. 103–106.
174. FARKAS JÁNOS: A tudományszociológia Magyarországon. In VAS-ZOLTÁN PÉTER (szerk.): *Tudomány- és műszaki politika Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 415–442. /Tudományszervezési füzetek./ ISBN 963-05-3934-9
175. FARKAS JÁNOS: A társadalomismeretek alkalmazása. *Szakszervezeti Szemle*, (1). pp. 16–23.
176. FARKAS JÁNOS: A szociológia és a hazai filozófia. *Művelődési Minisztérium Tájékoztatója*, (4). pp. 139–166.
177. FARKAS JÁNOS: Social Conditions of Technology Policies in Hungary. *Philosophy and Social Action*, (4). pp. 19–26.
178. FARKAS JÁNOS: Social Condition of Technological Change. *Science of Science*, 7:(3-4). pp. 327–336.
179. FARKAS JÁNOS: A technika fejlettsége a kultúra függvénye. *Magyar Nemzet*, október 7.
180. FARKAS JÁNOS: Műszaki kudarcok-társadalmi okok. *Siker. Az Országos Találmányi Hivatal Lapja*, (7).
181. FARKAS JÁNOS: Miért vagyunk ügyetlenek? *Tallózó*, augusztus 9.

1986 (folyt.)

182. FARKAS JÁNOS: Социальные аспекты совершенствования хозяйственного механизма = Social Aspects in the Improvement of Economic Mechanism. In *Социальные факторы и механизмы экономического развития социалистического общества*. Moszkva, Akademia Nauk SSSR. pp. 62–70.
183. FARKAS JÁNOS: Introduction: Science, Technology and Society. In ANN JOHNSTON – ALBERT SASSON (szerk.): *New Technologies and Development. Science and technology as factors of change: impact of recent and foreseeable scientific and technological progress on the evolution of societies, especially in the developing countries*. Paris, UNESCO. pp. 13–41.

1985

184. FARKAS JÁNOS: *A megújulás társadalmi erőforrásai. Bevezetés a társadalmi adaptáció és innováció elméletébe és gyakorlatába*. Budapest, BME – MTA Szociológiai Kutató Intézet. 692 p. ISBN 963-420-104-0
185. FARKAS JÁNOS: Elméletek a társadalmi modernizációról. *Valóság: Társadalomtudományi Közlöny*, (9). pp. 11–25.
186. FARKAS JÁNOS: Social Consequences of Imported Western Technologies in Socialists and Developing Countries. *Science of Science*, 6:(1-2). pp. 123–132.
187. FARKAS JÁNOS: Az egyes tudományágak fejlődésének főbb jellemzői: A TTF társadalmi, világnézeti kérdései. In DANCs JÓZSEF (szerk.): *Adalékok a tudománypolitika gyakorlatához*. Veszprém, Pannon Nyomda. pp. 33–35.
188. FARKAS JÁNOS: A tudomány helye a társadalmi tudat rendszerében. In DANCs JÓZSEF (szerk.): *Adalékok a tudománypolitika gyakorlatához*. Veszprém, Pannon Nyomda. pp. 18–32.
189. FARKAS JÁNOS: A „tudományos észjárás” természetéről. *Élet és Irodalom*, augusztus 16.
190. FARKAS JÁNOS: Interview. In HAKIM MOHAMMED SAID (szerk.): *Voice of Morality*. Karachi: s. n. pp. 75–80.
191. JÁNOS FARKAS – SEPPALA LÖPPÖNEN – TAMÁS VAS-ZOLTÁN: Ibid: Expert Evaluation of the Similarities and Differences between the Science and Technology Policies of Finland and Hungary. In K. O. DONNER – L. PÁL (szerk.): *Science and technology policies in Finland and Hungary: A comparative study*. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 341–366. ISBN 963-05-3977-2
192. JÁNOS FARKAS – V. STOLTE-HEISKANEN: Ibid: Societal Utilization of Research and Development. In K. O. DONNER – L. PÁL (szerk.): *Science and technology policies in Finland and Hungary: A comparative study*. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 282–286. ISBN 963-05-3977-2
193. JÁNOS FARKAS – V. STOLTE-HEISKANEN: Ibid: The State of the Art in Science and Technology Policy Studies. In K. O. DONNER – L. PÁL (szerk.): *Science and technology policies in Finland and Hungary: A comparative study*. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 64–72. ISBN 963-05-3977-2
194. SZ. R. MIKULINSKIJ – R. RICHTA – J. FARKAS (szerk.): *Основы науковедения = The Foundations of Naukovedenie*. Moszkva, Izdatel'stvo Nauka. 430 p.

1984

195. FARKAS JÁNOS: Az innováció társadalmi-gazdasági akadályai. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 350 p. /Időszerű közgazdasági kérdések./ ISBN 963-221-453-6
196. FARKAS JÁNOS: A tudomány értékelméleti alapjai. *Technikatörténet – Tudománytörténet, Technika – Tudomány*, pp. 48–76.
197. FARKAS JÁNOS – TAMÁS PÁL: A múlt és a jelen kapcsolata a magyar társadalomban. *Szakszervezeti Szemle*, (12). pp. 9–17.
198. FARKAS JÁNOS: A kutatási eredmények össztársadalmi hasznosítása. *Szakszervezeti Szemle*, (1). pp. 36–42.
199. FARKAS JÁNOS: Social Conditions of Value Preferences and Methodology. *Philosophy and Social Action*, (3-4). pp. 109–115.
200. FARKAS JÁNOS: Technics as the Objectivity of Social Relations. *Science of Science*, 5:(3-4). pp. 279–284.
201. FARKAS JÁNOS: Change in Paradigm of the Systems Analysis. In ROLFE TOMLINSON – ISTVÁN KISS (szerk.): *Rethinking the Process of Operational Research and Systems Analysis*. Oxford – New York, Pergamon Press. pp. 125–134. ISBN 0080308309
202. FARKAS JÁNOS: The Current State and Future Trends of University Research in Hungary. In PETER RITTER – HANS PETER KÜHN (szerk.): *European Association for Research and Development in Higher Education*. International Congress EARDHE. Frankfurt am Main, s. n. pp. 185–196. (A konferencia helye, ideje: Frankfurt am Main, NSZK, 1983.)

1983

203. BRUSZT LÁSZLÓ – FARKAS JÁNOS: Műszaki fejlesztés és a szervezeti érdekegyeztetés. Budapest, Országos Vezetőképző Központ. 46 p.
204. FARKAS JÁNOS: *A technikai fejlődés társadalmi környezete. Empirikus kutatásszociológiai vizsgálatok tanulmányai*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 174 p. ISBN 963-05-3088-0
205. FARKAS JÁNOS: *Science, research, technology: the Hungarian case: A sociological approach*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet. 290 p. ISBN 963-8301-46-5
206. FARKAS JÁNOS: A tudományos kutatás korlátozásának okai és következményei. *Valóság: Társadalomtudományi Közöny*, (6). pp. 11–21.
207. FARKAS JÁNOS: A tudomány jövője. *Tudományszervezési Tájékoztató*, (3-4). pp. 311–313.
208. FARKAS JÁNOS: A tudomány és a termelés társadalmi összefüggései. *Közgazdasági Szemle*, (10). pp. 1176–1185.
209. FARKAS JÁNOS: A tudomány-és technológiapolitika tanulmányozása hazánkban. *Technikatörténet – Tudománytörténet, Technika – Tudomány*, pp. 15–30.
210. FARKAS JÁNOS: Critique of Social Theories on Backwardness. *Philosophy and Social Action*, (4). pp. 5–16.
211. FARKAS JÁNOS: Заметки к методике исследований, ориентированных на политику. In DOBRIANOV V. (szerk.): *Социология и социальная практика в условиях социализма*. Szófia, Izdatelstvo Bolgarskoj Akademii Nauk. pp. 61–67.
212. FARKAS JÁNOS: The Forecasting of the Social Aspects of Scientific-Technological Progress. In BÓNA E. – GÁBOR É. – SÁRKÁNY P. (szerk.): *Future research in Hungary*. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 178–186. ISBN 963-05-3475-4
213. FARKAS JÁNOS: Institutionelle Hemmnisse des technologischen Fortschritte. In P. N. FEDOSEEV – W. KALVEIT – G. KRÖBER (szerk.): *Socialismus und wissenschaftlich-technische Revolution*. Berlin, Akademie der Wissenschaften der DDR. pp. 213–221.

1982

214. BALÁZS KATALIN – FARKAS JÁNOS: A magyar ipar K+F tevékenysége, 1965–1977. *Tudományszervezési Tájékoztató*, (3–4). pp. 209–218.
215. FARKAS JÁNOS (szerk.): *A tudományos-technikai forradalom társadalmi feltételei és várható következményei a magyar társadalom fejlődésében*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet. /Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai./ ISBN 963-8301-33-3
216. FARKAS JÁNOS: *A tudomány társadalmi lényege*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 231 p. ISBN 963-05-2858-4
217. FARKAS JÁNOS: A társadalomtudományok gyakorlati alkalmazásának problémái. *Társadalmi Szemle*, 37:(4). pp. 20–30.
218. FARKAS JÁNOS (szerk.): *Technikafejlesztés, társadalmi ellenszélben: Empirikus vizsgálatok egy magyar nagyvállalatnál*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet. 315 p. /Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai./
219. FARKAS JÁNOS: A tudomány és technika társadalmi összefüggéseinek kutatása a szénhidrogéniparban: Műszakiak közvéleménye a szénhidrogénipar helyzetéről: A szénhidrogénipari kutatások összefoglalása. In FARKAS JÁNOS (szerk.): *Technikafejlesztés, társadalmi ellenszélben. Empirikus vizsgálatok egy magyar nagyvállalatnál*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet. pp. 33–52. /Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai./
220. FARKAS JÁNOS: A rendszerelmélet mint társadalmi igény. In KISS ISTVÁN (szerk.): *A rendszerszemlélet mint társadalmi igény*. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 9–18. /Rendszertanulmányok, 2./ ISBN 963-05-2855-X
221. FARKAS JÁNOS: A kutatási eredmények gyakorlati hasznosításának néhány problémája. In SZALMA LÁSZLÓ ET AL.: *A belügyi társadalomtudományi kutatások időszzerű kérdései*. Budapest, BM Kiadó. pp. 97–120.
222. FARKAS JÁNOS: A személyiség értékorientációjának problémája a szociológiában. *Elméleti És Módszertani Közlemények*, (22). pp. 137–154.
223. FARKAS JÁNOS: A tudományos-technikai fejlődés társadalmi folyamatainak előrejelzése. *Szakszervezeti Szemle*, (3). pp. 3–11.
224. FARKAS JÁNOS: Szociológiai ismeretek a vezetésben. *Szakszervezeti Szemle*, (6). pp. 20–28.
225. FARKAS JÁNOS: A technikai fejlődés intézményi feltételei. *Társadalomtudományi Közlemények*, (3). pp. 481–487.
226. FARKAS JÁNOS: A szervezeti innováció. *Vezetéstudomány*, (6). pp. 26–30.
227. FARKAS JÁNOS: Institutional Conditions for Technological Development. *Socialism in the World: International Journal of Marxist and Socialist Thoughts*, (33). pp. 22–29.
228. FARKAS JÁNOS: Lesz-e újtípusú tudomány? *Magyar Nemzet*, február 24.
229. FARKAS JÁNOS: Summary: The Sociology of the Hungarian Hydrocarbon Industry. In FARKAS JÁNOS (szerk.): *Technikafejlesztés, társadalmi ellenszélben. Empirikus vizsgálatok egy magyar nagyvállalatnál*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet. pp. 5–14. /Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai./
230. FARKAS JÁNOS: Institutional Conditions for Technological Development. In VJEKOSLAV MIKECIN (szerk.): *Socialism in the World*. Belgrád, s. n. pp. 22–29.

1981

231. FARKAS JÁNOS: *A modern tudomány szerkezete*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 267 p. /Tudományszervezési füzetek./ ISBN 963-05-2664-6
232. FARKAS JÁNOS – TAMÁS PÁL: *A tudomány erőforrásai: Tanulmányok a regionális kutatásszervezés és a gazdasági tervezés összefüggéseiről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 219 p. /Tudományszervezési füzetek./ ISBN 963-05-2428-7
233. FARKAS JÁNOS: Tudomány és szocializmus. Egy készülő csehszlovák-szovjet monográfia vitája Budapesten. *Magyar Filozófiai Szemle*, 25:(5). pp. 703–714.
234. FARKAS JÁNOS: A technikai fejlődés társadalmi környezete. *Magyar Tudomány*, 26:(4). pp. 253–260.
235. FARKAS JÁNOS: A tudományos-technikai haladás és a közgondolkodás. In MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁG AGITÁCIÓS ÉS PROPAGANDA OSZTÁLYA – MSZMP SZOLNOK MEGYEI BIZOTTSÁG OKTATÁSI IGAZGATÓSÁGA (szerk.): *A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései. Propagandisták elméleti tanácskozása, Szolnok, 1980*. Budapest, Kossuth Kiadó. pp. 178–185. ISBN 963-09-1867-6 (A konferencia helye, ideje: Szolnok, 1980. december 19–20.)
236. FARKAS JÁNOS: A társadalmi viszonyok hatása a tudomány és technika fejlődésére. *Tudományszervezési Tájékoztató*, (1). pp. 35–51.
237. FARKAS JÁNOS: Irányzatok a polgári tudományszociológiában. *Tudományszervezési Tájékoztató*, (3-4). pp. 293–303.
238. FARKAS JÁNOS: A műszaki fejlesztés társadalmi-emberi tényezői. *Szakszervezeti Szemle*, (5). pp. 20–26.
239. FARKAS JÁNOS: The Socio-Ontological Conditions for the Application of Scientific Findings. *Science of Science*, 2:(1). pp. 29–44.

1980

240. FARKAS JÁNOS: *A tudomány és technika társadalmi összefüggései: Metodológiai műhelytanulmányok*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet. 76 p. /Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai./ ISBN 963-8301-19-8
241. FARKAS JÁNOS: Tudomány és műszaki fejlesztés. In BUCSKY GYÖRGY (szerk.): *Korach Mór emlékére*. Veszprém, MTA Műszaki Kémiai Kutatóintézet. pp. 133–138. ISBN 963-8441-13-5
242. FARKAS JÁNOS: Empirikus vizsgálatok a tudományszociológiában. I. rész. *Tudományszervezési Tájékoztató*, (2). pp. 123–143.
243. FARKAS JÁNOS: Empirikus vizsgálatok a tudományszociológiában. II. rész. *Tudományszervezési Tájékoztató*, (3-4). pp. 275–287.
244. FARKAS JÁNOS: A társadalmi forradalmak és a tudományos fejlődés néhány elméleti kérdése. *Tudománytani Szemelvények*, (10). pp. 35–50.
245. FARKAS JÁNOS: Certain Theoretical Aspects of Social Revolutions and Scientific Progress. *Science of Science*, 1:(2). pp. 131–142.
246. FARKAS JÁNOS: Science and Technological Development. *Science of Science*, 1:(4). pp. 293–299.

1979

247. FARKAS J. (szerk.): *Sociology of science and research. Papers of the International sociology of science conference*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 503 p. ISBN 963-05-2204-7 (A konferencia helye, ideje: Budapest, 1977. szeptember 7-9.)
248. FARKAS JÁNOS: Hol publikálnak a magyar kutatók? A publikálási szokások kettős meghatározottsága. *Magyar Tudomány*, 24:(5). pp. 360-363.
249. FARKAS JÁNOS: A társadalomtudományi eredmények hasznosítása. *Magyar Tudomány*, 24:(11). pp. 793-796.
250. FARKAS JÁNOS: A tudomány- és kutatásszociológia legújabb eredményei. *Tudomány-szervezési Tájékoztató*, (1). pp. 35-41.
251. FARKAS JÁNOS: Research Activity of the Institute for Science Organization of the Hungarian Academy of Sciences. *Bulletin of the Society of Social Studies of Science*, 4:(1). pp. 20-21.
252. FARKAS JÁNOS: Egy ipargazdasági mű szociológiai olvasata: Recenzió Horváth Iván művéről. *Szociológia*, (2). pp. 246-247.
253. FARKAS JÁNOS: Az ipari produktum a kultúra része. *Népszava*, június 23.
254. FARKAS JÁNOS: A tudomány és ipar kapcsolatának társadalmi feltételei hazánkban: Empirikus kutatásszociológiai vizsgálatok tanulságai. 322 p.
255. FARKAS JÁNOS: Introduction. In FARKAS J. (szerk.): *Sociology of science and research: Papers of the International sociology of science conference*. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 15-23. ISBN 963-05-2204-7 (A konferencia helye, ideje: Budapest, 1977. szeptember 7-9.)
256. FARKAS JÁNOS: Bernal versus Polanyi: Panel discussion. In FARKAS J. (szerk.): *Sociology of science and research. Papers of the International sociology of science conference*. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 491-503. ISBN 963-05-2204-7 (A konferencia helye, ideje: Budapest, 1977. szeptember 7-9.)

1978

257. FARKAS JÁNOS: Egy kutatásfejlesztési téma története és szociológiai tanulságai. *Új Egyenlítő*, 11:(2). pp. 77-79.
258. FARKAS JÁNOS: Tudomány – politika – munkafolyamat. *Magyar Filozófiai Szemle*, 22:(3). pp. 305-316.
259. FARKAS JÁNOS: A tudomány helye a tevékenységek rendszerében. *Magyar Tudomány*, 23:(10). pp. 731-740.
260. FARKAS JÁNOS: A XV. Tudománytörténeti Világkongresszus, Edinburgh, Skócia, 1977. augusztus 10-19. *Magyar Tudomány*, 23:(1). pp. 70-72.
261. FARKAS JÁNOS: Alkotás, háttérrel. Ilyen gazdagok vagyunk? *Látóhatár*, December. pp. 115-116.
262. FARKAS JÁNOS: A tudomány és az ipar kapcsolata. *Vezetéstudomány*, (4). pp. 17-21.
263. FARKAS JÁNOS: A műszaki fejlesztés társadalmi meghatározottsága. *Vezetéstudomány*, (11). pp. 8-12.
264. FARKAS JÁNOS: Nemzetközi tudományszociológiai konferencia Budapesten, 1977. szeptember 7-9. *Szociológia*, (1). pp. 33-42.
265. FARKAS JÁNOS: A TTF kutatásának néhány alapelve. *Társadalomtudományi Közlemények*, (2-3). pp. 136-139.
266. FARKAS JÁNOS: A kutatási eredmények ipari alkalmazásának néhány elméleti kérdése. *Tudománytani Szemelvények*, (9). pp. 33-56.

1978 (*folyt.*)

267. FARKAS JÁNOS: Research Concerning Socialist Policy on Technology. *Bulletin of the Society of Social Studies of Science*, 3:(2). pp. 9–10.
268. FARKAS JÁNOS: Labour Theory of Value Foundations in Science. *Problems of the Science of Science*, pp. 77–90.
269. FARKAS JÁNOS: Alkotás, háttérrel: Ilyen gazdagok vagyunk? *Élet És Irodalom*, augusztus 19.
270. FARKAS JÁNOS: Hozzászólása Mezei András „Ilyen gazdagok vagyunk?” vitacikkéhez. *Látóhatár*, (12).
271. FARKAS JÁNOS – HEGEDŰS B. ANDRÁS – KUTAS JÁNOS: Социологические проблемы взаимоотношения науки и промышленности: По материалам конкретно-социологического исследования = Sociological Problems of Interrelations of Science and Industry: On the Basis on Concrete Sociological Research. In V. Zs. KELLE – N. MAKESIN: *Социологические проблемы научной деятельности*. Moszkva, Akademia Nauk SSSR. pp. 142–168.
272. FARKAS JÁNOS: Der Organismus der Produktion-eine wichtige Bedingung in der Anwendung der Wissenschaft = Organism of Production- an Important Condition of the Application of Science. In HEINZ SEICKERT (szerk.): *Wissenschaft und Produktion im Sozialismus und ihre gemeinsame Verantwortung bei der Überführung der Ergebnisse der Grundlagenforschung*. Berlin, Akademie der Wissenschaften der DDR, Institut für Theorie, Geschichte und Organisation der Wissenschaft. pp. 64–82.

1977

273. FARKAS JÁNOS – SZALAI SÁNDOR: Új nemzetközi fejlemények a tudományszociológiában és a tudomány társadalmi vonatkozásainak vizsgálatában. *Tudományszervezési Tájékoztató*, (3–4). pp. 316–323.
274. FARKAS JÁNOS: A tudomány mint a társadalomtudományok közös vizsgálati tárgya. *Szociológia*, (3). pp. 410–414.
275. FARKAS JÁNOS: Tudomány–Gazdaság–Irányítás. *Művelődési Minisztérium Tájékoztatója*, (6). pp. 89–96.
276. FARKAS JÁNOS: Szervezhető vagy nem? Tudományszociológia. *Magyarország: Politikai És Társadalmi Hetilap (1964–1991)*, augusztus 28.
277. FARKAS JÁNOS: Egy szervezeti rendszer kialakulása. *Magyar Nemzet*, október 26.
278. FARKAS JÁNOS – SZALAI SÁNDOR: References to Hungarian Research in the Sociology of Science. In ROBERT K. MERTON – JERRY GASTON (szerk.): *The Sociology of science in Europe*. Carbondale–Edwardsville, Southern Illinois University Press. pp. 359–362. /Perspectives in sociology./ ISBN 0809306336
279. FARKAS JÁNOS: The Dialectic of Internal and External Determinants of Scientific Development. In LÖPPÖNEN P. (szerk.): *Proceedings of the International Seminar on Science Studies*. pp. 121–130. (A konferencia helye, ideje: Espoo, Finnország, 1977. január 11–14.).

1976

280. FARKAS JÁNOS: Mit látott egy szociológus Irakban? *Felsőoktatási Szemle*, 25:(6). pp. 374–378.
281. FARKAS JÁNOS: Érdek és érdekvizonyok. *Szociológia*, (1). pp. 178–181.
282. FARKAS JÁNOS: A tudományos-technikai fejlődés kutatásainak legújabb fejleményei hazánkban. *Tudománytani Szemelvények*, (7). pp. 14–19.

1976 (folyt.)

283. FARKAS JÁNOS: Социални и организационни предпоставки на внедряването = Social and Organizational Conditions of the Introduction of the Achievements of Scientific Research. In N. SZTEFANOV – Sz. KACSAUNOV – N. MONCEV (szerk.): *Исследования разработки внедряване*. Szófia, Nauka i izkustvo. pp. 152–165.
284. FARKAS JÁNOS: Einige theoretische Fragen der Anwendung von Ergebnissen der Grundlagenforschung in der Industrie. In *Überführung-Grundlagenforschung-Production. Institut für Theorie, Geschichte und Organisation der Wissenschaft. Akademie der Wissenschaften der DDR*. Berlin, Kolloquien. pp. 34–39. (A konferencia helye, ideje: Berlin, NDK, 1976.)
285. FARKAS JÁNOS: Organizational System and Information Flow. In *Proceedings – First International Conference on Social Studies of Science*. pp. 1–15. (A konferencia helye, ideje: Ithaca, Amerikai Egyesült Államok, 1976. november 4–6.)

1975

286. FARKAS JÁNOS: *Az ötlettől a megvalósulásig: A kutatási eredmények alkalmazásának társadalmi-szervezeti-személyi feltételei a vegyiparban*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 290 p. /Szociológiai tanulmányok, 16./ ISBN 963-05-0486-3
287. FARKAS JÁNOS: Tudományszociológia. In KULCSÁR K. (szerk.): *A szociológia ágazatai*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. pp. 230–249. ISBN 963-09-0453-5
288. FARKAS JÁNOS: Az egyetemi hallgató szociológiai problémái. In PALOVECZ JÁNOS (szerk.): *Bevezetés a felsőoktatásba*. Budapest, Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont. pp. 57–73. ISBN 963-401-005-9
289. FARKAS JÁNOS: Szociológiai Világkongresszus Kanadában. *Gazdaság És Jogtudomány*, pp. 219–239.
290. FARKAS JÁNOS: A tudománypolitika és tudományszociológia kérdései. *Szociológia*, (1). pp. 44–48.
291. FARKAS JÁNOS: Sociology and social problems in Hungary. *The Baghdad Observer*, ápril 14.

1974

292. FARKAS J. (szerk.): *A műszaki fejlesztés és kutatás szociológiai kérdései*. Budapest, MTA KESZ. 396 p.
293. FARKAS JÁNOS: A vizsgálat összefoglalása. In FARKAS J. (szerk.): *A műszaki fejlesztés és kutatás szociológiai kérdései*. Budapest, MTA KESZ. pp. 5–30.
294. FARKAS JÁNOS: Sociology of Research and Development Activities: Summary. In FARKAS J. (szerk.): *A műszaki fejlesztés és kutatás szociológiai kérdései*. Budapest, MTA KESZ. pp. 33–63.
295. FARKAS JÁNOS: Социология асытальности по исследованию и развитию: Резюме = Content Analysis of Case Studies: Summary. In FARKAS J. (szerk.): *A műszaki fejlesztés és kutatás szociológiai kérdései*. Budapest, MTA KESZ. pp. 65–99.
296. FARKAS JÁNOS: Az esettanulmányok tartalomelemzése. In FARKAS J. (szerk.): *A műszaki fejlesztés és kutatás szociológiai kérdései*. Budapest, MTA KESZ. pp. 133–150.
297. FARKAS JÁNOS: A műszaki fejlődés és alternatívái a magyar vegyiparban. *Tudománytani Szemelvények*, (5). pp. 39–50.
298. FARKAS JÁNOS: A kutatási-fejlesztési tevékenység társadalmi feltételei. *Tudományszervezési Tájékoztató*, (2). pp. 303–314.

1974 (folyt.)

299. FARKAS JÁNOS: VIII. Szociológiai Világkongresszus. *Szociológia*, (3).
300. FARKAS JÁNOS – SZALAI SÁNDOR: Sociology of Science and Research on Research. *Szociológia*, Suppl.5. pp. 105–110.
301. FARKAS JÁNOS: Man, Science, Technology: a Marxist Analysis of the Scientific-Technological Revolution. Academia, Prague, 1973. *Science and Public Policy*, 1:(7). pp. 159–161.
302. FARKAS JÁNOS: Az iparfejlesztés „rejtett tényezői”. *Magyar Nemzet*, január 27.
303. FARKAS JÁNOS: Szociológiai Világkongresszus Torontóban. *Népszava*, december 8.
304. FARKAS JÁNOS: Grenzen des systemtheoretischen Herangehens an die Wissenschaft. In G. KRÖBER – H. LAITKO – H. STEINER (szerk.): *Wissenschaft und Forschung im Sozialismus: Probleme ihrer Entwicklung, Gestaltung u. Analyse: Materialien d. RGW-Symposiums zu Fragen d. marxist.-leninist. Wissenschaftstheorie, Sept. 1972 in Berlin*. Berlin, Akademie Verlag. pp. 57–65. /Wissenschaft und Gesellschaft, 3./ (A konferencia helye, ideje: Berlin, NDK, 1972. szeptember.)
305. FARKAS JÁNOS – TAMÁS PÁL: Системен анализ на взаимодействието между науката и производство = System Analysis of the Interaction of Science and Production. In N. JAHIEL – J. MINKOV – P. VELKOV (szerk.): *Социологически проблем на научната дейност*. Szófia, Bolgár Tudományos Akadémia. pp. 195–208.
306. FARKAS JÁNOS: The Science of Science as a New Research Field and Its Functions in Prediction. In RICHARD WHITLEY (szerk.): *Social Processes of Scientific Development*. London, Routledge and Kegan Paul. pp. 254–268.

1973

307. BÓNA ERVIN – FARKAS JÁNOS: Die Lage der Wissenschaftstheorie in Ungarn. *Zeitschrift Für Allgemeine Wissenschaftstheorie*, 4:(1 Sonderbuch). pp. 133–146.
308. FARKAS JÁNOS: A műszaki fejlesztés szociológiai kérdései: Egy vegyiparban végzett empirikus vizsgálat tapasztalatai. *Szociológia*, (3). pp. 386–399.
309. FARKAS JÁNOS: Роль науковедения в прогнозировании = The Role of Naukovedenie in Prognostics. In AFANASZJEV V. G. (szerk.): *Научное управление общества*. Moszkva, Misl. pp. 107–119.

1972

310. FARKAS JÁNOS: Az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tevékenysége. *Szociológia*, (2). pp. 259–264.
311. FARKAS JÁNOS: *Szöveggyűjtemény a szociológia szakosító hallgatói részére*. Budapest, Kossuth Kiadó. 243 p.

1971

312. FARKAS JÁNOS (szerk.): *A szovjet szociológia ma*. Budapest, Kossuth Kiadó. 336 p.
313. FARKAS JÁNOS – SZESZTAY ANDRÁS: Proposal for a Sociological Investigation of the Cooperation of Scientific Institutions concerned with Chemistry in Veszprém. In *Iparosodás, urbanizáció és életmód. Nemzetközi szociológiai konferencia*. [Industrialization, urbanization and ways of life. International sociological conference.] Budapest, MTA KESZ, pp. 115–136. (A konferencia helye, ideje: Balatonfüred, 1969. szeptember 9–12.)

1971 (*folyt.*)

314. FARKAS JÁNOS: A tudományos kutatás mint újító tevékenység szociológiájáról. *Újítók Lapja*, 23:(19).
315. FARKAS JÁNOS: A VII. Szociológiai Világkongresszus. *Gazdaság És Jogtudomány*, 5:(1-2). pp. 247-268.
316. FARKAS JÁNOS: A tudománytan szerepe a társadalmi tervezésben. *Tudománytani Szemle*, (2). pp. 11-28.
317. FARKAS JÁNOS: Az ipar irányítási és szociológiai kérdései. *Magyar Kémikusok Lapja*, (9). pp. 460-464.
318. FARKAS JÁNOS: A tudományszociológia néhány kérdéséről. *Filozófiai Közlemények*, (1). pp. 76-88.
319. FARKAS JÁNOS: A tudományos kutatási eredmények hasznosításának feltételei a magyar vegyiparban. *Szociológia*.
320. FARKAS JÁNOS: The Science of Science for Science Politics. *Problems of the Science of Science*, (2). pp. 89-98.
321. FARKAS JÁNOS – VÖRÖS LÁSZLÓ – PALOVECZ JÁNOS (szerk.): *Az egyetemi hallgató: Két tanulmány*. Budapest, Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont. 63 p. /Felsőoktatási Pedagógiai Akadémia előadásai, 3./
322. FARKAS JÁNOS: A tudományos kutatás – mint újító tevékenység – szociológiájáról: Hozzászólás Tokár Péter „A tudományos-technikai forradalom fehér foltjai” c. cikkéhez. *Újítók Lapja*, október.

1970

323. BÓNA ERVIN – FARKAS JÁNOS (szerk.): A tudomány néhány elméleti kérdése. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. 291 p. /Tudományszervezési füzetek, 4./
324. BÓNA ERVIN – FARKAS JÁNOS: A tudomány mai struktúrájának és fejlődésének néhány ellentmondása. *Magyar Tudomány*, 15:(6). pp. 435-446.
325. BÓNA ERVIN – FARKAS JÁNOS: Kutatási prognózisok alapjául szolgáló dinamikus tudományrendszer-modellek készítésének elvi problémái. *Prognosztika (Budapest)*, 2. pp. 16-26.
326. FARKAS JÁNOS: Megjegyzések a „Szociológiai Tanulmányok” című sorozatról. *Társadalmi Szemle*, 25:(2). pp. 63-68.
327. FARKAS JÁNOS – SZESZTAY ANDRÁS: Tudományszociológiai kutatás indul Veszprém-ben. *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, október.
328. KULCSÁR KÁLMÁN – FARKAS JÁNOS: Az MTA tudományszervező és irányító tevékenysége a kutatói vélemények tükrében. *Magyar Tudomány*, 15:(7-8). pp. 552-562.

1969

329. BÓNA ERVIN – FARKAS JÁNOS: A tudomány modern fogalma és meghatározása. *Művelődési Minisztérium Tájékoztatója*, (2). pp. 7-15.
330. FARKAS JÁNOS – KULCSÁR KÁLMÁN: A politika mint tudomány. *Pártélet*, (7). pp. 36-41.
331. FARKAS JÁNOS: A modern tudomány elméleti kérdései. *Veszprém Megyei Művelődésügyi Szemle*, (2). pp. 88-101.

1969 (folyt.)

332. FARKAS JÁNOS: A tudomány. In *Történelmi materializmus II.* Műszaki Egyetemek egységes jegyzet. Budapest, Tankönyvkiadó. pp. 119–128.
333. FARKAS JÁNOS: Szabályozók és érdekek: Vita a tudomány mechanizmusáról. *Magyar Hírlap*, május 27.

1968

334. FARKAS JÁNOS: A felsőoktatás tudományrendszertani alapjai. (II.) *Felsőoktatási Szemle*, 17:(3). pp. 129–135.
335. FARKAS JÁNOS: A felsőoktatás tudományrendszertani alapjai. (I.) *Felsőoktatási Szemle*, 17:(2). pp. 65–71.
336. FARKAS JÁNOS: Még egyszer a Science of Science-ről. *Magyar Tudomány*, 13:(1). pp. 34–39.
337. FARKAS JÁNOS: A Science of Science ágazati és hálószerű felfogásáról. *Magyar Tudomány*, 13:(6). pp. 357–373.
338. FARKAS JÁNOS – PACZOLAY GYULA (szerk.): *Tudománytani bibliográfia = Bibliographia po naukoveleniū = Science of science, bibliography.* Gyűjtötte Bóna Ervin. Veszprém, Veszprémi Vegyipari Egyetem. 424 p.
339. FARKAS JÁNOS – SZOLCSÁNYI PÁL: Über die Selbständigkeit der technischen Wissenschaften am Beispiel der Chemie-Ingenieur-Wissenschaft. In TESSMANN KURT – VOGEL HEINRICH (szerk.): *Die Struktur der Technik und ihre Stellung in sozialen Prozess.* Rostock, Universität Rostock. pp. 276–290. /Rostocker Philosophische Manuskripte, 5./
340. FARKAS JÁNOS – LÁSZLÓ JÓZSEF – P. SZABÓ JÓZSEF: Életút-vizsgálat Veszprém megyében. *Valóság: Társadalomtudományi Közöny*, (8). pp. 27–30.
341. FARKAS JÁNOS – LÁSZLÓ JÓZSEF – P. SZABÓ JÓZSEF: Kilencszáz vélemény öt ország külpolitikájáról. *Veszprém Megyei Művelődésügyi Szemle*, (1). pp. 43–46.
342. FARKAS JÁNOS – LÁSZLÓ JÓZSEF – P. SZABÓ JÓZSEF: Nemzeti önismeret és előítélet-vizsgálat Veszprém megyében. *Művelődési Minisztérium Tájékoztatója*, (6). pp. 139–146.
343. VALENTINA FEDOTOVA: A művészet jelrendszere és a művészi információ. Fordította Farkas János. *Művelődési Minisztérium Tájékoztatója*, pp. 235–243.

1967

344. FARKAS JÁNOS: A tudomány strukturális tagozódásáról. *Magyar Tudomány*, 12:(4) p. 226.
345. FARKAS JÁNOS: A vegyészmérnökképzés korszerű, optimalizálható programja kialakításának szempontjai. Veszprém, Veszprémi Vegyipari Egyetem. 93 p.
346. FARKAS JÁNOS – PFITZNER GYÖRGY: Farkas János-Pfitzner György írásban benyújtott hozzászólása a debreceni KLTE-én rendezett Országos Történelmi Materializmus Oktatási Konferenciára. *Művelődési Minisztérium Tájékoztatója*, (2). pp. 226–235.
347. FARKAS JÁNOS: A természettudósok társadalmának struktúraváltozásai az Egyesült Államokban. *Tudományszervezési Tájékoztató*, (5). pp. 603–613.
348. FARKAS JÁNOS: Kik tartoznak a munkásosztályhoz? *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, (11).
349. FARKAS JÁNOS: Fizika és világnézet. *Napló*, augusztus 13.
350. FARKAS JÁNOS: A nagy ünnep előestéjén: Moszkvai levél. *Napló*, november 3.
351. FARKAS JÁNOS: *Философские проблемы классификации и систематизации современных наук.* 208 p.

1966

352. FARKAS JÁNOS – PFITZNER GYÖRGY: A dialektika, az ismeretelmélet és a logika egységéről: Dialektika.teorija noznanija. Isztoriko-filoszofszkie ocserki. Izd. „Nauka”. Moszkva, 1964. *Magyar Filozófiai Szemle*, 10:(1). pp. 180–182.
353. FARKAS JÁNOS: Kutatás – tudományszervezés – tájékoztatás (Rózsa György könyvéről). *Magyar Filozófiai Szemle*, 10:(1). pp. 173–175.
354. FARKAS JÁNOS: Néhány gondolat a Science of Science-ről. *Magyar Tudomány*, 11:(1) p. 29.
355. FARKAS JÁNOS: B. M. Kedrov: A természettudományok tárgya és kölcsönös kapcsolata. *Magyar Tudomány*, 11:(5) p. 339.
356. FARKAS JÁNOS: Könyvszemle B. M. Kedrov: A tudományok osztályozása. *Magyar Tudomány*, 11:(12). pp. 793–795.
357. FARKAS JÁNOS: A történelmi materializmus és a szaktudományok kapcsolatának néhány problémájáról. *Művelődési Minisztérium Tájékoztatója*, (6). pp. 5–32.

1965

358. BESZTERCI BÉLÁNÉ – FARKAS JÁNOS: Egy szociológiai felmérés. *Felsőoktatási Szemle*, 14:(12). pp. 742–747.
359. FARKAS JÁNOS – SZOLCSÁNYI PÁL: A természettudományok és műszaki tudományok viszonyáról. *Magyar Filozófiai Szemle*, 9:(6). pp. 1036–1044.
360. FARKAS JÁNOS: A tudomány rendszerezésének problémái. *Magyar Tudomány*, 10:(1) p. 1.
361. FARKAS JÁNOS: Tudományfejlődés és rendszerezés. *Alföld: Irodalmi művészeti és kritikai folyóirat*, 16:(11). pp. 53–56.
362. FARKAS JÁNOS: „Megkereszelhető”-e a marxizmus? *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, (6).
363. FARKAS JÁNOS: A telítettség elméletéről. *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, (9).
364. FARKAS JÁNOS: Korunk szellemi körképe. *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, (10–11).
365. FARKAS JÁNOS: „Megkereszelhető”-e marxizmus? *Napló*, május 27.

1964

366. BESZTERCI BÉLÁNÉ – FARKAS JÁNOS: Életfelfogások a számok tükrében. *Napló*, október 11.
367. FARKAS JÁNOS – SZ. MELJUHIN: A szervetlen természet fejlődési dialektikája. *Magyar Tudomány*, 9:(6) p. 402.
368. FARKAS JÁNOS: Hozzászólás Sándor Pál előadásához: Felszólalás a marxizmus tanszékek I. Országos Tudományos Ülésszakán. *Művelődési Minisztérium Tájékoztatója*, (2). pp. 187–190.
369. FARKAS JÁNOS: Felszólalás az I. Országos Etikai Konferencián. *Művelődési Minisztérium Tájékoztatója*, (5). pp. 45–46.
370. FARKAS JÁNOS – SZ. MELJUHIN: A szervetlen természet fejlődési dialektikája. *Magyar Tudomány*, 9:(6) p. 404.

1964 (folyt.)

371. FARKAS JÁNOS: UNESCO-felmérés Egyetemünkön. (Értérendszer orientációjával kapcsolatos szociológiai tanulmány). *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, tud. mell.
372. FARKAS JÁNOS: Az alap- és alkalmazott tudományok néhány elméleti problémája. *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, (14).
373. FARKAS JÁNOS – TÖRTÉLY SÁNDOR: Az igazi jelentés. *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, (18–19).
374. FARKAS JÁNOS: Hogyan „fosztottam ki” a monte-carlói kaszinót? *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem Párt És Diákbizottságának Lapja*.
375. FARKAS JÁNOS: Matrózok és idegenlégiionisták között Marseilleben. *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, (1–2).
376. FARKAS JÁNOS: Természettudományi kutatás – idealista világnézet. *Napló*, április 16.

1963

377. FARKAS JÁNOS: A néptömegek és a személyiség szerepe a történelemben. In BME (szerk.): *Történelmi materializmus*. BME Filozófiai jegyzet. Budapest, Tankönyvkiadó. pp. 173–187.
378. FARKAS JÁNOS – P. KOVÁCS FERENCNÉ: A mozgás – az anyag létezési módja. In BME (szerk.): *Történelmi materializmus*. BME Filozófiai jegyzet. Budapest, Tankönyvkiadó. pp. 27–45.
379. FARKAS JÁNOS: Relativitáselmélet vagy abszolút világposztulátum? II. rész. *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, január.

1962

380. FARKAS JÁNOS – PFITZNER GYÖRGY: A kommunista erkölcs. In *Válasz a propagandistáknak. A pártoktatás néhány elméleti kérdése*. Veszprém, s. n. pp. 5–19.
381. FARKAS JÁNOS: A marxista filozófia kifejtésének szerkezeti problémái. *Művelődési Minisztérium Tájékoztatója*, (3). pp. 165–190.
382. FARKAS JÁNOS: Korszerűség és világnézet. *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, tud. mell.
383. FARKAS JÁNOS: Relativitáselmélet vagy abszolút világposztulátum? I. rész. *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, szeptember.
384. FARKAS JÁNOS: Embernevelés vagy kaméleon-képzés? *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, (3).
385. FARKAS JÁNOS: Kollektív halál – protekcióval, avagy emészthető-e az import egzisztencializmus? *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, (8).
386. FARKAS JÁNOS: A „józan ész” önkritikája. *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, május–június.

1961

387. FARKAS JÁNOS: Tömeg és energia. *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, január.
388. FARKAS JÁNOS: A politikai közömbösségről. *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, november.
389. FARKAS JÁNOS: Elsőeveseink és a világnézet. *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, május.
390. FARKAS JÁNOS: Párizsi „morzsák”. *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, szeptember–október.

1960

391. FARKAS JÁNOS: A bolgár marxista filozófia fejlődése, állapota és feladatai. *Művelődési Minisztérium Tájékoztatója*, pp. 85–98.
392. FARKAS JÁNOS: V. I. Szvigyerszkij: Tér és idő. *Magyar Filozófiai Szemle*, 4:(2). pp. 332–335.
393. FARKAS JÁNOS: A vallás kialakulása. *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, március.
394. FARKAS JÁNOS: Moszkvai jegyzeteimből. *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, július.
395. FARKAS JÁNOS: Van-e második ipari forradalom? *Egyetemünk: Veszprémi Vegyipari Egyetem párt és diákbizottságának lapja*, november.
396. FARKAS JÁNOS: *A dialektikus materializmus a térről és az időről a speciális és általános relativitáselmélet tükrében*. 190 p.

A Rézler Gyula Alapítvány kuratóriuma 2016 tavaszán úgy döntött, hogy Farkas János szociológus, kuratóriumi elnök 85. születésnapját, szerteágazó tudományos, közéleti tevékenységét egy szakmai nap keretében megünnepeli. Ezt a tervet az élet „felülírta”, mert Professzor Úr 2016. július 22-én rövid betegség után eltávozott közülünk.

Farkas János szociológusi életútja a szociológia 1956 utáni pártállami keretek között megengedett (újra)intézményesülésekor a „semmitől” indult, s következetes munkával, önképzéssel lett a hazai szociológiai tudományág egyik (újra)alapítója. Vibráló szellemisége, mindent megismerni akaró alkata következtében tudományos érdeklődése igen kiterjedt volt. Nemcsak szeretett oktatni, hanem jó oktató is volt. Számos könyv, publikáció szerzője, tudományos munkájának eredménye jelentős. Legfontosabb feladata a társadalmi folyamatokat is értő műszaki tudományos utánpótlás felnevelése volt.

A kötet szerzői – Krémer András kivételével – nem voltak Farkas János tanítványai, s kutatómunkájuk sem kapcsolódott Professzor Úr munkásságához, ennek ellenére úgy érezték, hogy ha már a 85. születésnap köszöntés elmaradt, akkor ezzel a kötettel tisztelegnek az ember, a kutató, a tudományszervező, a jó kolléga és barát emlékének.

3500 Ft

ISBN 978 963 693 852 9

